

Sosyal Bilimler

CİLT 13
OCAK 2023

Sayı 1

Kırıkkale Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KUSBD

ISSN 2146-2879
E-ISSN 2717-6231

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Kırıkkale University

JANUARY 2023
Volume :13 No:1

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

OCAK/JANUARY 2023

Cilt/Vol: 13

Sayı/No: 1

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2023 Cilt/Vol: 13, Sayı/No: 1

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address

Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97

e-mail: sbd@kku.edu.tr

web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2023 Cilt/Vol: 13, Sayı/No: 1

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Prof. Dr. Cemal FEDAYİ

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Ziya TOK

Editör Yardımcısı/Asistant Editor

Arş. Gör. Dr. Ahmet ÖZMEN

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Doç. Dr. Abdulsamet YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı/French Language and Literature*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler/International Relations*)

Doç. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji/Sociology*)

Doç. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi/Turkish Teaching*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim/Translation Studies*)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan DOĞAN, (*Tarih/History*)

Dr. Ahmet ÖZMEN, (*Fars Dili ve Edebiyatı/Persian Language and Literature*)

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ (SPELLING and LANGUAGE EDITORS)

Almanca/German, Öğr. Gör. Nurhayat YALÇIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Arapça/Arabic, Arş. Gör. Ayşe Nur UĞURLU (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Farsça/Persian, Arş. Gör. Güngör LEVENT MENTEŞE (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Fransızca/French, Arş. Gör. Abuzer Hamza KAYA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

İngilizce/English, Arş. Gör. Selim Ozan ÇEKÇİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)

BİLİM ve YAYIN KURULU/SCIENCE and EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF VOLUME

- Prof. Dr. Figen EREŞ (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hasan ATAK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kazım SARIKAVAK (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Lokman ÇİLİNGİR (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ANIK (*Bingöl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Müjgan ÇAKIR (*Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi*)
Prof. Dr. Nuray TAŞTAN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadık KARTAL (*Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ümit MORSÜNBÜL (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yücel CAN (*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*)
Doç. Dr. Adem YILDIRIM (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Alper GÜRER (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Asuman COŞKUN ABUAGLA (*Akdeniz Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan GÜLERCE (*Harran Üniversitesi*)
Doç. Dr. Haşmet GÖKIRMAK (*İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kıvanç BOZKUŞ (*Artoin Çoruh Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet Ertuğrul UÇAR (*Aksaray Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet Korkud AYDIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Neslin İHTİYAROĞLU (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Orhan AVCI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Osman DÜZGÜN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Recep Batu GÜNÖR (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sayim TÜRKMAN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sefa USTA (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN (*Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Derviş MÜEZZİN (*Ondokuz Mayıs Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KESKİN (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Arcan AYDEMİR (*Artoin Çoruh Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt Yaşar SEYHAN (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Canan KURT TOPRAKLI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Emine SAKLAN (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÖRTEN (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hanaa HARAMI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed GÜNGÖR (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa MAWAS (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat BATMAN (*Amasya Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Vahdeddin ŞİMŞEK (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ER TUNA (*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*)
Öğr. Gör. Dr. Eylem ORUÇ (*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi*)
Dr. Ali GHAREEB (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Ömer Faruk ŞEN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Editörden,

Sevgili okurlar,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin yeni sayısını, yoğun emeklerinin mahsulü olan makalelerimiz ile bilim dünyasına katkı sunmaktan kıvanç duymaktayız. Dergimize katkıda bulunan, başta bilimsel araştırmalarını yayınlanmak üzere dergimize makale gönderen bütün yazarlar olmak üzere, inceleyip değerlendirmeleriyle dergimize katkı sunan hakemlerimize, yayın kurulumuza ve teknik ekibimize teşekkür ediyorum.

Bu sayımızda birbirinden değerli 19 makale ile karşınızdayız. "Uluslararası Hakemli Dergi" ifadesini dolu dolu yerine getiren dergimize kardeş ülkeler Filistin ve Endonezya'dan katkı sağlayan değerleri yazarlarımız var. Bu günlerde Filistin'de yaşanan yeni acılar var. Cenin şehrinde masum insanlar katledildi. Zulmün bittiği, mazlumların güldüğü bir dünyada yaşamak ümidiyle, 2023 Temmuz sayımızda görüşmek üzere hepinize esenlikler diliyorum.

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Editörden.....vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Fârâbî'nin "El-Medinetü'l Fazıla" Adlı Eserinde "Tahayyül Etme" ve 'Akıl' Anlayışının Siyaset ve Yönetim Düşüncesi Üzerindeki Etkisi

The Effect of the Approach of 'Imagination' and 'Reason' on Politics and Management Thought in Fârâbî's Work "Al-Madina Al-Fazila"

Fikret ÇELİK, Zeynep DUYAR.....1-22

Nurettin Topçu Üçgeni: İrade, Hürriyet, İsyân

Nurettin Topçu Triangle: Will, Freedom, Rebellion

Mustafa SARP23-40

İstiklal Marşı'nın Millî Mücadele'deki Yeri ve Marş'ın Yazıldığı Dönemin İstikbal Gazetesindeki Yansımaları

The Importance of the National Anthem in The National Struggle and Reflections in the Istikbal Newspaper of the Period Which Was Written

Ömer Ali KESKİN.....41-59

Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a Tarihlendirmeler İle Alakalı Bir Değerlendirme

An Evaluation about Dating from Muallimhane-i Nuvvab to Medresetu'l-Kudat

Kemal Faruk AKSOY61-71

Tevrat'ta ve Kur'an'da Tanrı Tasavvuru:

Yaratma, Seçilmişlik, Merhamet ve Adalet Kavramları Ekseninde Bir Değerlendirme

The Conception of God in the Torah and the Qur'an:

An Evaluation on the Axis of the Concepts of Creation, Election, Mercy and Justice

Serkan SAYAR.....73-95

İbn Abbâs'ın Fıkıh Mezhepleri Üzerinde Etkisi

Ibn Abbas's Influence on the Schools of Islamic Jurisprudence

Yunus KOCABIYIK.....97-114

Beslenme Modellerinin Eleştirel Söylem Analizi:

Damgalanan Bedenler ve Damgalanan Gıdalar

Critical Discourse Analysis of Nutritional Models: Body Stigmatized and Food Stigmatized

Abdülkadir ZORLU, Neriman MORKOÇ.....115-136

Türkiye’de Geçici Koruma Statüsünde Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların Eğitim Sorunları
Educational Problems of Migrants, Refugees and Asylum Seekers in Turkey
Mutlu Sadık FİDAN, Ali TAŞ.....137-156

İleri Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki:
Türkiye Üzerine Bir Uygulama
*The Relationship Between High Technology Export and Economic Growth:
An Application on Turkey*
Şüheda AVCI, Nihat IŞIK.....157-182

Mapping Pivotal Issues of Collective Action Research:
Scientometrics Analysis of Publications
Toplu Eylem Araştırmasının Önemli Konularının Haritalanması: Yayınların Bilimsel Analizi
Al-Fauzi RAHMAT.....183-193

Cumhuriyet Dönemi Fizyonomi Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi
A Bibliography Trial on the Physiognomy Works of the Republican Period
Şenol AYDIN.....195-213

Milli Eğitim Müdürlüğünün Taraf Olduğu ve Karara Varılan Davaların
Bazı Değişkenlere Göre Analizi
*Analysis of Settled Cases That the National Education Directorate Took Sides
According to Some Variables*
Niyazi TOKCAN, Öznur TULUNAY ATEŞ.....215-238

Okul Müdürlerinin Örgütsel Stres Kaynakları
Organizational Stress Sources of the School Principals
Haydar İLBASAN.....239-256

Ebeveyn Gestalt Temas Engelleriyle Çocukta Anksiyete Arasındaki İlişkide Ebeveynlik
Stillerinin Aracılık Rolü
*The Mediating Role of Parenting Styles in the Relationship Between Parental Gestalt Contact
Disturbances and Anxiety in Children*
Sahra RAYANA, Hasan ATAK.....257-279

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının
Müze Kullanımı Bakımından İncelenmesi
Examining the 2018 Social Studies Curriculum in Terms of Museum Usage
Süleyman TEMUR, Yavuz TOPKAYA.....281-307

Beliren Yetişkinlikte Kimlik Gelişimi: Stresle Başa Çıkma Becerilerinin Yordayıcılığı
Identity Development in Emerging Adulthood: The Predictions of Coping with Stress
Büşra Nur AKSOY, Nuray TAŞTAN.....309-334

الاختلاف النَّحْوِيّ وأثره في توجيه المعنى بين روايَيْ حفص وشعبة عن عاصم، جمعًا ودراسة، وتوجيهًا

Derleme, İnceleme ve Anlam Yönelimi Açısından Hafs ve Şu'be'nin Âsım'dan Rivâyetleri Arasındaki Nahiv (Sentaks) Farklılığı ve Bunun Anlamı Yönlendirmeye Olan Etkisi

In Terms of Compilation, Review and Meaning Orientation the Difference in Syntax between Hafs and Şu'be's Narrations from Âsım and Its Meaning and Its Effect on Guidance

Hüseyin YUSUF.....335-351

التَّحْفَةُ اللَّطِيفَةُ فِي عِمَارَةِ الْمَسْجِدِ النَّبَوِيِّ وَ سُورِ الْمَدِينَةِ الشَّرِيفَةِ تَأْلِيفَ مُحَمَّدِ بْنِ خَضِرِ الرَّومِيِّ (ت بعد ٩٨٢هـ)

Muhammed İbn Hızır Er-Rumi'nin Mescid-İ Nebevi ve Medine-İ Münevvere Surları Mimarisinde Güzel Bir Başyapıt

Authored By Mohammad Bin Khader Alrumi (Died After 982 H) Altuhfa Al Latifeh Fi Imaret Almasjed Alnabawi Wa Sur Almadeneh

Mashhoor Abd AL- Rahman Al-Habbazi, Ahmed Daoud DAMAS.....353-368

SANAT ve EDEBİYAT MAKALESİ/ART and LITERATURE ARTICLES

تحليل رواية العنكبوت لمصطفى محمود

Mustafa Mahmût'un "El- Ankabût" Adlı Romanının İncelenmesi

The Analysis of Mustafa Mahmoud 's Novel "Al ankabut"

Duha FATTAHI.....369-385

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.11.2022 Kabul/Accepted: 27.11.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 1-22.

FÂRÂBÎ'NİN "EL-MEDİNETÜ'L FAZILA" ADLI ESERİNDE 'TAHAYYÜL ETME' VE 'AKIL' ANLAYIŞININ SİYASET VE YÖNETİM DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Fikret ÇELİK, Zeynep DUYARⁱⁱ

Öz

Fârâbî (870-950), hem İslam düşünce tarihi hem de Batı düşünce tarihi adına aynı önem derecesinde günümüzde de üzerinde ayrıntılı olarak çalışılan/analizler yapılan bir düşünürdür. Akıl üzerine geliştirmiş olduğu felsefe ve aklın birey ile toplum hayatına etkileri üzerine fikirleri, özellikle yaşadığı dönem ve sonrası için evrensel nitelikte olduğu kabul gören Fârâbî, Antik Yunan düşüncesi ile İslam düşüncesini belli noktalarda sentezleme gayreti içinde olmuştur. O, bu bağlamda günümüzde de önemli bir siyaset felsefesi eseri olarak görülen "El-Medinetü'l Fazıla" da tahayyül etme ve akıl anlayışı üzerinden tutarlı bir siyaset ve yönetim düşüncesi üreterek, İslam siyasal düşüncesi için önemli bir anlayışı ortaya koyan bir metin üretmeyi başarmıştır. Bu anlayış, onun İslam siyasi düşüncesi içinde "özgün" olarak kabul edilen bir "lider," "imam" ve "yönetici" figürünü ortaya çıkarmasını doğurmuştur. Bu özgün düşüncenin oluşmasında Fârâbî'nin temel olarak akıl üzerinden kuramını ortaya koymuş olması önemlidir. Bu bağlam ve anlayışı kabul üzerinden yapılan bu araştırmanın temel amacı, Fârâbî'nin *El-Medinetü'l Fazıla* adlı önemli eserinin bu anlayış üzerinden bir değerlendirmesini yapabilmek ve görüşlerinin dayandığı temelleri anlayabilmektir. Bu çalışmada bir sosyal bilimler yöntemi olarak "derinlemesine içerik analizi" yöntemi kullanılmış ve ana kaynak olarak da onun *El-Medinetü'l Fazıla* eserindeki görüşleri temel alınmıştır. Bu bağlamda yürütülen çalışmada, Fârâbî'nin bu eseri özelinde direk kendi görüşleri ile onunla ilgili çalışmalar yapmış olan çağdaş araştırmacıların yorumları üzerinden, onun akıl ve tahayyül etme anlayışının, siyaset ve yönetim düşüncesi üzerindeki etkilerinin bir analizi ortaya koymaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *El-Medinetü'l Fazıla, Fârâbî, Akıl, Tahayyül Etme, Siyaset.*

The Effect of the Approach of 'Imagination' and 'Reason' on Politics and Management Thought in Fârâbî's Work "Al-Madina Al-Fazila"

Abstract

Fârâbî (870-950) is a thinker who has been studied/analyzed in detail today with the same importance for both the history of Islamic thought and the history of Western thought. Fârâbî, whose philosophy he developed on the reason and his ideas on the effects of the reason on individual and social life were accepted as universal especially for the period when he lived in and after, made an effort to synthesize the Ancient Greek thought and the Islamic thought at certain points. In his work named "Al-Madina Al-Fazila", which is considered as an important work of political philosophy today, Fârâbî was succeeded in producing a text that reveals a consistent understanding for the Islamic political thought by producing a consistent thought of politics and administration through the understanding of

ⁱ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, e-posta: fikretcelik@anadolu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4510-6912.

ⁱⁱ Öğretim Görevlisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Gediz Meslek Yüksek Okulu, Hukuk Bölümü, e-posta: zeynep.duyar@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0408-4486.

imagination and reason. This understanding led him to reveal such figures as “leader”, “imam”, and “manager”, which are accepted as “original” in Islamic political thought. It is important that Fârâbî’s basic parameter in the formation of this original thought was that he put forward his theory over reason. The main purpose of this study, revealing the acceptance of this context and understanding, is to be able to make an evaluation of Fârâbî’s important work called *Al-Madina Al Fazila* through this understanding and to realize the foundations of his views. The study uses “in-depth content analysis” method as a way of social sciences, and his views in *Al-Madina Al Fazila* became the basis of research. This study tries to reveal an analysis of the effects of Fârâbî’s understanding of reason and imagination and his views on the thought of politics and management through the interpretations of contemporary researchers who have studied directly with his own views in special to this work of Fârâbî.

Keywords: *Al-Madina Al-Fazila, Fârâbî, Reason, Imagination, Politics.*

Structured Abstract

Farabi (870-950) is a medieval thinker who has been studied/analyzed in detail today at the same importance for both the history of the Islamic thought and the Western thought. Farabi, who is generally accepted that he developed a detailed philosophical understanding of reason and his ideas on the effects of reason on individual and social life, especially for the period and after, tried to synthesize the thoughts of the Ancient Greek and Islam at certain points. In this context, Farabi’s thoughts were considered as valuable as Aristotle (384 BC - 322 BC) in the Western world and the Islamic thought; while Aristotle was called the “First Teacher”, Farabi was described as “Second Teacher”.

When Farabi, having an important role in the nourishment of Islamic philosophy through the ancient Greek tradition, is evaluated especially through the connection of political thought with other phenomena, it is seen that the evaluations on this point come to the fore even more. Here, it is seen that the understanding/description of how reason and imagination, as Farabi understands, are associated with the understanding of politics and administration, emerges as an important problem area. For this reason, it is possible to see that numerous evaluations and analyzes have been made on the political thought that Farabi has put forward in particular.

It is clear that Farabi’s ideas, based on his understanding in political philosophy, which he put forward at this point, can be evaluated especially through his most important work in this context, “Al-Madina Al-Fazila”. By acting on the presupposition/s that Farabi put forward in this study; it can be clearly understood what the effect/s on his political view/s. Because, it is seen as a necessity to reveal the effects of the values and interpretations that Farabi attributes to the phenomena of reason and imagination on the formation of politics and management thoughts, which are still considered important in intellectual points in terms of political philosophy.

The main purpose of this study, which is put forward by acting on this context and understandings of Farabi, is to make an evaluation of Farabi’s important work called “Al-Madina Al-Fazila” through this context and to understand the foundations of his views. For this purpose, Farabi’s views as a philosopher on how reason and imagination affect/can affect the ideas at the political and administrative point are presented in detail both directly from his own thoughts and from the perspectives of modern period writers and academics who examine and interpret his ideas.

The study tries to discuss the subject from a broad perspective with the method of “indirect” and “one-to-one” citation, which consists of the ideas put forward by “in-depth content analysis” as a method of social sciences, in line with the above-mentioned purpose. From this point of view; it is also revealed as an important attitude under the study that Farabi’s views on the subject are explained mainly through “Al-Madina Al-Fazila, and that the subject is limited in terms of the effect of reason and imagination on his views on his thought of politics and management. Because Farabi’s political and social views on many subjects and contexts both in “Al-Madina Al-Fazila” and in his other works, -on behalf of his political philosophy-, are not discussed not to expand the scope of this study and to not disintegrate / deviate from the purpose of the subject.

The study, first of all, reveals the academic and epistemological aspects of reason and imagination and secondly, determines the thoughts that Farabi ascribes to the phenomena of reason and imagination and discusses in detail how Farabi relates these two phenomena in his work “Al-Madina Al-Fazila”. Addedly, the text discusses the effect

of the mind on imagining and the understanding of politics and management through in Farabi directly over Farabi's views, in a large extent, under separate headings. The study is concluded with a "Conclusion, Discussion and Recommendations", which includes revealing what the political and administrative context of Farabi's effect on imagining is.

Giriş

Fârâbî (870-950), eski Türkistan, bugünkü Kazakistan'ın güneyindeki Otrar bölgesi içindeki bulunan Farab'da doğmuştur ve tam adı "Ebû Nasr Muhammed ibn Muhammed ibn Tarhan ibn Uzluğ el-Fârâbî" dir. Fârâbî, Geç Arap kaynaklarında ve İslam düşünce literatüründe, "*İkinci Muallim (İkinci Üstad-Magister Secundus)*" olarak nitelendirilecek kadar Batı ve İslam düşün dünyasını etkilemiş olduğu bilinen bir şahsiyettir ("*İlk Muallim (Birinci Üstad-Magister Primus)*" olarak Aristoteles (M.Ö. 384-M.Ö. 322) kabul edilmektedir). Doğduğu bölgede ilk eğitimini aldığı bilinen Fârâbî, bir filozof ve düşünür olarak kişisel kariyerine ise Bağdat'ta başladığı kabul edilmektedir. Fârâbî, hayatının diğer kısımlarını da önce Halep, daha sonra da Şam'da geçirmiştir. Bağdat'taki öğrencilik dönemlerinde Nestûrî Hıristiyanlarından Yuhanna İbn Haylan (860-920) ve Ebû Bişr Mettâ'dan (???-940) felsefe ve mantık dersleri aldığı eğitimiyle ilgili genel kabul gören bilgilerdendir (de Libera, 2005, s. 110). Belli bir dönem Harran'da da yaşadığı ifade edilen Fârâbî'nin, yaşamıyla ilgili bir bütün olarak ne yazık ki günümüzde de oldukça sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bu bağlamda Fârâbî'nin bugün yetenekli bir müzikçi olduğu da ifade edilirken, "münzevi, apolitik" bir yaşam sürdürmüş olduğu belirtilmektedir. Fakat teorik ve düşünsel olarak ise Fârâbî'nin İslam dünyası içinde "siyaset felsefesi"nin kurucusu olduğu genel bir kabuldür. Bu bağlamda onun yaptıkları ve yapıtlarının, ısrarla yaşadığı dönem siyaseti ile ilgili yapılan yakıştırmaların dışında bir anlayışın ürünü olduğu da zikredilen düşüncelerden ve onun farklılığını vurgulamak noktasında sık sık karşımıza çıkan görüşlerdir. Bu noktada Fransız Ortaçağ felsefesi uzmanı ve filozof Rémi Brague'un onunla ilgili rivayetler düzeyindeki bilgilere ilişkin görüşleri dikkat çekicidir. Brague'ya göre, "sözgelimi onu Şiiğe yaklaştırma denemeleri temelsizdir ...o Şam'a, Şii eğilimli bir hükümdar tarafından fethedilmesinden iki yıl önce gitmiştir" (Brague, 2003, s. 474). Bu bağlamda Fârâbî'nin inanç dünyasına ilişkin yapılan yorumların birinde de onun anlayışı itibarıyla tamamen akli rehber edindiği ve "akılcı" bir düşünür olduğu görüşü işlenmiş, bu nedenle de Fârâbî'nin bir Şii olamayacağı yine vurgulanmıştır (Çubukçu, 1972, s. 48).

Görüldüğü üzere İslam içerisinde hangi mezhebe bağlı olduğu yönündeki tartışmalar da dâhil olmak üzere Fârâbî'nin hayatıyla ilgili görüşlerin belli bir düzeyde tevatür aşamasını geçmediği/geçemediği görülmektedir. Ancak Fârâbî'nin felsefe, siyaset ve sosyal anlamdaki görüşlerinin tamamen teorik olduğu ve yaşadığı dönemin düşün dünyasını etkilediği ise bir gerçekliktir. Bu bağlamda çok sayıda yapıt ortaya koymuş ve özellikle Aristoteles'i yorumlayan yazılarının Batı dünyasında da kabul gördüğü belirtilmiştir. Özellikle yaşadığı çağdaki siyasal konuları anlama ve çözüm yolları noktasındaki önerilerin, oldukça zengin bir alt yapıya dayandığı ve teknik bağlamda önemli felsefi görüşler olduğu görülmüştür. "Siyaset felsefesi" sözdizimini Arap dilinde ilk kullanan kişinin de yine Fârâbî olduğu bilimsel bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir (Brague, 2003, s. 475).

Felsefe geleneğinin İslam dünyasındaki temellendirildiği kişi yani bu anlayışı başlatan kişinin El Kindi (801-873) olduğunun bilinmesine rağmen, felsefenin bir "disiplin" olarak kuruluşu ve farklı bilim dallarıyla/alanlarıyla olan ilişkileriyle birlikte felsefenin ele alınmasını

sağlayan kişi olarak ise yine Fârâbî kabul edilmektedir. Yüzlerce eser verdiği bilinen Fârâbî, "tıptan müziğe, siyaset felsefesinden ahlak felsefesine değin geniş bir çalışma alanına sahip" bir düşünürdür. Yukarıda zikredildiği gibi Arap dilinde ilk kez "siyaset felsefesi" olgusunu kullanan kişi de olan Fârâbî'nin, bu konunun çalışma alanlarından sadece birini oluşturduğu da üzerine yapılan incelemelerde anlaşılmıştır (Çaha, 2013, s. 75-76). Batılı birçok önemli kaynakta "büyük felsefeci" olarak nitelendirilerek ismi zikredilen Fârâbî, felsefe düşüncesi içinde "kozmetik ve siyasal düzenler arasında gerçek benzerlikler kurma" girişimleri üzerinden oldukça kritik değerlendirmelere konu edilmiştir. Bu noktada İslam felsefesinin antik Yunan geleneği üzerinden beslenmesinde önemli bir payı olan Fârâbî, özellikle siyaset düşüncesinin diğer olgular ile bağlantısı üzerinden değerlendirildiğinde, bu noktadaki değerlendirmelerin daha da ön plana çıktığı görülmektedir. Fârâbî, bir ekol olarak "Platongil Aristoculukla¹ aynı çizgide yer alarak, yaradılışı aşağıya doğru bir sıra düzen üzerinde ilerleme süreci olarak görmekteydi". Ona göre yine, "aynı şekilde, dünyada iyi düzenin kurulması da her şeyin olması gereken yerine yerleştirilmesiyle ilgiliydi". Ona göre ayrıca, "dünyevi mikrokozmosun göksel makrokozmosa denk hale gelmesinin tek yolu buydu. Dünyada, oligarşiler ve diğer sistemler olarak betimlenen değişik kusurlu kentler vardır. 'Erdemli kent (el-medîne el-fazıla)' etik, ussal [akılsal] ve uygulamısal erdemlere tümüyle sahip olan bir hükümdarın yönettiği, iyi düzeni güvence altına alan kentti" (Miller vd., 1994, s. 421).

Fârâbî'nin bu bağlamdaki geliştirmiş olduğu görüşlerini, "Platon okumasıyla Aristoteles'in itibarının cesurca birleştiril(mesi)" olarak gören çağdaş siyaset felsefecisi Christian Ruby, ortaya koyduğu "erdemli kent" teorisini de "Platon'un Devletindekine çok yakın bir şehir-devlet kuramı" olarak görmekte ve Fârâbî'nin buradaki özgünlüğünü de "filozof-kral imamın Müslüman bir versiyonunu savun(mak)" olarak nitelendirmektedir (Ruby, 2012, s. 45). Fârâbî'nin bu çerçevedeki siyasal düşüncelerinin oluşmasında aklın en önemli argüman olmasının temel sebebi de modern dönemdeki en önemli Batılı İslam araştırmacılarından biri olarak görülen Henry Corbin'in şu görüşlerinde aranabilir; "Fârâbî'nin (ortaya koyduğu düşüncelerde) ikinci ... belirtici (karakteristik) öğretisi) ... akıl öğretisi ve akılların meydana gelişi öğretisidir. Bu öğretiye Fârâbî'nin görüşünce hâkim olan ilke 'exunonon fit nisi unum (Bir'den ancak bir sudûr eder)' ilkesidir" (Corbin, 1986, s. 162).

Fârâbî'nin yukarıdaki bu alıntılar ve yaklaşım üzerinden değerlendirildiği zaman onun anladığı şekliyle akıl ve tahayyül etmenin, siyaset ve yönetim anlayışı ile ilişkisinin nasıl kurulduğunun anlamlandırılması/betimlenmesinin önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Fârâbî, özellikle akıl ve idrak üzerinden değerlendirerek siyaseti bir

¹ Platoncu ve Aristocu görüşler özelinde Antik Yunan felsefesinin İslam düşünce geleneği üzerinde güçlü bir etkisinin olduğu net bir gerçeklik olarak hem Batılı hem de İslam dünyasındaki kaynaklar çerçevesinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu iddianın yanı sıra bazı İslam düşünürleri bağlamında bu noktadaki tek etkinin veya etkenin Antik Yunan düşüncesiyle sınırlanamayacağı, İslam dünyasınca oluşturulan düşünce geleneğinin belli bir "özgün" anlayışın ürünü olduğu da sıklıkla dile getirilen iddialardandır. Bu noktadaki önemli iddialar, Fârâbî, Kindî ve İbn Rüşd'ün düşünceleri bağlamında oluşturulan felsefi tartışmalar çerçevesinde sürdürülmektedir (Bu konudaki tartışmalar için bkz.: Hüseyin Karaman, "İslam Felsefesinin Özgünlüğü", *İslam Felsefesi Tarihi II*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss. 233-52).

“ilim” olarak ele aldığı görülen “İhsâu’l Ulûm (İlimlerin Sayımı)” adlı eserinde siyasetin amaç ve kullanımını aşağıdaki şekilde betimlemiştir;

“İradî fillerle iradî hayat tarzlarının çeşitlerini, bu filler ve hayat tarzlarının kendilerinden doğduğu yetiler, huylar, karakterler ve özellikleri, onların insanda kendileri için icra edildikleri amaçları, onların insanda var olmaları gerektiği biçimde bulunmaları için nasıl düzenlemeleri gerektiğini ve onları korumanın yollarını araştırır ve fillerin kendileri için icra edildikleri hayat tarzlarının kendileri için gerçekleştirdikleri amaçlar arasında ayırım yapar. Onlar içinde gerçekten mutluluk olan şeylerle öyle olmadıkları halde öyle zannedilen şeyler olduğunu, gerçekten mutluluk olan şeyin bu dünyada var olmasının imkânsız olduğunu onun ancak bu hayattan sonraki hayatta, yani ahrette mümkün olduğunu, zenginlik, şeref (karâme), hazlar gibi mutluluk olduğu zannedilen şeylerin amaçlar olarak alındıkları takdirde ancak bu dünyadaki hayatta söz konusu olduğunu ortaya koyar” (Fârâbî, 2015, s. 101).

Fârâbî’nin bu noktada ortaya koymuş olduğu siyaset anlayışının siyaset felsefesi içerisindeki ele alınışı üzerinden fikirlerinin ise özellikle bu bağlamdaki temel eseri “*El-Medinetü’l Fazıla* (İdeal Kent)” üzerinden değerlendirilebilir olduğu bugün en kabul gören düşüncelerden biridir. Fârâbî’nin bu çalışmasında ortaya koyduğu ön kabul/kabuller üzerinden hareket edilerek, onun siyasal görüşü/görüşleri üzerindeki etkinin/etkilerin neler olduğu net olarak anlaşılabilir. Çünkü Fârâbî’nin akıl ve tahayyül etme olgularına atfettiği değer ve anlamlandırmaların, siyaset felsefesi noktasında günümüzde de hala düşünsel noktalarda önemli görülen siyaset ve yönetim düşüncelerinin oluşumuna etkilerinin ortaya konması önemli bir gerekliliktir.

Bu bağlam ve anlayış üzerinden hareket edilecek olunan bu araştırmanın ilk amacı, Fârâbî’nin *El-Medinetü’l Fazıla* adlı önemli eserinin bu anlamlandırma(lar) üzerinden bir değerlendirmesini yapabilmek ve görüşlerinin dayandığı temelleri anlayabilmektir. Bu amaç doğrultusunda da bir filozof olarak Fârâbî’nin akıl ve tahayyül etmenin siyasal ve yönetsel noktadaki fikirleri nasıl etkilediği/etkileyebileceği yönündeki görüşleri hem direk kendi düşünceleri hem de onun fikirlerini inceleyen, analiz etmeye çalışan modern dönem yazar ve akademisyenlerin bakış açıları üzerinden bu metinde ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada, yukarıdaki ifade etmiş olduğumuz amaç doğrultusunda bir sosyal bilimler metodu olarak “derinlemesine içerik analizi” ile ortaya konulacak fikirlerden oluşan “dolaylı” ve “birebir” alıntılama yöntemi ile konu geniş bir perspektif üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bakış açısıyla birlikte, Fârâbî’nin temel olarak *El-Medinetü’l Fazıla* eseri üzerinden onun konu bağlamındaki görüşlerinin ortaya konması ve onun görüşleri üzerinden akıl ve tahayyül etmenin, onun siyaset ve yönetim düşüncesine etkisi noktasında konunun sınırlandırılması da çalışmadaki önemli bir tutum olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü Fârâbî’nin siyaset felsefesi adına hem *El-Medinetü’l Fazıla*, hem de diğer eserlerinde ortaya koymuş olduğu birçok bağlamdaki ortaya koymuş olduğu siyasal ve sosyal görüşleri, bu çalışmanın kapsamının genişlememesi ve konunun dağılmaması/amacının sapmaması bağlamında ele alınmayacaktır.

Çalışmada öncelikle akademik ve epistemolojik olarak akıl ve tahayyül etme olgularının ne olduklarının ortaya konması, ikinci olarak da Fârâbî'nin akıl ve tahayyül etme olgularına attığı düşüncelerin belirlenmesi ile Fârâbî'nin *El-Medinetü'l Fazıla* adlı eserde bu iki olguyu nasıl ilişkilendirdiği ele alınacaktır. Çalışmada daha sonra da Fârâbî'de aklın tahayyül etmeye etkisiyle birlikte, onun siyaset ve yönetim anlayışlarıyla ilişkilendirilerek, ayrı ayrı başlıklar üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Metin, Fârâbî'nin aklın tahayyül etmeye etkisinin siyasal ve yönetsel bağlamdaki karşılığının ne olduğunun ortaya konmasını içeren bir "sonuç ve değerlendirme" ile nihayetlendirilmeye çalışılacaktır.

Tahayyül ve Akıl Nedir?

Tahayyül kavramının içerdiği anlam ve bu noktada ortaya konulan anlama bağlı olarak belirlenen/belirlenmeye çalışılan bağlamın değerlendirilmesi, bu olgunun akıl ile ilişkisinin kurulabilmesi noktasında kritik önemdedir. Tahayyül kavramı için, başta ilk İslam Filozofu El Kindi olmak üzere Fârâbî ve İbn-î Sînâ (980-1037) gibi filozofların düşüncelerini tasvir etmede kullandıkları bir "imgelem" olduğunu söylemek mümkündür. Tahayyül kavramı için mevcut bilgiler literatürde de yazık ki ele alındığından daha az sayıda yer almaktadır. Bu noktada tahayyülün tanımının, "duyu ve akıl gücü arasında bulunan bir (şey)" olarak kabul edildiği görülmektedir. Genellikle akıl ile birlikte ele alındığı zaman anlamlı bir olgu haline gelen tahayyül, "akla ait bilgilerle duyulara ait bilgilerin birer kesişme noktasında" kabul edilen bir durumu belirtmek için de kullanılmaktadır. İslam'da "*Meşşâilik düşünce geleneği*"² içinde ele alınan düşünürler arasında tahayyül, "insan uyanırken bir yandan duyulardan gelen bilgi ve edimleri muhafaza ederken, diğer yandan akılsal gücü ve nefsin arzu gücünü duyusallar bakımından besleyen (şey)" olarak da nitelendirilmiştir (Korkut, 2012, s. 153-154). Bu nokta üzerinden olgunun anlamı ele alındığında, '*tahayyül*', '*hayal*', '*muhayyile*' kavramlarının birbirine karşılık geldiği ve özellikle Fârâbî'nin bu üç kavramı genelde birbirine karşılık gelecek şekilde kullandığını söylemek mümkündür (Fârâbî, 2021).

Tahayyül, günümüzdeki ansiklopedik bağlamı içinde de yine İslam düşüncesi üzerinden ele alınan bir bakış açısıyla değerlendirilmekte ve "*duyu nesnelere alınmış formların iç idrak sürecinde yeniden islenmesini sağlayan zihinsel etkinlik*" olarak tanımlanmaktadır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/tahayyul>). İslam felsefesi araştırmalarıyla bilinen Dimitri Gutas'a göre de tahayyül, İslam filozoflarının varlık, ahlak ve siyaset felsefelerini anlamada önemli bir noktadadır. Bu durum da "*insanların yüce âlemden ve yüce âlem hakkında bilgi etmeleri ve bunun süreçleri açısından bir iç duyu olan hayal oluşturu gücün (et-tahayyül, el-muhayyile)*" kritik önemi üzerinden değerlendirilmesi gereken bir şey olarak ifade edilmiştir (Gutas, 2008, s. 159). Genel çerçevede ise çalışma konumuz olan Fârâbî'nin görüşlerinin tahayyül olgusunu

² Meşşâilik, Arapça'da "yürümek" ve "çok yürüyen" anlamlarına gelen ve İslam siyasal düşüncesi içinde VIII. yüzyılla birlikte Aristotelesçi görüşü benimseyen, yeni bir "rasyonel felsefe" oluşturan "*İslam Aristoculuğu*" olarak bilinen ekolü betimler. Ancak bu anlayış, pür aklı ön planda tutarak sadece onun çerçevesinde bir düşünceler sistematigi geliştirirken, Platon'un düşüncelerini de barındırmış ve bazı Doğu-Batı inanışları ile felsefelerinin karışımı olarak yeni bir "rasyonalist" İslam felsefesi akımı olarak da nitelendirilmiştir (Bu konuda bkz.: Eyüp Bekir Yazıcı, "İslam Düşüncesinde Felsefi Akımlar", *İslam Felsefesi Tarihi I*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss. 83-7).

anlama noktasında, İslam düşüncesi içinde bir rehber olarak görüldüğü anlaşılmakta ve yine Fârâbî'nin "tahayyül etme" kavramsallaştırılması üzerinden konunun anlaşılabilir hale geldiği/getirildiği görülmektedir. Özellikle, Fârâbî'nin "Peygamber faal akıldan almış olduğu yüce ilâhî gerçekleri insanların anlayış kapasitelerine uygun bir şekilde, sembolik bir yolla, tahkiye diliyle onlardaki tahayyül gücüne yönelerek anlatır" demekte ve tahayyülün insani bir vasfı olarak neye tekabül ettiğini açıklamaya çalıştığı görülmüştür (Öcal, 2012, s. 476).

Tahayyül'ün belli bir çerçevede ve özellikle İslam düşünce geleneği içinde değerlendirilen bir kavram olduğu görülürken, anlaşıldığı üzere tahayyülü akıl ile beraber ele alındığında sistematik bir bilgi toplamına ulaşmanın mümkün olduğu görülmektedir. Aklın ne olduğu noktasında ise şu bağlam üzerinden konu değerlendirilebilir bir niteliğe bürünmektedir. Özünde yaratılışından dolayı insanı diğer varlıklardan ayıran bir özellik olan akıl kavramının; felsefe, ahlak, etik, mantık, siyaset kısaca insana özgü her alanda önemli bir kavram olması sebebiyle mahiyetini ortaya koymak gerekir.

Akıl, "us" kavramı üzerinden değerlendirildiğinde öncelikle, "Logos'un gereklerine uygun olarak siteyi yeniden düzenleme tasarısı" olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda öncelikle Antik Yunan'daki önemli filozof Platon (M.Ö. 424-M.Ö. 348) üzerinden siyasal ve toplumsal önemi ortaya konmaya çalışılan bir olgu iken, "eğitim yoluyla bir topluluğu dönüştürmek" noktasında Antik Yunan medeniyetinin yıkımına karşı, güçlendirilmesi gereken bir "varlık" olarak ele alınmıştır. Modern dönemlerde de ise akıl yine us kavramı üzerinden, "gerçekliğin her alanına boyun eğme eğilimi güçlendikçe, felsefe tarihi boyunca, sürekli yinelenen, yinelendikçe radikalleşen ... (bir) uyarı" olma noktasında değerlendirilmiştir (Renaut, 2003, s. 935).

Daha önce de ifade edildiği gibi Yunanca logos sözcüğü üzerinden değerlendirilmesi, modern dönemlere kadar ele alınmış olduğu şekliyle/şekilleriyle akıl (us) kavramı, saymayı bilme ve bilme yetisi anlamına gelmektedir. Akıl kavramının anlamı aynı olsa bile içinde bulunulan çağın koşullarına göre kavramının mahiyetinde de farklılıklar ortaya çıkmaktadır. İlkçağ'da âlemdeki çoklukları bir ahenge getiren ve de var olanı anlamaya çalışan bir beşerî gücü ifade etmek için kullanılmıştır. Ortaçağ düşüncesinde ise akıl inanca bağımlı ve inanca hizmet etmektedir. İslam felsefesinde ise akıl; hakikati, onu direk olarak bildiren, vahiyden bağımsız olarak bilen, doğruyu yanlıştan ayırma imkânı sağlayan, "doğal fer" olarak betimlenmektedir. Modern döneme gelindiğinde akıl, modernleşmenin temeli olarak görülür ve inançtan bağımsız olarak ele alınmaktadır. Modern dönemde aklın görevi, aşamalı olarak belirlenmiştir: önce bilimsel fikri daha sonra da ona bağlı bir sosyal düzeni kurmaktır (Cevizci, 2005, s. 55-56).

Türkçe'de akıl olgusu da; "düşünme, anlama ve kavrama gücü, us" şeklinde tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr>). Bu net tanımın yanı sıra bir başka tanımla akıl olgusu, "insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi" dir. Aynı zamanda felsefi ve mantıksal bir olgu olarak da akıl, "varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan fakat maddeye tesir eden basit bir ceoher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram

haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç"tür (Bolay, 1989, s. 238).

Bir başka ifadeyle akıl, "insandaki soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapma yetisi; vahiy, inanç, sezgi, duyu, duyum, algı ve deneyden farklı olarak salt insana özgü doğru düşünme ve hüküm verme yeteneği" olarak da tanımlanmaktadır (Cevizci, 2005, s. 55).

Fârâbî'nin Düşüncesinde Tahayyül

Fârâbî, Varlık Felsefesini ilk varlıktan sonra diğer mertebeleri ve insanı açıklarken tahayyül, hayal, muhayyile kavramlarını sık sık kullanmaktadır. Fârâbî, *El-Medinet'ül Fazıla* adlı eserinde tahayyül kavramını kullanırken hayal ve muhayyile kavramlarını da bu kavrama karşılık gelecek şekilde kullanmaktadır (Fârâbî, 2021, s. 86).

Tahayyül, duyu ve akıl gücü arasındaki bir orta güçtür. Bu haliyle bu güç, akla ait bilgiler ile duyulara ait bilgilerin birer kesişme noktasıdır. Fârâbî'ye göre tahayyül gücü, insan uyanıkken bir yandan duyulardan gelen bilgi ve fiilleri muhafaza edip diğer yandan akılsal güç ve nefsin arzu gücü duyusallar bakımından beslemektedir (Fârâbî, 2021, s. 87).

Fârâbî'ye göre insan uyuduğu zaman duyu ve akıl gücü bir dinginliğe kavuşmaktadır. Bu anda orta gücü olan tahayyül gücü, hem akıl ve arzu gücü, hizmet etme görevinden hem de duyusal imajların etkilerinden kurtulmuş olur. Buradan itibaren asıl işlevi başlamaktadır. Uyku anında kendi bünyesinde muhafaza ettiği duyusalların imajlarına döner ve onlarla baş başa kalır. Bu süreçte birleştirme ve ayrıştırma gayretiyle onlar üzerinde tasarrufta bulunur. Onları kendince bazı biçimlerde şekillendirir (Fârâbî, 2021, s. 87). Bu birleştirme ve ayrıştırmalar bazen doğru, bazen yanlıştır. Bununla beraber tahayyül gücü, iyi ve kötü dışında, eylemlerden ve ahlâki fiillerden faydalı ve zararlı, zevk ve elem verici olanları da algılamaktadır (Fârâbî, 2017, s. 39-40).

Bunların yanında tahayyül gücünün bir başka yeteneği ise taklit yeteneğidir. Bu yeteneği sayesinde tahayyül; duyusalları, akılsalları, nefsin arzu gücünün ve hatta besleyici gücünün verilerini taklit formunda bir dönüşüme tabi tutmaktadır. Bu yetenek ruhun başka hiçbir kısmında olmayan kendine özgü bir yetkinliktir (Fârâbî, 2012, s. 87-88).

Tahayyül gücünün kökeni bedendeki bir istidat ve surettir. İnsanın gayretleri ile bu suret, istidat veya mizaç kendisine verilmez. İlk varlık ve en uzak sebep olan Tanrı, dilediğine bu yetkiyi doğuştan verebilir. Doğuştan gelen bir yeti olduğu için bedenin bu mizacı belirlemesinden veya işlevsel kılmasından ziyade, bedenin bu mizaca uygun olan verilerle ona yönelmesi ve işlevsel kılması gerekir. Dolayısıyla bu mizaca sahip olan birinin, onu işlevsel kılması mümkündür ve tahayyül yetisinin tabiatında maruz kaldığı her şeyi kabul etmek gibi bir özelliği vardır. Doğal olarak bu kabul etme de kendisini çeşitli kategorilerde göstermektedir (Fârâbî, 2021, s. 88).

Tahayyül gücünün özünde kendisine maruz kaldığı her şeyi veya maruz kaldığı etkiyi kendisine geldiği biçimde kabul etmek varsa bunu iki şekilde yapmaktadır: Ya onu olduğu

gibi ve kendisine ulaştığı şekliyle kabul etmekte ya da o şeyi taklit eden duyusallarla onu taklit etmektedir. Eğer onun özünde her şeyi kabul etmemek varsa o zaman da kendisine geldiği ve o şeyi taklit edebilme özelliğini taşıyan duyusallar aracılığı ile taklit etmeye başlamaktadır. Ancak tahayyül gücünün, akılsalları akılsal olarak kabul etme gücü yoktur. Bundan dolayı akılsal gücü sahip olduğu akılsalları kendisine verdiğinde, onları akılsal gücün kendisinde oldukları haliyle kabul edemez; ancak uygun olan duyusal şeyler üzerinden taklit edebilmektedir (Fârâbî, 2021, s. 88-89).

Fârâbî'ye göre tahayyül gücü, arzu gücü, kırgınlık veya şehvet veya genelde de herhangi bir duygu gibi nitelik veya hâl için hazırlıklı bulunduğu, o gücü (arzu gücünü) bazı eylemleri bir bütün haline getirerek, taklit etmektedir. Bu eylemler, arzu gücünün o an için kabul edebileceği melekeden çıkma özelliğine sahip olan şeylerdir. Bundan dolayı bu tür durumlarda yardımcı gücüler, bazen hizmetkâr organları, bu heyecan gerçekten arzu gücünde meydana geldiğinde onların sahiden gerçekleştirdikleri fiilleri gerçekleştirmeye itmektedirler. Böylece tahayyül gücü, bu fiille, bazen bir fiili taklit eden bir adama, bazen insana bir fiili hatırlatan bir adama benzemektedir. O sadece bu değildir; ayrıca beden mizacı, arzu gücünde bir duygu tarafından uyarılabilecek bir mizaç olduğunda, tahayyül gücü bu mizacı, genel olarak arzu gücünde bu tutkunun sonucu olan fiilleriyle taklit eder ve bu, bu tutkunun fiilen ortaya çıkmasından önce olmaktadır. Böylece, kendilerinde arzu gücüne hizmet eden gücülerin bulunduğu bedenin kısımları, gerçekten bu fiillere yönelmektedirler (Fârâbî, 2021, s. 89-90).

Fârâbî'nin Düşüncesinde Akıl

Fârâbî'ye göre akıl, insanın zihninde bir nesneyi kavramasını ifade ettiği gibi aynı zamanda insanın idrak etmesinin gerçekleşmesinde bir araç olan şeyi anlatmaktadır (Özcan, 2017, s. 167). Bu noktada Fârâbî'nin akıl üzerinden ortaya koyduğu görüşlerin Ortaçağ'daki akıl anlayışının felsefi boyutta yeniden belirleyici bir öge olduğu bağlamında önemli iddialar da ulunmaktadır. Özellikle önemli Ortaçağ felsefesi uzmanı de Libera'nın görüşleri, Fârâbî'nin akıl konusundaki Ortaçağ düşüncesine etkileri noktasında ciddi savlar içermektedir;

"Fârâbî'nin felsefi değeri tartışılmazdır. Ortaçağ düşüncesinin iki temel konusunu ona borçluyuz: [a] Aristocu mufârik (ayrık) Akıllar kozmolojisinin Plotinus'çu sudur öğretisine uyarlanmasını temel alan evren tasavvuru; [b] Aristocu empirizmle Platoncu İdealar teorisinin özgün bir sentezi- insanın bilkuve akli ile ayrık Faal akıl arasında soyutlanmış, duyulardan elde edilmiş bilgiyle aklı sezginin (Faal akıl tarafından aydınlanma) birleştiği yerde 'müstefâd' (kazanılmış) akli dâhil ederek Fârâbî, kozmoloji için yaptığı gibi bilgi öğretisi için de Aristoculukla Platonculuğun 'uyuşmasını' teklif etmiştir. Halefleri (İbn Sina, hatta onu sıkça zikreden İbn Rüşd) tarafından dolaylı ya da doğrudan olsun Fârâbî'nin katkısı son derece önemlidir: İlk ilkenin mutlak birliğini ve zorunluluğunu, sudurla varlığın türetilmesini ('birden ancak bir sudur eder' kuralı), kozmolojik Akıllar ve felekler sistemini, dünyanın temel olasılığını birleştirerek ilk yaratılış metafiziğinin felsefi ifadesini sunmuştur. Fârâbîci akıl teorisi, Aristo'nun De Anima'sının yorumunda belirgin bir ilerlemeyi gözler önüne sergiler: Bilkuve akıl, bilfiil akıl ve faal akıl arasındaki ayrımlar, psikolojinin ve kozmolojinin belirsiz uçlarında bulunan bir aklın

statüsü hakkında Ortaçağ tartışmalarının hepsinin temelini oluşturacaktır" (de Libera, 2005, s. 111).

Akıl ile ilgili görüşleri çerçevesinde değerlendirildiğinde Fârâbî'nin düşüncelerinin yukarıda da belirtildiği gibi Ortaçağ düşüncesi üzerinde oldukça etkili görüşler olmasının yanı sıra Aristoteles'in akıl kuramına benzediği noktasında da bir şüphe yoktur. Aristoteles, hayal gücünün ötesinde olan akı, özellikle ruhun bir fonksiyonu olarak ele almasının Fârâbî üzerindeki etkisi barizdir. Bu bağlamda Aristoteles de aklın, aşağıdan yukarıya doğru yükselen ruhun derecelerindeki en yüksek nokta olduğunu söylemektedir. Aristoteles'e göre akıl; teorik ve pratik olmak üzere iki şekilde betimlenmektedir. O, düşüncenin veya aklın, şeylerin doğası ve insan davranışının ilkeleri hakkındaki gerçeği keşfetme yeteneği olduğuna inanmaktadır. Aristoteles'e göre tüm bilginin kaynağı tecrübedir, daha doğrusu duyumdur. Duyumdan hayale, hayalden tecrübeye, tecrübeden düşünceye ve bundan da akılsalların tasavvuruna giden "hiyerarşik" bir yapı vardır (Kaya, 2014, s. 95-96).

Fârâbî, düşüncesinde de bu etki üzerinden aklın birbiriyle ilişkili üç boyutuna değinip tartışmaktadır: Tanrı, ikincil nedenler veya göksel cevherler ve insan. Fârâbî de felsefesini de bu üçlü sacayağının oluşturduğu bir sütuna yerleştirmektedir. Varoluşun nihai nedeni olarak Tanrı, her şeyden önce madde olmayan olarak akıl olduğu varsayıldığından, içinden çıktığı varlığın kendisi gibi rasyonel bir öze sahip olması gerekir (Aydınlı, 2019, s. 107). İlk Olan, madde olmadığından tözü bakımından bilfiil akıldır. Çünkü suretin faal bir akıl olmasını ve düşünmesini engelleyen şey, içinde bir şeyin bulunduğu maddedir. Eğer bir şey varlığında maddeye ihtiyaç duymuyorsa, o zaman fiilen mahiyeti itibariyle akıllı hale gelir. Demek ki gerçek akıl, "bilfiil akıl"dır. Aynı zamanda doğası gereği akılsaldır (Fârâbî, 2021, s. 13-14). Benzer şekilde, göksel varlıklar da ebedi akıl cevherleridir. Bu nedenle kozmik oluş ve hareket, akla dayalı faaliyetin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Evrendeki bu akli düzen en yetkin formunu "Tanrı'nın kendini akletmesinde" bulur. Bu durumda aslında var oluşun gerçek sebebi de budur olur. "Ay altı âlem"le bağlantılı olarak bu görevi yerine getiren metafizik varlık, görüntü verenidir ve soyut akılların da sonuncusu olan "faal akıl"dır (Aydınlı, 2019, s. 108).

Fârâbî'ye göre insanın bütün başarıları bir şekilde düşünme yeteneği olan akılla ilişkilidir. İnsan akıllı ve düşünen bir varlıktır ve bilgi, sanat ve teknik ile davranışın insani varlıktaki en son kaynağı düşünme yetisidir. Doğru ve yanlış, iyi ve kötü, güzel ve çirkin, faydalı ve zararlı; kısaca bilgi, ahlak, estetik, sanat ve teknik ancak bu yetenekle mümkündür. Bilgimize ya da genel anlamda algımıza konu olan objeler alanının varlık yapısı düşünme yetimizi de bir bakıma belirlemektedir. Buna göre bilgimize konu olan ama yapıp etmemizle ilgisi olmayan, kendisiyle hep aynı kalan, değişmez, zorunlu ve kesin olan bir var olanlar alanı vardır. Bunun yanında, yine bilme imkânlarımızla yönelebildiğimiz ama bu defa yapıp etmelerimize konu olabilen, değişen, zorunlu ve kesin olmayan bir varlık dünyası da bulunmaktadır (Aydınlı, 2019, s. 108). Bu iki alana karşılık Fârâbî, Aristoteles'in ayrımı gibi bir ayrım yaparak akı, teorik ve pratik akıl olarak iki şekilde sınıflandırmaktadır Sözen, 1998, s. 68). Teorik (nazari) akıl, teorik bilimleri mümkün kılan akıldır. Teorik akıl, araştırma ve

kiyas yoluyla değil, bizzat doğuştan, ilimlerin ilkeleri olan tümel zorunlu öncüllerin kesin bilgisinin, kendisi için meydana geldiği melekedir. Başka bir deyişle “bütün parçalardan büyüktür”, “aynı miktara eşit olan miktarlar birbirlerine eşittirler” gibi kesin bilgi içeren bir kuvvedir. Tüm bunlar, insanların kendilerinden başlayarak diğer teorik varlıkları tanıdıkları şeylerdir. Bu akıl, bazen bu ilk ilkeler, kendisinde gerçekleşmediğinde o akıl oluşumu, “bilkuvve akıl” olmaktadır. Fakat onlar, onda meydana geldiğinde, o bilfiil akıl olmakta ve istidadı, kendisi için hazır olan şeyi ortaya çıkarmaya yetecek kadar güçlenmektedir. Bu yetinin, kendisinde vuku bulan şeyde hata yapması mümkün değildir. Tersine ona ulaşan bütün bilgiler doğru ve kesindir; başka türlü olması mümkün değildir (Özcan, 2017, s. 70-71). Bu bağlamda ele alınınca da kuramsal akıl; matematik, fizik ve metafizik gibi teorik bilimlerle bağlantılıdır ve insan iradesinden ve dolayısıyla eylemlerinden bağımsızdır (Aydınlı, 2019, s. 108-109).

Fârâbî'ye göre teorik aklın birden çok derecesi bulunmaktadır. Bunlar (Sözen, 1998, s. 69);

- a. İstitaat veya kuvve halinde akıl (aklu'l-heyulani)
- b. Hareket halinde akıl (aklbi'lfiil)
- c. Kazanılmış akıl (aklu'l-müstefad)
- d. Faal akıl (aklu'l-faal)“.

12

Yukarıda bahsedildiği üzere, Fârâbî'nin sistemi var olanların hiyerarşi anlayışı üzerine kurulmuştur ve tasavvur insan aklının ele alınışında kendini göstermektedir. Maddi ve edilgin akıl olarak da tanımlanan bilkuvve akıl, belki de bir şekilde insanın biçimi ve doğası olarak karşımıza çıkar. Bu akıl, her şeyde özsel bir nitelik olarak mevcuttur. Bu demektir ki tohum nasıl kuvve halinde ve olduğu şeyi barındırıyorsa, bu akıl da kuvve halinde gerçekleşmiş mükemmel insanı içermektedir. Bilkuvve akıl, böyle olmakla insani akıllar hiyerarşisinin sağlıklı bütün insanlarda yani insan türünde ortak olan en alt aşamasını oluşturmaktadır (Aydınlı, 2019, s. 111-112).

İnsan akılsal suretlerin çoğunu veya tamamını kavrayınca, bilfiil akıl derecesinden sonra yeni bir akli dereceye geçiş yapmaktadır. Bu akıl derecesi, kazanılmış akıl derecesidir. Kazanılmış akıl, aklın kendinde varlığına işaret eden bir bağımsızlıktır. Bu akıl derecesinde insan, akılsal biçimleri maddi tözlerinden soyutlayarak bizzat kendi için kendi özünde kavramaktadır. Kazanılmış akıl derecesine insan, kendi çaba ve kazanımlarıyla yükselmekte ve bu akıl derecesinde insan, mümkün olan en yetkinlik durumuna erişmektedir. Bu bakımdan, suretin maddi dünyada ulaşabileceği en saf soyutlama düzeyi, yani hem insanlar hem de beşerî varlıklar hiyerarşisinde, üzerinde başka bir insan düzeyi olmayan en uç noktadır. Kazanılmış akıl ile “ay altı âlem”de maddeden Tanrı'ya doğru yükselen süreç sona ermekte ve insan ile faal akıl karşı karşıya gelmektedir. Faal akıl ile kazanılmış akıl arasındaki ilişki önceki beşerî akıl aşamalarında olduğu gibi madde-suret ilişkisi şeklinde tasarlanmıştır. Teorik (nazari) aklın en olgun durumu olan kazanılmış akıl seviyesinde insan, gerçekleşmişliğin en temel belirtisi olan kendine yeterliği, en son mutluluğu nihai düzeyde

yaşar ki, Fârâbî'nin tanrısallık olarak nitelendirdiği şey de bir bakıma budur. Çünkü kendine yeterlik durumu, mutlak şekliyle Tanrı tarafından yaşanmaktadır. Faal akıl ile kazanılmış akıl arasında başka bir seviye yoktur ve bu durumda tüm düşünülür görünüşlerin ebedi yeri olan faal akıl, insan zihnini etkiler ve bir şekilde kendi içeriğini yansıtmaktadır (Aydınlı, 2019, s. 113-114).

Faal aklın gördüğü iş, düşünen canlıyı görüp gözetmek ve insan için erişilmesi gereken mertebelerin en yükseğine yani "yüce mutluluğa" ulaştırmaktır. Böylece insan, faal akıl derecesine ulaşmaktadır. Faal akıl da asıl olma bakımından tektir. Faal akıl birinciyi, ikincilerin tümünü ve kendi aslını bilir ve de doğası gereği düşünülemez olan şeyleri düşünülebilir kılmaktadır. İnsanı yaratan muhakeme gücü, özünde fiil halinde bir akıl değil, bilfiil akıldır ve ona yaratılışında bahşedilmemiştir. Faal akıl, insanı gerçekte düşündürür ve düşünce gücü için diğer şeyleri gerçekten düşünülebilir kılar. Düşünme gücü, bilfiil akıl olunca o anda bilfiil olan bu akıl, yine bilfiil akıl olup da kendi özünü bilen maddeden ayrı şeylere benzemektedir. Bunlardan düşünülür olan, aynı zamanda düşünenidir. O zaman nasıl düşünüyorsa o şekilde düşünülür olmakla beraber düşünülen bir cevher olur. Böylece düşünen, düşünülen ve akıl onda bir ve aynı şey olmaktadır. Dolayısıyla o, faal akıl derecesine ulaşır. İşte insan bu safhaya ulaştınca mutluluğu tamamlanmış olmaktadır (Fârâbî, 2017, s. 41-42).

Fârâbî'nin sınıflandırmasında ikinci olarak ameli (pratik) akıl ise insani iradenin kapsamına girmektedir (Aydınlı, 2019, s. 108-109). Pratik akıl, insanın tecrübesinden ve hissettiklerinden, tercihlerinden veya kaçınılması gerekeni önemsemeyi, insan için mümkün kılan bazı öncüller elde etmesine aracı olan bir yetidir. Bu öncüllerden bazıları, tercih edilmesi veya kaçınılması gereken şeyleri kapsayarak bütün haline gelmektedir. Bu akıl, tecrübe meydana gelmediği sürece, ancak "bilkuvve akıl"dır. Tecrübe bulunduğu ve hatırlandığında o zaman bilfiil akıl olmaktadır (Özcan, 2017, s. 73-74). Fârâbî'ye göre "ameli akıl"; kendi içinde teknoloji ve sanatla ilgili bir alt bölümden ve deneysel bir alanla ilgili olarak ayrıntılı akıl yürütme, analogi, inceleme ve çıkarım sunan bir alt bölümden oluşmaktadır. O halde ameli akıl, yalnızca denizcilik, marangozluk, tarım ve tıp gibi sanat ve teknolojilerle ilişkili insan başarıları değildir. Aynı zamanda birey, aile ve devlet yönetimini düzenleyen siyasi ve etik çerçevenin kurulmasıyla ilgili insani başarıların elde edilmesini de sağlar (Aydınlı, 2019, s. 109).

Fârâbî'nin El-Medinet'ül Fazıla Adlı Eserinde Tahayyül ve Akıl İlişkisi

Tahayyül gücünden daha önce "akılsal güç" ve bu gücün sahip olduğu akılsalları taklit edebilecek bir yeti olarak bahsetmiştik. Tahayyül gücü; İlk Neden, madde olmayanlar ve göksel tözler gibi en yüksek düzeydeki akılsalları, en yüksek, en mükemmel duyular ve görünüm güzelliği ile taklit etmektedir. Yine en alt düzeydeki akılsalları da görünüşü çirkin olan duyusallarla taklit etmektedir (Fârâbî, 2021, s. 90).

Tahayyül gücünün otonom olduğu en başat alan duyusallardır. Bu bağlamda ele alınan asıl yeri "teorik (nazari) akıl" olan bütün gerçekleri, asıl yeri "ameli akıl" olan tikel

bilgileri, yine nefsin öfke gücüne dair verileri duyusal formları ile taklit edebilmeye yetkin tek kapasitedir. Doğa, insan ve toplumlara dair iradi âlem, tahayyülü duyusal bakımdan besleyen en önemli veri alanlarıdır. Fârâbî, duyusalların tahayyüle doğuştan verilmediğini düşünmektedir. Faal akılla ittisali öncesinde filozof-peygamber zaten bu alanda belirli bir birikime sahiptir. Yani bu kişi doğa, insan, toplum gibi tabii ve iradi alanlara yönelik duyu ile elde ettiği bilgilerle bir bilinç düzeyi yakalamaktadır. Bu nedenle faal akılla ittisali sonrası teorik ve ameli hakikatleri duyusallarla taklit ederek bir bakıma gözlemediği alanlarla ilgili de bir yetkinlik kazanmış olmaktadır (Korkut, 2018, s. 256-257).

Faal akıl, insanın yüce mutluluğa ulaştığı ve bilkuvve akılsalları bilfiil akılsallar, “bilkuvve akı” bilfiil akıl haline getiren nedendir; akılsal gücü ise “bilfiil akıl olma” imkânına sahip olan şeydir. Tahayyül gücü hem *teorik akıl* hem de *ameli akıl* ile ilişki içerisinde. Özellikle akılsal gücün derecelerinden faal akıl ile bağlantılıdır. Çünkü kendisi ile ilişkisi ışığın görme ile ilişkisi gibi olan faal akıldan akılsal gücün elde ettiği şey, bazen faal akıldan tahayyül gücüne akıp taşmaktadır. Bu nedenle, “faal aklın” tahayyül gücü üzerinde de bir miktar etkisi vardır. Bu ona bazen gerçek yeri teorik akıl olan akılsalları göndermesi, bazen gerçek yeri pratik akıl olan tikellerle ilgili akılsalları duyusalların biçimi altında vermesi şeklinde olmaktadır. Böylece tahayyül gücü, ilişkili olduğu duyusallarla taklit ederek akılsalları kabul etmektedir. Genel olarak pratik aklın düşünüp ulaştığı tikelleri bazen olduğu gibi bazen de diğer duyularla taklit ederek kabul edip, edinmektedir. Bu tikellerin bir kısmı şimdi, bir kısmı da daha sonra ortaya çıkmaktadır. Fakat bunların hepsi, herhangi bir düşünüp taşınmanın işin içine karışması söz konusu olmaksızın tahayyül gücünde vuku bulur. Dolayısıyla bu durumlar, tahayyül gücünde de gerçekleşebilir ve böylece faal aklın uykuda tahayyül gücüne verdiği bu tikellerden, doğru rüyalar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca “faal akıl” tarafından tahayyül gücüne verilen ancak tahayyül gücünün kendileri yerine taklitlerini aldığı akılsallardan ise ilahi şeylerle ilgili kehanetler ortaya çıkmaktadır. Bütün bu olaylar bazen uykuda, bazen uyanırken meydana gelmektedir. Ancak onların uyanırken ortaya çıkması az olur ve çok kısıtlı bir insan sınıfına özgüdür. Uykuda iken ortaya çıkanların çoğu da tikellerle ilgilidir. Onların da çok az bir kısmı akılsallarla bağlantılıdır (Fârâbî, 2021, s. 90-91).

Tahayyül gücü, faal aklın ona bahsettiği şeylerin çoğu üzerinden ele alındığında bu şeylerin görsel bir duyusal taklidi olarak ortaya çıkar. Bu tahayyül edilen şeyler, “ortak duyu gücü”ne gidip orada da tasavvur edilir. İmgeleri ortak duyu gücünde bir kez görüldüğünde, görme gücünün kendisi de bu görüntülerden etkilenir ve bu görüntüler onda görselleştirilir. Görme gücünde, onların bu tasavvurlarından, gözden çıkan görüntüyü görünür ışıklarla birleştiren aydınlık havada oluşmaktadır. Bu görüntüler, havada görüldükleri anda geri gelirler ve gözün görme gücü üzerinde etkide bulunmaktadır. Bu görüntüler, daha sonra ortak duyu ve hayal etme gücüne yansımaktadır. Bütün bunlar tek sıra halinde birbirine bağlı olduğu için, faal aklın sunduğu her şey insan tarafından görülmüş hale gelirler (Fârâbî, 2021, s. 93).

Tahayyül gücü, bahsedildiği gibi taklit ettiği hisler; güzelliğin ve mükemmelliğin sonuna geldiklerinde, o güzelliği ve mükemmelliği gören insanlar, gördükleri şeylerin ne

kadar olağanüstü olduğunu düşünürler. Bazen insanlar düşündükleri ile başka şeyler arasında bulunması imkânsız olan şeyleri de görürler. Bu nedenle de tahayyül gücü, mükemmelliğin son aşaması olup bir insanın uyanıkken faal akıldan şimdinin ve geleceğin tüm bölümlerini, aşkın akılsalları ve diğer onurlu varlıkların temsillerini alması ve görmesi mümkündür. Bu durumdaki kimse bu akılsallarla da ilahi şeylerden haber verebilmektedir. İşte bu noktada vahiy; faal akıl, "insani nefis" ve tahayyül'ün ittisalinden meydana gelmektedir. Öyle ki vahiy, tahayyül gücünün ulaşabileceği en üst derece ve insanın tahayyül gücü vasıtasıyla erişebileceği en üst makamdır (Fârâbî, 2021, s. 94).

Bütün bahsedilenlerde tahayyül ve akılsal gücü ilişkisinde tahayyül, akılsal güce yardımcı mahiyettedir. Bunun yanında bazı şeyler gerçekleştiğinde insanın mizacı değişebilmektedir. Sonuç olarak, bir insan yukarıda sözü edilenlerin bazılarını faal akıldan, bazen uyanıkken, bazen de uyurken alabilir. Bazı insanlar, bir süre bu durumda kalırken bazılarında kısa bir süre devam eder ve kaybolur. Yine öyle şeyler olur ki onların etkisindeyken insanların mizacı ve tahayyül gücü bozulabilir. O zaman da insanlar, gerçekte var olmayan ya da gerçekten var olan herhangi bir şeyin taklidi olmayan bir tahayyül gücünün ürettiği birleştirmelerin sonucu olan şeyleri görürler. Fârâbî bu insanlara örnek olarak ise, deli ve benzeri türdeki insanları göstermektedir (Fârâbî, 2021, s. 95).

Aklın Tahayyüle Etkisinin Yansıması Olarak El-Medinetü'l Fazıla'da Siyaset Düşüncesi

Siyaset kavramına, bir yönetim veya yönetim biçimi olması üzerinden geleneksel anlamıyla eserlerinde sık sık yer veren Fârâbî, aynı zamanda bu kavrama felsefi bir rol biçen İlk İslam düşünürüdür. İslam Siyaset Düşünce Tarihi boyunca siyaset; fıkıh metinleri, kelam metinleri, siyasetnameler ve öğüt veren metinlerde irdelenen oldukça önemli bir kavram ve alandır. İlk defa Fârâbî ile beraber siyaset felsefesi de literatüre dâhil olmuştur. İslam'ın temel kaynaklarının adalet, liyakat, emanet, biat ve istişare vb. ilkeler çerçevesinde birçok siyasal ve yönetsel öğretiyi başta siyasal otorite ve erdemli şehir zemininde siyasal rejim veya erdemli hayat tarzı olmak üzere Fârâbî'yle beraber felsefe yapmanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Korkut, 2018, s. 447).

Fârâbî'nin siyaset düşüncesi, kendisinin ideal devlet (erdemli şehir) tasavvurunda açıkça görülmektedir. Onun tasvir ettiği erdemli şehir, felsefenin insani-toplumsal düzeyde açılımı olan din vasıtasıyla gerçekleştiği, bilfiil hale geldiği bir ideal toplum modelidir. Fârâbî'nin betimlemesinde erdemli şehir, siyaset felsefesinin ve hatta fizikten metafiziğe, bilimden ahlaka bütün felsefi alanları besleyen, en yüksek mutluluğa ulaşmayı amaç edinmiş erdemli insanların bir araya geldiği ve erdemli bir hayatın, adaletin, iyi kanunların, bilginin işlerlik kazandığı yegâne bir siyasal oluşumdur. Ayrıca erdemli şehir; başkanın metafizik, bilgi, ahlak ve siyaset başta olmak üzere felsefi öğretilerinin ve bu öğretilerinin yanında dini alana paralel bir şekilde özdeşleşen bir haldedir. Burada Allah, faal akıl, vahiy ve nübüvvet teorilerinin de kusursuz bir şekilde icra edilerek ulaşılabilecek örnek bir toplumsal düzene de ayna işlevi görmektedir (Korkut, 2018, s. 187). Fârâbî'nin siyasal düşüncesi bu bağlamda,

“ortak insanlık üzerine kurmayı amaçlayan ‘barış şehirleri’nde egemen olan ... ‘cahilce’ görüşü redde(derek) ... savunucularını ... ‘ruhlarındaki bütün sağlıksız şeylerden uzak insanlar’ olarak kabul ettiği” ülkeler üzerinden bir devlet tasavvuruna ulaşmak üzerine kurulmuştur (Black, 2010, s. 98).

Fârâbî’nin bu temel kabuller üzerinden ortaya koyduğu düşüncelerinden oluşturduğu siyasal ve yönetsel anlayışını da ortaya koyduğu başat eseri, *El-Medinet’ül Fazıla’* da bahsettiği siyaset düşüncesi, faal akıl ve tahayyül ittisalindeki peygamber, filozof veya âlim olarak tanımladığı ilk başkanda ortaya çıkmaktadır. Fârâbî bu noktada kendisinin ardıllarından biri olarak da görülen İbn-î Sînâ ile birlikte, yukarıdaki anlamlandırmalar üzerinden “İslam dünyası içindeki halife ve imam konusundaki tartışmaları, insan toplumu ve hükümeti içerecek şekilde genişletmeleriyle ön plana çıkan düşünürlerden biri” olarak kabul edilmektedir. Ancak bu bakış açısının temelini oluşturan argümanlar ise “onların ortaya koymuş oldukları epistemoloji ve metafizik anlayışlarıyla yakından ilişkili” olarak değerlendirilmektedir (Çaylak ve Çelik, 2018, s. 390).

Fârâbî’nin siyaset felsefesi bağlamındaki görüşlerini yukarıda zikredilen ön kabuller üzerinden okumak önemlidir. Bu bağlamda tasavvur ettiği erdemli şehir, yönetecek kişi de birçok özelliğinin bulunması gerektiğini zorunlu tutmuş olmasının içeriğinin iyi incelenmesi gereklidir. Bu bağlamda Fârâbî’nin siyaset felsefesinde açıkça görülmektedir ki ona göre, mükemmel bir yönetici de hem nazari aklın hem de tahayyül gücünün mükemmel olması gerekir. Bu nedenle Fârâbî, İlk başkan olarak peygamber ve filozofu birleştirmekte yani filozof peygamber olarak dile getirmektedir. Ona göre, ilk başkan öncelikle felsefenin ne olduğunu kavramalıdır. Zira felsefenin ne olduğunu bilmeden mutluluğu kavrayamaz. Fârâbî’ye göre tahayyül gücünün de zorunlu bir şekilde ilk başkanda bulunması gerekir. Çünkü tahayyül gücü olmadan da başkan mutluluğa ulaşmak için kanun yapma imkânı ve insanlara bu kanunlar ile ikna etme yeteneği bulamaz. Dolayısıyla başkan siyasi bir çerçeve ortaya koyma imkânı da elde edemez ve siyaset olmadan da mutluluk diğer insanlara öğretilemez. Bu yüzden Fârâbî düşüncesinde kimi zaman akıl yönüne kimi zaman tahayyül yönüne ağırlık vermektedir (Fârâbî, 2017, s. 22).

Fârâbî, erdemli şehir yöneticisi ve siyaseti icra edecek kişiden bahsederken her ne kadar peygamber ve filozofu birleştirse de bazı ayrımsal noktalar ile peygamberin üstünlüğüne vurgu yapmaktadır. Fârâbî, peygamberi hem vahiy alma işlevindeki muhayyile gücü hem de esas olarak kanun koyma görevinden dolayı filozoftan üstün tutmaktadır (Oktay, 2015, s. 19). Zira Fârâbî, ideal yöneticilerin vahiy aldıklarını söylemektedir. Çünkü vahyin, insana ancak peygamberlik mertebesine ulaştığında, yani kendisi ile faal akıl arasında başka bir aracı olmadığında geleceğini beyan etmektedir. Fârâbî’ye göre insanın şeyleri ve eylemleri nasıl tanımlayacağı ve onlara biricik ve yegâne amaç olan mutluluğa nasıl yönelteceği hususunda bilgi sahibi olmasını sağlayan güç, “faal akıl”dan “münfâilakla” çıkıp ve kazanılmış akıl vasıtasıyla faal akıldan münfâilakla gelen bu akış, vahiy olarak tanımlanmaktadır. Akılsal güçlerin son derecesi olan faal akıl, İlk Sebep’in varlığından çıkmıştır. Bu sebeple Fârâbî’ye göre kendisine vahiy gelen peygamberin başkanlığı ilktir ve

diğer insani başkanlıklar onun başkanlığına müteakip gelmektedir. Fârâbî'ye göre ilk başkan, "herhangi bir işte kendisine liderlik etmesi için başkasına ihtiyaç duymayan kişidir". O, aklını kullanması ve bildiklerini tahayyül gücü ile canlandırması sebebiyle kimsenin ona hiçbir konuda rehberlik etmesine ihtiyacı yoktur (Fârâbî, 2017, s. 92-93).

Fârâbî'nin tanımladığı yukarıdaki şekli ile belirlenen derecedeki insan, mutluluğun en yüksek derecesindedir. Aynı zamanda mutluluğu elde edebileceği her fiile vakıftır ve bu da yönetici olmanın ilk şartıdır. Fârâbî, ilk başkanın mutluluğa, iyiliğe ve iyi amellere yönlendirme gücünün de olması gerektiğini dile getirmektedir ki bu da peygamberlerin tahayyül ve ikna gücüyle gerçekleşecek bir şeydir (Fârâbî, 2021, s. 105-107; Oktay, 2015, s. 20).

Görüldüğü üzere ilk başkan yani peygamber, faal akıl'dan aldığı bilgileri insanlara tahayyül gücü ve ikna yönetimiyle anlatabildiği için daha üstün ve etkin konumdadır. Erdemli şehrin yönetiminde ve siyaset felsefesinde peygamberin filozof karşısındaki üstünlüğü ve önemi açıktır. Fârâbî bu şekilde medeniyet tasavvurunu ortaya koymaktadır. Zira medeniyeti meydana getiren bilgileri alan, bu bilgiler ile kanunlar icra eden ve icra ettiği kanunları diğer insanlara öğretmekle görevli olanlar filozof ve peygamberlerdir. Bunun nasıl gerçekleştireceği de siyaset felsefesinin konusudur (Oktay, 2015, s. 20).

Bu nedenle denilebilir ki Fârâbî'ye göre siyaset, erdemli şehir'de uygulanan en yüksek sanat ve mutluluğu kazanma yollarını gösteren bir ilimdir. Fârâbî'ye göre, bu sanat sayesinde erdemle erdemsizlikte birbirinden ayırt edilebilmektedir (Fârâbî, 2017, s. 16-17). İlk başkan ve ideal devlet yöneticisi, siyaset sanatı icra ederken kendi yeterlilikleri ve kabiliyetlerine göre üstten alta doğru hiyerarşik bir şekilde insanlara mutluluğu nasıl elde edeceklerini, iyi erdemlere yönelmeleri gerektiğini öğretmek zorundadır. Erdemli başkan, siyaset sanatına işte bu yüzden ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı aslında vahiyden sebep yani faal akıl ile tahayyül ittisalinden dolayı peygamberi en üst konuma yerleştirirse de Fârâbî, insanı mutluluğa ulaştıracak peygamber, filozof ve âlimin tek bir kişiyi, yani ilk başkanı temsil ettiği belirtmektedir.

Aklın Tahayyüle Etkisinin Yansıması Olarak El-Medinetü'l Fazıla'da Yönetim Düşüncesi

Fârâbî'nin yönetim düşüncesinin temelinde mutluluk vardır. Ona göre mutluluk, bütün iyilikler ve amaçlar arasında tektir, biriciktir. Fârâbî, insanın yüce mutluluğa ulaşabilmesi için onun bütün maddi şeylerden ruhunu arındırması gerektiğini belirtmektedir. Fârâbî'ye göre insan akıllı bir varlıktır ve mutluluğu da akla bağlı olan bir olgunlaşma süreci içerisinde gerçekleşmektedir. İşte O'na göre insani mükemmelliğin en son noktası olan mutluluk, kendine yeterlik halidir. İşte bu kendi başına "var olma durumu", en yüksek düzeyde Tanrı'da temsil edilmektedir. Sonra ikincil sebepler ve faal akıl gelmekte ve alt sırada ise maddede var olan insanlar yer almaktadır (Aydınlı, 2019, s. 115-118).

Fârâbî, *Medinet'ül Fazıla'da* "en iyi yönetimin" nasıl gerçekleştirileceğini mutluluk amacına bağlayarak açıklamaktadır. Fârâbî, erdemli ve ideal bir yönetim oluşturma

amacındadır. O'na göre çağının yönetimleri, cahil yönetimlerdir. Cahil yönetimler, ideal devlet tasavvurundan uzaktırlar. Fârâbî'ye göre cahil yönetimler, "en iyi yönetimin" tersi düşünce ve davranışlara sahip yönetimlerdir ve kendi içerisinde türlere ayrılmaktadırlar: Cahil şehir, bozuk (fasık) şehir, karakteri değişmiş şehir, doğru yolu bulamamış şehir, yanlışlık içinde olan şehir. Cahil şehirlerin sakinleri; mutluluğu bilmeyen, mutluluk konusunda aydınlatılmayan ve gerçek mutluluğu onlara anlatacak ve onları ikna edecek bir başkanın olmadığı şehirlerdir. Bozuk şehir, düşünceleri olarak erdemli şehir halkının düşüncelerine benzemektedir. Bozuk şehrin halkı; Tanrı'yı, ikincil varlıkları, faal akıl bilirler. Ancak bu şehrin insanları, cahil şehrin insanların gösterdiği fiilleri gösterirler. Gerçek mutluluğun ne olduğunu bilmezler. Yine karakteri değişmiş şehir; düşünceleri ve erdemleri eskiden erdemli şehrin aynısı olan ve zamanla değişip farklı fiiller gösteren şehirdir. Doğru yolu bulamamış şehir yönetimlerine gelindiğinde ise bu şehir yönetiminde mutluluğu amaçlayan, Tanrı, İkincil varlıkları faal akıl, gerçek mutluluğun temsilleri ve tahayyülleri olarak ele alınsa bile yanlış ve faydasız düşüncelere sahip şehirdir. Zira bu yönetimin en üst yöneticisi, gerçekte olmadığı halde kendisine vahiy indiği söyleyerek halkını yanıltır ve doğru olandan saptırır. Oysaki erdemli şehir hükümdarı İlk başkandan itibaren aynı düşünce yapısına sahip olmak zorundadır. Onlar tek bir ruh ve her zaman aynı kalan tek bir hükümdar gibidir (Fârâbî, 2021, s. 111-113).

Fârâbî, bu bozuk ve sapkın şehir yönetimlerinin yanlışlıklarını görerek en iyi, ideal bir şehir yönetimin nasıl gerçekleştireceği üzerine düşünmekte ve bu O'nun en temel sorunsalıdır. Fârâbî'ye göre, en üstün iyilik ve mükemmelliğe ancak şehir yönetiminde ulaşılabilir. Gerçek anlamda iyi, seçme ve irade ile insan toplulukları gerçek mutluluğu elde edebilirler. Mutluluğun elde edilmesi her şehir de değil, yalnız erdemli, ideal şehir yönetimlerde gerçekleşmektedir. O halde Fârâbî'ye göre, "insanları, kendileriyle hakiki anlamda mutluluğun elde edildiği şeyler için birbirlerine yardım etmeyi amaçladıkları bir şehir, erdemli, mükemmel bir şehirdir; insanları, mutluluğu elde etmek için birbirlerine yardım eden toplum, erdemli, mükemmel bir toplumdur" (Fârâbî, 2021, s. 98).

Fârâbî'nin "en iyi yönetim" olarak tasavvur ettiği erdemli şehir yöneticisi, İlk başkandan itibaren rastgele seçilmiş bir insan olamaz. Fârâbî, yönetim düşüncesini felsefe-din birlikteliği ile açıklayarak erdemli şehir yöneticisini de "insan-ı kâmil" olarak görmektedir. Erdemli şehir yöneticisi, hiçbir insana ihtiyaç duymadan bütün işlerini icra edebilir, yönetimi altındaki insanları ortak gaye etrafında toplayabilir ve bu amaç içinde işbirliği yapılmasını sağlayabilir. Fârâbî, erdemli şehir yöneticisinin insanlara mutluluğun bilincini vererek onları yönlendirme ve yönetme sanatının faal akıl ile ilişkiye geçmeksizin ulaşamayacağını düşünmektedir. Fârâbî'ye göre metafizik bağlantısı olmadan "en iyi yönetim" gerçekleştirilemez. Bir önceki başlıkta da bahsedildiği gibi Fârâbî, ilk başkanın gerekli entelektüel basamakları çıkararak faal akıl ile teması sonrası vahiy aldığını belirtmektedir. İlk başkan bu şekilde fiilleri ve görüşleri belirleyip tayin etmeyi mümkün kılan gücü elde etmektedir (Aydın, 2019, s. 144-147).

Fârâbî'ye göre yöneticiliğin hem felsefe hem de dinle çok yakın ilişkisi söz konusudur. Fârâbî, "en iyi yönetim" için gerekli olan ve mükemmelliğin son noktasındaki ilk başkanın sahip olması gerekli şartları şu şekilde açıklamaktadır: 1) O, faal akıldan taşıyıp "gizemli akıl" vasıtasıyla münfâil aklına gelen vahiy sayesinde bir bilge ve filozof olmaktadır. 2) Faal akıldan gelen vahyin, tahayyül gücüne taşması nedeniyle şimdi ve gelecekte haber veren uyarıcı ve yönlendirici bir peygamber olur ki, bu ancak son derece yetkin bir tahayyül gücüne sahip mükemmel insanlar için söz konusudur. 3) En yüksek insani mertebede bulunan ve faal akıl ile temas halinde olan bu insan, gerçek mutluluğa ulaştırılan bütün fiillere vakıf ve bu da erdemli şehir yöneticisinin ilk şartıdır. 4) O, felsefi düşünmeye yeteneğine sahip olmayan insanlara bile en iyi şekilde mutluluğu anlatacak ve kavratacak bir ikna ve hitap yeteneğine sahiptir (Fârâbî, 2021, s. 105-106; Aydın, 2019, s. 114-115).

Fârâbî, ancak bu özelliklere sahip yaradılışı gereği istidatlı olan bir insanın "en iyi yönetim" tasavvurunu gerçekleştireceğini düşünmektedir. Yani O, mükemmelliğe erişmiş bilfiil akıl ve bilfiil akılsal olmuş insan olmalıdır. Bu nitelikteki filozof peygamber ve ardıllarının yönetiminde "en iyi yönetim" tasavvuru gerçekleşmektedir. Erdemli şehirde bütün insanlar mutlu olmaktadır. Adaletin, bilginin, iyiliğin, iş birliğinin önemi artmakta ve bütün insanlar, eşit bir şekilde yönetilmektedir (Fârâbî, 2021, s. 103-104).

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Fârâbî'nin tahayyül ile akıl ilişkisi üzerinden ortaya koyduğu, siyaset ve yönetim düşüncesinin hem çağı hem de günümüzde İslam felsefesi anlayışının ötesine geçen ve dünyadaki diğer birçok kadim anlayış/düşünce/kuram üzerinden ele alındığında da "evrensel" bağlamda da karşılığı olduğu, yukarıdaki metinde sık sık ortaya koyulmuştur. Fârâbî'nin özellikle yaşamış olduğu Ortaçağ gibi bir dönemde ortaya koyduğu zamansal ve mekânsal olarak evrensel mahiyeti üzerinden kabul gören akıl anlayışı, Batılı yazar, akademisyen ve uzmanlar tarafından da gerekli değeri görmüştür.

Bu bağlam üzerinden konu incelendiğinde de sadece İslam kaynakları üzerinden değil, Batılı kaynaklar üzerinden de Fârâbî'nin özellikle akıl anlayışı üzerinden ortaya koyduğu görüşler, yaşadığı çağ ile Antik Yunan düşüncesi arasındaki bağlantının sağlanması noktasında önemlidir. Kapsamlı incelemeler göstermiştir ki bu bağlam üzerinden, evrensel olarak dünyadaki birçok akıl üzerinden yürütülen felsefi tartışmaların oluşması ve gelişmesinde önemli, belirleyici ve hatta bu konuyla ilgili görüşlerin ele alınış şekli adına temel teşkil etmektedir. İslami düşünce ve felsefi doktrinler noktasında da Fârâbî'nin ele aldığı bağlam üzerinden tahayyül ile akıl arasındaki ilişkinin mahiyetinin belirlendiğine kuşku yoktur.

Özellikle onun tahayyül etme akıl ilişkisi üzerinden ele aldığı mahiyette gelişen siyaset ve yönetim kuramı/kuramları, İslam düşüncesi adına teorik düzeyde bir "en iyi yönetim" tasavvurunun oluşması noktasında belirleyici olmuştur. Onun bu bağlamdaki görüşleri, siyaset felsefesi ile İslam siyasal düşüncesi için, teorik olarak "tutarlı" ve tüm insanlığa "kapsayıcı" bir barış umudu ortaya koyan/koyabilen bir kuram olarak, düşünce dünyasında

genel kabul görmüştür. Bu durum da Fârâbî'nin eserlerinin “evrensel” bağlamda değerlendirilmesinde önemli bir etken olmuştur.

Fârâbî'nin yukarıdaki nedenlerden kaynaklı olarak Antik Yunan düşüncesinin dünyaya sunduğu ve pratik anlamda olmasa da teorik olarak ele alınarak tüm siyasal ve yönetsel tartışmalarda oldukça kayda değer bir etkisi olduğu görülen Platon ve Aristoteles'in “iyi yönetim” ve “iyi toplum” tasavvurlarını uzlaştırdığı kabul edilmektedir. Bu nedenle de Fârâbî'nin Ortaçağ düşünce dünyasına Antik Yunan düşüncesini aklın rehberliği üzerinden tekrar sunması felsefe tarihi adına önemsenmiştir.

Özellikle Fârâbî'nin tahayyül etme ve akıl ilişkisi üzerinden bir ulaşılabilecek “mutluluk tasavvuru” olarak ve İslam düşüncesi bağlamında bir liderlik anlayışı olarak ortaya koyduğu “filozof peygamber ve ardıllarının yönetimi” olarak sunması onun oldukça orijinal bir teorisi olarak görülmüştür. Çünkü ortaya koymuş olduğu bu tahayyül etme ve akıl ilişkisi üzerinden, yine evrensel nitelikli çözüm yolları üreten/ortaya koyan siyasal ve yönetsel düşüncelerini “lider” figürünün toplum kabulü gibi geniş bir bakış açısıyla temellendirme çabaları/çalışmaları, günümüzde de siyaset felsefesi alanında onun fikirlerini hala tartışılır kılmaktadır.

Fârâbî'nin din-felsefe iletişimi üzerinden temellendirmeye çalıştığı ve Antik Yunan medeniyetinde yetişmiş filozofların görüşleri rehberliğinde ele aldığı “erdemli şehir” anlayışı, akla hizmet eden ve aklın, tahayyül edebilme kabiliyeti noktasında belli özelliklerini belirlediği yönetici nosyonu, onun ifade ettiği şekliyle aklın rehberliğinde “*insan-ı kâmil*” olan bir “yönetici” figürünü ortaya koymasına noktasında modern dönemlere de ışık tutan bir anlayıştır. Bu düşünce üzerinden her şeye “muktedir” ve bir o kadarda yönetimi altındaki insanları aynı “amaç” etrafında birleştirme kabiliyetine sahip olan bu yönetici, onun İslam siyasal ve yönetim düşüncesi bağlamındaki “lider” figürünün Batı dünyasında da kabul gören bir düşünce olması noktasında belirleyici bir özne olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, Fârâbî'nin siyaset felsefesi noktasında akıl üzerinden yöneticinin temel özelliklerini belirlemesi ve bunu evrensel olarak tüm medeniyetler bağlamında değerlendirmesi yaşadığı çağda da oldukça önemsenmiş/dikkate alınmış bir kuramdır. Çünkü Fârâbî'nin özellikle çağ ve daha sonraki çağlarda “başarılı ve liyakat sahibi makbul/kabul gören lider portresi” noktasında insanlığa yol gösteren bir teoriye “özgün” olarak kabul edilen felsefi yol/yollar üzerinden ulaşabilmesi, daima önemsenmiş ve bu konularla ilgili platformlarda tartışılan/tartışılabilen fikirler olarak takdir ve ilgi görmüştür/görmeyi sürdürmektedir.

Kaynakça

- Aydınlı, Y. (2019). *Fârâbî*, Ankara: İSAM Yayınları.
- Black, A. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi* (Çev. S. Çalışkan-H. Çalışkan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bolay, S. H. (1989). Akıl. *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi (Ahlak-Amari), Cilt: 2*. Ankara: TDV Yayınları, 238-242.
- Brauge, R. (2003). İslam-Müslüman Siyaset Felsefesi (Çev. İ. Yerguz). *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Ed. P. Raynaud-S. Rials. İstanbul: İletişim Yayınları, 472-81.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Corbin, H. (1986). *İslam Felsefesi Tarihi* (Çev. H. Hatemî). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. (2013). *Siyasi Düşüncelere Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Çaylak, Â. ve Çelik, F. (2018). Fârâbî (870-950), *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Ed. Â. Çaylak. Ankara: Savaş Yayınları, 389-407.
- Çubukçu, İ. A. (1972) *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- de Libera, Alain (2005). *Ortaçağ Felsefesi* (Çev. A. Meral). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî (2017). *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât* (Çev. M. S. Aydın vd.). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Fârâbî (2021). *İdeal Devlet* (Çev. A. Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fârâbî (2015). *İlimleri Sayımı* (Çev. A. Arslan). Ankara: Divan Kitap.
- Gutas, D. (2008). İbn sînâ felsefesinde hayal-oluşturucu güç (el-mütehayyile) ve aşkın bilgi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (35) 2, 159-174.
- Karaman, H. (2012). İslam felsefesinin özgünlüğü. *İslam Felsefesi Tarihi II*, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 233-52.
- Kaya, M. (2014). Aristoteles'in ruh anlayışı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 91-98.
- Korkut, Ş. (2018). *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi Kökenleri ve Özgünlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
- Korkut, Ş. (2012). Meşşâî geleneğin kurucu filozofu: Fârâbî, *İslam Felsefesi Tarihi I*, Ed. B. A. Çetinkaya. Ankara: Grafiker Yayınları, 123-175.
- Miller, D. vd. (1994). *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi, I. Cilt 'A-J'* (Çev. B. Paker-N. Kırac). Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Oktay, A. S. (2015). Fârâbî'nin sisteminde din-felsefe, peygamber-filozof ilişkisi ve karşılıklı işlevleri. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, (11) 44, 11-26.
- Öcal, Ş. (2012). Felsefe-kelam ilişkisi. *İslam Felsefesi Tarihi I*, Ed. B. A. Çetinkaya. Ankara: Grafiker Yayınları, 461-90.
- Özcan, H. (2017). *Fârâbî'nin İki Eseri-Siyaset Felsefesine Dair Görüşler ve Mutluluk Yoluna Yönelme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Renaut, A. (2003). Akıl (Us). *Siyaset Felsefesi Sözlüğü* (Çev. E. Ergun), Ed. P. Raynaud-S. Rials. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 935-40.
- Ruby, C. (2012). *Siyaset Felsefesine Giriş* (Çev. A. U. Kılıç). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sözen, K. (1998). Fârâbî’de akıl ve aklın önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 65-80.
- Türk Dil Kurumu (2022). Akıl. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 12.07.2022.
- Türkiye Diyanet Vakfı (2022). Tahayyül. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tahayyul> Erişim: 02.10.2022.
- Yazıcı, E. B. (2012). İslam düşüncesinde felsefi akımlar. *İslam Felsefesi Tarihi I*, Ed. B. A. Çetinkaya. Ankara: Grafiker Yayınları, 83-87.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 22.11.2022 Kabul/Accepted: 01.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 23-40.

NURETTİN TOPÇU ÜÇGENİ: İRADE, HÜRRİYET, İSYAN

Mustafa SARPⁱ

Öz

Yirminci Yüzyılda Türk düşüncesi çok farklı bir çizgi içerisinde kendini göstermeye başlamıştır. Batı düşüncesinden büyük etkiler alan fakat taklit olarak görülemeyecek özgünlükte bir düşünce yapısının inşasını sergileyen bu dönemde karşımıza birçok fikir adamı çıkmaktadır. Beşir Fuad, Baha Tevfik, Ziya Gökalp, İsmail Fenni, Filibeli Ahmed Hilmi, Yusuf Akçura, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmed Hamdi Akseki, Tevfik İleri, Kemal Tahir Demir, İdris Küçük Ömer, Erol Güngör gibi. Bu düşünürler genel manada iki görüş etrafında kümelenmişlerdir: Spiritüalizm ve Materyalizm. Bu kümelenme içerisinde kendi fikir dünyasını ortaya koymaya çalışan ve kendine özgü bir felsefi duruş sergileyen Türk düşünürü Nurettin Topçu'nun yeri ve önemi büyüktür. Özellikle Batı düşüncesini İslam tasavvufuyla sentezlemesi onun önemini göstermektedir. Topçu'nun bu konudaki en büyük adımı, Maurice Blondel'in "Hareket Felsefesi"nden etkilenerek; bu anlayışı tasavvuf anlayışla sentezlemesi ve yeni bir felsefi bakış açısını ortaya koymaya çalışmış olmasıdır. Ahlak, din, felsefe ve milliyetçilik gibi kavramlar üzerinde durmuş, fikir dünyası ve onun kaynağında bulunan dinamiklere uygun bir biçimde ahlak hareketi konusunda fikirler ortaya koymuştur. Kurtuluşu, insanın aşağılık arzu ve isteklerine karşı isyanında ve ilahî iradeye yönelmesinde bulan isyana dayalı bir ahlak sistemini savunarak, materyalist felsefeye karşı bir tavır almış ve insanın metafiziksel boyutunun değerine dikkat çeken fikirler ortaya atmıştır. Onun ahlak felsefesi olan İsyah Ahlakı, aslından insanın insan olma serüveni ifade etmektedir. Çünkü varoluş açısından insan, kendini ahlaki bir varlık olarak ortaya koymadığı sürece, amacını gerçekleştirmiş sayılmamaktadır. Topçu'nun asıl varmak istediği nokta, insan olmanın ahlaklı olmakla aynı şey olduğu ve bunun ancak 'İsyah Ahlakı' ile gerçekleşebileceğidir. İsyah ve Ahlak kavramlarının yan yana gelemsi bir çelişkiymiş gibi görünse de Topçu, İsyah kavramın kötü bir anlamda anlaşılması gerektiğini özellikle vurgular. İsyandan kasıt, insanın arzularına, heveslerine, zevklerine, hırslarına yani onu varoluşsal olarak insan olmaktan alıkoyacak her şeye isyan etmesidir. Bu makale Topçu'nun İsyah, Özgürlük ve Ahlak arasındaki bağlantıyı nasıl ortaya koyduğuna açıklamaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Topçu, İrade, Hürriyet, İsyah, Ahlak.

Nurettin Topçu Triangle: Will, Freedom, Rebellion

Abstract

In the twentieth century, Turkish thought began to manifest itself in a very different line. In this period, which was greatly influenced by Western thought but exhibited the construction of an original intellectual structure that could not be seen as imitation, we encounter many intellectuals. Beşir Fuad, Baha Tevfik, Ziya Gökalp, İsmail Fenni, Filibeli Ahmed Hilmi, Yusuf Akçura, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmed Hamdi Akseki, Tevfik İleri, Kemal Tahir Demir, İdris Küçük Ömer, Erol Güngör. These thinkers were generally clustered around two views: Spiritualism and Materialism. Within this cluster, the Turkish thinker Nurettin Topçu, who tried to put forward his own world of ideas and exhibited a unique philosophical stance, has a great place and importance. Especially his synthesis of Western

ⁱ Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, e-posta: msarp@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9256-8247

thought with Islamic mysticism shows his importance. Topçu's biggest step in this regard is that he was influenced by Maurice Blondel's "Philosophy of Movement" and synthesized this understanding with Sufism and tried to put forward a new philosophical perspective. He focused on concepts such as morality, religion, philosophy and nationalism, and put forward ideas on the moral movement in accordance with the world of ideas and the dynamics at its source. By defending an ethical system based on rebellion, which finds salvation in man's rebellion against his inferior desires and wishes and his orientation towards the divine will, he took a stance against materialist philosophy and put forward ideas that would draw attention to the value of the metaphysical dimension of man. His moral philosophy, the Morality of Rebellion, actually expresses man's adventure of becoming a human being. Because in terms of existence, unless man reveals himself as a moral being, he is not considered to have realized his purpose. The point that Topçu, actually wants to reach is that being human is the same as being moral and that this can only be realized through the Morality of Rebellion. Although the juxtaposition of the concepts of rebellion and morality may seem like a contradiction, Topçu emphasizes that the concept of rebellion should not be understood in a bad sense. What is meant by rebellion is the rebellion against one's desires, whims, pleasures, ambitions, that is, against everything that would prevent one from being existentially human. This article attempts to explain how Topçu reveals the connection between Rebellion, Freedom and Morality.

Keywords: Topçu, Will, Freedom, Rebellion, Morality.

Structured Abstract

In the twentieth century, Turkish thought began to manifest itself in a very different line. In this period, which was greatly influenced by Western thought but exhibited the construction of an original intellectual structure that could not be seen as imitation, we encounter many intellectuals. Beşir Fuad, Baha Tevfik, Ziya Gökalp, İsmail Fenni, Filibeli Ahmed Hilmi, Yusuf Akçura, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmed Hamdi Akseki, Tevfik İleri, Kemal Tahir Demir, İdris Küçük Ömer, Erol Güngör. These thinkers were generally clustered around two views: Spiritualism and Materialism. Within this cluster, the Turkish thinker Nurettin Topçu, who tried to put forward his own world of ideas and exhibited a unique philosophical stance, has a great place and importance. Especially his synthesis of Western thought with Islamic mysticism shows his importance. Topçu's biggest step in this regard is that he was influenced by Maurice Blondel's "Philosophy of Movement" and synthesized this understanding with Sufism and tried to put forward a new philosophical perspective. He focused on concepts such as morality, religion, philosophy and nationalism, and put forward ideas on the moral movement in accordance with the world of ideas and the dynamics at its source. By defending an ethical system based on rebellion, which finds salvation in man's rebellion against his inferior desires and wishes and his orientation towards the divine will, he took a stance against materialist philosophy and put forward ideas that would draw attention to the value of the metaphysical dimension of man. His moral philosophy, the Morality of Rebellion, actually expresses man's adventure of becoming a human being. Because in terms of existence, unless man reveals himself as a moral being, he is not considered to have realized his purpose. The point that Topçu, actually wants to reach is that being human is the same as being moral and that this can only be realized through the Morality of Rebellion. Although the juxtaposition of the concepts of rebellion and morality may seem like a contradiction, Topçu emphasizes that the concept of rebellion should not be understood in a bad sense. What is meant by rebellion is the rebellion against one's desires, whims, pleasures, ambitions, that is, against everything that would prevent one from being existentially human. However, the act of rebelling against such material feelings enables man to pass from the material world to the metaphysical world. Only such an action can reveal his existential purpose. According to him, the restraining force on all bodily desires is rebellion, and only such an action is moral. For moral action, the will must also be realized. Our every action is not done by will, but every moral action is done by its. The will emerges only after going through four stages. The first stage is the draft. There is no clarity here. There are plans. It is a matter of determining our wishes and thinking about the ways to achieve these wishes and designing the means that are appropriate to be used in these ways. Here the mind is fuzzy and uncertain. The second stage is the stage of thinking and choosing. The most correct one is considered in depth. Environmental factors are largely influential here. The third stage is the determination stage. The decision emerges. Making a decision means that

one of the two extremes becomes apparent and is chosen. The decision is the identification of one option and the elimination of the others. The fourth stage is the realization of the will. A healthy will is one that passes through these four stages and has a rational characteristic. A healthy will is also related to freedom. In fact, according to Topçu, freedom is the mind's concentration on options and making a decision about one of them. If a person can make a decision and take action, it means that he can produce a product. A person who can produce a product means that he has realized something that did not exist before. This shows that he has the power to create and change, and these two characteristics constitute the proof that he is free. According to Topçu, doing everything without thinking is not being free. Doing everything without thinking is, on the contrary, a weakness, a weakness. For him, to be free actually means to rebel against this kind of powerlessness. In this article, we will try to reveal how Nurettin Topçu establishes a connection between rebellion, freedom, will and morality.

Giriş

Hem içimizde hem de dışımızda, Türk Düşünce'sinin felsefi ve sistemli bir fikri temele sahip olmadığını iddia edenler olmuştur ve olacaktır. Türkiye'de felsefi, sosyolojik, psikolojik ve siyasi fikir yapısının tarihsel gelişimine baktığımızda bu gibi iddiaların inandırıcı olmadığı görülmektedir. Özellikle Türkiye'de batı düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkan materyalist ve sonrasında pozitivist felsefeler ve bu felsefi yaklaşımlara karşı ortaya çıkan İslami ve tasavvufi bir yapıya sahip olan spirüalist felsefeler¹ derinlemesine bir çözümlemeyle yaklaştığımızda, gerek İslam-Türk düşüncesi, gerek Osmanlı-Türk düşüncesi, gerekse Çağdaş Türk düşüncesinde² fikri bir yapının olduğu görülecektir.

Özellikle, bir düşünceye felsefi bir nitelik kazandıran özellik, o düşüncenin sorduğu sorudur. Bir düşünürün değerini ortaya koyan, onun karşılaştığı probleme sorduğu sorular ve sorulara verdiği cevaplar, daha ötesinde de insanlık tarihinde bıraktığı izlerdir. Bu açıdan iki büyük dünya savaşı olmasaydı, Tanzimat olmasaydı, kurtuluş savaşı olmasaydı, bu problemlere verilecek cevaplar ve bu cevapları verecek büyük Türk düşünürleri olmayacaktı. Özetle, Ziya Gökalp'ler, Erol Güngör'ler Nurettin Topçu'lar karşılaştıkları problemleri dert edindiler ve sorular sordular. Bu sorulara cevap aradılar. Onları büyük fikir adamları haline getiren de işte budur.

İkinci olarak, genel anlamda Türk düşüncesinin gelişiminde İslam'ın etkilerini yok saymak mümkün değildir. İslamiyet düşünürlere bir dünya görüşü kazandırmıştır. Bu kazanılan bakış açısı; felsefi, sosyolojik ve siyasi alandaki görüşler üzerinde etkilerini göstermiştir. Fakat modern Türk düşüncesine gelindiğinde özellikle Cumhuriyet dönemi, dini ve geleneksel nitelikten sıyrılmıştır; bunun ortaya çıkışında ise Türk düşünürleri üzerindeki Batı fikir adamlarının etkisi rol oynamıştır.

Özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra ileri sürülen genel görüş, aklın dini ve geleneksel bağlardan arınması gerektiğidir. Buna paralel olarak, bireyselleşmenin fazlaştığı; materyalist ve ateist fikirlerin bu dönem sonrasında etkisini arttırdığı görülebilir. Böyle bir fikri ortamda, maneviyatın ve toplumsal değerlerin bireysel haz ve arzulara tercih edilmesi gerektiğini düşünen ve bu anlamda aşkın bir değer anlayışını savunan; bu doğrultuda ilerleyecek ahlaki ilkelerin inşasını öngören; kısacası materyalist eğilimin karşısında spirüalist bir düzlemde fikri mücadelesini veren; bunu gerçekleştirirken de taklitten kaçınan düşünürler olmuştur. Bu fikri adamlarından biri de Nurettin Topçu'dur. Biz de bu yazımızda Nurettin Topçu'nun mücadelesinde önemli yer tutan ve onun ahlak felsefesini karakterize

¹ Ruhçu ve materyalist yaklaşımların Türkiye'deki çalışmalarını karşılaştırmalı ve ayrıntılı olarak incelemek için bakınız: Süleyman Hayri BOLAY, Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi, Nobel Yayınları, Ankara, 2008.

² Çağdaş Türk Düşüncesi'nin fikri temelleri için ayrıca bakınız: Süleyman Hayri Bolay, Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi (7 Cilt), Nobel Yayınları, 2015.

eden İrade, Hürriyet ve İsyan kavramlarına ve bu kavramlar arasındaki bağa değinmeğe çalışacağız.

1- Nurettin Topçu ve Ahlak Felsefesi

Asıl alanı felsefe olan Nurettin Topçu, birçok eserinde ahlak, ahlak düzeni ve insanın iradesi üzerinde durmuş; dolayısıyla da ahlak felsefesiyle yakından ilgilenmiştir. O'na göre insanlar, ilk medeniyetlerin kuruluşundan beri, kendi hareketlerinin değerlendirilmesi temeline dayanan ahlak ile uğraşmıştır. (Topçu, 2012a, s. 15). Bu yüzden, onun felsefesinde ahlak, insan eylemlerinin metafiziğidir. Ahlakın ilkeleri ister dine isterse başka bir şeye dayansın her ahlak, bir değerler sistemine bağlıdır ve metafizik mahiyeti de buradan gelir (Karaman, 2000, s. 23).

Aynı zamanda ona göre ahlak, dini bir olgunluktur; hayvandan insana geçiştir (Karaman, 2000, s. 23). İnsan bir akıl varlığıdır ve onu hayvandan ayırt eden en önemli özellik de budur. Din, akıl sahibi olan varlıklar için gönderilmiştir. Akıl, insana muhakeme ve doğruyu yanlıştan ayırt etme özelliğini verir. Böylece insan, eylemlerinin sorumluluğunu almış olur. Bu açıdan bakıldığında ahlak ile dinin ilişkili olduğu görülür. Öyle ki Topçu'ya göre ahlaki alanda belirleyici olan ilkeler asla vahiyle çatışmazlar (Karaman, 2000, s. 23).

Ahlakın değişip değişmeyeceği konusu üzerinde de durmaktadır. Bu konuyu insanın sahip olduğu özellikleri ikiye ayırarak açıklamaya çalışmıştır. İnsanda hem doğuştan gelen hem de sonradan kazanılan unsurlar vardır. Beden yapısının özellikleriyle, huy dediğimiz ruhsal varlık yanımızın tamamını doğuştan gelen unsurlar olarak kabul etmektedir. İnsanın sonradan kazandığı özellikleri ise terbiye ve alışkanlıklar olarak ifade etmektedir. Sonradan kazanılan yetkinliklerin değiştirilebileceği kabul edilebilir; asıl mesele doğuştan getirilen özelliklerin nasıl değiştirileceği meselesidir. Topçu'ya göre bunlar çevresel faktörlerle ve zamanla belli ölçüde de olsa değiştirilebilir ancak tamamen ortadan kaldırılamazlar (Karaman, 2000, s. 24).

Ahlakta ona göre diğer önemli olan konu da "iyi" ve "kötü" davranışların ayırt edilmesidir. Bu ayrımı yapacak olan da dindir. Din, peygamber aracılığıyla gönderilen kutsal kitapta emirler ve yasaklar ortaya koyarak, insana iyi ve kötü davranışla ilgili kesin hükümlerde bulunmuştur. Dinin kötü olarak kabul ettiği bir davranışın insanlar açısından ve tabii ahlak açısından da iyi olarak değerlendirmesi mümkün değildir; aynı şekilde kötü olarak belirlediği bir davranışın da ahlak açısından iyi olarak değerlendirilmesi de imkânsızdır (Karaman, 2000, s. 24, 25).

Ahlaklılık'ın zaman içinde ve toplumdan topluma değişebileceğini ifade eden Topçu'ya göre her toplum, içinde yaşadığı şartların hazırladığı kendine özel bir ahlak anlayışına sahiptir (Topçu, 2012a, s. 17). Öyle ki toplumlardan varlık şartları gereği zorunlu olarak ortaya koydukları ahlak ilkelerinin dışında başka ahlaki davranışları kabul etmelerini istemek oldukça zordur. Bunun için yapılacak zorlamalar olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Burada bireylerin yapması gereken, toplumun ortaya koyduğu davranış biçimlerine uyum

sağlamaktır; aksi takdirde ahlakdışı insanlar olarak nitelendirilmeleri kaçınılmazdır (Topçu, 2012a, s. 17).

Topçu'nun ahlak konusu üzerindeki görüşlerin temelinde toplumsal ve metafizik unsurlar bulunmaktadır. Ona göre akli olmayan içgüdüsel ani davranışların ahlakla ilişkilendirilmesi mümkün değildir (Topçu, 2012a, s. 18). Ahlaki değer taşıyan hareketler bilinçli yapılan hareketlerdir ve insanda gizli veya açık bir sevinç duygusu oluştururlar. Bunun oluşumunda toplum içinde olmanın etkisi göz ardı edilmemelidir. Şöyle ki, insan eyleminin ahlaki olarak nitelendirilmesi, aslında o aksiyonun diğer insanlar üzerindeki etkisinin bir sonucudur (Topçu, 2012a, s. 17). Bu bağlamda ahlak, bireysel iradeyle toplum arasındaki bağı kuran bir zincir olarak düşünülebilir. Kısacası insan, ne zaman ki özgür iradesiyle hem kendisini hem de bir başkasını düşünerek eylemde bulunursa³ ahlaki bir eylem de bulunmuş olmaktadır.

Bu noktada Topçu'nun ahlak ve irade ilişkisini daha iyi anlamak için onun felsefesinde irade kavramının yerine ve önemine eğilmemiz gerekmektedir.

1-1- İrade Üzerine

İrade kelimesi “bir şeyi elde etmeye çalışmak” anlamında Arapça “rvd” kökünden türemiş olup arzu, ihtiyaç, aşırı istek, tercih etmek, otlatmak için salı vermek gibi anlamlara gelmektedir (Nişanyan, 2009, s. 368). Yaygın kullanımıyla, eylemi düşünceye uygun olarak gerçekleştirebilme yetisidir. Eylemi düşünceye uygun olarak gerçekleştirebilme, ancak iç ve dış koşulların uygunluğuyla mümkün olur. İrade, sınırsız bir özgürlük değil, çeşitli koşullara bağlı ve onlarla belirlenen ve onları bilerek bir karar verme özgürlüğüdür. İrade gücü, insanın doğuşunda sahip bulunduğu bir yeti değil; bilgi ve deneyimlerinin meydana çıkardığı bir yetidir (Hençerlioğlu, 2006, s. 189). Bir yeti olarak irade, istek, niyet ve amaçlarımızı belirleme ve kontrol etme gücümüzdür (Bolay, 2013, s. 189). Topçu'ya göre ise irade; “insanın dış dünyadan tesirleri aldıktan sonra ona karşı şuurla tepkiler yapması” (Topçu, 2003, s. 45), “düşüncenin ortaya koyduğu bir gayeye doğru gitme hareketi” (Topçu, 2012e, s. 74) gibi anlamlara gelmektedir.

Nurettin Topçu iradenin dört aşama sonunda ortaya çıktığını ifade etmektedir (Topçu, 2012a, s. 57).

İlk aşama aslında bir taslak aşamasıdır. İstenen şeyin belirlenmesi ve ona ulaşma yolların tasarlanması söz konusudur. Bu yolda kullanabileceğimiz araçların da tasarlandığı aşamadır. Burada irade bilkuvve (potansiyel, güç)⁴ durumdadır. Bu yüzden iradenin ortaya çıkıp çıkmayacağı konusunda zihinde belirsizlikler söz konusudur (Topçu, 2012a, s. 57).

³ Kant'ın ahlak anlayışında yer alan pratik buyruklardan biri de şudur: “her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar bir başka herkesin kişisinde de sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun.” Bkz. Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, TFK. Yay., çev. İ. Kuçuradi, Ankara, 2002, s. 46. Bu noktada Nurettin Topçu'nun Kant'tan etkilenmiş olduğu söylenebilir.

⁴ ‘Kuvve-Fiil’ ilişkilerini daha iyi kavrayabilmek için bkz. S. H. BOLAY, Aristo ve Gazali Metafizikleri, Nobel Yayınları, Ankara, 2019.

İkinci aşama ise düşünme ve seçme evresidir. İstenen eylemin sonucunda olumlu mu ya da olumsuz mu etkileneceği düşünülür. İnsan bu aşamada kendisi için en doğru olan seçme konusunda derinlemesine düşünür. Burada özellikle iç ve dış faktörlerin büyük etkisi görülmektedir (Topçu, 2012a, s. 57).

Üçüncü aşama belirlenim evresidir. Burada artık karar vermenin iki uçtan birine daha belirgin bir biçimde yaklaşmış olduğu görülür. Buna 'Karar' da denebilir. Çünkü karar vermek iki uçtan birini seçmek demektir. Seçenekler arasında biri tercih edildiğinde diğer tüm seçenekler ortan kaybolur (Topçu, 2012a, s. 57).

Dördüncü aşama aksiyon evresidir. İrade burada artık bilfiil hallindedir. İstenilen eylemin gerçekleşmesi söz konusudur. Bu gerçekleşme aslında bir önceki aşamada ortaya çıkan 'Karar'ın sonucudur (Topçu, 2012a, s. 57, 58).

Kısacası, zihinde tasarlanan şey yapılmadığı sürece irade hareketi gerçekleşmiş sayılmaz ve istenilen amaca ulaşılmış olmaz. Ancak yapma işiyle birlikte diğer seçeneklere dönme imkânı ortadan kalktığında ve geri dönüş imkânı kalmadığında iradeli hareket gerçekleşmiş olur. Akıl, irade ve ahlak ancak bu şekilde bir araya gelmiş olur (Topçu, 2012a, s.57). Fakat gerçekleşen eylemlerin hepsi bu özellikte olmayabilir. Çünkü 'Karar' aşamasında akıl değil de eğer ihtiras ve duygularımız etkili olursa iki uç arasında bir belirginleşme olmayacak; karar netlik kazanmayacak ve zihnin belirsizliği içinde eylem gerçekleşmiş olacaktır. Böylece irade eylem ve ahlak arasındaki bağ kurulamayacaktır. Eylemin sonucunda ortaya çıkan sonuçlar hususunda ise insan kendini haklı görme çabasına girecek, kendini ve diğerlerini bu konuda ikna etmeye çalışacaktır (Topçu, 2012a, s. 57, 58).

Net bir kararla gerçekleşen iradi bir eylemle belirsizlik içinde gerçekleşen eylem arasındaki ayrıma sebep olan, aslında Topçu'ya göre iradede bulunan iki karşıt kuvvettir. Bunlar, itici kuvvet ve frenleyici kuvvettir. Bir iradenin işleyişinde, karar almaya doğru götüren itme kuvveti ile sonuçta olabilecekleri düşünmeden karar vermeye imkân vermeyen frenleme kuvveti arasında denge bulunmalıdır. Bu dengenin bozulması iradenin işlevini tam anlamıyla yerine getirmesine engel olmaktadır (Topçu, 2012a, s. 58). İtme kuvvetinin zayıflığı kararsızlığa, frenleme kuvvetinin noksanlığı ise aşırı atılganlığa sebebiyet verecektir. Dolayısıyla ikisinin dengede olması gerekmektedir.⁵ Bu ifrat ve tefrit arasında olmayı yani tam orta noktada bulunmayı ifade eder; sağlıklı bir irade de ancak bu şekilde gerçekleşebilir (Topçu, 2012a, s. 58, 59).

Bir hareketin ahlaki olarak bir değerlendirmeye tabi tutulması için sağlıklı bir irade ile ortaya koyulması gerekmektedir. Ahlaki hareketin ihtiyacı olan sağlıklı bir irade de tam olarak itme ve frenleme kuvvetlerinin dengelendiği iradedir. Ancak böyle bir denge sonunda hür bir

⁵ Nurettin Topçu'nun özellikle bu konuda Arsitoteles'in 'Orta Olma' fikrinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Aristo'ya göre eylemlerimizin ortayı hedef edinmesi gerekmektedir. Aksi takdirde 'Karakter Erdemleri' oluşamaz. Bkz. Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, çev. Safet Babür, Ayraç Yay., Ankara, 1997, s. 38.

iradeden söz edilebilir. Bu noktada da irade ve hürriyet ilişkisi karşımıza çıkar. Bunun içinde Topçu'nun hürriyet fikrine bakmamız lazımdır.

1-2-Hürriyet Üzerine

Sözcük anlamı olarak: doğanın ve toplumun nesnel yasalarına egemen olandır. Tarihsel süreçte 'hür' kavramı da 'hürriyet' kavramıyla birlikte değerlendirilmiş; kendi iradesiyle davranabilen olarak tanımlanmıştır (Hançerlioğlu, 2006, s. 322-324). "Serbest olma bir şeye bağlı olmama, etki almama, seçme gücü ve imkânı olması." (Bolay, 2013, s. 296) anlamına gelmektedir.

Topçu açısından baktığımızda, düşünüp taşınma, zihnin bir hareketi yapıp yapmama arasında gidip gelmesidir. Bu gidip gelmeler arasında seçeneklerden biri üzerinde zihin yoğunlaşır ve karar verir. Bu seçimi yapma gücüne hürriyet denir (Topçu, 2012a, s. 72). O'na göre hareketlerimizde hür olduğumuzu düşünmemiz, istediğimiz gibi davranma gücünü kendimizde bulmamız, hür olduğumuzun göstergesidir. İnsan'ın yaşamı boyunca karşı karşıya kaldığı seçim anında iradesiyle aldığı kararlar O'na göre insanın, hür olduğunun kanıtıdır (Topçu, 2012a, s. 73).

İnsan'ın bilinçli olarak bir ürün ortaya koyması, Topçu'ya göre yine onun hür olduğunu ifade eder. Çünkü insan bir ürün ortaya koyulduğunda daha önce ortada olmayan bir durum gerçekleşmiş olur. Bu ortamda bir şeylerin değiştiği anlamına gelir. Bu durum insanın yaratıcılığı ve yön değiştiriciliğini ifade eder. Bu özelliği de onun hür olduğunun göstergesidir (Topçu, 2012a, s. 72).

Her şeyi yapabilen, her suçu işleme becerisi olan bir kişi hür olarak değerlendirilmez; tam tersine birçok hareketi yapma güçsüzlüğüne irade ile sahip olan kişi hür olabilir (Topçu, 2012a, s.73-75). Bu açıdan bakıldığında Topçu'ya göre hür olan insanlar kendilerini zalimliğe, başkasının mülküne göz dikmeye, hakarete, iftiraya, küfre ve daha birçok kötülüğe davet eden her teklifi reddeder. Görülüyor ki gerçek hürriyete sahip insan birçok eylemi yapma baskısından kendini kurtarmış kişidir (Topçu, 2012e, s. 73, 74).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere hür olmak aslında kişinin istediği zaman istediği biçimde harekete geçmesi anlamına gelmez. Özellikle hazsal öğeler (Şan, şöhret, menfaat, aşk, ihtiras gibi)⁶ kişiyi etkileyebilir ve kişi bunlara kendi iradesiyle yöneldiği yanılsamasına kapılabilir; böyle bir durumda hür olduğunun göstergesi bu tür şeylere yönelmek yerine kendisini bu tür itici kuvvetlere tamamen teslim etmeyip frenleyici kuvveti de devreye sokarak, düşünüp taşınarak kendisini o hareketten alıkoymasındır. Bakın Topçu ne diyor:

"Gerçek hürriyete sahip insanoğlunun yanına gidiyorsunuz ve ona bir başka insanı gösteriyorsunuz. Bu ikincinin elleri, kolları bağlanmıştır. Hür İnsana diyorsunuz ki: bu

⁶ Hilmi Ziya Ülken de Topçu'yla bu noktada aynı fikirleri paylaşıyor. Özellikle Ülken 'Aşk Ahlakı' adlı eserinde de menfaat ve ihtiras gibi özellikler sahip insanların özgür olmadığını ve bu insanların Halk Mertebesinde bulunan bilinçsiz varlıklar olduğunu ifade ediyor. Özgürlüğe ise ancak ve ancak Aşk Ahlakı mertebesinde ulaşılabileceğini belirtiyor. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, Aşk Ahlakı, Dünya Yay. İstanbul, 2004. s. 144, 145.

kolları hem cinsine vur, onu döv, onu ez, ona karşı istediğin gibi davran! Hür insan geriliyor; ben bunu yapamam, hürriyetim manidir, diyor. İnsanlığımın ceoherinde bir şey var ki dediklerinizi yapmak isterken bana karşı geliyor ve ben zalim olamıyorum.” (Topçu, 2012e, s. 73)

Görüldüğü üzere, hürlük; muhakeme, düşünüp tartma, aşama aşama kat edilen yolların doğruluğundan emin olmak adına frenleyici kuvveti devreye sokup itici kuvvetle uyumlu bir biçimde işlemlerini sağlamaktır; ancak böyle olduğunda hürriyet söz konusudur. Bunun akabinde yine Topçu'nun bu sözlerinde başka önemli bir kavram daha kendini göstermektedir. Oda anlaşıldığı üzere **vicdandır**. Vicdan, insanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir frenleyici kuvvet olarak karşımıza çıkar.

“Hareket ettirici kuvvetler çok ve çeşitlidir dedik, frenleyici kuvvet de acaba öyle midir? Hayır. Zira o, insanın şahsiyetinden tek bir kuvvettir. Bu şahsiyetin örgsünde ise merhamet ve adalet duyguları, şeref ve hasiyet hissi, hakikat aşkı ve insan sevgisi gibi yüksek ruhi unsurların hissesi vardır ve o hepsinin birleşmesinden meydana gelen bir bütün kudrettir. Vicdan adını alır.” (Topçu, 2012e, s. 76)

Hürriyeti yok edecek olan unsurlar, maddi dünyanın etkisine kapılıp; bireyi, çıkar düşkünü haline getiren hesaplardır. Hür olmak isteyen kişi bunlardan kurtulmalıdır. Kendisini neyin esir aldığına bilincinde olan kişi hürriyete yaklaşmış olan kişidir (Topçu, 2012a, s. 76). Hürriyete yaklaşmış olmak ifadesi aslında insanın durağan olmadığını; hareket içinde olduğunu gösterir. Bu öyle bir harekettir ki, bireyin iradesinden çıkıp; ailesinden, bulunduğu toplumundan ve milletinden geçer ve en son durak olarak Tanrı'ya ulaşır. Bu farklı mertebelerde bulunan hareket, bulunduğu duraktan diğerine isyan eylemiyle sıçrar. Ve en son sıçramasını da Tanrısal olan durağa yapar.⁷ İnsan için hürriyet tam anlamıyla burada vuku bulur. Bunun tam tersi bir durumda; yani isyan etmeyen kişi, hareket etmemiş ve durağanlaşmıştır. Varoluşunun amacını reddetmiştir (Kök, 1995, s. 33, 34).

1-3-Çözüm Olarak İsyan Ahlakı

Nurettin Topçu'nun farklı bir boyutla ortaya koyduğu “isyah ahlakı” düşünce sisteminde önemli bir yere sahiptir. “İsyah”dan kastı düzeni yıkacak olan anarşi değildir. Genelde olumsuz olarak değerlendirilen kavramı farklı bir bakış açısıyla ele almıştır. Âlemin düzenini tanımayan çıkarlarının peşine düşen anarşistin isyanından ayrı bir şeydir. Topçu'da isyan, insandaki evrensel düzeni oluşturan bir faktör olarak belirlenmiştir ve insanı delaletten çıkarıp hidayete erdirecek bir unsurdur (Topçu, 2012b, s. 79, 80). Bakın Topçu ne diyor;

“İsyah: fertte ve onun ihtirasında, kâinatın ve kendisinin hiçliğini ortaya koyan küçümseme; aşka içinde sonsuza atılarak bedenini ve ruhunu hiçe sayarcasına ızdıraba adanan harekettir” (Topçu, 2012c, s.208) ve “insanın içindeki sonsuzluk iradesinin nefsin sefaletleriyle ihtiraslarına ve bunlardan doğan zulümlere karşı ayaklanmasıdır.” (Topçu, 2012d, s. 51).

⁷ Burada Nurettin Topçu'nun Kierkegaard'ın fikirlerinden etkilenmiş olması olası bir durumdur. Özellikle Kierkegaard'ın varoluş durakları hakkındaki düşüncesi Topçu'nun fikirlerinde kendini gösterir gibidir. Bu konuda bakınız.: Mustafa Sarp, “Kierkegaard'da Kişi ve Özgürlük Problemleri”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi S.B.E., 2010, s. 80-98.

Buradan da anlaşıldığı gibi isyan; insanın kendi iç kuvvetlerine, arzu ve isteklerine, hırs menfaat ve ihtiraslarına karşı yaptığı bir harekettir. Bu sebepten isyan, insanın bu kötü kuvvetlerin etkisinden kurtulmasına neden olacak nitelikte bir harekettir. İsyani, Tanrı'ya ulaşma iradesini engelleyen arzu ve isteklere karşı koyuş olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yani **İsyani** "iradenin kendi içinde bulunduğu şartlara boyun eğmeyip, bir başkaldırması olmak bakımından harekettir" (Topçu, 2002, s. 22).

Bir eylemin Nurettin Topçu'da ne zaman isyan özelliğini alacağı açıktır. Şöyle ki: O'na göre her isyan harekettir ama gel gelirim ki her hareket isyan mertebesine ulaşamaz. Bir hareket, eylem ya da aksiyon, ancak ve ancak kendinden daha üstün olana yönelmişse isyan düzeyine ulaşır. Bu yüzden ki yukarıda da ifade ettiğimiz gibi isyan, sonlu olandan sonsuz olana yönelmiş bir hareketi ifade etmektedir. Özellikle burada Topçu'nun onun için önemli bir kişilik olan Hallac'ı zikrettiği görülmektedir:

"Hallacın mistikliği Allah'ın iradesine boyun eğmek için bedene bağlı iradeden, bencil ve hayvani benlikten tam olarak sıyrılmaya yöneliktir. Bu, insanda ilken halde mevcut olan benliğin kendinde yaşattığı arzuların tamamıyla vazgeçme, bizi bizden habersiz yaratan bir başkasına, bizi muhakkak surette bizzat kendisini isteyecek şekilde yönlendirene yeniden dönmemiz gayesiyle benliğin isteklerinden vazgeçmektir. Bu şekilde insan beşeriyetini aşarak tabiat-üstü bir varlığı isterken aslında kendisini istemiş olmaktadır." (Topçu, 2002, s. 203)

Topçu'nun Hallacı örnek vermesinden de anlaşılacağı üzere bir eylem, bireysel ve maddi olandan uzaklaşıp, metafizik olana yöneldiği ölçüde 'İsyani' bir karakter kazanabilir.

İsyani bir eylem, aynı zamanda zorunlu olarak ahlaki bir eylemdir. Çünkü insan ancak kendini maddi ve dünyevi olana mahkûm eden kuvvetlere re-aksiyonda bulunduğu anda ancak onun bu aksiyonu ahlak kategorisi içine girebilir. Bu karşı koyuşu onun isyani olduğundan, isyan, asıl ahlak hareketinin tam da kendisi olmaktadır. Bu durum, ancak ve ancak ilahi bir cevherden kaynaklandığında gerçekleşebilir. Varoluşumuzda mevcut olan bu ilahi cevher ise "merhamet"tir. Bundan beslenmeyen bir isyan hareketi şer ve zulme dönüşüp; ahlaki özelliğini yitir. Şöyle ki:

"...isyani, aşk ile merhametimizi ezerek mahkûm edici kuvvetlere karşı olursa ahlak hareketidir: nefsin şahlanmasına karşı gelmek şartıyla meşru ve insanidir: sonsuzluk yolunu tıkayan, bütünü yok eden ferdi hırs ve iradelerin karşısına dikildiği ve hepsinde de ilahi merhamet kaynağından hayat aldığı takdirde ahlaki harekettir. Nefsin arzularından gıdalanırsa şer ve zulüm olur. Ve isyani ahlaki vasfını kaybetmemek için, hareketin her anında ilahi merhamete bağlılığı muhafaza etmelidir." (Topçu, 2013, s. 95)

Topçu'ya göre isyan, içinde bulunduğu şartları değerlendirip onlara karşı bir başkaldırış hareketidir. İsyani harekettir; ancak her hareket isyan olarak değerlendirilmemektedir. Hareketin başkaldırdığı düzenin yerine yeni ve zorunlu olarak yeni bir düzenin iradesini koyuyorsa ancak bu, isyan adını alabilmektedir (Topçu, 2002, s. 201). Bakın Topçu ne diyor:

"Fakat bir hareket ancak kendi içerisinde baş kaldırdığı bir nizama karşılık, yeni...daha üstün bir nizamın ihtiraslı iradesini taşıyorsa isyan adını alabilir." (Topçu, 2002, s. 201)

Topçu'nun isyan ile ilgili belirlemeleri aslında iki ana grupta incelenebilir. Birinci grupta; Stirner'in anarşizmi, Rousseau'nun bireyciliği ve Schopenhauer'in karamsar iradeciliği; ikincisinde ise Tanrı'nın insanda İsyanı'dır. Ona göre Stirner, Rousseau ve Schopenhauer'un fikirlerindeki hareket, isyan olarak adlandırılmaz:

"Stirner, Rousseau ve Schopenhauer gerçek isyancılar değillerdir. Zira sadece inkâr etmek istedikleri nizamla kalmayıp kendi kendilerini de ettiler." (Topçu, 2002, s. 201)

Gelin, Topçu'nun isyan anlayışının daha net anlaşılması açısından birinci kısımdaki düşüncülerin isyan anlayışlarına da kısaca bakalım.

Stirner, bireyin bencilliğini felsefesinin merkezine koymuştur. İnsan bu anlamda kendi benine dışarıdan gelebilecek her türlü sınırlandırmaya tepki koymalıdır. Bu doğrultuda hiçbir sınırlandırmayı kabul etmemeli, benliğin dışında onu engelleyecek olan her şeyin ortadan kaldırılmalıdır. Bunlar din, aile ve devlet olabildiği gibi onun biricikliğini engelleyen her şey olabilir. Bütün bunlara insan kendini inşa etmek uğruna isyan etmelidir. Birey ancak bu şekilde kendi olabildiği ölçüde özgürleşebilir ve mutluluğa yalnızca bu şekilde erebilir. İnsanın bu kendini gerçekleştirme eylemi, aslında bencillik değildir. Asıl bencillik, Stirner'e göre din ve toplum tarafından ortaya koyulan ve bireyin kendiliğini ortadan kaldırmaya çalışan eylemlerdir. Bu açıdan bakıldığında ahlaki kategori içinden bulunan iyi ve kötü gibi kavramlar aslında bireyin birey olmasını engelleyen ve onu bir başkasına dönüştüren menfaat içeren kavramlardır bu yüzden de boş ve anlamsızlardır. Ona göre hiçbir şey 'Benliğin' kendisinin üstünde değildir ve olmamalıdır (Topçu, 2002, s. 180).

"O halde tamamen Bana ait olmayan davalar defolsun gitsin başımdan! Siz davamın en azından "iyi bir dava" olması gerektiğini düşünüyorsunuz değil mi? İyi nedir, kötü nedir? Benim meselem, Ben Kendimim ve Ben de ne iyiyim ne de kötü... Her ikisinin de Benim için bir anlamı yoktur. Tanrısal şeyler Tanrı'nın meselesidir; insani şeyler ise insanın... Benim meselem, ne tanrısaldır ne insani; hakikat, iyilik, adalet, özgürlük vs. de değildir, sadece ve sadece Benim olandır ve genel olmayıp, tıpkı benim biricik olduğum gibi, o da biriciktir. Benim için Benden daha önemlisi yoktur!" (Stirner, 2013, s. 18)

İnsanın ideali kendisini dünya hayatının ve Kutsal Ruh'un hâkimiyetinden kurtarmak olmalıdır. Kendi benliğini her şeyin üstünde ve merkezinde tutmalıdır. Dünyada benliğin dışında hakikat yoktur. Nesnelere ilgili hükümlerin ölçütü yoktur, dünyevi veya ilahi olsun bu hakikatlerin araştırılması insanı bir sonuca götürmeyecektir. (Topçu, 2012c, s. 178)

Stirner, bireysel varlığın bencilliğini her şeyin üzerinde tutar ve onu engelleyecek her türlü etkiyi ortadan kaldırmak gerektiğini düşünür. Bencil bir anlayışa sahiptir ve korunacak hakikatin yalnızca benlik olduğunu ifade eder. Bireyin merkezinde benlik olmalıdır ve benliği sınırlayacak kuvvetlerden kurtulmayı amaçlamalıdır.

Bu meşru bencillik, kendisinin farkında olan bir bencilliktir. Kendi bencilliğiyle mücadele içine giren ve yalnız yüceltmek arzusuyla yani bencilliği tatmin etmek için bencil

olmak isteyen bir bencillik değildir. Açık bir bencillikle kılık değiştirmiş bencilliği, kendi menfaati için başkasından beklentileri olan bencillikle başkasından hiçbir beklentisi olmayan bencilliği birbirinden ayırmaktadır (Topçu, 2012c, s. 178).

Ferdi benliği tehdit eden hayaletler vardır; Kutsal Ruh, hakikat, kral, kanun, iyilik, yücelik, şeref, halkın iyiliği, nizam, vatan, vb. dir. Tüm bu hayaletleri kutsallaştırın insandır, bunların özünde bir kutsallık yoktur; ancak inanlar bu hayaletlere kutsallık atfeder. Gerçek olan benin ruhudur ve bencilliği beslemeye çalışan da odur (Topçu, 2012c, s. 179). Özellikle devlet de insanın benliğini gelişmemesine neden olmaktadır. Devlet, sahip olduğu güç sayesinde insanı kendi istediği şekilde biçimlendirmekte ve Stirner'in ifadesiyle kültürün makasıyla insanı kesip biçmektedir (Stirner, 2013, s. 276).

"Böylece de Benden Kendi-olanı "kutsallığa feda etmemi" -ki pek çok şey kutsaldır, örneğin mülkiyet, başkalarının hayatı vb- istiyor. İşte devletin bana vermeye muktedir olduğu kültür, eğitim, öğrenim budur. Devlet Beni "işe yarar bir araç", "toplumun yararlı bir üyesi" olarak yetiştiriyor" (Stirner, 2013, s. 276)

Bütün bunlar bireyin etrafındaki onu engelleyen hayaletlerdir ve bunlar insan yaşamından doğrudan etkisi olan unsurlardır. Fakat Stirner'e göre bunlar aslında anlamsız ve boşlardır; onlara anlam yükleyen insanlardır. Bu hayaletlere göre şekillenen insanlar aslında kendilerini oluşturamayı kendileri kabul etmiş olmaktadır.

34

İnsan eleştiri yapabilme gücüne sahiptir ve onun etrafını saran bu hayaletlerden kurtulmasında ona yardımcı olacak olan bir güç vardır, oda eleştiridir. Ancak bunun sayesinde de hayaletleri ortadan kaldırabilir ve doğmaları yıkabilir. Stirner bu konuda şunları söylemektedir.

"Düşünce açısından bakıldığında, Eleştiriden daha üstün bir güç yoktur ve bu canavarın diğer ufak tefek düşünceleri nasıl kolayca yuttuğunu görmek, insana keyif vermektedir. Her türlü düşünce, solucan gibi kıvrılıp bükülerek kendini kurtarmaya çalışsa da Eleştiri o "kıvrananları" ezip geçer." (Stirner, 2013, s. 184, 185)

İnsan bilinç sahibi olan ve muhakeme yapabilen bir varlıktır ve bu sebeple kendisi için esas olan benliğin bencilliği olduğu hakikatini kavrayabilir. Benliğin bencilliği yani egoist yapı, insan için biricik olandır. O, gayri insani olandan kurtulmayı ifade eder.

"Ben bir zamanlar gayri-insaniydim, ama şimdi artık değilim, şimdi Biricğim, hatta Senin tiksinneme rağmen Ben egoist olanım; ama burada sözü edilen, İnsani-olan'la, insancıl-olan'la ve özgecilikle kıyaslanan egoist-olma değil -biricik olarak egoist olma'dır." (Stirner, 2013, s. 183)

Egoist olma dünyada hüküm süren bencilliği ifade etmez, dünyevi bencillik aslında Stirner'e göre tam bir köleliktir. İnsanın istemesi gereken tek şey saf bencilliktir. Bu da bireyin başkalarının menfaatlerine göre hareket etmesi gerekmediği ve kendi menfaatleri için de endişe duymadığı bir ortamı gerekli kılar. Yani ne köle vardır ne de efendi.

"Böylece efendisizlik aynı zamanda hizmetten kurtulmak anlamına gelirken, mülksüzlük dertten, sorundan kurtulmak anlamına, tanrıtanımazlık ise önyargıdan kurtulmak

anlamına gelir; çünkü efendi olmayınca hizmetçi olmaz, mülk olmayınca onunla ilgili sorunlar olmaz ve sıkı sıkıya kök salmış Tanrı inancı olmayınca önyargı da olmaz.” (Stirner, 2013, s. 179, 180)

Anlaşıldığı gibi bu bencillik fikri sadece kendisini tanıyan kendi dışındaki hiç kimseden hiçbir şey beklemeyen sadece kendisini isteyen bunun sonucunda da kendi başına kalan bir özelliكتedir. Ve böylece benlik kendi özünde kendisini kutsallaştırmış olur. Hür olmak için merkeze hürriyeti koymak yanılığdır; hürriyet için merkeze bencilliğin koyulması şarttır. Aksi halde tutsaklık devam edecektir. Ayrıca birey hiçbir eyleminde başkalarının kaygısını taşımamalıdır; kendisini doğruya sevk edecek olan içgüdünün kontrolüne bırakmalıdır.

Topçu'ya göre Stirner'in tavrı, tüm aşkın ve hâkim hareketleri, sosyal, ruhi, şuurlu hareketi inkârden ibaret olan anarşizmin tavrıdır (Topçu, 2012c, s. 182). Benliği rahatsız eden ve kendi kendine gelişmesini engelleyen her türlü unsuru ortadan kaldırıp kendi kendini tanrılaştırmaya kadar varır ve bu yüzden onun isyanı anarşist bir isyandır.

Topçunun isyan kavramı açısından mercek altına aldığı tek düşünür Stirner değildir. İsyân açısından, onun eleştirdiği diğer bir kişi de Rousseau'dur. Özellikle Rousseau'nun isyanî ferdiyetçiliğidir. Bu isyan anlayışı Stirner'in anlayışıyla kıyaslandığında, Topçu'nun isyan anlayışına daha yakındır. Rousseau, beşerî kurumlara değil, sosyal hayatın gereği olarak ortaya çıkan kurumlara isyan etmektedir. Stirner selameti mutlak bir bencilikte, bireyin kendisini sınırlayan her şeyi reddederek tamamen kopmasında bulurken; Rousseau selameti, somut ve yaşanmış tecrübede aramaktadır. Öncelikle hayatın gerçeklerini olduğu gibi kabul etmiştir. Hayatı sevmek adına çaba göstermiş ve ona teslim olmuş; fakat bu teslimiyette sefaleti bulmuştur (Topçu, 2012c, s. 184).

Rousseau'nun fikirlerine bakacak olursak, o kötülüğün kaynağı olarak insanlar arasındaki eşitsizliği görmektedir. Ona göre, eşitsizlikten zenginlik ve lüks ortaya çıkmış; bunlardan da güzel sanatlar, edebiyat, işsizlik; işsizlikten de bilimler doğmuştur. Bütün bunların doğuşu, insanların ahlakını bozmuştur. Başlangıçta -doğal durumdan çıkmadan önceki halde- insanlar arasında kötülük diye bir şey yoktur; ancak sonrasında doğal durumdan çıkılmasıyla insanın rızasıyla, kurumsallaşmış bir kötülük ortaya çıkmış ve insani değerler tahrip olmuştur (Rousseau, 2011, s. 7-11). Bütün sosyal kurumlar köleliğe ve insanların sömürülmesine dayanır; ancak hür iradeyle hareket edildiği zaman insan iyi olur ve iyilik yapabilir. Fakat birinin boyunduruğu altına girdiğini hissettiği anda birey başkaldırmaya ve asileşmeye başlar. İnsanın sosyal hali, bir gerileme ve soysuzlaşmadan başka bir şey değildir (Topçu, 2012c, s. 188). Rousseau'ya göre insan doğal durumdan çıkmakla esaret hayatı yaşamaya başlamıştır. Sanat, bilim ve edebiyat gibi kişiyi değersizleştiren şeylere yönelmiş; gittikçe tabiattan da uzaklaşmış ve soysuzlaştırmıştır. Rousseau bakın ne diyor:

“Doğa, hayvan ve insana eşit muamele yaptığı halde; insanın kendisi, ehlileştirdiği hayvanlardan daha fazla sağladığı rahatlıklar, kolaylıklar, onu daha hissedilir ölçüde soysuzlaştıran özel nedenlerdir.” (Rousseau, 2010, s. 100)

Manevi kötülük de maddi kötülükte olduğu gibi insanın doğal halini kaybetmesinin bir sonucudur. Düşünen insan, bozulmuş bir hayvan olarak değerlendirilir. Rousseau tabiatta Tanrı'yı bulur ve tabiatın dışına çıkmayı bu sebepten gereksiz bulur. İnsan eğer kendisini doğanın eline teslim etmeyi seçseydi; toplum tarafından ahlaki bozulmasaydı, doğa ona merhamet ve ilahi bir şefkat aşlamaktan geri kalmayacaktı (Topçu, 2012c, s. 188, 189). Görülüyor ki kurtuluşun yolu tabiatın kendiliğinden oluşuna ruhen ve bedenen teslimiyetten geçer.

Rousseau'nun ideali, insanlarla olan tüm ilişkilerine son vermek ve tabiatın kucağına sığınmaktır. Ancak tamamen insanlıktan vazgeçmemiştir. Doğaya sığınmasının sebebi insanlarda aradığını bulamamasıdır. Ayrıca savaştığı bir diğer mesele de insanın içindeki gururdur. İsyanı da bu doğrultuda ortaya koymuş ve nefsi hedef almıştır. Vicdan bütün ahlak yargıçlarının en iyisidir. Ona uymak tabiata yönelmek demektir ve yolundan asla şaşmaz (Topçu, 2012c, s. 188-192). Topçu'ya göre onun isyanı kendisine karşı mücadele etmek isteyen bireyciliği içinde sonuçsuz kalmıştır. Bireyin vicdan çerçevesinde ahlaki bakımdan kendi kendisine yetmesi, reddettiği gurura aslında bir geri dönüştür.

Topçu'nun isyan kavramıyla ilgili mercek altına aldığı düşünürler Stirner ve Rousseau ile sınırlı kalmaz. Onlarla aynı grupta incelediği diğer bir kişi de Schopenhauer'dir. Topçu, Schopenhauer'in iddialarına bağlı olarak onu üç aşamada ele almaktadır. İlki, '*irade varlığın özüdür ve her varlık yaşama iradesinin tezahürüdür*' iddiasıdır; ikincisi ise '*varlığın özünü oluşturan kötülüğün kaynağı iradedir*' fikridir ve sonuncusu ise '*kurtuluşun yaşama isteğinin inkârında olduğu*' düşüncesidir (Topçu, 2012c, s. 194).

Schopenhauer'in isyanı, varlığı hedef alan bir isyandır ve ona göre var olmak kötülüğü istemekle eşdeğerdir. Bu kötülükten kurtulmanın yolu varlığı inkâr etmektir. Schopenhauer'da evren, iradenin bir tezahürü olarak kabul edilmiştir. İnsan ise tabiatın diğer unsurları gibi iradenin dışı vurulmasıdır. Bundan dolayı irade bir sebeptir ve kendinde varlıktır. Kendinde varlık olan irade, mutlak bir cevher ve dünyanın ilk sebebidir; yok edilemez. Schopenhauer, bitkiler ve hayvanlar alemindeki bütün eğilimleri iradeye bağlamaktadır. (Topçu, 2012c, s. 194, 195).

Ona göre irade, kötülüğün de kaynağıdır; onun eseri olan hayat acıdan başka bir şey değildir. İradenin hedefine ulaşması tatmin bulur. Her tatmin yeni bir arzunun ortaya çıkmasının başlangıcıdır. Bu bir kısır döngüdür aslında. Arzu ve istekler her yerde engellerle karşılaşır; sürekli mücadele eder ve bu sebeple ıstırap çeker. Arzu ve isteklerin sürekliliği karşısında tatmin ise geçicidir; bu sebeple arzuların tatmini, olumlu hiçbir sonuç doğurmaz (Topçu, 2012c, s. 196).

Dünya bu kadar kötülüklerle dolu ise var olmanın hiçbir anlamı yoktur. Bu açıdan hakikat bir yanılgıdır ve hayat da bir ıstıraptan ibarettir. Schopenhauer'e göre ahlakın en üst düzeyine yaşama iradesinin tam bir inkarıyla ulaşılabilir. İradenin inkârına ulaşma yolu intihar etme anlamına gelmez; bunun tam tersine yaşama iradesinin inkârı aslında ahlakın en

yüksek seviyesine ulaşmış olmayı gösterir ki aslında bu mertebeye ulaşan insan çilekeştir (Topçu, 2012c, s. 196-198).

Görüldüğü gibi bu gruptaki isyan anlayışında Stirner, bireyin bencilliği dışında kalan tüm beşerî durumlara, Rousseau, tüm sosyal kurumlara, Schopenhauer ise varlığın kendisine karşı isyan etmişlerdir. Çözümü farklı yollarda aramışlardır. Stirner insanı sınırlayacak her şeye karşı koyup içgüdülerin tatmin edilmesinde bulurken, Rousseau, kalbin tamamen doğaya yönelmesinde, Schopenhauer ise ıstırapın kaynağı olarak gördüğü iradenin kendisini inkâr etmesinde bulmuştur.

Topçu'ya göre bu üç düşünür de gerçek isyancılar değildir; inkâr etmek istedikleri düzenle kalmayıp kendi kendilerini de inkâr etmişlerdir. Birincisi, bireyin sınırlandırıldığını iddia ederek varlığı çıkmaza sokmuştur. İkincisi, insanın doğaya katkısını inkâr edip kendi benliğine takılı kalmış ve ruhun yapısından korkup sığınacak liman olarak doğayı görmüştür. Schopenhauer ise dünya üzerinde kurtuluş yol olmadığını iddia ederek inkarla isyanın yolunu bile kapatmıştır. Var oluşu hiçliğe sürüklemiştir; başlarda gerçek bir isyan ruhundan kalkarak sonlara doğru tutarsızlık içinde kalmıştır. Tüm alemin varlığı ortaya koyan iradeyi başlarda anlamaya çalışmakla yola çıkmıştır; ancak sonrasında iradenin kendisini inkâr etmesi gerektiğini savunmuştur ki bu iradenin özüne aykırı bir durumdur (Topçu, 2012c, s. 197-200).

Bu üç düşünürün tam tersine Topçu'nun fikirlerinde irade güç halindedir ve ona göre sonsuz bir aşkınlıktır. Sonu olmayan bu aşkınlık faaliyeti Tanrı'nın delilidir ve bu aşkınlığı mümkün kılan da O'dur (Topçu, 2012c, s. 200). Bilkuvve halindeki iradenin bilfiil hale gelmesi yani kurtuluşun gerçekleşmesi yalnızca akıl ile başlamaktadır. Yani bu potansiyelin ortaya çıkması ilimden felsefeye, felsefeden de dine yükselmekle mümkün olmaktadır. İnsanın kendisini Tanrı'ya açmasıyla başlayan hareket, iradenin O'na ulaşmasıyla insan kurtuluşa ermesiyle tamamlanır. Bu noktadan sonra isyan askıya alınır. Çünkü gaye olan mertebeye varıldığında yani özgürleşildiğinde; isyanın devam etmesi demek insanın elde ettiği kurtuluşu yavaş yavaş yitirmeye başlaması anlamına gelir (Karaman, 2002, s. 120). Topçu'nun isyanında hem bir uysal yan hem de bir anarşist taraf vardır. Anarşist taraf eylemin her türlü etkiden kurtulmak için verdiği mücadeleyi temsil eder. Uysal yan ise arzu, istek ve menfaatin esaretinden kurtulan iradenin Tanrı'ya teslimiyetidir (Topçu, 2012b, s. 73-75).

Nurettin Topçu, isyanın bu anarşist ve uysal özelliğiyle ilgili örnek olarak bu niteliklerin tam anlamıyla gerçekliğini düşündüğü Hallac örneğini verir. İsyân, karşılığını Topçu'ya göre Hallac'ın söylediği "Ene'l-Hakk" (ben hakikatim) sözünde bulmuştur. Hallac'ın mistikliği Tanrı'nın iradesine boyun eğmek için bene bağlı olan iradeden, hayvani isteklerden ve bencillikten kurtulmayı ifade eder. Bu, insanın içinde yaşattığı arzuların arınması ve onu yaratana doğru bir yöneliş amacıyla istek ve hazlardan vazgeçmesidir (Topçu, 2012c, s. 201).

Topçu'ya göre insanın bu anlamda kurtuluşu bir lütuftur ve lütuf fedakarlığı gerekli kıldığı gibi fedakârlık da lütfu gerekli kılar. Ama bu kolay bir durum değildir; çünkü ona göre bir tek lütuf için bin isyan gereklidir. Bu açıdan isyan, aslında bir yakarıştır. Bu yakarış,

Tanrı'ya yönelmek için insanın hem bedensel hem de ruhsal olarak kurtuluşunu sağlayacak acı dolu bir yakarıştır (Topçu, 2012c, s. 207).

İnsan, kendi özgürlüğünü elde etmek ve ilahi olana ulaşmak için bedenini ve ruhunu ele geçirmek isteyen arzulara karşı koymak ister; aslında bu karşı koyuş ilahi iradeye yönelme isteğidir. Arzular kuvvetlidir ve onlara isyan etmek tam da 'fedakârlık'ın kendisiyken; 'isyan' bedeni hiçe sayıp, aşk içinde sonsuza atılmaktır. 'Lütuf' ise insanın içindeki ihtiraslarının merhamet duygusuyla küçümsemesi ve sorumluluk yüklediği yüce görevi hatırlamasıdır (Topçu, 2012c, s. 208).

Görülüyor ki Topçu isyanı, iradenin insanda başlayarak devlet, millet gibi alanlardan geçerek Tanrı'ya ulaşmayı engelleyen tüm etkilere bir karşı koyuş olarak kabul eder. Bu isyan yıkıcı bir isyan değildir, ideali olan ve reddettiği şeyin yerine geçerli yeni bir şey koyan isyandır ve evrensel bir merhamet düzenine bağlıdır. İsyân hareketi ilahi bir iradeden gelir ve kaynağı insanı sorumluluk bilinciyle harekete geçiren merhamet duygusudur. Kısacası İsyân, sorumluluk iradesinden doğup imanın yardımıyla ilerleyen ve Tanrı'ya ulaşma amacıyla olan bir harekettir.

Sonuç

Topçu'nun fikirlerine baktığımızda onun ahlak, irade ve özgürlük kavramlarına önem verdiği görülmektedir. Özellikle ahlakı insanın gelebileceği en üst merteye kabul etmektedir. Bu merteye, aynı zamanda insana dini bir özellikte katmaktadır. Ayrıca böylece insan, hayvani olandan insani olana yükselmeyi de gerçekleştirmiş olmaktadır. Burada insan, özgürlüğü elde edebilmekte; aynı zamandan kişi olmayı gerçekleştirebilmektedir. Kısacası kuvve halinde irade, gerekli ve yeterli şartlar yerine getirildiğine fiil hale dönüşebilmektedir.

Ahlak, insana dini bir olgunluk kattığından Topçu ahlaki olanı dini olandan kesinlikle ayırlamayacağını özellikle vurgulamaktadır. Ona göre din, ahlakın en önemli kaynağıdır; diğer bir deyişle ahlak dinden beslenmektedir. Özellikle iradenin isyanı gerçekleştirdikten sonra Tanrı'ya teslimiyeti fikri, bunu açıkça göstermektedir. Hallac örneğini bu nokta da hatırlamak gerekir. Hallac'ın Tanrı ile karşı karşıya geldiği "Ene'l-Hakk" ifadesi, Topçuya göre isyanın tanrısal olanda uysallaşması; yani insanın hem bedensel hem de ruhsal olan arzu ve isteklerinden arınması anlamına gelmektedir.

Ahlaki eylem, sadece insana özgü bir harekettir Topçu'ya göre. Çünkü ahlaki eylem irade ve isyan içerdiğinden bilinç gerektiren bir niteliktedir. Bu nitelik, insanın bilerek ve isteyerek eylemde bulunmasını ifade eder. Burada insanın iradesinde bu bilinçliliği ortaya koyan itici ve frenleyici kuvvetler adında iki özellik bulunmaktadır. Ancak bu kuvvetlerin dengede olması durumunda ahlaki olandan söz edilebilmektedir.

İsyân ahlakında insanı harekete geçirecek muhariki evvel, yine insanın kendisi olduğunu düşünen Topçu'ya göre eğer iradenin bu iki kuvveti dengede olmazsa insanın gayesini ortaya koyması mümkün olmamaktadır. Çünkü ahlaki eylem, zihni bir harekettir. Düşünüp taşınmayı gerektirir. İnsan, eylemini ortaya koymadan önce bu eylemin

gerçekleşeceği bütün basamakları tartıp biçmekte ve sonra karar vermektedir. Karar verilmesi demek, diğer seçeneklerin tamamen ortadan kalkması ve geri dönüşün mümkün olmayacağı bir çerçeveyi ifade eder. Dolayısıyla optimum olarak en iyi olanın ortaya koyulması için bu iki kuvvetin birlikte karara katılması gerekmektedir. Bu nitelikte olmayan hiçbir eylem ahlaki sayılmaz. Çünkü Topçu'ya göre böyle bir durumda ne irade ne kişi ne de özgürlük vardır.

Bu açıdan Topçu insani eylemlerin iradi ve iradi olmayan diye iki ayırmanın yararlı olacağını düşünür. İsyan ahlaki ancak iradi eylemlerin meydana getirdiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu tür eylemlerin doğasında iyi ve kötü olanı ortaya koymak mümkündür. Yine ancak iradi eylemlerin sonucunda ahlaki olgunluktan söz edilebilir.

Bireyin bir ahlaki eylemi ortaya koyarken fayda amacı gütmeyişi yani ahlakın araştırılmadığı bir durumdan söz edilmek isteniyorsa; ahlaki olgunluğa bakılması gerektiğini vurgulayan Topçu, bu noktada iyi olmakla ahlaki olmayı birbirinden ince bir çizgiyle ayırmamız gerektiğini özellikle vurgular. İyi insan, verilen görevleri yerine getir; fakat yaptığı eylemin ahlaki bilincinde değildir. Yani ahlaki olgunluğa ya da bilince sahip değildir. Sadece eylemi yapar. Ama bunun karşısında ahlaki insan, eylemin bilgisine, sorumluluğuna ve bilince sahip olarak sırf o ahlaki eylemin kendisini amaç olarak eyleyerek davranışta bulunur. İlkinde insan 'bana iyi desinler' diye görevi yerine getirirken; ikincisinde ise bizatihi amaç iyinin kendisidir. İlkinde ahlaki iyi, araç olurken; diğerinde ise gaye, iyinin kendisidir. Şu soruya verilen iki farklı cevap Topçu'nun çizdiği resmi daha net görmemize yardımcı olabilir.

"Neden yalan söylememeliyim?"

- a) Çünkü, doğruyu söylersem insanların güvenin kazanabilirim ve böylece beni sayarlar.
- b) Çünkü, yalan söylemenin kendisi bizatihi kötüdür.

Birinci cevapta eylemin sonucunda kişi, iyi biri olarak nitelendirilebilir fakat ahlaki bir kişi değildir. İkinci cevap da ise kişi ahlaki iyiyi eyleminin gayesi yaptığından; bilince sahip ahlaki bir insandır.

Kaynakça

- Bolay, S. H. (2013). *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2006). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karaman, H. (2000). *Nurettin Topçu'da Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kök, M. (1995). *Nurettin Topçu'da Din Felsefesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Rousseau (2010). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (Çev: Rasih Nuri İleri). İstanbul: Say Yay.
- Rousseau (2011). *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* (Çev: Sabahattin Eyüboğlu). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Stirner, M. (2013). *Biricik ve Mülkiyeti* (Çev. Selma Turkis NOYAN). İstanbul: Kaos Yayınları.
- Topçu, N. (2002). *İsyah Ahlakı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2003). *Psikoloji*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012a). *Ahlak*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012b). *İradenin Davası-Devlet ve Demokrasi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012c). *İsyah Ahlakı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012d). *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012e). *Var Olmak* İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2013). *İslam ve İnsan*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 15.05.2022 Kabul/Accepted: 28.10.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 41-59.

İSTİKLAL MARŞI'NIN MİLLÎ MÜCADELE'DEKİ YERİ ve MARŞ'IN YAZILDIĞI DÖNEMİN İSTİKBAL GAZETESİNDEKİ YANSIMALARI

Ömer Ali KESKİN¹

Öz

Millî Mücadele hem maddi hem manevi bakımdan önemli unsurlar barındıran bir istiklal mücadelesidir. Bu mücadele, Balkan Savaşları'ndan başlayarak, büyük imkansızlıklar içinde var olmaya çalışan ve on yıllardır süren sonu gelmez savaşlardan yorulmuş bir milletin son ve bir bakıma en önemli kalesini savunma mücadelesidir. Mücadele'de sosyal, ekonomik, lojistik ve buna benzer maddi unsurlar yanında, mücadele ruhu, cesaret ve dayanışma gibi manevi unsurlar da önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu bakımdan, manevi unsurlar açısından önemli bir yere sahip olan İstiklal Marşı mücadelenin başarısında öne çıkan ana manevi unsurlardan biri olmuştur. İstiklal Marşı'nın yazılma ihtiyacı, yazılma süreci ve kabulünün ayrı ayrı önemli yönleri vardır. Marş'ın yazılmasının gerek cephede savaşan orduya gerekse cephe gerisinde birçok bakımdan mücadeleye katkı veren millete sağladığı etki yadsınamaz öneme sahiptir. Bu bakımdan Marş'ın yazılmasından hemen sonra gazetelerde ve dergilerde yayınlanması ve böylece hem ordunun hem de milletin bu Marş'taki ana fikri ve uyandırdığı bağımsızlık duygularını özümsemesi sağlanmıştır. Millî Mücadele'nin bu döneminde var olan ağır şartların milletçe görülmesinde ve bu şartların etrafında gelişen millî birlik ruhunun mücadele coğrafyasının her yerinde güçlü bir şekilde oluşmasında basın önemli bir yeri olmuştur. Söz konusu şartların ve bu şartlar içinde oluşan millî birlik ruhunun Karadeniz bölgesinde de yankılanmasının sağlanması öncelikli olarak İstikbal gazetesi ile gerçekleşmiştir. Bu da Millî Mücadele'nin önemini, mücadele ruhunun güçlendirilmesini, İstiklal Marşı'nın Mücadele'nin başarısına etkisini ve böylece Millî Mücadele'yi destekleyen bir gazete olarak İstikbal gazetesinin mücadeledeki yerini göstermesi bakımından önemli olmuştur. Çalışma hazırlanırken, gazete arşivlerinden, dönemin resmî belgelerinden ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, İstiklal Marşı, İstikbal Gazetesi, Mehmet Akif Ersoy.

The Importance of the National Anthem in The National Struggle and Reflections in the Istikbal Newspaper of the Period Which Was Written

Abstract

The National Struggle is a struggle for independence, which includes important elements both materially and spiritually. This struggle is the struggle to defend the last and, in a way, the most important stronghold of a nation that has been trying to exist in great impossibilities since the Balkan Wars and is tired of the endless wars that have lasted for decades. In the Struggle, in addition to social, economic, logistics and similar material elements, moral elements such as the spirit of struggle, courage and solidarity also had an important effect. In this respect, the National Anthem, which has an important place in terms of spiritual elements, has been one of the main spiritual elements that come to the fore in the success of the struggle. The need for the Turkish National Anthem to be written, its writing process and its acceptance have separate important aspects. The impact of the writing of the National Anthem on both the army fighting at the front and the nation that contributed to the struggle

¹ Öğr. Görv. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, e-posta: omeralikeskin@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0463-4433.

in many ways behind the front has an undeniable importance. In this respect, it was ensured that the National Anthem was published in newspapers and magazines immediately after it was written, and thus both the army and the nation assimilated the main idea of this National Anthem and the feelings of independence it evoked. The press played an important role in the nation's perception of the harsh conditions that existed in this period of the National Struggle and the strong formation of the spirit of national unity that developed around these conditions. It was primarily with the Istikbal newspaper that the conditions in question and the spirit of national unity formed under these conditions were ensured to resonate in the Black Sea region as well. This was important in terms of showing the importance of the National Struggle, the strengthening of the fighting spirit, the effect of the National Anthem on the success of the Struggle, and thus the place of Istikbal in the struggle as a newspaper that supported the National Struggle. While preparing the study, newspaper archives, official documents of the period and research works were used.

Keywords: National Struggle, National Anthem, Istikbal Newspaper, Mehmet Akif Ersoy.

Structured Abstract

Introduction

The National Struggle is a war of independence, which emerged as a final move in Anatolia at the last stage of the collapse of the Ottoman Empire and was essentially formed by the organization of the state's officers and civil organizations who did not surrender. It started as a struggle of the troops, which were saved from disintegration, in order to save the state from being completely destroyed and to prevent the country's lands from falling into captivity. The struggle, which started in this way, took on a different identity over time and led to the formation of a new state. It emerged as a great resistance and defense struggle as a result of the support given to both military and civilian organizations by the people who were stuck in Anatolia as a necessity during the World War I and the developments in the last phase of the war.

The Anatolian geography was a shelter for the subjects of the Ottoman Empire in the last period. Despite the positive developments on different fronts, considering the entire war, the people migrated to Anatolia as if they flocked, as there was no military and political opportunity to ensure that the people lived in safety in the regions outside the Anatolian geography. Originally, this migration started during the Balkan Wars, but it took its most intense form during the First World War.

There were many fronts and many elements of the National Struggle in Anatolia. These fronts were both embodied in the fight of the army against the enemy and were shaped to form a spiritual line to increase the unity and fighting spirit of the people. The National Anthem, which is one of the most important elements forming this spiritual line, had a special importance. The National Anthem, which aims to keep the army and the people as one and always united, and was written in line with this purpose, had fulfilled a very important task at the beginning of the struggle. The press of the National Struggle also undertook a very important task to announce the anthem and to ensure that the struggle among the people could be carried out in the spirit indicated in the anthem.

One of the newspapers that undertook this task in the National Struggle was Istikbal newspaper. Istikbal newspaper is a newspaper that started its publication life in Trabzon in 1918 and supports the National Struggle. The newspaper became the voice of the National Struggle in the Black Sea region with its important articles and the news it carried to its pages, and filled a huge gap in terms of raising the awareness of the people about the struggle and being aware of all phases of the struggle.

Method

The method part of the research was handled with the sub-titles of the research model, study group, data collection tools and data analysis. A research method that requires ethical committee approval was not applied in the study. Thus, the study emerged as a study that did not require an ethics committee decision. Nevertheless, the study was carried on considering research and publication ethics.

Research Model

The research is a qualitative study. In the research, depending on the historical method, the contribution of an important newspaper such as Istiklal March, the importance of the March in the determined period, its effect and the contribution of an important newspaper such as Istikbal newspaper in providing this effect has been tried to be determined. The research model is basically limited to the study universe of the concepts of event, phenomenon, source and effect. The fact that Istikbal newspaper carried the National Anthem on its pages and at the same time tried to reveal the conditions of the National Struggle is the main point of view created in this research.

Working group

In the study, a working group was formed around the National Anthem, the National Struggle and Istikbal newspaper in terms of the sources of these main elements. In this context, the National Anthem and the environment in which it was written, the National Struggle and its components, and the Istikbal newspaper came to the fore as the main elements of the working group.

Data Collection Tools and Data Analysis

In qualitative research, the data is basically made by utilizing periodic sources, research works, as well as archive sources created on the relevant subject. In this study, the official sources of the period, newspaper archives and research works related to the subject were used, the data obtained from these sources were analyzed in accordance with the purpose of the study and applied to the whole of the study.

Findings, Conclusion, Discussion and Recommendations

The National Anthem was born out of an important need to instill courage and a spirit of unity in both the army and the nation during the success of the National Struggle, and as a factor that would contribute greatly to the achievement of the common goals of all National Strugglers. It is certain that the National Anthem, written by Mehmet Akif, meeting this need, was accepted very well. This made it possible for the anthem to be accepted in the Grand National Assembly.

Following the writing of the National Anthem, the most important need was to ensure that this anthem meets the nation as soon as possible. The most effective way to achieve this was to benefit from the press. In this context, this was achieved through newspapers that developed spontaneously and supported the National Struggle in all fields of the National Struggle geography. Istikbal newspaper, as one of these newspapers, made great contributions in the struggle it gave as an indomitable defender of the National Struggle in the Black Sea region, to be included in the pages of the National Anthem and to ensure the benefit of the nation from this anthem.

Giriş

Millî Mücadele, Osmanlı Devleti'nin yıkılması sürecinin son aşamasında, Anadolu'da son bir hamle olarak ortaya çıkan ve asıl itibariyle devletin teslim olmayan subayları ve sivil teşkilatlarının organizasyonu ile oluşan bir bağımsız kalma savaşıdır. Bu savaş, dağılmaktan kurtarılabilen birliklerin, devleti gerek tamamen yıkılmaktan kurtarmak gerekse ülke topraklarının esarete düşmesini engellemek amacıyla verdiği bir mücadele olarak başlamıştı. Bu şekilde başlayan mücadele zamanla farklı bir kimliğe bürünerek yeni bir devletin oluşmasını sağlamıştı. Bu anlamda Millî Mücadele, I. Dünya Savaşı boyunca ve savaşın son aşamasında yaşanan gelişmelerle bir zorunluluk olarak Anadolu'ya sıkışan halkın hem askeri hem de sivil teşkilatlanmalara verdiği destek neticesinde büyük bir direniş ve savunma mücadelesi olarak ortaya çıkmıştır.

Anadolu coğrafyası Osmanlı Devleti'nin tebaası için son süreçte bir sığınak özelliğindedir. Farklı cephelerde yaşanan olumlu gelişmelere rağmen savaşın tamamı düşünüldüğünde Anadolu coğrafyası dışında kalan bölgelerde halkın güven içinde yaşamasını sağlayacak herhangi bir askeri ve siyasi imkân gözükmeyeceğinden halk adeta akın edercesine Anadolu'ya göç etmişti. Asıl olarak bu göç Balkan Savaşları döneminde başlamış, fakat en yoğun halini I. Dünya Savaşı yıllarında almıştı. Millî Mücadele başlarında genel manzara bu şekilde olsa da bu son mücadele safhasında, halkın gidilebilecek yeni bir Anadolu ümidinin olmaması, bir bakıma mücadelenin daha kararlı yapılmasına, bu coğrafyanın cephelerden aşama aşama geri çekilen Osmanlı ordusu ve halkı için bir toparlanma ve yeniden mücadele sahası olmasına etki etmiştir.

Anadolu'da verilen Millî Mücadele'nin birçok cephesi ve birçok unsuru mevcuttu. Bu cepheler, gerek fiili olarak ordunun düşmana karşı mücadelesinde somutlaşmış gerekse halkın birliğini ve mücadele ruhunu arttırmak için manevi bir hat oluşturmak üzere şekillenmişti. Bu manevi hattı oluşturan en önemli unsurların başında yer alan İstiklal Marşı ise ayrı bir öneme sahipti. Orduyu ve halkı bir ve daima bütün halde tutmak amacı güden ve bu amaç doğrultusunda kaleme alınan Marş daha mücadelenin başlarında çok önemli bir görevi yerine getirmişti. Millî Mücadele basını da marşın duyurulması ve halk içinde mücadelenin Marş'ta belirtilen ruhla yapılabilmesini temin için oldukça önemli bir görevi üstlenmişti.

Millî Mücadele'de bu görevi üstlenen gazetelerden biri de İstikbal gazetesi olmuştur. İstikbal gazetesi, 1918 yılında Trabzon'da yayın hayatına başlayan ve Millî Mücadele'yi destekleyen bir gazetedir. Gazete, önemli yazılarla ve sayfalarına taşıdığı haberlerle Millî Mücadele'nin Karadeniz bölgesindeki sesi olmuş, halkın mücadeleye ilişkin bilinçlenmesi ve mücadelenin tüm safhalarından haberdar olması bakımından çok büyük bir eksikliği doldurmuştur.

Yöntem

Araştırmanın yöntem bölümü *araştırma modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları ve veri analizi* alt başlıklarıyla ele alınmıştır. Çalışmada etik kurul izni gerektiren bir araştırma yöntemi uygulanmamıştır. Böylece çalışma etik kurul kararının alınmasını gerektirmeyen bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Yine de çalışma, araştırma ve yayın etiği göz önünde bulundurularak sürdürülmüştür.

Araştırma Modeli

Araştırma nitel bir çalışmadır. Araştırmada tarihsel yönetime bağlı olarak İstiklal Marşı, Marş'ın belirlenen dönemdeki önemi, etkisi ve bu etkiyi sağlamasında İstikbal gazetesi gibi önemli bir gazetenin katkısı belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma modeli temel olarak olay, olgu, kaynak ve etki kavramlarının çalışma evreniyle sınırlı tutulmuştur. İstiklal Marşı'nın yazılma süreci, İstikbal gazetesinin İstiklal Marşı'nı sayfalarına taşıması ve aynı zamanda dönemin Millî Mücadele şartlarını ortaya koymaya çalışması bu çalışmada oluşturulan temel bakış noktasıdır.

Çalışma Grubu

Çalışmada, İstiklal Marşı, Millî Mücadele ve İstikbal gazetesi çevresinde, bu ana unsurların kaynakları bakımından bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Bu bağlamda İstiklal Marşı ve yazıldığı çevre, Millî Mücadele ve bileşenleri ile İstikbal gazetesi, çalışma grubunun ana unsurları olarak öne çıkmıştır.

Veri Toplama Araçları ve Veri Analizi

Nitel araştırmalarda temel olarak veriler dönemsellik kaynaklardan, tetkik eserlerden ve bunun yanı sıra ilgili konuda oluşturulmuş arşiv kaynaklarından yararlanılarak yapılır. Bu çalışmada dönemin resmi kaynakları, gazete arşivleri ve konuya ilişkin tetkik eserlerden yararlanılmış, bu kaynaklardan elde edilen veriler çalışmanın amacına uygun bir şekilde analiz edilerek çalışmanın bütününe uygulanmıştır.

Bulgular

İstiklal Marşı İhtiyacı ve Millî Birlik Ruhu

Millî Mücadele öncesinde, 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki önemli dönüm noktalarından biri olan II. Mahmut döneminde gündeme gelen Millî Marş, birkaç farklı marş olarak zaman zaman söylenmiştir (Özlu, t.y.). Mahmudiye, Mecidiye, Hamidiye, Marş-ı Sultani besteleri II. Mahmut dönemi itibarıyla söylenen millî marşlar olarak gözükmektedir. İstiklal Marşı'ndan hemen önce ise, Millî Mücadele'nin başladığı sıralarda Mehmet Akif'in *Ordunun Duası* manzumesinin Ali Rıfat (Çağatay) tarafından yapılan bestesi ile marş biçiminde bütün askeri birliklerde söylendiği görülmektedir (Bilgin, 2007, s. 24; Okay, t.y. ; Özlu, t.y.). Fakat bunlar bir Millî Marş niteliğinde değildi. Gerek Kurtuluş Savaşı'nı Tük Milleti adına yürütmek üzere 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'nin açılışında, bando ile çalınıp okunacak bir millî marşın olmayışından doğan ihtiyaca binaen,

gerekse ordunun ve milletin birliğini ve manevi ruhunu yükseltmek amacıyla son mücadelenin ruhunu terennüm edecek bir marş isteği nedeniyle olsun, yazılması istenen millî marşın önemli bir ihtiyaç olduğu muhakkaktı (Ekiz, 1985, s. 83 ; Hilmi, 2009, s. 64).

Millî Mücadele'nin başlangıcını takiben Millet Meclisi'nin kurulduğu günlerde oluşumu gerçekleşen Heyet-i İrşadiye'lerin izlenimleri sonucunda Erkan-ı Harbiye Reis Vekili İsmet Bey'e bazı tespitler iletilmişti. Bu tespitlerden biri de mevcut şartlarda önemli bir ihtiyaç olarak belirtilen istiklal marşı gereksinimi olmuştur. Bu tespitin İsmet Bey'e bir öneri olarak aktarıldığı aşama konunun resmiyete döküldüğü ilk basamak olmuştur. Öneri, İcra Vekilleri Heyeti'ne, Garp Cephesi kurmay başkanı olan İsmet Bey (Paşa) tarafından taşınarak İstiklal Marşı'na ilişkin çalışmaları yürütmek konusu Maarif Vekaleti'ne havale edilmiştir (Çetin, 2014, s. 32; Okay, t.y.). Maarif Vekili Dr. Rıza Nur imzasıyla 18 Eylül 1920 tarihli bir tamimle valiliklere bildirilen konu bir yarışma olarak ilan edilmiş ve tamim 7 Teşrinisani 1920'de Hakimiyet-i Millîye gazetesinde de yayınlanmıştır (Arabacı, 2010, s. 125; Okay, t.y.).

Yarışma Hakimiyet-i Millîye'de '*şairlerimizin nazar-ı dikkatine*' başlığıyla şu şekilde ilan edilmiştir; "*Millîtimizin dâhili ve harici istiklâli uğrunda girişmiş olduğu mücadeleyi ifade ve terennüm için bir İstiklâl Marşı, Umur-u Maarif Vekâleti Celilesi'nce müsabakaya vaz edilmiştir. İşbu müsabaka, 23 Kanun-ı evvel sene 1336 tarihine kadar olup bir heyet-i edebiye tarafından gönderilen eserlerden intihap olunacak ve kabul edilen eserin güftesi için beş yüz lira mükâfat verilecektir. Ve yine la akal beş yüz lira tahsis edilecek olan beste için bilahare ayrıca bir müsabaka açılacaktır. Bütün müracaatlar Ankara'da Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâletine yapılacaktır*" (Hilmi, 2009, s. 55; Özlü, t.y.).

Marşın, Anadolu mücadelesinin ruhunu ifade etmesi en öncelikli şarttı. Millî Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur döneminde açılan yarışma sırasında bakanlığa Hamdullah Suphi (Tanrıöver) getirilmişti (Ekiz, 1985, s. 83). Hamdullah Suphi, İstiklal Marşı'nın bir an önce belirlenebilmesi için büyük gayret göstermişti. Erkan-ı Harbiye'nin, düşmanla cephede karşı karşıya savaşan ordunun bir ihtiyacı olarak gördüğü, aynı zamanda da milletin topyekûn bu mücadele içinde hareket etmesini sağlayacağı düşünülen istiklal marşı yazılma ihtiyacı çok kısa sürede birçok eserin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Yazılan birçok şiir, 'İstiklal Marşı' yazılmasını bir yarışma ile talep eden Meclis'e gönderilmişti. 23 Kanunuevvel 1920 olarak belirlenen son başvuru tarihi çerçevesinde 724 eser yarışmaya katılmışsa da bunlar tam olarak beklentiyi karşılayan eserler olarak görülmemiştir. (Arabacı, 2010, s. 125; Ekiz, 1985, s. 84; Hilmi, 2009, s. 55).

Dönemin önde gelen şairlerinden olan Mehmet Akif ise ödül bahsi nedeniyle yarışmaya iştirak etmemişti. Fakat bu marşı ancak onun yazabileceğine dair kanaatler de oldukça yüksekti (Ekiz, 1985, s. 84). Bu nedenle, yeni Maarif Vekili Hamdullah Suphi 5 Şubat 1921'de Mehmet Akif'e bir tezkere yazmış ve bu tezkerede ondan marş yazmasını istemişti. Hamdullah Suphi adeta Mehmet Akif'i ikna etmeye çalışmıştı. Zira, milletin hissiyatına tercüman olması adına maarif vekaletinin düzenlediği ve Hamdullah Suphi'ye göre ancak Mehmet Akif'in yazabileceği marş ile bir sonuç elde edilebileceği en önde gelen kanaatti

(Arabacı, 2010, s. 125; Ertan, 1990, s. 74). Bununla birlikte, Mehmet Akif'in asıl olarak mükafatı nakdiye verilecek olmasından dolayı bu davete katılmak istemediği de biliniyordu (Ekiz, 1985, s. 84; Hilmi, 2009, s. 56, 67). Hasan Basri Bey (Çantay) aracılığıyla gönderilen tezkerede Maarif Vekili Hamdullah Suphi şu cümlelerle Mehmet Akif'e hitap etmiştir;

“Pek aziz ve muhterem efendim.

İstiklal Marşı için açılan müsabakaya iştirak buyurmamalarındaki sebebin izalesi için pek çok tedbirler vardır. Zatı üstadanelerinin matlub şiiri vücuda getirmeleri maksadın husulü için son çare olarak kalmıştır. Asil endişenizin icab ettiği ne varsa hepsini yaparız. Memleketi bu müessir telkin ve tehyic vasıtasından mahrum bırakmamanızı reca ve bu vesile ile en derin hürmet ve mahabbetimi arz ve tekrar eylerim efendim”. 5 Şubat 1337, Umurı Maarif Vekili Hamdullah Subhi (Ertan, 1990, s. 74; Hilmi, 2009, s. 56, 67; Millî İstiklal Marşı, 2008, s. 538).

Bu tezkereyi takiben, Akif'in çekinceleri giderildikten sonra, marşın yazılması için bir kabul söz konusu olmuştur. Mehmet Akif tarafından yazılan Marş 17 Şubat 1921'de Bakanlık'a teslim edilmiştir (Ekiz, 1985, s. 84). Mehmet Akif'in kahraman orduya ithaf ederek yazdığı eser ilk olarak komisyon tasdiki ve Meclis üyelerine çoğaltılıp dağıtılmasının ardından, ertesi gün Hakimiyet-i Millîye gazetesi ve Sebilürreşad dergisinde, ilk sayfadan, 17 Şubat 1921'de yayınlanmıştır (Ekiz, 1985, s. 85). Akif'in eseri, bundan dört gün sonra, 21 Şubat 1921'de Kastamonu'da yayınlanan Açıksöz gazetesinde de yayınlanmıştır. Mehmet Akif'in eserinin 26 Şubat'ta Meclis'te gündeme alınmasını takiben 1 Mart'ta Mustafa Kemal'in başkanlık yaptığı oturumda, Hasan Basri Bey'in verdiği karar gereğince yeniden görüşülmüştür. Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'in söz alarak şartlara uyan yedi şiiri gündeme getirdiği konuşması sonucunda bunlar arasında yer alan ve kendisinin de beğendiği Mehmet Akif'in şiirini okumasıyla büyük alkışlar eşliğinde şiir beğenilmiştir. Son olarak 12 Mart'ta Abdülhak Adnan (Adıvar) başkanlığındaki oturumda, *Maarif Vekaletinin İstiklal Marşı Hakkındaki Tezkeresi'*ne binaen, yine Hasan Basri Bey'in tavrına istinaden Mehmet Akif'in şiiri oylanarak büyük çoğunlukla kabul edilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi [TBMMZC] D.1, C. 9, İ. 2, 12.III.1921, ss. 84-90). Akif'in eseri Millî Marş olarak kabulünden sonra 17 Mart'ta Hakimiyet-i Millîye ve Sebilürreşad'da yayınlanmıştır. Açıksöz gazetesinde ise süslemeli bir çerçeve içinde sayfalara taşınmıştır. Ayrıca ilk yayınından on iki gün sonra Konya'da yayınlanan Öğüt gazetesinde de yer almıştır. Mehmet Akif'in yarışma ve ödül bahislerindeki çekinceleri çerçevesinde kabul etmediği 550 liralık mükafat Darülmesai'ye (fakir kadın ve çocuklara iş öğretmek ve böylece sefaletlerine son vermek amacıyla kurulan kurum) Mehmet Akif tarafından bağışlanmıştır (Hilmi, 2009, s. 61, 63-65, 74-75; Okay, t.y.). İstiklal Marşı ayrıca 21 Mart'ta Ceride-i Resmîye Gazetesinde de yayınlanmıştır (Hilmi, 2009, s. 75; Özlü, t.y.).

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Marş'ı Meclis'te ayakta alkışlayarak dinlemiştir. En ön sırada Marş'ı dinleyen ve kabulünden sonra *“Bu marş, bizim inkılâbımızın ruhunu anlatır... İstiklâl Marşı'nda davamızı anlatması bakımından büyük manası olan mısralar vardır. En beğendiğim yeri şu mısralardır: ‘Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet, hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl.’ Benim bu milletten asla unutmamasını istediğim mısralar işte bunlardır... Bu demektir ki*

efendiler Türk'ün hürriyetine dokunulamaz!" sözleriyle Marş'ın mahiyetini ve önemini bir kez de kendisi vurgulamıştır (Özlu, t.y.).

İstiklal Marşı, Anadolu'da başlayan bağımsızlık mücadelesinin simgesi olarak mücadelenin en çetin döneminde yazılmış bir bağımsızlık manifestosudur. Bu manifesto, Anadolu coğrafyasında ve bu coğrafyada verilen mücadeleyi destekleyen diğer bölgelerde yaşayan halkın ortak bir ruh etrafında toplanmasını sağlayacak nitelikte bir eser olarak ortaya çıkmıştı. Eser aynı zamanda ordunun da bu ruhu hissederek en kararlı şekilde mücadele etmesini mümkün kılmayı amaç edinmiş, birleştiricilik yönü en üst seviyede olan bir marş olmuştur. Mehmet Akif asıl olarak halkın ruhunda var olan fakat yazı olarak mısralara dökülmemiş bir marş kendi ruhundan hissederek halkın düşüncesine tercüman olmuştur. Zira, Mehmet Akif mücadelenin başından itibaren Anadolu'yu gezmeye, halkı mücadeleye destek için bilgilendirmeye, camilerde vaazlar vererek hakikati anlamalarını sağlamaya çalışırken bir yandan da halkın düşüncelerini dikkatle izlemişti. Orada gördüğü kararlılık ve ruh hali İstiklal Marş'ını bu kadar emin ve etkili yazmasında büyük bir dayanak olmuştur.

Mehmet Akif'in İstiklal Anlayışı ve Bunun İstiklal Marşı'na Yansıması

Akif, Anadolu'da Millî Mücadele ateşinin yanmasını yakından takip etmiş ve 16 Mart'ta İstanbul'un işgalinin ardından Anadolu'ya geçerek Kuva-yı Millîye hareketinin içinde yer almıştır. Böylece Millî hareketin amaçları doğrultusunda görevler almaya ve yapmaya başlamıştır. Mehmet Akif, mücadelesinin ana kaynağı olan ve 'mücahit dergi' olarak da adlandırılan Sebilürreşad dergisini de beraberinde Anadolu'ya taşımıştır. Akif, Anadolu'ya geçerek birçok vilayet merkezinde halkı bilinçlendirmek ve böylece emperyalistlere karşı ülkeyi savunmak üzere milleti Millî ruh etrafında birleştirmeye çağıran birçok vaazlar vermiştir (Çetin, 2014, s. 31-32). Mehmet Akif'in düşünce dünyasını sayfalarına taşıyan Sebilürreşad dergisi de mücadelenin basın neferi olarak Ankara, Kastamonu ve Kayseri de mücadelenin akışına göre yayın yapmış ve mücadele sonrasında basım merkezini yeniden İstanbul'a taşımıştır.

Mehmet Akif, bizzat katıldığı Millî Mücadele sırasında çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarla halkın Millî Mücadele bilincini ve ruhunu arttırmaya çalışmıştır. Bu konuşmalarında Batı'nın İslam dünyasına karşı olan tavrını ortaya koymuş, bunun anlaşılmasını sağlamak istemiştir (Yetiş, 1992, s. 97). Böylece Mehmet Akif, Anadolu'da işgalle birlikte oluşan Kuva-yı Millîye'nin benimsenmesinin henüz tam olmadığı zamanlarda, isyanların yoğunlaştığı ve halkın nasıl bir tavır takınacağı netleşmediği dönemlerde, onları birliğe, beraberliğe, dayanışmaya davet etmiş, bunun sonucu olarak halkın Millî Mücadele etrafında kenetlenmesi hızla mümkün olmuştur (Yetiş, 1992, s. 98). Mehmet Akif'in yaptığı en önemli etki, asıl olarak mazinin *ihtişam salıncağında* bir bakıma uyuklayan ve bu esnada hızlı bir şekilde gelişen ve değişen dünyaya ayak uyduramayan milleti sarsarak kendine getirmek olmuştur (Yetiş, 1992, s. 105).

Millî Marş'ın yazarı olarak Mehmet Akif'in başkaldırı karakteri ve buna eşlik eden isyankâr ruh hali onun en bilinen özelliğidir. Gelişmelerin arkasında sürüklenmeden, olaylar

ve fikirler karşısında daima söyleyecek sözü ve kendine has düşünce ve kanaatleri olan yönüyle gerçek bir münevver olarak önemli bir düşünce adamı olmuştur (Kabaklı, 2003, s. 59). Böyle bir münevver tarafından yazılan, Millî Mücadele sürecinde verilen savaşın neferleri olan ordu için ithaf edilmiş İstiklal Marşı'nın, hem yazıldığı dönemin ölüm kalım mücadelesini hem de Türk milletinin sahip olduğu ebedi unsurları barındıran bir marş olarak önemli bir içeriği barındırdığı görülür. İstiklal Marşı, hem olumlu yaklaşımlar ortaya koyan yönü, hem de yapıcı yanları ile mücadelenin bir tarafını temsil ederken, diğer taraftan şikâyet ve isyan naralarını içeren mısraları ile mücadele bütününe hitap eden bir destan olarak ortaya çıkmıştır. (Kabaklı, 2003, s. 147).

İstiklal Marşı, bir başka ifadeyle, Tâceddin Dergâhı'nda yazılan bir destan, milletin gösterdiği kahramanlığın ve hür kalma mücadelesinin manifestosu, yol haritası, var oluş tapusudur (Yıldırım, 2014, s. 135-136). İstiklal Marşı *o günün bir daha yaşanmaz kelimeler anıtları* ifadesiyle de tarif edilmiştir. (Karakoç, 2012, s. 28). Bu kadar anlam yüklenen ve bunu hak eden İstiklal Marşı tüm Millî Mücadele coğrafyasında büyük kabul görmüş, böylece Marş Millî Mücadele'ye destek veren birçok dergi ve gazetede geniş yer bulmuştur.

İstikbal Gazetesinde İstiklal Marşı ve Yazıldığı Dönemin Yansımaları

İstikbal Gazetesi Millî Mücadeleyi destekleyen bir gazetedir. Trabzon'da yayın hayatına başlayan ve Millî Mücadele boyunca bölgesel ve ulusal nitelikte önemli yayınlar yapan gazete, mücadelenin destekçisi bir yayın organı olarak öne çıkmıştır (Keskin, 2022).

İstikbal gazetesi mücadelenin başından itibaren cephe haberlerini sayfalarına taşıyarak kamuoyunu bilgilendirmeyi önemli bir görev olarak üstlenmişti. Gazete, gerek 1920 yılı öncesindeki mütareke ve işgal dönemini gerekse 1920 yılını takip eden dönemde yoğunlaşmaya başlayan iç isyanların yanı sıra Yunan baskısı sonucu çok önemli bir döneme girdiği görülen mücadeleyi yakından takip etmiştir (Keskin, 2022). 1921 yılının başlarında hem Çerkez Ethem Olayı hem de Yunan ileri harekâtı Anadolu'nun batısını tam bir yangın yerine çevirmiş ve işgal altında kalan bölgelerin Müslüman ahalisinin bu yaşadığı zulümden kurtarılması en hayati konu haline gelmişti (Özsoy, 2007, s. 306-307). Aynı zamanda, Anadolu'nun diğer coğrafyalarında da yerel ve bölgesel işgaller, baskılar, mezalimler en üst seviyede devam ediyordu. Çerkez Ethem, Millî Mücadele'nin başlarında Yunanlılara karşı mücadele etmiş ve iç isyanların bastırılmasında büyük yararlılıklar göstermişti. Fakat zamanla durum tersine dönmüş ve bazı bireysel ihtirasların da etkisiyle isyancı duruma gelmişti. Bunun sonucu olarak da Batı Cephesi kuvvetleriyle çarpışmaya girmişti (Özsoy, 2007, s. 306).

Bu dönem Anadolu'da henüz yeni ve kendini tam olarak ispatlamamış olan Millî Mücadele birliklerinin gerek sayı gerekse ruh hali bakımından desteğe ihtiyacı olduğu bir dönemdi. İstikbal gazetesi daha 24 Nisan 1920'de *Meclisin küşadı* başlıklı yazısı ile yeni kurulan Meclis'i ve bunun önemini ortaya koyarak Anadolu'daki mücadelenin nirengi noktasını tarif etmeye çalışmıştı (Meclis'in Küşadı, 1920, s. 1). Yeni Meclis İstanbul hükümetine karşıydı fakat padişaha karşı bir olumsuz tutum içinde değildi (Shaw, 2006, s. 414). Gazete, 27 Nisan 1920'de sayfalarına taşıdığı *Meclis-i Millî fevkaladenin küşadı* başlıklı yazısıyla millet için ikinci bir

yönetim merkezi özelliği taşıyan yeni Meclis'i halkın gönlüne işlemeye çalışmıştı (Meclis-i Millî Fevkaladenin Küşadı, 1920, s. 1). Ankara'da açılan Meclis'in önemi büyüktü. Meclis aynı zamanda Anadolu'da verilen mücadelenin yürütücüsü durumundaydı. Bu yönüyle çok hassas bir dengeyi de koruyacak şekilde padişahın otoritesini değersizleştirmeden faaliyetlerini sürdürmekteydi. Meclis'in padişaha karşı duran bir anlayışı olmamasına rağmen İstanbul hükümetine yönelik dikkat çekici itirazı mevcuttu. Aynı yaklaşım İstanbul hükümetinde de vardı. Bu iki taraflı hükümet etme ve karşılıklı red siyasetine dayalı tutum mevcut durumu daha da zor bir hale getirmişti. Stanford J. Shaw'a göre;

"İstanbul hükümeti hala iş başında bulunup da tüm ülkenin kendi yetki alanına girdiğini ileri sürerken sahne bir iç savaş için hazırlanmış durumdaydı. Durum I. Bayezit'in Timur tarafından Ankara Savaşı'nda yenilmesinden sonra on beşinci yüzyıl başlarında Anadolu'yu andırıyordu. Her iki durumda da Türkler üzerinde egemenlik Anadolu'da ve Avrupa'da hüküm süren hükümetlerce paylaşılmıyor, imparatorluk dış güçlerin işgal tehdidi altında bulunuyor, ülke yerel isyanlar ve çapulcu çeteleriyle karışmış bulunuyordu." (Shaw, 2006, s. 417).

Millî Mücadele'de İtilaf Devletleri ve Yunanlıların yanı sıra İstanbul hükümeti ve onun etkisinde oluşan iç ayaklanmalarla da mücadele edilmişti. 1919 sonbaharından 1920 yılı sonbaharına kadar yaşanan bu ayaklanmalar Kuva-yı Millîye birlikleri vasıtasıyla bastırılmıştı. Birçoğu iç savaş görünümüne haiz ayaklanmalara karşı verilen mücadelenin Ankara hükümeti tarafından kazanılması sonucu TBMM devamlılık sağlayabilmişti. Ayaklanmaların bastırılması oldukça zor ve uzun süreli bir mücadeleyle mümkün olabilmişti. Zira, Millî Mücadele'ye karşı başlatılan ayaklanmalar bazı ilave teşebbüslerle desteklenmiş, Anadolu halkının hassas değerleri üzerinden hareket edilmek istenmişti. İstanbul hükümetince yayınlatılan bir *fetva* ile halk Millî Mücadele kadrolarına karşı çıkmaya çağırılmıştı. Millî Mücadele kadroları bu fetvaya karşı fetva yayınlatarak etkisini azaltmaya çalışmıştı. (Goloğlu, 2010, s. 151). Halkın fetvalar konusunda oluşmuş bir kanaati vardı. İstanbul'da padişahın baskı altında olduğu kanaati yaygındı ve bunun Ankara hükümeti tarafından yayınlatılan fetvaya yansıdığı görülüyordu. Hatta bunu, İstanbul'dan Ankara'ya geçen Fevzi Paşa (Çakmak) daha ilk gün Meclis'te yaptığı konuşmada da belirtmişti. Fevzi Paşa, Anadolu'ya geçmeden önce Padişah'la görüşmüş, bu görüşmeden edindiği bilgi ve izlenimle onun baskı altında olduğu izlenimi edinmişti. İstikbal gazetesi de *İki fetva* başlığıyla her iki fetva hakkında halkı aydınlatmaya çalışmıştı (İki Fetva, 1920, s. 1).

Anadolu'da çıkan ayaklanmaların yanı sıra asıl mücadele işgalci güçlere karşı verilmekteydi. Bu güçlere karşı milis güçlerin başlangıçtaki vur-çekil tarzı mücadelesi zamanla yetersiz kalmaya başlamıştı. Bu, düzenli ordunun hızla oluşturulmasına ve Kuva-yı Millîye güçlerinin de bu ordu düzeni içine alınmasına vesile olmuştu. Türk ordusu, düzenli ordu haline dönüştürülmesini takiben savunmasını sistemli bir hale getirmişti. Bu sürecin ilk savunma savaşı 6-10 Ocak 1920'de İnönü'de verilmiş ve Yunanlılara karşı başarılı bir mücadele ortaya konulmuştu. Bu sistemli savunma Yunanlıları önce durdurmuş ardından da eski mevzilerine çekilmeye zorlamıştı. Yunan ordusu tarafından 20 Mart 1920'de ikinci bir saldırı başlatılmış, bu güçlü ve üstün saldırıya rağmen Türk ordusunun savunmasını

aşamamıştı. 31 Mart'a kadar süren saldırılardan sonuç alınamayınca Yunan ordusu Afyon-Bozüyük çizgisine çekilmişti. Bu gelişmeler Yunanlıların daha büyük bir saldırı için hazırlık yapmasına ve takip eden aylarda yeniden ve daha şiddetli saldırılar başlatmalarına neden olmuştu. Yunanlılar, İngiltere'nin desteğiyle Anadolu'da verilen Millî Mücadele'nin mukavemetini kırmak ve tüm Anadolu'yu işgal etmek için harekete geçmişti. Özellikle bu mücadelenin merkezi olan Ankara'yı en kısa sürede ele geçirmek konusunda oldukça kararlı bir şekilde taarruz hazırlığı yapmışlardı. Karadeniz'deki abluka ile Millî Mücadele'nin lojistik hatlarını etkisizleştirme için planlamalar yapılırken bir yandan da fiili taarruz başlatılmıştı. Kütahya-Eskişehir hattında yapılan bu taarruz sonucu Türk ordusu Sakarya Nehri ile Yunan ordusu arasında sıkışmış, önemli bir askeri yenilgi almış ve çok stratejik bir pozisyon kaybına uğramıştı.

İstikbal gazetesi, İstiklal Marşı'nın yazılışından önceki ve sonraki dönemlerde Millî Mücadele'nin cephe ve cephe gerisini yakından takip etmiş ve bu süreçte yaşanan tüm gelişmeleri sayfalarına taşımıştı. Gazetenin başyazarı olan Faik Ahmet (Barutçu) *Millî İttifak* başlıklı yazısında bu dönemde en önemli ve hassas konu olan Millî Mücadele'nin birliğine özellikle temas etmişti (Barutçu, 13 Haziran 1920). Benzer bir yazı 2 Haziran 1920'de İstikbal gazetesinde yer almıştı. *İstiklal için mücadele* yazısı millî direniş saflarında yer almak gereği konusunu işlerken halkın bu konuya yaklaşımını dile getirmişti (İstiklal İçin Mücadele, 1920, s. 1).

Gazete bu tür haber ve köşe yazıların yanı sıra önemli kişilerin beyanatlarına ve mücadeleye yaklaşım biçimlerine de yer vermiştir. Gazete, Fevzi Paşa'nın (Çakmak) Meclis'te yaptığı konuşmaya yer vermiş, buna ilişkin *Fevzi Paşa'nın beyanati* başlıklı yazısında Fevzi Paşa'nın Ankara'ya gelmesinden, İstanbul'da yaşanan gelişmelerden ve işgalin ağır şartlarından bahsetmesini aktarmış, durumun önemini ve içinde bulunulan zor şartları vurgulamaya çalışmıştı (Fevzi Paşa'nın Beyanati, 1920, s. 1).

Meclis'in ve İcra Heyeti'nin beyanatlarına da yer veren gazete Batı Cephesi'nde ilerleyen Yunan güçlerine rağmen milleti bu saldırıya karşı durmaya davet eden İcra Heyeti'nin beyannamesini öne çıkarmış, bu konuda takınılması gereken tutum, verilmesi gereken mücadele konusunda halkı aydınlatmaya çalışmıştır. *Büyük Millet Meclisi İcra Heyeti'nin beyannamesi* başlıklı yazıda İstikbal gazetesi genel durumu özetle analiz etmiştir. Beyannamede "*Canabı Hak Yunan binayı hayalinin mahvını bize nasip edecektir*" ifadesi halkın Yunan saldırıları ve ilerleyişine karşı mukavemetini arttırmayı amaç edinmiş, onları bu mücadeleye davet etmiştir (Büyük Millet Meclisi İcra Heyeti'nin Beyannamesi, 1920, s. 1).

İstikbal gazetesinin başyazarı Faik Ahmet *Müdafaa yolları* adlı yazısında Yunan illeri harekâtını, buna karşı yapılması gerekenleri aktarmaya çalışmıştı. Yine bu yazıda Ferit Paşa hükümetinin uyguladığı politikaları ve İngiliz yanlısı tutumunu eleştirmişti. (Barutçu, 11 Temmuz 1920, s. 1). Bu sıralarda Yunanlılar bakımından Ankara'nın yolu açılmış gözüküyordu. Millet olarak yapılacak fedakarlıkla millî direnişi daha güçlü bir hale getirmek için bu ilerleyişi durdurmak elzem gözüküyordu. Zira Ankara'yı Millî Mücadele'nin merkezi

yapmış olan direniş güçleri için Ankara'nın risk altına girmiş olması nedeniyle yeni çözümler bulmak zorunlu olmuştu. İşte bu şartlar içinde Faik Ahmet, *Fedakârlık anları* başlıklı makalesinde Anadolu'nun içinde bulunduğu zor şartları ve yapılması gereken fedakarlıkları açıklamaya çalışmıştı. Makalesinde buna ilişkin şu görüşleri ortaya koymuştu;

“Milletlerin hayatlarında bazen öyle zamanlar ve öyle dakikalar olur ki umumun müşterek ve azami fedakarlıklarına katii ihtiyaç arz eder. Bu ihtiyaç ekseriyetle memleket işlerinde Millî, vatani meselelerle hissolunur ve bazen hayat ve istiklal kaygısından tevellüd eder. Efrad-ı millet bir tehlike-i müşterek karşısında müşterek çareler ararlar ve tehlikenin izalesi için icab ettiği derecede fedakarlığın müşterek hududunu tevsi ederler. Zengin mazilere malik olan milletlerin tarihlerinde böyle fedakârlık menakıbına çok tesadüf olunur. Velhasıl bir milletin fedakârlık dakikalarında göstereceği uluv misal, hem ecdadın üzerlerindeki hakkını ödemek ve onların, ahfaddan beklediği şeyleri yerine getirmekte hem de müstakbel batınlara karşı ifasını borçlu olduğu hidemat ve vezaipte şayan-ı takdir bir numune teşkil eder. Vatani fedakarlıklarda hiçbir ferd, şahsi iradesine müstakilen sahip ve keyfine göre harekete kadir addedilemez. Çünkü; memlekette yalnız mensup bulunduğu batının değil, ecdad ve ahfadının da hakkı vardır. ...Biz bugün aynı hal ve meokide bulunuyoruz. Ecdad ve ahfada karşı mesul bir vaziyetteyiz” (Barutçu, 14 Temmuz 1920, s. 1).

İstiklal Marşı'nın İstikbal gazetesinde yayınlandığı 18 Mart 1921'de gazetenin diğer konu başlıkları, bu dönemin ne kadar zor bir dönem olduğunu, Millî Mücadele'nin birçok cephede ve birçok düşmana karşı verildiğini göstermesi bakımından önemli içerikler barındırmaktadır. Fransızlarla yapılan görüşmelere dair Faik Ahmet'in köşe yazısı *Klikya İtilafı* Güney Cephesi'ne ilişkin gelişmeleri, İngiliz ve Fransızların kendi aralarındaki siyasi yarış ve ayrıca Klikya'nın Türk yönetimine bırakılması konusundaki görüşlerle Fransızlarla yaşanan mücadele ve siyasi görüşmeleri bildirirken bu durumda ortaya çıkacak yeni durumu ele almıştır (*Klikya İtilafı*, 1921, s. 1). Yine gazetede bir başka başlıkta Fransa'nın Türklerle anlaşma konusunda dilediği surette serbest bırakıldığı haberi yer almıştır (Fransa Serbesttir 1921, s.1). Gazete, *Ermenilerin mezalimi* başlıklı yazıda Bolşeviklerin Tiflis'e gelmelerinden fırsat bulan Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı mezalimini konu edinen bir yazıyı sayfalarına taşımıştır. Bu yazıda Kafkas bölgesi ve Doğu Cephesi'nde yaşanan gelişmeler detaylandırılmaya, durumun vahameti ortaya konulmaya çalışılmıştır (*Ermenilerin Mezalimi*, 1921, s. 1). Bunun yanı sıra *Yunan vahşetleri* başlıklı 18 Mart tarihli haberde Yunanlıların son günlerde yaptıkları mezalimler gündeme getirilmiş, durumun geldiği vahim boyut gazete sayfalarından halka duyurulmuş, yetkililerin dikkatine sunulmuştur (*Yunan Vahşetleri*, 1921, s.1). Bunun yanı sıra, 30 Mart 1921 tarihli gazete sayısında yer alan *tebliğ-i resmi* bütün cephelerde şiddetli muharebelerin devam etmekte olduğu haberiyle, diğer sayılarda da yer alan tebliğlere benzer şekilde haberleştirilmiştir (*Tebliğ-i Resmi*, 1921, s. 1). Yine aynı sayıda Yunanlıların taarruzları üzerine başlayan *Garp Cephesi harekâtı hakkında* teferruatlı bilgi aktarılmıştır. Bunu takiben yayınlanan *ikinci resmi tebliğ* ile gelinen yeni durum ve muharebenin devam ettiğini belirten tebliğe gazete sayfalarında yer verilmiştir (*Garp Cephesi Harekâtı Hakkında*, 1921, s. 1; *İkinci Resmi Tebliğ*, 1921, s. 1).

12 Mart 1921'de Meclis tarafından kabul edilen İstiklal Marşı'na, İstikbal gazetesinde dikkat çekici bir şekilde yer verilmişti. Kuruluş amacı¹ millî vazifeleri hatırlatmak ve millî birlik kurmak olan gazete, kurulduğu günden başlayarak işgalin karşısında yer almış ve yerel cemiyetlerle birlikte hareket ederek direniş cephesinin oluşmasına katkı vermiştir. Gazetenin kuruluşu öncesinde yapılan toplantıda² millî mücadeleye özellikle vurgu yapılmıştır. İstikbal gazetesinin, *Akif'in Marşı Kabul Edildi* ve *İstiklal Marşı* başlıklarıyla marşa gazetede yer vererek kamuoyunda konunun etkin bir şekilde görülmesini amaçlamıştır. Gazete diğer Millî Mücadele yanlısı gazeteler gibi İstiklal Marşı'nın on kıtasına sayfalarında değişik tarihlerde yer vermiş, böylece konunun önemini ortaya koymaya çalışmıştır (İstiklal Marşı, 1921, s.1 [EK 1]; Akif'in Marşı Kabul Edildi, 1921, s. 2 [EK 2]).

İstikbal gazetesi, Mehmet Akif'in büyük bir şair olması münasebetiyle onun sadece İstiklal Marşı şiirine yer vermemiş aynı zamanda diğer bazı şiirlerini de sayfalarına taşımıştı. Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekildiği günlerden biri olan 30 Mart 1921'de Akif'in Amin şiiri gazetede yer almış, direnişin ruh halini ve önemini yansıtan bir eser olarak, millî birliğin ve manevi gücün arttırılması için kamuoyuyla paylaşılmıştır (Amin, 1921, s. 1 [EK 3]).

İstikbal gazetesi Mehmet Akif'in yazdığı İstiklal Marşı'nı ve diğer şiirlerindeki anlamlı mısralarını sayfalarına taşıdığı günlerde Anadolu'da büyük bir seferberlik vardı. Bu seferberlikte istenilen nihai hedef istiklal idi. Tam o günlerde Yunanlılar da nihai hedef olarak Ankara'yı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Bu saldırgan tutum ve bu tutumun bir sonucu olarak devam eden işgale rağmen Anadolu'da halkın ümidi sarsılmaz bir biçimde gazetelerin sayfalarında aktarılmaktaydı. Millet'in İstiklal Marşı'nın, Karadeniz'de İstikbal gazetesinde olduğu gibi yurdun her yerinde Millî Mücadele'yi destekleyen gazetelerde seslendirilmesi bu sarsılmaz inancın nişanesi olmuştu. Faik Ahmet *Aldanıyorlar* yazısında Türk'ün müdafaa cesaretini gösteremeyeceğini düşünenlerin sonunda şaşıracakları bir müdafaa ile karşılaşacaklarını, bunun da beklenmedik bir biçimde onları hayal kırıklığına uğratacağını yazmıştı (Barutçu, 1921, s. 1).

Zira, hızlı bir şekilde hareket edilerek fedakâr Anadolu halkına müracaat edilmişti. 7 Ağustos 1921'de açıklanan *Tekalif-i Millîye Emirleri* ile halkın desteği istemiş, bu talep, tüm

¹ Gazetenin kurucusu Faik Ahmet (Barutçu) bunu; "...Trabzon'da halkın seda-yı vatanperverânesini duyuracak, efkâr-ı umumiyyeye vahdet-i millîye tesisi lüzumunu telkin edecek, halkı birbirine düşürmeye mâ'tûf hâinane emellere karşı koymağa çalışacak bir teşkilâta şedit ihtiyaç kendisini hissettiriyordu. Bu hissiyat sâikasıyla bazı rüfekâ hususi birkaç içtimâ akteyledik. Bu birkaç içtimâda yaptığımız müdavele-i fikriyede vardığımız netice evveleminde elde bir gazetenin mevcut olmasına karar vermek oldu. Bu hususda bir hayli teati-i efkarda bulunduktan sonra İstikbal'i neşretmemiz takarrür oldu. ...İstikbal'i 1334 senesi Kanun-i Evvel'in 11. gününü intişara vazeyledik. ...Bu ilk nüshada, memleketin maruz bulunduğu vaziyeti tahlil ile umuma teveccüh eden millî vazifelere işaret ediyorduk. Ve gazetenin mesleğini de daima bu umumi ve millî meseleleri hatırlatmaktan ve memlekete vahdeti millîye tesisine sarf-ı gayret eylemekten ibaret olmak üzere gösteriyorduk" sözleriyle dile getirmiştir (Keskin, 2022, s.84).

² Gazetenin kuruluşu sürecindeki toplantılarda yer alan ve gazetenin çıkarılmasına karar verenlerden olan Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu) "Trabzon'da İlk Siyasi Kımıldama" başlığıyla aktardığı anısında İstikbal gazetesinin kuruluşu öncesi yapılan toplantılardan bahsederek, Trabzon ve Millî Mücadele için İstikbal'in önemini net bir şekilde ortaya koymuştur. Tarakçıoğlu gazetenin en önemli amacını, kamuoyunun Millî Mücadele'ye hazırlanması olarak belirtmiştir (Keskin, 2022, s. 85).

imkansızlıklara rağmen büyük bir fedakarlıkla yerine getirilmeye çalışılmıştı. Bu da ordunun ayağa kalkmasını sağlayacak önemli bir seferberlik olmuştu. Özellikle gazeteler bu büyük imtihandan önce ümitli bir şekilde halka seslenmiş, *İstikbal* gazetesi de *Anadolu varını yoğunu fedaya amade* başlıklı yazısıyla yapılan fedakarlığı ve bu fedakarlığın büyük bir millet kimliği içinde nasıl karşılık bulduğunu aktarmaya çalışmıştır (Anadolu Varını Yoğunu Fedaya Amade, 1921, s. 1).

Sonuç

Millî Mücadele birçok temel unsuru içinde barındıran ve böylece tüm unsurların ortak hedef doğrultusunda birlikte hareket ettiği bir mücadele olarak öne çıkmıştır. Bu mücadelenin maddi unsurlarının yanı sıra manevi unsurları da mücadelenin başarısına büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Manevi unsurlar içinde önde gelen en etkileyici konulardan biri de *İstiklal Marşı* olmuştur.

İstiklal Marşı, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması sürecinde gerek orduya gerekse millete cesaret ve birlik ruhu aşlamak ve böylece toplu olarak tüm Millî Mücadelecilerin ortak hedeflerini gerçekleştirebilmelerine katkı sağlayacak bir unsur olarak önemli bir ihtiyaçtan doğmuştur. Bu ihtiyacın karşılanmasında Mehmet Akif tarafından yazılan *İstiklal Marşı*'nın çok büyük bir hüsnü kabul gördüğü muhakkaktır. Bu da marşın Büyük Millet Meclisi'nde kabulünü mümkün kılmıştır.

İstiklal Marşı'nın yazılmasını takiben en önemli ihtiyaç bu marşın bir an önce milletin buluşmasının sağlanması olmuştur. Bunu sağlamanın en etkili yolu basından yararlanmak olarak görülmüştür. Bu bağlamda Millî Mücadele coğrafyasının tüm sahalarında bu kendiliğinden gelişmiş ve Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler aracılığıyla bu ihtiyaç karşılanabilmiştir. *İstikbal* gazetesi de bu gazetelerden biri olarak Karadeniz bölgesinde Millî Mücadele'nin başlamasında, yayılmasında, savunulmasında ve sürdürülmesinde önemli etki gösteren bir gazete olarak *İstiklal Marşı*'nın sayfalarında yer almasını sağlamış ve milletin bu Marş'tan umulan faydayı alması konusunda çok büyük katkılar vermiştir.

Kaynakça

- Akif'in Marşı Kabul Edildi. (1921, 24 Mart). *İstikbal*, s. 2.
- Amin. (1921, 30 Mart). *İstikbal*, s. 1.
- Anadolu Varını Yoğunu Fedaya Amade. (1921, 2 Eylül). *İstikbal*, s. 1.
- Arabacı, C. (2010). *Cumhuriyet Başlarında Millî Marşı Arayışı*. D. M. Doğan (Yayl.), Vefatının 73. Yılında Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni 4: Mehmet Akif; Edebiyat ve Düşünce (s. 125-146) içinde, Ankara: TYB Vakfı Mehmet Akif Ersoy Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara.
- Barutçu, F. A. (1920, 13 Haziran). Millî İttifak. *İstikbal*, s.1.
- Barutçu, F. A. (1920, 11 Temmuz). Müdafaa Yolları. *İstikbal*, s. 1.
- Barutçu, F. A. (1920, 14 Temmuz). Fedakârlık Anları. *İstikbal*, s. 1.
- Barutçu, F. A. (1921, 18 Mart). Klikya İtilafı. *İstikbal*, s. 1.
- Barutçu, F. A. (1921, 31 Mart). Aldanıyorlar. *İstikbal*, s. 1.
- Bilgin, A. A. (2007). İstiklal Marşı ve Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37 (37), 23-34.
- Büyük Millet Meclisi İcra Heyeti'nin Beyannamesi. (1920, 7 Temmuz). *İstikbal*, s. 1.
- Çetin, N. (2014). İstiklal Marşı'mızı Anlamak. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 21 (2), 25-92.
- Ekiz, O. N. (1985). *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul: Toker Yayınları.
- Ermenilerin Mezalimi. (1921, 18 Mart). *İstikbal*, s. 1.
- Ertan, V. (1990). *Mehmet Akif, Hayatı, Eserleri, Tesirleri*. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.
- Fevzi Paşa'nın Beyanatu (1920, 30 Mayıs). *İstikbal*, s. 1.
- Fransa Serbesttir (1921, 18 Mart). *İstikbal*, s.1.
- Garp Cephesi Harekâtı Hakkında. (1921, 30 Mart). *İstikbal*, s.1
- Goloğlu, M. (2010). *Millî Mücadele Tarihi III; Üçüncü Meşrutiyet (1920), Birinci Büyük Millet Meclisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hilmi, T. (2009). *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul: Anonim Yayıncılık.
- İki fetva. (1920, 20 Nisan). *İstikbal*, s.1.
- İkinci Resmi Tebliğ. (1921, 30 Mart). *İstikbal*, s.1
- İstikbal* (1918-1925). Trabzon: İstikbal Matbaası.
- İstiklal İçin Mücadele. (1920, 2 Haziran). *İstikbal*, s.1
- İstiklal Marşı. (1921, 18 Mart). *İstikbal*, s. 1.
- Kabaklı, A. (2003). *Mehmet Akif*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Karakoç, S. (2012). *Mehmed Akif*, İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Keskin, Ö. A. (2022). *İstikbal ve İstiklal: Millî Mücadele'de Trabzon ve Havalisinde Kamuoyu, Basın ve Mücadelenin Başarısı Açısından İstikbal Gazetesi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Meclis-i Millî fevkaladenin küşadı. (1920, 27 Nisan). *İstikbal*, s. 1
- Meclis'in Küşadı. (1920, 24 Nisan). *İstikbal*, s. 1.

- Millî İstiklal Marşı Nasıl Yazıldı, Nasıl Kabul Edildi? (2008). Karakter Abidesi ve Bir Çılgık Olarak Mehmet Akif Özel Sayısı içinde. *Hece: Aylık Edebiyat Dergisi*, 12 (133), 538-541.
- Okay, M. O. (t.y.). *İstiklâl Marşı*. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiklal-marsi>
- Özlu, H. (t.y.). *İstiklal Marşı'nın Yazılışı ve Kabulü*. Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istiklal-marsinin-yazilisi-ve-kabulu/>
- Özsoy, O. (2007). *Saltanattan Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı (1918-1923) Olaylar-Belgeler-Gerçekler*. İstanbul: Timaş.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-II*. M. Harmancı (Çev.), İstanbul: E Yayınları.
- Tebliğ-i Resmi. (1921, 30 Mart). *İstikbal*, s. 1.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. Devre 1, Cilt 9, İçtima 2, 12. 03. 1921. Erişim Adresi: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c009/tbmm01009006.pdf>
- Yıldırım, E. (2014). *Akif'in Leylası: Bir Millet Nasıl Kurtulur*. M. A. Memmi (Ed.), İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Yetiş, K. (1992). *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM Yayınları.
- Yunan Vahşetleri. (1921, 18 Mart). *İstikbal*, s. 1.

Ekler

Ek 1: İstiklal Marşı, 18 Mart 1921

59

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.11.2022 Kabul/Accepted: 28.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 61-71.

MUALLİMHANE-İ NÜVVAB'DAN MEDRESETÜ'L-KUDAT'A TARİHLENDİRMELER İLE ALAKALI BİR DEĞERLENDİRMEⁱ

Kemal Faruk AKSOYⁱⁱ

Öz

Medresetü'l-Kudat, eğitim sistemi ve adliye teşkilatı içerisindeki daralmış bulunan şer'i hukuk alanının bir şekilde eski günlerine tekrar kavuşması için yapılan son hamledir. Bu hamlenin ve değişimin Cumhuriyet dönemi hukuk sistemine ve din eğitimine etkileri olduğu varsayılmaktadır. Okulun hizmet verdiği 70 yıllık eğitim döneminin (1855 – 1924) araştırılması, Tanzimat sonrası yüksek din eğitimi ve şer'i hukuk eğitiminin geçirdiği evreleri anlamak açısından önemlidir.

Bu çalışma; XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın ilk çeyreği çerçevesinde, Muallimhane-i Nüvvab olarak başlayan daha sonra Mekteb-i Nüvvab, Mekteb-i Kudat ve son olarak Medresetü'l-Kudat ismini almış bulunan hukuk eğitim kurumunun geçirdiği evrelerin tarihlendirilmesindeki problemler üzerindedir. Makalemizin temel veri kaynağını, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunup daha sonra Osmanlı Arşivi'ne devredilen Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer' (Şer'î Hakimler Yüksek Kurulu)ⁱⁱⁱ defterleri oluşturmaktadır. Konu ile alakalı İlmiye salnamesi ve telif eserler, arşiv belgelerine dayanılarak yeniden gözden geçirilmiş ve bazı bilgilerin yanlış olduğu kanaatine varılmıştır. Bu eserlerden yararlanılarak yazılan ilk dönem telif eserler ve bunları kaynak göstererek yazılan tez ve makalelerde de aynı yanlışların tekrar edildiği gözlemlenmiş ve konu ile alakalı ulaşılan veriler paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Muallimhane-i Nüvvab, Medrese, Nüvvab, Kudat.*

An Evaluation about Dating from Muallimhane-i Nuvvab to Medresetu'l-Kudat

Abstract

Medresetu'l-Kudat is the final attack that is made to somehow regain the old days of the narrowed shar'i law field within the education system and the judicial organization. It is assumed that this attack and change had effects on Republican judicial system and religious education. Researching the 70-year education period (1855-1924) that the school served is important in terms of understanding the stages of higher religious education and shar'i law education after the Tanzimat.

This study is about the problems in dating the stages of the judicial education institution which started as Muallimhane-i Nuvvab, later became Mekteb-i Nuvvab, Mekteb-i Kudat and finally Medresetu'l-Kudat within the framework of the second half of the 19th century and the first quarter of the 20th century. The main data of our article is the records of the Meclis-i İntihab-ı Hukkam-ı Shar', which were found in the Meshihat Archive of the Istanbul Mufti and later transferred to the Ottoman Archives.

ⁱ Makalede, henüz yazım aşamasında bulunan Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimine Katkıları isimli doktora çalışmasının ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Bölümü, e-posta: fkemal1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7214-9398

ⁱⁱⁱ Kurulun isminde geçen "intihab" kelimesi "seçim" manasına gelmekte ise de arşiv evrakından kurulun vazifesinin seçim yapmak olmayıp atama ve özlük işlemleri olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple kelime anlamı olan "Şer'î Hakimler Seçim Kurulu" yerine günümüzdeki karşılığına uygun olacak şekilde "Şer'î Hakimler Yüksek Kurulu" olarak çevrilmesi daha tercih edilebilir görülmüştür.

Scholar Yearbook (Ilmiye Salnamesi) and copyrighted works related to the subject were reviewed based on archival documents and it has been concluded that some information is incorrect. It has been observed that the same mistakes are repeated in the first period copyright works written using these works and the theses and articles written by citing them as the source. Finally, the data obtained related to the subject has been shared.

Keywords: *Naibs' College, Medrese, Naibs', Qadis.*

Structured Abstract

The history of the educational institution progressing from Muallimhane-i Nuuvab to Medresetu'l-Kudat is also the history of fikh/judicial education after the Tanzimat. In terms of legal historiography, the contributions of the institution to the judicial organization and legal education contain rich content for the historiography of law and legal education.

The judicial organization, the Shar'i courts or the newly established Nizami courts; they continued to receive the majority of their ruling staff from the institution of kadi, in a word, the madrasahs until the last period of the empire. The Shaykh al-Islam of the Tanzimat era, Meşrebzade Arif Efendi, undertook important reforms in order to regulate the institution of judgeship, which this judicial organization needed. He made some arrangements to eliminate the problems in the institution of kadi and regentship. With an assembly he formed in Meshihat, he graded the kadis as five classes. He established the Muallimhane-i Nuuvab in order to ensure that those who will enter the profession of kadi specialize in the sciences of Sakk-ı Shar'i and Ferâiz.

The institution has dealt with 4 different namings during the 70 education periods when provided services after the Tanzimat. During these 70 education periods, where there was no interruption in terms of administrative staff, professors and students, the institution continued to train judges.

In our research on the institution, we found that some differences between archival sources and copyrighted works are repeated subsequently. When we examine the sources of these works, we can summarize the reasons for the different conclusions reached at each step: The fact that the establishment date of the institution was written incorrectly in the Ilmiye Yearbook constitutes the main source of subsequent errors. The error in the dating of the Mekteb-i Nuuvab period was again due to the misinterpretation of a data in the Ilmiye Yearbook by Uzunçarşılı. In the dating of the other two periods, it is the datings made by Uzunçarşılı without giving any references, which affect the literature. Dating compatibly with archival sources in all steps belongs to only Jun Akiba who is Japanese researcher.

As a result of the determinations, we have made based on archival sources, the data we have obtained regarding the dating of the four phases of the institution are as follows:

Muallimhane-i Nuuvab :1855

Mekteb-i Nuuvab :1883

Mekteb-i Kudat :1908

Medresetu'l-Kudat :1913

Giriş

Muallimhane-i Nüvvab, Sultan Abdülmecid dönemi şeyhülislamı Meşreb Efendi'nin torunu Mehmed Arif Efendi'nin¹ teşebbüsü ve Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in (Şer'î Hâkimler Yüksek Kurulu) teklifi² ile 1855 yılında kurulmuştur. İdari yapısı ve verdiği hizmet şekli ile umumi İslam medrese tarihi ve Osmanlı medrese tarihi için önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. "Nüvvab" kelimesi "nâib" kelimesinin çoğulu olup kadıların yerine vekaleten kadılık yapan şer'î hakimler için kullanılan bir tabirdir. "Kudât" ise "Kâdi" kelimesinin çoğuludur. Tanzimat sonrası her iki kelime de birbirinin yerine sıklıkla kullanılır hale gelmiştir.

Muallimhane-i Nüvvab ismiyle açılan ve daha sonra sırasıyla Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Kudat olarak anılan Medresetü'l-Kudat 1924 yılına kadar imparatorluğun şer'î / nizamî hâkim ihtiyacını karşılayan bir kurum olmuştur. Çok kısa bir dönem hariç tutulacak olursa Maarif Nezareti'ne bağlı olmaması ve yine hukuk eğitimi vermesine rağmen Adliye Nezareti'ne de bağlanmaması nedeniyle eğitim tarihçilerinin ve hukuk eğitimi tarihçilerinin ilgi alanına girmemiş veya çok kısa anlatılar ile üzerinden geçilmiştir.

Medresetü'l-Kudat ile alakalı kapsamlı bir çalışmanın şimdiye kadar yapılmaması olmasında, kuruma ait arşivin henüz bulunamamış olması da etkili³ olmuştur.

Kurum ile alakalı ilk eser Tokyo Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Jun Akiba tarafından 2003 yılında yazılan makaledir (Akiba, 2003: 125-163). Makalede Muallimhane-i Nüvvab'ın kuruluş aşaması ve hangi gerekçelerle oluşturulduğu ele alınmıştır. Ferda Esengül Hasekioğlu ve Emel Bengü Bal tarafından yazılan yüksek lisans tezleri ise kurumu, İslam hukuk tarihi bağlamında değerlendirmeye almıştır (Bal, 2016; Hasekioğlu, 2019). Yine Prof. Dr. Kemal Yıldız ile Ferda Esengül Hasekioğlu'nun beraber yazmış buldukları bir makale (Yıldız ve Hasekioğlu, 2019) ile Akdeniz Üniversitesi'nden Diren Çakılcı tarafından yazılmış diğer bir makale mevcuttur (Çakılcı, 2013). Ayşe Zişan Furat tarafından yazılan makalede ise Bulgaristan Medresetü'n-Nüvvab'ı ve Bosna Hersek Mekteb-i Nüvvab'ı ile Muallimhane-i Nüvvab'ın kurumsal yapı olarak karşılaştırmalı analizi yapılmıştır (Furat, 2012). Gerek yüksek lisans tezleri gerekse ilgili makaleler içerik olarak okulun tarihçesi, idari kadrosu ve mezunlarından bahsetmektedirler.

¹ İlmîye Salnamesi, Matbaa-i Amire, 1334 (1914), s.674

² COA. İ.DH., İrade, Dahiliye, Yer Bilgisi: 326-21224, 24 Şevval 1271 (10 Temmuz 1855)

³ Medreselerin kapatılması ile Dâru'l-Fünûn'a devredilen kurum binası, günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Kuruma ait arşivin kütüphanede olmadığı katalog taraması neticesinde tespit edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi ve yine aynı üniversitenin Hukuk Fakültesi Arşivi'nde de kurum ile alakalı evrakın olmadığı bizzat arşiv tasnifini yapan vazifeliler tarafından belirtilmiştir. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Osmanlı Arşivi ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde de kuruma ait herhangi bir deftere ulaşılamamıştır. Meşihat arşivi kataloğunda "Medresetü'l-Kudat Muallim Maaş Defteri" olarak kaydedilmiş bulunan 3098 no'lu defter kuruma ait olmayıp diğer kurum personellerinin de maaş listelerinin tutulduğu umumi maaş defterlerindedir. Defterde meşihat personelinin büyük bir kısmının maaş cetvelleri bulunmaktadır. Araştırdığımız kuruma ait hususi bir defter değildir.

İçeriğinde Medresetü'l-Kudat'a –bir şekilde- yer veren eserler ise Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı adlı eseri (Uzunçarşılı, 1965), Prof. Dr. İlhami Yurdakul'un Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876) adlı eseri (Yurdakul, 2008) ve Ekrem Buğra Ekinci'nin İslam Hukuku Tarihi adlı eserleridir (Ekinci, 2006).

Ayrıca T.D.V. İslam Ansiklopedisi'nde Medresetü'l-Kudat hakkında Prof. Dr. Mehmet İpşirli'nin (İpşirli, s. 343), Mekteb-i Nüvvâb hakkında Prof. Dr. İlhami Yurdakul'un yazmış oldukları birer makale bulunmaktadır (Yurdakul, s. 242).

1334 (1916) tarihli İlmiye Salnamesi,⁴ yukarıda sıraladığımız tez ve makalelerin ana veri kaynağını oluşturmaktadır. Salnamede, kuruluşundan itibaren 1914 yılına kadar kurumdan mezun olan talebeler ve kurumda görev yapmış idare personelinin isimleri yer almıştır. Ayrıca Medresetü'l-Kudat Nizamnamesi de salnamede yer almaktadır.

Araştırmamız esnasında; kurum tarihi için büyük önem taşıyan kurumun kuruluş tarihi ve geçirdiği değişimlerin tarihleri ile alakalı, eserlerde tespit ettiğimiz çelişkili bilgileri inceledik. Çalışmada, tespit ettiğimiz tarihleri ve telif eserlerdeki zincirleme yanlışların nedenlerini açıklamaya çalıştık.

Muallimhane-i Nüvvab Dönemi

Muallimhane-i Nüvvab'ın kuruluş tarihi, İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından 1270 (1854) olarak belirtilmiştir (Uzunçarşılı, 1965, s. 268). Aynı tarih O. Nuri Ergin ve Mehmet İpşirli tarafından da verilmiştir (Ergin, 1977, s. 157 ve İpşirli, s. 343). TDV İslam Ansiklopedisi'nin Mekteb-i Nüvvab maddesinde ise kurumun kuruluş tarihi 1855 olarak verilmiştir (Yurdakul, s. 242). Yaşar Sarıkaya'ya göre de 1855 kuruluş tarihidir (Sarıkaya, 1997, s. 93). E. Buğra Ekinci ise kaynak göstermeksizin 1854 yılını tercih etmiştir (Ekinci, 2006, s. 232). Japon araştırmacı Jun Akiba arşiv kaynaklarına dayanarak 1855 tarihini tercih etmiştir (Akiba, 2021, s. 14). Kemal Yıldız ve Hasekioğlu tarafından yazılan makale ile Diren Çakılcı ve Ayşe Zişan Furat'ın makalelerinde de 1855 tarihi verilmiştir (Yıldız ve Hasekioğlu, 2019, s. 34 ve Çakılcı, 2013, s. 90 ve Furat, 2012, s. 198). Emel Bengü Bal ve Ferda Esengün Hasekioğlu ise tezlerinde Jun Akiba'nın görüşünü paylaşmışlardır (Bal, 2016, s. 27 ve Hasekioğlu, 2019, s. 18).

Uzunçarşılı ve takipçilerinin 1854 tarihini tespitinde, 1914 yılında Meşihat tarafından yayımlanan "İlmiye Salnamesi"nin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Salnamede "Şeyhü'l-İslam-ı esbak Meşreb Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi merhumun zaman-ı meşihatinde ve 1270 (1854) tarihinde Muallimhane-i Nüvvab nâmiyle tesis olunan Medresetü'l-Kudat" şeklinde bulunan başlık⁵ bu zincirleme yanlışın daha sonraki yazılan kitap, tez ve makalelerde de devam etmesine neden olmuştur (Sarıkaya, 1997 ve İpşirli, s. 158 ve Çakılcı, Perk, 2021, s. 31).

Süleymaniye Camii yakınındaki Mekteb-i Ulum-ı Edebiye'nin, Muallimhane-i Nüvvab'a tahsis edildiği 29 Ağustos 1855 tarihini, kuruluş tarihi olarak belirlemenin daha

⁴ İlmiye Salnamesi, Matbaa-i Amire, 1334, s. 674-736

⁵ İlmiye Salnamesi, Matbaa-i Amire, 1334 (1914), s.674

doğru olduğu söylenebilir.⁶ Nitekim ilk kuruluş ve müracaat yazışmaları ile onay yazısı da 1855'in sonlarını göstermektedir.⁷ Kuruma, Süleymaniye Camii yakınında bulunan eski Mekteb-i Ulum-ı Edebiye binası da bu tarihte tahsis edilmiştir.⁸

Mekteb-i Nüvvab Dönemi

Diğer evrelerde olduğu gibi, kurum isminin Mekteb-i Nüvvab'a çevrildiği tarih ile alakalı da değişik tespitler mevcuttur. Akiba; kurum talimatnamesinin yayınlandığı tarihi, kurumun adının değiştiği tarih olarak değerlendirenlerdendir (Akiba, 2021, s. 14). O. Nuri Ergin; Türkiye Maarif Tarihi'nde (Ergin, 1977, s. 157), kurumun Mekteb-i Nüvvab'a çevrilme tarihini 1884 olarak göstermiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın, değişiklik tarihi olarak 1885'i belirtmesi, İlmiye Salnamesi'ndeki Müdür tayinleri cetvelini referans almasından dolayı olduğu tahmin olunabilir.⁹ Salnamede Mekteb-i Nüvvab dönemi müdürleri listesi, Kuyucaklızade Mehmed Atif Efendi'nin atamasının yapıldığı 1855 tarihi ile başlamıştır. Bir önceki müdür Şehrî Osman Nuri Efendi aslında hem Muallimhane-i Nüvvab döneminin sonunda hem de Mekteb-i Nüvvab döneminin başında müdürlük yaptığından Mekteb-i Nüvvab döneminin müdürleri listesi onun görevinin son bulduğu tarihten başlamıştır. Bu tarih Uzunçarşılı'nın Mekteb-i Nüvvab'ı başlattığı tarihtir. Oysa kurumun talimatının yayımlandığı tarih, bu tarihten 2 sene daha öncedir.¹⁰

TDV İslam Ansiklopedisi'nde İlhami Yurdakul'un kaleme aldığı "*Mekteb-i Nüvvab*" maddesinde kurumun bu evresi 1883'ten başlatılmıştır (Yurdakul, s. 242). Aynı ansiklopedide Mehmet İpşirli'nin kaleme aldığı "*Medresetü'l-Kudat*" maddesinde ise "*Mekteb-i Nüvvab*" isimlendirmesinin 1885 yılında yapıldığı belirtilmiştir (İpşirli, s. 343). E. Buğra Ekinci ve Yaşar Sarıkaya da 1885 tarihini bu dönemin başlangıcı olarak kaydetmişlerdir (Sarıkaya, 1997, s. 93 ve Ekinci, 2006, s. 232). Bu yanılgıda Uzunçarşılı'nın yazısı etkili olmuş olmalıdır (Uzunçarşılı, 1988, s. 268). İpşirli'yi referans gösteren Çakıcı'nın makalesinde de bu tarih tekrar edilmiştir (Çakıcı, Perk, 2021, s. 66). Diren Çakılcı ve Kemal Yıldız makalelerinde Uzunçarşılı'yı referans alarak, 1885 yılını Mekteb-i Nüvvab'ın kuruluş yılı olarak değerlendirmiştir (Çakılcı, 2013, s. 92 ve Yıldız, Hasekioğlu, 2019, s. 418). Uzunçarşılı'yı referans alarak 1885 yılını kullanan diğer iki eser ise Medresetü'l-Kudat'ı inceleyen Ferda Esengün Hasekioğlu'nun yüksek lisans tezi ile Mekteb-i Nüvvab-ı inceleyen Emel Bengü Bal'ın yüksek lisans tezidir (Bal, 2016 ve Hasekioğlu, 2019). Ayşe Zişan Furat ise makalesinde kuruluş tarihi olarak 1884 tarihini vermiştir (Furat, 2012).

Kurumun "*Mekteb-i Nüvvab*" olarak anıldığı ulaşılabildiğimiz en eski tarihli evrak, 1879-1880 eğitim dönemi sonlarına doğru alınmış bir karardır.¹¹ Evrak; Meclis-i İntihab-ı Hükkam-

⁶ COA. A.)MKT.MHM. Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 74 – 49, (H. 15.12.1271)

⁷ COA. İ.DH., İrade, Dahiliye, 326 – 21224, (Tüm yazışmalar bu klasördedir.)

⁸ COA.A.MKT.MHM., Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı, 74-49, 15 Zilhicce 1271 (29 Ağustos 1855)

⁹ İlmiye Salnamesi, Matbaa-i Amire, 1334 (1914), s.688

¹⁰ "Mekteb-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimat", 9 Safer 1301 (10 Aralık 1883), MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646, s. 12 -14; Milli Kütüphane, H. 1301 (1883) yy. Yer Bilgisi: EHT 1947 A 495

¹¹ MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1873, s. 39

ı Şer'in (Şer'î Hâkimler Yüksek Kurulu) İ'lâmât-ı Nizamiye dersi için Adliye Müfettişi Şefik Bey'in atamasını içermektedir. Kararın özetinde ise "Muallimhane" tabiri kullanılmıştır. 1880-1881 eğitim dönemi sonuna ait 14 Ramazan 1298 (10 Ağustos 1881) tarihli, Sadarettin Evkaf Nezaretine gönderilen bir yazıda da "Mekteb-i Nüvvab" tabiri kullanılmıştır. Yazıda mektebin tamir edilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹² Bir sonraki evrak ise 1881-1882 eğitim dönemi sonuna ait olup, müdür muavini ataması ile ilgilidir.¹³

Meşihat'ın maliye işlerine ait resmi evrakta "Muallimhane-i Nüvvab" tabirinin kullanımının 1908 yılına kadar devam ettiği görülmekte¹⁴ ise de kurumun bağlı bulunduğu Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer' (Şer'î Hâkimler Yüksek Kurulu)'nun yazışmalarında 1883'ten sonra "Mekteb-i Nüvvab" tabirinin kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁵ Aşağıdaki nedenlerden dolayı Mekteb-i Nüvvab döneminin 1883'ten başlatılması -daha kesin bir evrak tespit edilmediği müddetçe- daha doğru olacaktır.

- Arşiv evrakında 1883 yılına kadar Muallimhane-i Nüvvab kullanımı devam etmiştir.
- Mekteb-i Nüvvab Talimatnamesi 1883 senesinde yayınlanmıştır.
- 1883 yılında kurum, 2 yıllık eğitimden 4 yıllık eğitime geçiş yapmıştır.

Kurumun adının yeni talimatname ile "Muallimhane"den "Mekteb"e çevrilmesi o dönemin gözde mektepleri olan "Mekteb-i Mülkiye" ve "Mekteb-i Tıbbiye"ye en azından idari yapı olarak bir yakınlaşma çabasının olduğunu göstermektedir. Üç yıl önce açılan Mekteb-i Hukuk'un da bu isim değişikliğini tetiklediği düşünülebilir.

Mekteb-i Kudat Dönemi

Mekteb-i Kudat dönemi, Uzunçarşılı tarafından kaynak gösterilmeksizin 1908 tarihinden başlatılmıştır (Uzunçarşılı, 1988, s. 268). İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinde de 1908 tarihinden itibaren başlatıldığı görülmektedir (İpşirli, s. 343 ve Yurdakul, s. 242). Akiba da Mekteb-i Kudat dönemini, Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in (Şer'î Hakimler Yüksek Kurulu) karar tarihini kaynak göstererek 1908 ile başlatmıştır (Akiba, 2021, s. 17). O. Nuri Ergin, Mekteb-i Kudat'a kuruluş tarihi olarak 1910'u vermiştir (Ergin, 1977, s. 157). Verdiği tarih zaten geç olmakla birlikte, parantez içinde belirttiği 1329 tarihi de ne hicri olarak ne rumi olarak 1910 yılına tekabül etmemektedir. Bahsettiği tarih ile alakalı herhangi bir kaynak da belirtmemiştir. Çakıcı ise bu dönemi kaynak göstermeksizin 1909 yılında başlatmıştır (Çakıcı, Perk, 2021, s. 66). Hasekioğlu ve Bengü Bal tarafında yazılan yüksek lisans tezleri ile Yıldız ve Hasekioğlu'nun beraber yazdıkları makalelerinde ayrıca Diren Çakılcı'nın makalesinde Uzunçarşılı referans gösterilerek 1908 tarihi tercih edilmiştir (Çakılcı, 2013 ve Bal, 2016 ve Hasekioğlu, 2019 ve Yıldız, Hasekioğlu, 2019). Ayşe Zişan Furat ise makalesinde 1909 tarihini tercih etmiştir (Furat, 2012, s. 154). E. Buğra Ekinci kitabında, kurumun bu evresini

¹² COA. İ.DH., İrade, Dahiliye, Yer Bilgisi: 842 – 67665, 14 Ramazan 1298 (10 Ağustos 1881)

¹³ MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1874, s. 87

¹⁴ MŞH. Memurin İdare-i Merkeziye Maaş Defterleri, Defter No: 2565, s. 339

¹⁵ MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1875, s. 53; Defter No: 1888, s. 14,51; Defter No: 1889, s. 94,161;

MŞH. Meclis-i İntihab Müzekkire ve Mufassıl Nüvvab Varide Defterleri, Defter No: 2005, s. 54

atlamış görünmektedir (Ekinci, 2006, s. 232). Yaşar Sarıkaya, 1908 tarihini tercih etmiştir (Sarıkaya, 1997, s. 93).

Mekteb-i Nüvvab Müdüriyeti tarafından hazırlanan “*Mekteb-i Kudat Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname Layihası*”¹⁶ isimli düzenleme, 9 Şevval 1326 (4 Kasım 1908) tarihinde Meclis-i İntihab-ı Hükkâm-ı Şer’ (Şer’î Hâkimler Yüksek Kurulu) tarafından onaylanmıştır.¹⁷ Kurumun üçüncü evresini teşkil eden bu dönemde kuruma, “*Mekteb-i Kudat*” ismi verilmiştir. Layihada bu husus, “*Makâm-ı Meşihat-ı İslamiye’ye merbût olup hükkâm-ı şer’e menşe’ olan Muallimhane-i Nüvvab’ın dersleri sınıf-ı hükkâmın malumat-ı mukteziye-i şer’iye ve hukukiyeyi tahsil ve iktisab eylemelerine medar olmak üzere tevsi’ ve nâmu Mekteb-i Kudât’a tahvil edilmiştir.*” şeklinde ifade olunmaktadır. Bu tarih 1908-1909 eğitim döneminin de başıdır. Encümen-i İlmiye’ye havale edilen karar, encümen tarafından 3 Muharrem 1327 (25 Ocak 1909) tarihinde onaylanarak Sadaret’e gönderilmiştir.¹⁸ Bu dönem için başlangıç tarihinin, yazışmalar göz önüne alındığında 1908 olarak tespit edilmesi daha doğru olacaktır.

Medresetü'l-Kudat Dönemi

İ. Hakkı Uzunçarşılı Medresetü'l-Kudat dönemini (Uzunçarşılı, 1988, s. 120), İbnü'l-emin Mahmud Kemal’in “*Arpalık*” makalesini kaynak göstererek 1914 olarak belirlemiştir (İbnülemin, 1926, s. 283). İbnülemin’in bu kanaate, medrese nizamnamesinin 1914 tarihinde yayınlanması nedeniyle vardığı düşünülebilir.) Uzunçarşılı aynı kitabının 268. sayfasında kuruluş tarihini bu kez, 9 Zilhicce 1327 (22 Aralık 1909) olarak vermektedir. Bu husus kaynaklarında bir karışıklığın olduğunu göstermektedir.

TDV İslam Ansiklopedisi’ndeki ilgili makalede, kurumun 1908 yılında Mekteb-i Kudat’a bir yıl sonra da Medresetü'l-Kudat’a dönüştürüldüğü belirtilmiştir (İpşirli, s. 343). Aynı Ansiklopedinin “*Mekteb-i Nüvvab*” maddesinde de kurumun 1909 yılından itibaren Medresetü'l-Kudat olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir (Yurdakul, s. 240). E. Buğra Ekinci, 1908 yılını tercih edenlerdendir (Ekinci, 2006, s. 232). Akiba ise 1908 ve 1909 tarihinin arşiv kaynaklarına uymadığını belirterek, kurumun 1913 yılında Medresetü'l-Kudat’a çevrildiğini belirtmiştir (Akiba, 2003, s. 153). Diren Çakılcı, makalesinde Uzunçarşılı’yı kaynak göstererek 1909 tarihini tercih etmiştir (Çakılcı, 2013). Ayşe Zişan Furat ise Jun Akiba’yı kaynak göstererek 1913’ü tercih etmiştir (Furat, 2012). Yaşar Sarıkaya’nın da diğer tarihçiler gibi 1909’u kuruluş tarihi olarak belirttiği görülmektedir (Sarıkaya, 1997).

Çakılcı da makalesinde 1909 tarihini, başka bir makaleyi referans göstererek aktarmayı tercih etmiştir (Çakılcı, Perk, 2021). Diren Çakılcı ve Kemal Yıldız ile Hasekioğlu ve Emel Bengü Bal’ın yüksek lisans tezleri de Uzunçarşılı’yı kaynak göstererek 1909 tarihini kullanmışlardır (Çakılcı, 2013 ve Yıldız, Hasekioğlu, 2019 ve Bal, 2019).

¹⁶ “*Mekteb-i Kudat Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname Layihası*”, COA. ŞD., Şurây-ı Devlet, Yer Bilgisi: 225 – 13 (H. 14.10.1327)

¹⁷ MŞH. Meclis-i İntihab Müzekkire ve Mufassıl Nüvvab Varide Defterleri, Defter No: 2009, s. 18

¹⁸ COA. ŞD., Şurây-ı Devlet, Yer Bilgisi: 225 – 13 (H. 14.10.1327); MŞH. Şuray-ı İlmiye ve Encümen-i İslahat’a Mahsus Müsvedde Defterleri, Defter No: 1794, s. 16

Elimizdeki Balıkesirli İbrahim Efendi'ye ait talebe giriş imtihanı evrağı, Mayıs 1913 tarihli olup Mekteb-i Kudat mührü ile mühürlenmiştir.¹⁹ Mekteb-i Kudat tabiri kullanılan Haziran 1913 tarihli bir Şûrây-ı Devlet kararı da kurumun o tarihe kadar Mekteb-i Kudat olarak devam ettiğini göstermektedir.²⁰ Haber kaynaklarının, haziran ayındaki açılıştan²¹ önce -13 Receb 1331 (18 Haziran 1913 Çarşamba)- resmi kurumların ise zamanla Medresetü'l-Kudat ismini kullanmaya başladığı görülmektedir.²²

Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi'nin günlüklerinde de kurumun açılış tarihi olarak 5 Haziran (1)329 (18 Haziran 1913) çarşamba günü olarak belirtilmiştir. Hayri Efendi, zikrolunan günde Şeyhülislam Esad Efendi ile açılışa katıldığını kaydetmiştir (Ürgüplü, 2015, s. 325). O tarihe kadar günlüklerinde, kurumun adını Mekteb-i Kudat olarak kaydetmiştir (Ürgüplü, 2015, s. 115,185,252,264,267,296,318). Bu durumda, kurumun bu dönemi için 1913 senesini başlangıç tarihi olarak belirlemek daha doğru olacaktır.

Bulgular

Kurumun dört evresinin tarihlendirmesinde, arşivlerde tespit edilen tarihler ile telif eserlerdeki tarihlendirmeler şu şekildedir.

Tablo 1. Kurumun 4 evresinin tarihlendirmesinde yapılan muhtelif tarihlendirmeler

	Muallimhane-i Nüvvab Dönemi	Mekteb-i Nüvvab Dönemi	Mekteb-i Kudat Dönemi	Medresetü'l-Kudat Dönemi
ARŞİVLERDE ULAŞTIĞIMIZ TARİHLER	1855	1883	1908	1913
İlmiye Salnamesi (1334)	1854	Tarih yok	Tarih yok	Tarih yok
İ. Hakkı Uzunçarşılı	1854	1885	1908	1909/1914
O. Nuri Ergin	1854	1884	1910	1909
Mehmet İpşirli	1854	1885	1908	1909
İlhami Yurdakul	1855	1883	1908	1909
E. Buğra Ekinci	1854	1885		1909
Jun Akiba	1855	1883	1908	1913
Yaşar Sarıkaya	1855	1885	1908	1909
Diren Çakılcı	1855	1885	1908	1909
Ferda Esengün Hasekioğlu	1855	1885	1908	1909
Emel Bengü Bal	1855	1885	1908	1909
Kemal Yıldız ve F. E. Hasekioğlu	1855	1885	1908	1909
Ayşe Zişan Furat	1855	1884	1909	1913
Mustafa Çakıcı ve Haluk Perk	1854	1885	1909	1909

¹⁹ EDAM Arşivi, Kitabete-i Resmîye 2. Sınıf İmtihan Kâğıtları, No:1, Cemaziyelahir 1331 (Mayıs/Haziran 1913)

²⁰ COA.BEO., Bab-ı Ali Evrak Odası, 4186 – 313924, 18 Receb 1331 (23 Haziran 1913)

²¹ "Medresetü'l-Kudat Binây-ı Cedidinin Devr-i Teslimi" *Medrese İtikadları*, Say. 6, 18 Receb 1331 (23 Haziran 1913), s. 50

²² "Şuûnât-ı İlmiye", *Medrese İtikadları*, Say. 2, 19 Cemaziyelahir 1331 (26 Mayıs 1913), s. 15; COA.KB.MAA.FE., Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği Evrakı, 6 – 46, 18 Şaban 1331 (23 Temmuz 1913)

Sonuç

Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a uzanan eğitim kurumunun tarihi, aynı zamanda Tanzimat sonrası fıkıh/hukuk eğitiminin de tarihidir. Hukuk tarihçiliği açısından; kurumun adliye teşkilatına ve hukuk eğitimine olan katkıları, hukuk ve hukuk eğitimi tarihçiliği için zengin malzeme içermektedir.

Şer'î mahkemeler olsun yeni kurulan nizamî mahkemeler olsun yargı teşkilatı; hâkim kadrolarının büyük bir çoğunluğunu, imparatorluğun son dönemine kadar, kadılık müessesesinden dolayısıyla medreselerden almaya devam ettiler. Tanzimat devri şeyhülislamı Meşrebzade Arif Efendi tüm bu yargı teşkilatının ihtiyacı olan hâkimlik müessesesini düzene sokmak için önemli reformlara imza attı. Kadılık ve naiblik müessesesindeki aksaklıkların giderilmesi için birtakım düzenlemeler yaptı. Meşihat'te oluşturduğu bir meclis ile kadıları beş sınıf olarak derecelendirdi. Kadılık mesleğine girecek olanların, Sakk-ı Şer'î ve Ferâiz ilminde ihtisaslaşmalarını temin için Muallimhane-i Nüvvab'ı tesis etti.

Kurum, Tanzimat sonrası hizmet verdiği 70 eğitim dönemi boyunca 4 farklı isimlendirme ile muhatap olmuştur. İdari personel, müderris kadrosu ve talebeler yönünden hiçbir kesintinin olmadığı bu 70 eğitim dönemi boyunca kurum, hâkim yetiştirme işlevini sürdürmeye devam etmiştir.

Kuruma dair yaptığımız araştırmalarda, arşiv kaynakları ile telif eserler arasında bazı farklılıkların zincirleme şekilde tekrar edildiği görülmüştür. Bu eserlerin kaynakları incelendiğinde, her evrede varılan farklı sonuçların nedenlerini şu şekilde özetleyebiliriz. Kurumun kuruluş tarihinin İlmiye Salnamesinde yanlış yazılması, daha sonraki zincirleme yanlışların ana kaynağını oluşturmaktadır. Mekteb-i Nüvvab döneminin tarihlendirmesindeki hata ise yine İlmiye Salnamesindeki bir verinin Uzunçarşılı tarafından yanlış yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Diğer iki dönemin tarihlendirmesinde literatüre etki eden, yine Uzunçarşılı'nın kaynak göstermeksizin yaptığı tarihlendirmelerdir. Tüm evrelerde arşiv kaynakları ile uyumlu tarihlendirme, sadece Japon araştırmacı Jun Akiba'ya aittir.

Arşiv kaynaklarına dayanarak yaptığımız tespitler neticesinde, kurumun dört evresinin tarihlendirmesi ile alakalı ulaştığımız veriler şu şekildedir.

Muallimhane-i Nüvvab	:1855
Mekteb-i Nüvvab	:1883
Mekteb-i Kudat	:1908
Medresetü'l-Kudat	:1913

Kaynakça

- Akiba, Jun, "A New School for Qadis: Education of the Shria judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica*, 2003, Cilt: 35, s. 125-163.
- Akiba, Jun, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni", *Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları*, Kitap No: 69, (Editör: A. Hamdi Furat), Mart, 2021.
- Bal, Emel Bengü, *Tanzimattan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvab*, Sakarya Üniversitesi S.B.E. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016.
- COA. İ.DH., İrade, Dahiliye, Yer Bilgisi: 326-21224, 24 Şevval 1271 (10 Temmuz 1855).
- COA. İ.DH., İrade, Dahiliye, Yer Bilgisi: 842 – 67665, 14 Ramazan 1298 (10 Ağustos 1881).
- COA. ŞD., Şurây-ı Devlet, Yer Bilgisi: 225 – 13 (H. 14.10.1327).
- COA.A.MKT.MHM., Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı, 74-49, 15 Zilhicce 1271 (29 Ağustos 1855).
- COA.BEO., Bab-ı Ali Evrak Odası, 4186 – 313924, 18 Receb 1331 (23 Haziran 1913).
- COA.KB.MAA.FE., Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği Evrakı, 6 – 46, 18 Şaban 1331 (23 Temmuz 1913).
- Çakıcı, Mustafa ve Perk, Haluk, "Mekteb-i Kuzât İmtihanları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Say. 31-32, 2021 (Bahar-Güz).
- Çakılcı, Diren, "Bir hukuk mektebi: Medresetü'l-Kuzât", *Mediterranean Journal of Humanities*, 2013, Say. III/1, s. 89-110.
- EDAM Arşivi, Kitabet-i Resmîye 2. Sınıf İmtihan Kâğıtları, No:1, Cemaziyelahir 1331 (Mayıs/Haziran 1913).
- Ekinci, E. Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, 2006.
- Ergin, O. Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Furat, Ayşe Zişan, "Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2012, Say. 198, s. 151-175.
- İbnülemin Mahmud Kemal, "Arpalık", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Matbaa-i Bahriye, 1926, Sene: 16. *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, 1334 (1914).
- İpşirli, Mehmet, "Medresetü'l-Kudat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, s. 343 – 344.
- "Medresetü'l-Kudat Binây-ı Cedidinin Devr-i Teslimi" *Medrese İtikadları*, Say. 6, 18 Receb 1331 (23 Haziran 1913), s. 50.
- Milli Kütüphane, H. 1301 (1883) yy. Yer Bilgisi: EHT 1947 A 495.
- MŞH. Meclis-i İntihab Müzekkire ve Mufassıl Nüvvab Varide Defterleri, Defter No: 2005, Defter No: 2009.
- MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1874, Defter No: 1873, Defter No: 1875, Defter No: 1888, Defter No: 1889.
- MŞH. Memurin İdare-i Merkeziye Maaş Defterleri, Defter No: 2565.
- MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646, Defter No: 1646.
- MŞH. Şuray-ı İlmiye ve Encümen-i İslahat'a Mahsus Müsvedde Defterleri, Defter No: 1794.
- Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Devhatü'l-Meşâyih maa Zeyl*, Marmara Üniversitesi, Açık Erişim, Nadir Eserler Koleksiyonu, <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/F01863.pdf>, s. 132 (erişim tarihi: 03.06.2022).

Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

“Şuûnât-ı İlmiye”, *Medrese İtikadları*, Say. 2, 19 Cemaziyelahir 1331 (26 Mayıs 1913), s. 15.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, (Haz. Ali Suat Ürgüplü), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

Yıldız, Kemal ve Hasekioğlu, Ferda Esengül, “Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2019, Say. 34, s.411-442.

Yurdakul, İlhami, “Mekteb-i Nüvvab”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, s. 240-243.

Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 03.06.2022 Kabul/Accepted: 23.08.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 73-95.

TEVRAT'TA VE KUR'AN'DA TANRI TASAVVURU: YARATMA, SEÇİLMİŞLİK, MERHAMET VE ADALET KAVRAMLARI EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Serkan SAYARⁱ

Öz

Dinî inanç ve geleneklerin ayırt edici özelliği olan tabiatüstü varlıklara inanç, farklı şekillerde tezahür etmiştir. Politeist dinlerde çok sayıda tanrının var olduğu ve her bir tanrının farklı görevler icra ettiği varsayılırken monoteist dinlerde uluhiyet ifade eden nitelikler tek bir Tanrı ile sınırlandırılmış, evrenin yaratılması ve yönetilmesi sonsuz sıfatlarla donatılmış bir Tanrı'ya atıfla açıklanmıştır. Aslında genel olarak Tevrat'ta ve Kur'an'da betimlenen Tanrı tasavvurunun tam olarak bu özelliklere sahip olduğu, aynı yaratıcının farklı zamanlarda, farklı kültürlerle kendini açması ile Yahudi ve İslam geleneklerinin teşekkül ettiği kabul edilir. Eğer bu iddia doğru ise Tevrat'taki ve Kur'an'daki Tanrı tasavvurunun birbiriyle paralellik arz etmesi gerekmez mi? Tanrı'nın kendini değişik biçimlerde, değişik vasıtalarla, farklı toplumlara açması mümkün ise onun gönderdiği mesajların evrensel ilkelerde paralellik göstermesi beklenmez mi? Tanrı'nın sevgisini, merhametini ve ilgisini sadece belli bir topluluğa arz etmesi onun evrensel yönünü kısıtlamaz mı? Adalet, Tanrı için göreceli olabilir mi? Bu çalışmada yukarıdaki soruların cevaplanması amaçlanmıştır. Konu incelenirken Tevrat ve Kur'an pasajları dikkate alınmış, her iki kutsal kitaptaki Tanrı tasavvurları, bu tasavvurların fiiliyata geçtiği örnek konular bağlamında mukayese edilmiş, benzerlikler ve farklılıklar vurgulanmıştır. Çalışma; yaratma, seçilmişlik, merhamet ve adalet konularıyla sınırlandırılmıştır. Zaman zaman Yahudi dinî geleneğinin şekillenmesine etki ettiği düşünülen İran ve Babil mitolojisinden yararlanılmıştır. Tanrı tasavvurları arasındaki farklılık, Yahudi dinî geleneğinin tarihi süreç içerisinde farklı gelişimsel aşamalar geçirmesi ile açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Tevrat, Kur'an, Yaratılış, Seçilmişlik.

The Conception of God in the Torah and the Qur'an: An Evaluation on the Axis of the Concepts of Creation, Election, Mercy and Justice

Abstract

Belief in supernatural beings, which is the distinguishing feature of religious beliefs and traditions, has manifested in different ways. In polytheist religions, it is assumed that there are many Gods and each God performs different tasks, while in monotheist religions, the attributes expressing divinity are limited to a single God, and the creation and management of the universe are explained with reference to a God endowed with endless attributes. In fact, it is generally accepted that the imagination of God described in the Torah and the Qur'an has exactly these characteristics, and Jewish and Islamic traditions were formed when the same creator opened herself up to different cultures at different times. If this claim is true, shouldn't the imagination of God in the Torah and the Qur'an be parallel to each other? If it is possible for God to open himself up to different societies, wouldn't it be expected that the messages he sent would show parallelism in universal principles? Doesn't God's offering of mercy and

ⁱ Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Dinler Tarihi, e-posta: serkansayar@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2716-1966

concern to a particular community limit its universal aspect? In this study, it is aimed to answer the above questions. While examining the subject, the Torah and the Qur'an passages were taken into account, the god conceptions in both holy books were compared in the context of the sample subjects in which these ideas were put into practice, and the similarities and differences were emphasized. The study is limited to the subjects of creation, election, mercy and justice. From time to time, Iranian and Babylonian mythology, which is thought to have influenced the shaping of Jewish religious tradition, was used. The difference between the conceptions of God is explained by the fact that the Jewish religious tradition has gone through different developmental stages in the historical process.

Keywords: History of Religions, Torah, Qur'an, Creation, Election.

Structured Abstract

Although the conceptions of God described in the Torah and the Qur'an have a common denominator in terms of emphasizing a monotheistic conception, they differ from each other in terms of creativity and election, as well as mercy and justice. In this context, the differences in the conceptions of God described in the Torah and the Qur'an indicate that the Israelites were influenced by the cultures that lived around them and interacted in some way throughout their long history. Because, contrary to the traditional view, the Torah, which reflects the special relationship between God Yahweh and the Jewish community over a period of more than a thousand years, was compiled/written by authors who lived in different periods. In this process, Egyptian civilizations in the south and Mesopotamia civilizations in the north saw the Palestinian region, where the Israelites lived, as a buffer to protect themselves from the invading armies prone to conquest and plunder, and from time to time they attempted to seize this region. These civilizations not only influenced the region politically but also permeated this region religiously and culturally. Especially after the Babylonian exile, the fact that the Israelites lived under Persian rule for many years caused the interpretation of the contact with "outsiders" or "foreigners" and the interaction that took place after this contact as an inevitable situation in the formation process of the holy book. In this case, the presence of different stories about creation in the Torah indicates that Jews interacted with different cultures throughout the historical process. Because two different creation stories in the first book of the Torah, Genesis, bear the traces of this interaction.

In Elohist and Yahwist texts, the stages of creation of the universe and man are explained by God. According to these texts, the sole reason for existence is God. In other words, everything came into existence with the divine touch and gained a perfect form due to the hand of God. Similarly, in the Qur'an, all existence is explained by God. The heavens, the earth, and everything in between is the work of God. Especially while expressing the creation of the universe and human beings, its creation with certain stages coincides with the story in Genesis. Soil or mud, which is referred to about the creation of man, is described as the raw material of man in both scriptures. However, the creation of the universe and man is described in the Qur'an without going into details. As a transcendent being, God is a being endowed with infinite attributes that governs the process. However, in the creation stories contained in the Torah, the conception of a god who is a little more involved in the process and has anthropomorphic features is depicted.

The difference between the two scriptures also makes itself felt in the idea of choice, which expresses God's focus on a society. Because in the Torah, from the universal to the local; There is a flow from the general to the specific. According to the Torah, man was created in the image of God. Although this information expresses a universal point of view that all humanity has an equal status in the presence of God, it soon leaves its place to the explanations about Abraham, Isaac and Jacob, who are accepted as Patriarchs, and the Israelites, who are their descendants. Abraham's appearance on the stage of history causes a great break in Tanakh theology. Godly care and mercy, which previously covered all people, turned to the Israelites with Abraham. He continues to support them even if he gets angry from time to time because of the mistakes they have committed and is true to his promise. We see that this understanding is not found in the Qur'an. In the Qur'an, God is at an equal distance from all people. There are two distinctions that are important to God. Believers and unbelievers. There is no understanding of superiority based on lineage or race in the Qur'an, by expressing superiority only with taqwa.

There are some differences between the two holy books on justice and mercy. In the Torah, when God commands justice, mercy and moral life, he almost opens a parenthesis and states that all these principles cover the Israelites and does not mention these principles for people other than them. In the Qur'an, justice and mercy are explained with universal principles. In addition, there are some differences in the passages on the same subject in the Torah and the Qur'an.

Giriş

Tarih boyunca dinî inanç ve gelenekler insan hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Antropolojik ve arkeolojik çalışmalar, arkaik olarak isimlendirilen topluluklarda bile din olgusunun varlığına işaret etmektedir (Palmer, 2004, s. 12-13). Bununla beraber geçmişten günümüze uzanan tarihi süreç içerisinde bütün insanlığın paylaştığı genel geçer bir dinî inançtan bahsetmek mümkün olmadığı gibi tek bir tanrı tasavvurunun ortaya çıktığını söylemek de mümkün görünmemektedir. Bu düşüncenin aksine tarihin tanıklığı, insanlığın dinî serüveninin çeşitlilik arz ettiğine işaret etmektedir. Bu çeşitlilik kendisini dinî ritüellerde gösterdiği gibi tanrı tasavvurlarında da ortaya koymaktadır.

Tanrı tasavvurunun oluşmasında tanrının kendisini tanıtmaya ve insanın tanrıyı anlamaya çalışması şeklinde temel iki faktörün ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Bu konuda birincil kaynak, tanrının iradesini insanlara açıklayan kutsal metinlerdir. Bununla beraber kutsal metinler, beşerî düşünce kalıpları içerisinde anlamlandırılmaktadır. Öyleyse, tanrı ile insan arasındaki ontolojik farklılığın yanı sıra tanrı kavramının yapısal formu ve beşerî faktörler göz önüne alındığında gerek farklı dinî gelenekler arasında gerek aynı dinî yapılar içerisinde çeşitli tanrı tasavvurlarının ortaya çıkması olağan bir durumdur (Kısa, 2015, s. 644)

İnsanlık tarihi incelendiğinde farklı tanrı tasavvurlarının ortaya çıktığı görülür. Deizmde, Tanrı ilk muharrik olarak kabul edilmiştir. Deist düşünceye göre evreni yaratıp harekete geçiren Tanrı, süreç tamamlandığında kenara çekilmiş, evrendeki işleyişi kendi haline bırakmıştır. Teizmde evrendeki işleyişe müdahale eden ezeli ve ebedi bir Tanrı söz konusudur. Panteizm de ise Tanrı-âlem ikiliği ortadan kaldırılmış, Tanrı'nın her şeyi ihtiva ettiği başka bir deyişle her şeyin Tanrı olduğu varsayılmıştır. Panenteizmde ise Tanrı'nın var olduğu ve âleme müdahale ettiği kabul edilirken panteizmden farklı olarak Tanrı-âlem özdeşliği ortadan kaldırılmıştır. Bu bakış açısına göre her şey Tanrı değildir ama her şey Tanrı'dan sudur etmiştir. Çift kutuplu bir Tanrı anlayışı söz konusudur. Tanrı hem değişmeyen hem değişendir. Hem mutlak hem izafidir. Hem zamanın dışında hem de zamanın içindedir (Arıcan, 2014, s. 59-75; Aydın, 2002, s. 177-198).

Yukarıda bahsettiğimiz tanrı tasavvurları, dinlerin farklı kategorilere ayrılarak incelenmesine neden olmuştur. Politeist dinlerde çok sayıda tanrının var olduğu ve her bir tanrının farklı görevler icra ettiği varsayılırken monoteist dinlerde uluhiyet ifade eden nitelikler tek bir tanrı ile sınırlandırılmış; politeizmden farklı olarak, evrenin yaratılması ve yönetilmesi sonsuz sıfatlarla donatılmış bir tanrıya atıfla açıklanmıştır (Dhavamony, 2010, s. 189). Aslında genel olarak Tevrat'ta ve Kur'an'da betimlenen Tanrı tasavvurunun tam olarak bu özelliklere sahip olduğu düşünülür (Brown, 2004). Her iki dinin de ilahi dinlerden olduğu yani aynı yaratıcının farklı zamanlarda, farklı kültürlerle kendini açması sonucu Yahudi ve İslam geleneklerinin ortaya çıktığı kabul edilir. Eğer bu iddia doğru ise Tevrat'taki ve Kur'an'daki Tanrı tasavvurlarının birbiriyle paralellik arz etmesi gerekmez mi? Tanrı'nın kendini değişik biçimlerde, değişik vasıtalarla, farklı toplumlara açması mümkün ise onun

gönderdiği mesajların -her ne kadar bazı yerel unsurları bünyesinde barındırsa bile- evrensel ilkelerde paralellik göstermesi beklenmez mi? Tanrı'nın sevgisini, merhametini ve ilgisini sadece belli bir topluluğa arz etmesi onun evrensel yönünü kısıtlamaz mı? Adalet, Tanrı için göreceli olabilir mi?

Çalışmada Tevrat ve Kur'an belli konular çerçevesinde karşılaştırılarak yukarıda belirtilen soruların cevaplanması amaçlanmıştır. Genel olarak evrenin ve insanın yaratılması, Tanrı'nın belirli bir topluluğa odaklanması, Tanrı'nın merhameti ve adaleti konuları üzerinde durulmuştur. Bu konularla ilgili Tevrat'taki ve Kur'an'daki Tanrı tasavvurları mukayese edilmiştir. Çalışma, yaratılış, seçilmişlik, merhamet ve adalet konuları ile sınırlandırılmıştır. Konu incelenirken zaman zaman Yahudi dinî geleneğinin şekillenmesine etki ettiği düşünülen İran ve Babil mitolojisinden yararlanılmış, benzerlikler vurgulanmıştır. Zira önce Asur daha sonra da Babil saldırıları ve bu saldırıların devamında yaşanan sürgünler, antik dönem Yahudi tarihini derinden etkilemiştir (Eisen, 2011, s. 50; Stulman, 1990, s. 631-632). Özellikle Babil sürgünü neticesinde farklı kültür havzalarıyla gerçekleşen etkileşim, hem Yahudi teolojisinin hem de Yahudi Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Eşmeli, 2021, s. 1050-1051; Kurt, 2006, s. 77-78; Smith, 2014, s. 21-23). Bununla beraber, İslam dinî geleneği tarihi süreç içerisinde daha stabil bir seyir izlemiş, bu durum da yabancı kültürlerle olan etkileşimin olumsuz etkisini sınırlandırmıştır. Her ne kadar Mekke'den Medine'ye yapılan hicret ve fetih hareketleri İslam dinî geleneğinin başta Yahudi dinî geleneği olmak üzere farklı geleneklerden etkilenmesine neden olmuşsa da bu etkileşim, dinler tarihi bilim dalının konusunu teşkil edecek niteliğe sahip olmadığından burada zikredilmemiştir.

Yaratıcı Tanrı Tasavvuru

Tevrat'ta ve Kur'an'da Tanrı'nın evrende var olan her şeyin yaratıcısı olduğu vurgulanır. Varlık aleminin merkezinde yer alan Tanrı, içinde yaşanan evrenin yaratıcısı olduğu gibi yaratılan evrene müdahale eden eşsiz bir varlıktır. Her iki kutsal kitapta da kâinatın varlık sebebi olarak gösterilen Tanrı, aynı zamanda evrendeki bütün soruların kendisinde cevap bulduğu yegâne varlık olarak tasvir edilmektedir. Bu bağlamda Yahudi ve İslam geleneklerine ait kutsal metinlerde Tanrı ile yarattığı varlıklar arasında mutlak bir ayırım söz konusudur. Hem Tevrat hem de Kur'an yaratılmış olan her şeyin, Tanrı'ya muhtaç olduğunu vurgular (Atik, 2006, s. 5-6; Brown, 2004; Çaviş, 2010, s. 56; Hick, 2005, s. 211).

Tevrat'ta ve Kur'an'da evrenin ve insanın yaratılışı farklı şekillerde izah edilmiştir. Aslında bu farklılık sadece iki kutsal kitap arasında değildir. Yahudi kutsal kitap literatürü içerisinde de yaratılış farklı şekillerde tasvir edilmiştir. Bu bağlamda Tevrat'ın ilk bölümü olan Tekvin'de, dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili iki farklı öykü anlatılmaktadır. Bu öykülerden ilki Tekvin kitabının 1/1 ile 2/4 bölümü içinde; ikincisi ise 2/4 ile 2/25 bölümü içerisinde. Birinci öykü Elohist metin olarak adlandırılırken ikinci öykü Yahvist metin olarak adlandırılmıştır (Batuk, 2006, s. 52). Hem kozmogoni hem de antropogoni hakkında bilgi içeren bu öykülerde evrenin ve insanın yaratılışı farklı şekillerde izah edilmiştir. Yahudi dinî geleneğinin farklı gelişimsel aşamalar geçirdiğine işaret eden bu öykülerden ilkinde Tanrı

Elohim olarak isimlendirilirken ikinci öyküde Yahve olarak isimlendirilmiştir (Campbell, 1995, ss. 89-90; Eliade, 2003, s. 204). Elohist metinde insan, erkek ve dişi formunda Tanrı'nın suretinde yaratılan son varlık olarak gösterilirken Yahvist metinde yaratılan ilk varlıktır. Elohist metinde insanın yaratılışı yoktan var etme şeklinde açıklanırken Yahvist metinde balçıktan yaratma şeklinde betimlenmiştir. Yahvist metinde sadece Havva'nın yaratılışı sürecin sonuna bırakılırken Elohist metinde hem Âdem'in hem de Havva'nın yaratılışı sürecin sonuna bırakılır. Yine Elohist metinde yaratılış altı günlük bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşirken Yahvist metinde zaman mefhumuna değinilmez (Hooke, 2002, s. 144-145; Tekvin, 1/1-2/25).

Tekvin kitabında peş peşe gelen öyküler içerisinde yer alan bu farklılıklar, hem Yahudi dinî geleneğinin tarihi süreç içerisinde farklı gelişimsel aşamalar geçirdiğine hem de kutsal metinlerin farklı kaynaklardan derlenmiş olduğuna yönelik düşüncelere kaynaklık etmiştir (Adam, 2015, s. 44-46; Hooke, 2002, s. 144). Araştırmacılar arasında bu öykülerden ilkinin Babil sürgününden sonraki dönemlerde yapılan derleme çalışmalarının bir ürünü olduğu, ikinci öykünün ise ilkinin göre çok daha erken dönemlere ait bakış açısını yansıttığı yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır (Hooke, 2002, s. 144). Öyleyse bu öykülere daha yakından bakılması yaratıcı Tanrı tasavvurunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Elohist metne göre ilk yaratılış, altı günlük bir süreçte şu şekilde gerçekleşmiştir: Birinci gün, Tanrı Elohim, önce göğü ve yeri yaratır. Yer boştur, yeryüzü şekilleri yoktur. Her yer sularla kaplıdır. Tanrı ışık olsun der ve ışık oluşur. Daha sonra ışıkla karanlığı birbirinden ayırarak ışığa gündüz, geceye karanlık adını verir. İkinci gün, suları ikiye ayırır ve gök kubbeyi oluşturur. Üçüncü gün, suları belli bölgelerde toplar ve kuru toprak ortaya çıkar. Tanrı suların toplandığı yerlere deniz, kuru alanlara kara adını verir. Karada Tanrı'nın emriyle bitkiler, otlar ve meyve ağaçları oluşur. Dördüncü gün Tanrı, mevsimleri, günleri ve yılları gösterecek, gündüzü geceden ayırıp yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olmasını ister. Böylece büyüğü gündüze (güneş), küçüğü geceye (ay) egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yaratarak gök kubbeye yerleştirir. Beşinci gün, büyük deniz canavarlarını, sularda yaşayan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yaratır. Altıncı gün, çeşit çeşit yabani ve evcil hayvanlar ile sürüngenler yaratan Tanrı bu eyleminin peşi sıra denizlere, göklere ve yeryüzüne egemen olacak insan çiftini erkek ve dişi formunda kendi suretinde yaratır. Tanrı, yarattığı insanı kutsayarak verimli olup çoğalmasını emreder. Yeryüzünü doldurmasını ve bütün her şeye egemen olmasını ister. Yarattığı diğer varlıklar içinde insana yiyecek olarak çeşitli besinler gösterir. Böylece gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlanır. Yedinci gün Tanrı yaptığı işi beğenir ve o gün dinlenir (Tekvin, 1-2/4).

Bu öykü içerisinde dünyanın ve insanın yaratılışı betimlenirken kötümser unsurlara yer verilmez. Ne Mecûsî geleneğine ait mitolojik anlatılarda olduğu gibi Ahura Mazda ve Angra Mainyu arasındaki mücadele ne de Enuma Eliş'te anlatıldığı gibi Tiamat ve Marduk arasındaki çatışma söz konusudur. Dünya Tanrı tarafından iyi olarak yaratılmıştır. Üstelik insan, Tanrı'nın suretinde yaratılan üstün bir varlık olarak nitelenir (Eliade, 2003, s. 205).

Yapılan araştırmalar İsrailoğulları'nın uzun tarihleri boyunca çevrelerinde yaşayan ve bir şekilde etkileşim halinde oldukları kùltùrlerden etkilendiklerine işaret etmektedir (Gùrkan, 2016, s. 118). Örneğin yaratılışın belli zamanlara bölünerek gerçekleşmesi Tevrat'a özgü bir durum değildir (Sayar, 2022, s. 190). Yahudi dinî geleneğini etkilediği düşünölen Mecûsî geleneğine ait mitolojik anlatılarda da yaratılış altı günlük bir süreçte gerçekleşir. Mecûsî geleneğine göre Ahura Mazda, dünyayı şu sıra ile yaratır: İlk önce gökyüzü/dünyanın ışığı yaratılır. İkinci olarak su, üçüncü olarak yer, dördüncü olarak gezegenler/yıldızlar, beşinci olarak hayvanlar ve altıncı olarak da insan yaratılır. Mecûsî geleneğine göre ilk insan olan Gayomart bu dönemde ortaya çıkmıştır (Batuk, 2003, s. 224). Burada olduğu gibi Elohist metinde de yaratılış altı günlük bir süreçte tamamlanmakta ve yedinci gün Tanrı istirahate çekilmektedir.

Yahvist metinde ise ilk yaratılış şu şekilde anlatılmaktadır: Tanrı, göğu ve yeri yarattığında, yağmur yağmadığı için yeryüzünde ne yabani ot ne de bir fidan vardır. Tanrı yağmur gönderir ve yeryüzü sulanır. Öykünün devamında, Âdem'i topraktan yaratan Tanrı, burnuna yaşam soluğu üfleyerek onu canlandırır ve doğuda bir bahçeye yerleştirir. Bahçeyi iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaçlarla donatan Tanrı bahçenin ortasına yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacını koyar. Bahçe Aden'den çıkan ve dört kola ayrılan bir ırmak ile sulanmaktadır. Tanrı, Âdem'i Aden bahçesine bakmakla görevlendirir. Ona, bahçede istediği ağacın meyvesini yiyebileceğini ancak iyiyle kötüyü bilme ağacından yemesinin yasak olduğunu bildirir. Daha sonra yerdeki hayvanların ve gökteki kuşların tümünü topraktan var eden Tanrı, yaratılan varlıkların isimlerini koymasını için Âdem'i çağırır. Âdem yaratılan canlılara isim verir ancak yaratılan varlıklar arasında kendisine uygun bir yardımcı bulamaz. Böylece Havva'nın yaratılmasının gerekçesi belirtildikten sonra öykü şu şekilde devam eder: Tanrı Âdem'e derin bir uyku verir. Âdem uyurken, onun kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak Âdem'e getirir. Âdem ve karısı çıplaktır, ancak utancın ne demek olduğunu henüz bilmemektedirler (Tekvin, 2/4-2/25).

Yahvist metinde insanın topraktan yaratılması mitolojik dünyanın alışa geldiği şekliyle varoluşun balçıkla başlatıldığı öykülerle örtüşmektedir (Erdal, 2018, s. 113). Örneğin Enuma Eliş'te de varoluş balçıkla açıklanır. Enuma Eliş'e göre başlangıçta tanrıların kendisi de şekilsiz balçıktan var olur. Bu tanrılarından çiftler çiftler diğer tanrılar hayat bulur. Daha sonra genç tanrılar anne babalarına karşı ayaklanarak bir savaş ve kaos ortamını oluşturur. Nihayetinde Marduk, tanrılar meclisinde hükümdarlığın kendisine verilmesi koşuluyla Tiamat'a karşı savaşabileceğini söyler. Uzun ve tehlikeli bir mücadeleden sonra başarıya ulaşan Marduk, Tiamat'ı öldürerek bedenini ikiye ayırır. Bu iki parçayla gökyüzünü ve yeryüzünü yaratan Marduk, daha sonra tanrılarından Kingu'yu öldürür. Onun kanıyla da toprağı yoğurup balçık haline getirir. Tüm bu süreçlerden sonra yeryüzünde düzeni sağlaması ve tanrılara hizmet etmesi için insanı yaratır. Böylece Enuma Eliş'e göre insan her ne kadar topraktan yaratılrsa da içerisinde tanrısal bir öz taşımaktadır (Armstrong, 2008, s. 20-23; Heidel, 2000, s. 9-89; Jacobsen, 1976, s. 180-183). Birçok araştırmacı evrenin ve insanın yaratılışıyla ilgili Yahvist

metindeki yaratılış öyküsünün Babil mitolojisi ile benzerlik taşıdığına dikkat çekmektedir (Batuk, 2006, s. 53)

Kur'an'da ise evrenin ve insanın yaratılışını anlatan pasajların Tekvin'de yer alan yaratılış öyküleriyle bazı benzerlikler taşımakla beraber farklı bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Elohist metni anımsatacak şekilde evrenin (göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin) Allah tarafından altı günlük bir süreçte yaratıldığı, gecenin gündüze katıldığı, ay ve yıldızların Allah'a tabi olacak bir şekilde var edildiği anlatılırken Yahvist metni anımsatacak şekilde de Âdem ve Havva'nın yaratılışı ve cennette yasak ağaç ile imtihan edilmeleri betimlenmektedir (A'raf, 7/54; Yunus, 10/3; Hud, 11/7; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Kaf, 50/38). Yaratılışın altı periyotta gerçekleşmesi her iki kutsal kitap için ortak bir tema oluştursa da Tanrı'nın yedinci gün/periyot dinlenmesi ve yaptığı işe bakıp beğenmesi Kur'an'ın yaratılış öyküsünde yer almamaktadır.

İnsanın yaratılışı Kur'an'da da balçık ile ilişkili olarak açıklanır. İlk insan, topraktan yaratılmıştır. Topraktan yaratılan daha doğrusu şekil verilen insana Tanrı kendi ruhundan üfleme suretiyle hayat vermiştir (Secde, 32/7-9). İlk insanın bu şekilde yaratıldığını haber veren Kur'an, Havva'nın yaratılışı konusunda Yahvist metnin aksine sessizliğe bürünür. Bununla beraber Kur'an'da Tanrı'nın yaratıcı olduğu ve bir şeyin olmasını istediği zaman sadece ol demesinin yeterli olduğu ifade edilir (Al-i İmran, 3/47). Kur'an'a göre Allah, her şeyin yaratıcısıdır. O, yeri yerleşim alanı, göğü de bir bina kılan; insana şekil verip yaratan ve temiz besinlerle rızıklandırandır (Mü'min, 40/62-64).

Görüldüğü üzere her iki kutsal kitapta da Tanrı'nın yaratıcı olduğu vurgulanır. Bununla beraber evrenin varoluşu söz konusu olduğunda yaratma, *creatio ex nihilo* yani *yoktan var etme* şeklinde betimlenmişken; insanın yaratılması söz konusu olduğunda yaratma, mitolojik zamanlarda olduğu gibi balçıktan var etme şeklinde betimlenmiştir (Hick, 2005, s. 211).

Tevrat'ta yer alan yaratılış öykülerine göre evreni ve içindekileri altı günde yaratan Tanrı, adeta kızgın bir bahçıvan edasıyla bahçesine girer ve Âdem'i arar. Onun emrine karşı gelmesini, Âdem'in çıplaklığının farkına vardığını söylemesiyle öğrenir. Evreni altı günlük bir zaman diliminde yaratır ancak yedinci günü dinlenmeye ihtiyaç duyar ve yaratmış olduğu dünyayı seyretmeye dalar. Dolayısıyla Tekvin kitabında yer alan yaratılış öykülerinde antropomorfik özellikler taşıyan bir Tanrı tasavvuru söz konusudur (Armstrong, 2008, s. 27-29; Şenavcu, 2018, s. 1064-1065). Bununla beraber Tanah literatürünün genelinde tek, Yaratıcı, vahyedici ve cezalandırıcı bir Tanrı tasavvurunun ön plana çıktığını belirtmemiz gerekir. Tevrat'ta bazı pasajlarda yer alan antropomorfik anlatım ise gerek antik dönemde yazılan Apokrif eserlerde gerek Tevrat'ın Grekçe tercümesi olan Septuagint'te yumuşatılmaya çalışılmış bu bağlamda antropomorfik ifadeler farklı anlamlara gelecek şekilde yorumlanmıştır. II. Mabedin yıkılmasıyla Yahudi geleneğinde söz sahibi olan hahamlar da benzer bir tutum sergileyerek Tanrı'nın varlığına ve birliğine vurgu yapmış; Tanrı'yı

nitelendirirken üstün sıfatlar kullanmışlardır. Böylece Yahudi geleneğinde Tanrı, tek, yaratıcı, her şeyi bilen, adalet ve merhamet sahibi olarak nitelenmiştir (Gürkan, 2012, s. 106-111).

Kur'an'ın yaratılış öyküsünde ise antropomorfik anlatıma yer verilmez. Her ne kadar bazı Kur'an pasajları antropomorfik anlatım içerse de Kur'an, Allah'ın ilim sıfatına sahip olduğunu, her şeyi bildiğini, hiçbir şeyin Allah'a gizli kalamayacağını hatta O'nun ilminin dışında bir yaprağın bile yere düşmeyeceğini belirtir (Sebe, 34/1-3; En'am, 6/59). Bununla beraber Kur'an'da dünyanın ve insanın yaratılışı hakkında çok fazla teferruata girilmez. Tekvin'de olduğu gibi dünyanın hangi sıra ile yaratıldığına dair bilgi Kur'an'daki Tanrı tasavvurunun içeriğini oluşturan bir durum değildir. Üzerinde durulun ana konu dünyanın ve insanın nasıl yaratıldığından çok, neden yaratıldığıdır (Evkuran, 2007, s. 57; Neml, 27/8; Haşr, 59/23; Cuma, 62/1). Böylece insanın nereden gelip nereye gideceğini betimleyen pasajlar, hem bir yaratıcı Tanrı tasavvuru oluşturur hem de eskatolojik bir vizyon içerir (Mehmedoğlu, 2011, s. 147).

Tanrı'nın Belli Bir Topluma Odaklanması

Tevrat'ta ve Kur'an'da insanlık tarihi Âdem ile başlatılır. Her iki kutsal kitaba göre de Âdem ile başlayan insanlığın yeryüzü serüveni, Âdem ve Havva'nın çocukları ile devam eder. Bununla beraber Yahudiliğin gerçek tarihi ve bir millet olarak ortaya çıkması İbrahim ile başlar. Tanrı'nın İbrahim'i seçmesi ve onunla ahitleşmesi Tanrı ile Yahudi toplumu arasındaki benzersiz ilişkinin temelini oluşturur (Gürkan, 2009, s. 1).

Tanrı'nın İbrahim'i ve soyundan gelenleri seçerek onlarla özel bir ilişki kurması, Yahudi kutsal kitap literatürünün içeriğini büyük oranda belirler. İbrahim'e kadar bütün insanları kapsayan Tanrısal ilgi ve merhamet, İbrahim'in seçilmesiyle üç Yahudi atası İbrahim, İshak ve Yakup ile onların soyunu oluşturan İsrailoğulları'na yönelir. Bu nedenle İbrahim'in seçilmesiyle başlayan süreç, Tanrı'nın insanlığın geri kalanını unuttuğuna yönelik açık bir mesaj olarak yorumlanmıştır (Eisen, 2011, s. 18-19).

Tevrat'a göre Tanrı, İbrahim'den yaşadığı yerden ayrılmasını ve kendisinin göstereceği yere gitmesini ister. Kendisini büyük bir millet yapacağını, şahsını mübarek kılıp adını yücelteceğini, onu kutsayanları kutsayacağını lanetleyenleri ise lanetleyeceğini ve yeryüzündeki bütün halkların onun aracılığıyla kutsanacağını bildirir (Tekvin, 12/1-4). Ona, neslini göğün yıldızı gibi edeceğini, nasıl ki göğün yıldızı sayılamazsa onun neslinin de sayılamayacak kadar çok olacağını müjdelir (Tekvin, 15/4). Tanrı'nın İbrahim'e vaadi sadece neslinin çoğalacağıyla ilgili değildir. Aynı zamanda seçilmiş bir kavim olarak zürriyetine bizzat Tanrı tarafından bazı toprak parçaları da vaat edilir: "O gün RAB Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları senin soyuna vereceğim (Tekvin, 15/18)."

Tanrı, İbrahim ile yapmış olduğu bu antlaşmayı onun soyuyla da yapacağını, antlaşmanın getirdiği hakların neslini de kapsayacağını, soyundan krallar çıkacağını ve İbrahim'i desteklediği gibi neslini de destekleyeceğini, onların da Tanrı'sı olacağını belirtir:

“Avram doksan dokuz yaşındayken RAB ona görünerek: Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı’yım, dedi. Benim yolumda yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceğim, soyunu alabildiğine çoğaltacağım. Avram yüzüstü yere kapandı. Tanrı, seninle yaptığım antlaşma şudur, dedi: Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın Avram değil, İbrahim olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım” (Tekvin, 17/1-8).

Tüm bu vaatlerinin karşılığında Tanrı’nın İbrahim’den iki isteği vardır: Anlaşmaya bağlı kalınması ve erkeklerin sünnet edilmesi (Tekvin, 17/9-10). İlk kez İbrahim ile yapılan bu anlaşma İbrahim’den sonra İshak ile Yakup ile Musa ile ve İsrailoğulları’na gönderilen diğer peygamberler ile yenilenir. Yapılan ahitlerde hem toprak vaadi hem de Tanrı’nın desteğinin İsrail halkıyla beraber olduğu vurgulanır. Bununla beraber atalar döneminde İsrailoğulları’na vaat edilen bu destek ve toprak vaadi Musa döneminde İbrahim’e yüklenen sorumluluklardan daha ağır yükümlülüklerle bağlanır. Tanrı, Musa ile yaptığı antlaşmada ona ve kavmine on emir olarak bilinen sorumlulukları yükler. Devam eden süreçte kurbandan kefarete, evlilikten yiyecek ve içecekler kadar birçok konuda dinî hükümler koyar. Antlaşmaya uyarlılara bütün uluslar içerisinde Tanrı’nın öz halkı ve mukaddes bir millet olacaklarını yineler (Çıkış, 18/5-6).

Tanrı seçmiş olduğu bu milletin evlilikler yoluyla bozulmasını da yasaklar. İleride vaat edilen topraklara ulaştıklarında o bölgenin halklarıyla akrabalık ilişkileri kurmaları, kız alıp vermeleri yasaklanır. Zira Tanrı başlangıçta İbrahim’e büyük bir ulusun atası olacağını haber vermişti. Onun önderliğinde büyük bir ulus inşa edecekti. İbrahim Tanrı’nın emriyle, yaşadığı bölgeyi terk etmiş ve bu doğrultuda Tanrı’nın planını gerçekleştirmek üzere Kenan bölgesine gelmişti (Batuk, 2008, s. 159). Dolayısıyla Tevrat’a göre Tanrı, bütün halklar içerisinde seçtiği kavmin bozulmasını istememiştir.

“Tanrınız RAB mülk edinmek üzere gideceğiniz ülkeye sizi götürdüğünde, önünüzden birçok ulusu -Hititleri, Girgaşlıları, Amorluları, Kenanlıları, Perizlileri, Hivlileri, Yevusluları, sizden daha büyük ve daha güçlü yedi ulusu- kovacak. Tanrınız RAB bu ulusları elinize teslim ettiğinde, onları bozguna uğrattığınızda, tümünü yok etmelisiniz. Bu uluslarla antlaşma yapmayacaksınız, onlara acımayacaksınız. Kız alıp vermeyeceksiniz. Kızlarınızı oğullarına vermeyeceksiniz; oğullarınıza da onlardan kız almayacaksınız (Tesniye, 7/1-5).”

Tevrat’ta Tanrı’nın İbrahim’in önderliğinde İsrailoğulları’nı seçmesi ve onlarla ahitleşmesi aynı zamanda bu seçimin içerisinde yer alamayan kişi ve toplumların reddedilmesine ve lanetlenmesine yönelik güçlü bir mesaj içerir (Gürkan, 2005, s. 39-40). Seçilmişlik düşüncesine temel oluşturan Tekvin 12/1-3’te yer alan pasaj, İsrailoğulları’nı diğer toplumlardan ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmekle kalmaz aynı zamanda İsrailoğulları’nın korunmasına ve onunla dostane ilişkiler kurulmasına yönelik açık bir çağrıya da yer verir:

“RAB Avram’a, ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git, dedi. Seni büyük bir ulus yapacağım, seni kutsayacak, sana ün kazandıracam, bereket kaynağı olacaksın. Seni kutsayanları kutsayacak, seni lanetleyeni lanetleyeceğim. Yeryüzündeki bütün halklar senin aracılığınla kutsanacak” (Tekvin, 12/1-3). İlahi seçimle beraber Tanrı’nın kutsamasının sadece İbrahim’in İshak ve Yakup ile devam eden soyunu kapsamaması; İsmail ve Esav’ın soyu ile diğer ulusların reddedilmesi, seçilmişlik düşüncesinin bir kıt kaynak oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır (Eisen, 2011, s. 19-20). Bu konuda Tanah literatürüne atıfta bulunan yazarlar, İsrailoğulları’nın seçilmesinin öteki olarak kabul edilen ikinci bir gurubun oluşmasına neden olduğu gibi ilahi seçimden mahrum bırakılan bu gruplara yönelik hoşgörüsüzlük ve şiddet içeren tutumların gelişmesine zemin hazırladığını belirtmişlerdir (Avalos, 2005, s. 140-141; Cott, 1984, s. 200-204; Schwartz, 1997, s. 1-4).

Tevrat’ta Tanrı’nın sevgisinin odaklandığı bir millet olarak karşımıza çıkan Yahudiler aynı zamanda öfkесinin de odaklandığı bir millettir. Tanrı yaptığı ahitleri sürekli olarak belli koşullara bağlamaktadır. Bu koşulların yerine getirilmediği durumlarda öz halkını en ağır şekilde cezalandırmaktan kaçınmamaktadır. Esaretten kurtardığı öz halkının başka milletlerin kölesi olacağını, büyük bir lanetin üzerlerine geleceğini, çeşitli hastalıklar ve kıtlıklar ile perişan olacaklarını, değişik milletlerce aşağılanacaklarını, özetle yok oluncaya kadar çeşitli bela ve musibetlerle karşı karşıya kalacaklarını haber vermektedir. Hatta onlara iyilik yapılması ve sayılarının çoğalması nasıl Tanrı’yı sevindiriyorsa aynı şekilde cezalandırılmalarının ve yok edilmelerinin de Tanrı’yı sevindireceği bildirilmektedir:

“Ama Tanrınız Rab’bin sözünü dinlemez, bugün size ilettiğim buyrukların, kuralların hepsine uymazsanız, şu lanetler üzerinize gelecek ve size ulaşacak: Kentte de tarlada da lanetli olacaksınız... RAB’be sırt çevirmekle yaptığımız kötülükler yüzünden el attığımız her işte O sizi lanete uğratacak, şaşkına çevirecek, paylayacak. Sonunda üzerinize yıkım gelecek ve çabucak yok olacaksınız. RAB, mülk edinmek için gideceğiniz ülkede sizi yok edinceye dek salgın hastalıkla cezalandıracak... Siz yok oluncaya dek hayvanlarınızın yavrularını, toprağımızın ürününü yiyip bitirecekler... Gökteki yıldızlar kadar çok olan sizler, sayıca az bırakılacaksınız. Çünkü Tanrınız Rab’bin sözüne kulak vermediniz. Size iyilik yapmak, sizi çoğaltmak RAB’bi nasıl sevindirdiyse, sizi yıkmak ve yok etmek de öyle sevindirecektir. Mülk edinmek için gideceğiniz ülkeden sökülüp atılacaksınız (Tesniye, 28/15-63).”

Öz halkına karşı bu öfkesi, onları en ağır şekilde cezalandırması Tanrı’nın ilgisinin onların üzerinden başka milletlere kaymasına neden olur mu? Hayır. Tesniye’de ahde vefasızlık göstermeleri yüzünden çeşitli milletlerin elinde esir olacakları, dünyanın dört bir ucuna sürülecekleri, çeşitli bela ve musibetlere düşer olacakları belirtilse de Yahudiler için bir çıkış kapısı aralanır. Tanrı eğer, samimiyetle kendisine döner, ona sığınarlarsa ve ahitlerini hatırlayıp ona göre hareket ederlerse onlara yeniden güç ve kuvvet vereceğini, kendilerini esir eden milletler karşısında izzet sahibi kılacağını ve yeniden onları bir araya toplayıp sayılarını çoğaltacağını belirtmektedir:

“Bütün bu olaylar -önünüze serdiğim kutsama ve lanetler- başınıza geldiğinde, Tanrınız Rab’bin sizi dağıttığı uluslar arasında bunları anımsayacaksınız. Bugün size ilettiğim

buyruklar uyarınca siz ve çocuklarınız Tanrınız RAB'be döner, bütün yüreğinizle, bütün canınızla ona uyarsanız, Tanrınız RAB size acıyacak, sizi sürgünden geri getirecek. Sizi dağıttığı ulusların arasından yeniden toplayacak. Dünyanın öbür ucuna sürülmüş olsanız bile, Tanrınız RAB sizleri toplayıp geri getirecek. Sizi atalarınızın mülk edindiği ülkeye ulaştıracak... Tanrınız RAB el attığımız her işte sizi başarılı kılacak; çok sayıda çocuğunuz olacak, hayvanlarınızın yavruları, toprağınızın ürünü bol olacak. RAB atalarınızdan nasıl hoşnut kaldıysa, sizden de öyle hoşnut kalacak ve sizi başarılı kılacak. Yeter ki, Tanrınız Rab'bin sözünü dinleyin, bu Yasa Kitabı'nda yazılı buyruklarına, kurallarına uyun ve bütün yüreğinizle, bütün canınızla ona dönün (Tesniye, 30/1-10)."

İsrailoğulları'nın Tanrı tarafından seçilmesi ve kutsal topraklara mirasçı kılınması, Tanrı ile Yahudi toplumu arasındaki ilişkinin temelini oluşturan ahitler ile belirlenmiştir. İbrahim ile yapılan ve İbrahim'den sonra Yahudi ataları İshak ve Yakup ile yenilenen koşulsuz ahidi Mısır'dan çıkıştan sonra Musa önderliğinde Sina Dağı'nın eteklerinde gerçekleştirilen ve daha sonra çölde yenilenen koşullu ahit takip etmiştir. Patriklerle ve Musa önderliğinde İsrailoğulları'yla yapılan bu ahitler, Tanrı ile Yahudi toplumu arasındaki ilişkinin niteliğini belirlemiştir. Özellikle Sina anlaşmasıyla beraber vaat ve itaat beraber zikredilmiş, İsrailoğulları'nın Tanrısal vaatlere ulaşması belli koşullara bağlanmış, itaatin karşılığının mükafat olacağı, itaatsizliğin karşılığının ceza olacağı belirtilmiştir. Bununla beraber Tanah'a göre Tanrı ile İsrailoğulları arasında hiçbir zaman kopmayacak bir bağ bulunmaktadır: "Sıkıntıya düştüğünüzde ve bütün bu olaylar başınıza geldiğinde, sonunda Tanrınız Rab'be dönecek, O'nun sözüne kulak vereceksiniz. Çünkü Tanrınız RAB acıyan bir Tanrı'dır. Sizi bırakmaz, yok etmez ve atalarınıza ant içerek yaptığı antlaşmayı unutmaz (Tesniye, 4/30-31)." Bu pasaj, Sina anlaşmasının Tanrısal lütuf ile çevrelendiğini göstermektedir. İsrailoğulları, Sina antlaşmasını ihlal etse bile bu durum Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ilişkinin son bulması anlamına gelmeyecektir. Patriklere verilen ilahi vadin koşulsuz doğası, Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ilişkinin sarsılmaz bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Sina'daki ahit, Tanrı ile Yahudi toplumu arasındaki ilişkinin tanımlanması açısından önemlidir. Ancak ilişkinin yönünü belirleyen asıl unsur patriklere verilen koşulsuz vaattir (Kaminsky, 2007, s. 90). İsrailoğulları'nın, Sina anlaşmasına ait kuralları ihlal etmesine rağmen Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki anlaşmanın sürekliliğine yönelik vurgu, Kral Davud ve oğlu Süleyman ile Tanrı arasında gerçekleşen ahitlerde de yer almıştır (Gürkan, 2019, s. 75-77).

Tevrat'ta birçok yerde Tanrı'nın öz halkı olarak ifade edilen ve seçilmiş halk olarak gösterilen Yahudiler, Tanrı'nın hem olumlu hem de olumsuz ama uç bir şekilde ilgisinin odaklandığı bir millet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tevrat'ta tasvir edilen bu Tanrısal tutum acaba Kur'an'da yer almakta mıdır?

Kur'an kendisini, Âdem Peygamber ile başlayan Nuh, İbrahim, Musa ve İsa peygamberler ile devam eden ve Hz. Muhammed ile kemale eren vahiy geleneğinin son halkası olarak tanımlamaktadır (Şura, 42/13; Bakara, 2/136). Bu nedenle, Yahudilik için patriark olarak kabul edilen peygamberlerin -İbrahim, İshak ve Yakup- yanı sıra Musa, Davud ve Süleyman gibi Yahudi toplumuna gönderilen diğer peygamberlerin kıssalarına Kur'an'da sık sık atıfta bulunulur. Bu kıssalarda birtakım üstünlüklerin bahsi geçen kişi ya da

topluluklara verildiği belirtilmektedir (Bakara, 2/40, 47, 130; Duhan, 44/32; A'raf, 7/140; Casiye, 45/16). Bu durum genel olarak, Allah'ın peygamberler vasıtasıyla İsrailoğulları'nı seçip bazı nimetler vermesi, Allah'ın mutlak irade sahibi olması ve yarattıkları üzerinde tasarruf sahibi olması şeklinde yorumlanmıştır (Gürkan, 2005, s. 27; Zeyrek, 2017, s. 76-85).

Kur'an'a göre Allah mutlak hükümandır. Bu bağlamda "Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer..." (Kasas, 28/68) ayeti, Allah'ın tüm durumlarda sonsuz kudret sahibi olduğu ve yarattıkları üzerinde mutlak bir tasarruf hakkı bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır (er-Razi, 2002, s. 552; Karaman vd., 2020, s. 241). İslam geleneğine göre Allah'ın peygamberleri seçip görevlendirmesi Allah'ın lütfunun eseridir (Taftazani, 1999, s. 293). Bu durumda peygamberlik, insanın istemesi ve gayret göstermesiyle elde edilebilecek bir makam olmayıp Allah'ın takdirine bağlıdır. Bununla beraber Allah'ın peygamberleri seçmesi, onların insanların büyük çoğunluğundan farklı olarak nübüvveteye uygun sıfatlara haiz olmaları ile açıklanmıştır (İbn Haldun, 2007, s. 276-278; Yavuz, 2007, s. 257-262).

Kur'an'da yer alan seçilmişlik düşüncesi, Tevrat'tan farklı olarak etnik temele dayalı bir seçilmişliği değil dinî temele dayanan ve peygamberlik geleneğiyle bağlantılı bir seçilmişliği ifade etmektedir. Bu durumda Kur'an'a göre İsrailoğulları'nın seçilmesi hem temsil ettikleri gelenek hem de içerisinde buldukları koşullar ile bağlantılıdır. Yani İsrailoğulları bir taraftan Hanif dininin kendisiyle özdeşleştiği İbrahim Peygamber'in soyundan gelmeleri ve Tevhid ilkesinin taşıyıcısı olmaları; diğer taraftan zulme uğrayan bir topluluk olmaları nedeni ile seçilmiştir (Gürkan, 2005, s. 35).

Kur'an'da İsrailoğulları'nın seçilmişliğine işaret eden ayetlerde İsrailoğulları'na birtakım nimetler verildiği ve İsrailoğulları'nın âlemlere üstün kılındığı bildirilmektedir (Bakara, 2/47; Duhân, 44/32). Söz konusu üstünlük, daha çok peygamberlik tasavvuru ve bu tasavvurun temelini oluşturan Allah'ın varlığı ve birliği ilkesine atıfla açıklanmıştır (Gürkan, 2005, s. 33; Harman, 2001, ss. 193-195; Yazır, 1979, s. 492). Bu bağlamda "İsrailoğulları'nın cümle âleme üstün kılınması" İsrailoğulları'nın kendi zamanlarında küfür ve dalâlet içerisindeki milletlere karşı tevhid ilkesini benimsemeleri ve ilahi dinî seçmeleri ile ilişkilendirilmiş; bu tercihleri sebebiyle bazı üstün vasıflar kazandıkları ve diğer milletlerden üstün kılındıkları şeklinde yorumlanmıştır (Karaman vd., 2020, s. 119). Benzer şekilde İsrailoğulları'nın üstünlüğüne işaret eden "Andolsun biz, onları bir bilgiye göre âlemlere üstün kıldık" (Duhân, 44/32) ayeti değişik şekillerde açıklanmış olsa da genel olarak İsrailoğulları'nın hem İbrahim'in soyundan gelmeleri hem de o dönemde mazlum bir halk olmaları nedeniyle Allah'ın mesajını taşımaya en uygun topluluk oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Bununla beraber bahsedilen üstünlüğün iman etmelerinden kaynaklandığı ve Tanrı'nın emirlerine itaat ettikleri süreci kapsadığı yani üstün kılınma vasfının belli koşullara bağlı olduğu ifade edilmektedir. İsrailoğulları'na verilen nimetler ise kitap, hükümlerlik, peygamberlik ve temiz yiyeceklerle rızıklandırma şeklinde açıklanmıştır (Câsiye, 45/16). Gerçekten de İsrailoğulları, Kur'an'da bahsi geçen topluluklar içerisinde en fazla peygamber gönderilen, mucizelerle desteklenen ve hükümlerlik verilen bir topluluk olarak ön plana çıkmaktadır (Gürkan, 2005, s. 32-34).

Kur'an'da bahsi geçen peygamberlerin çoğunun Yahudilere gönderilmesi de onların seçilmişliğine işaret eden bir durum olarak değerlendirilebilir. Ancak Kur'an'da Yahudilere yönelik geniş bilgi verilmesi, Yahudilerin seçilmişliğinden ziyade Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanların Medine'de Yahudilerle karşılaşp komşuluk yapmış olmaları ile ilişkilidir. Zira Kur'an'da İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlere yapılan vurgu, Yahudilerin kendilerine vahyedilen özden uzaklaşmış olduklarını ifade etmek, son peygamberin kendi uluslarından geleceği iddiasını çürütmek, İbrahim ile İslam Peygamberi arasında ortak bir bağ kurmak ve Yahudilerin seçilmişlik iddiasına açıklık getirmek gibi nedenlerle açıklanmaktadır (Gürkan, 2005, s. 32; Harman, 2001, s. 193-195). Bununla beraber Yahudiliğin ırka dayalı seçilmişliğinin ve üstünlüğünün ilk dönem Yahudi topluluğunu kapsamadığı; bu dönemde daha çok dine dayalı bir seçilmişlik fikrinin var olduğu; ırka dayalı seçilmişlik düşüncesinin Babil sürgünü yıllarında geliştiği; Ezra ile birlikte özellikle yabancı evliliklerin, çekilen sıkıntıların temel nedeni olarak görülmesinin Yahudileri içe kapalı bir topluluk haline getirdiği ve buna bağlı olarak ırka dayalı seçilmişliğin Babil sürgünü ve takip eden dönemde ortaya çıktığı da düşünülmektedir (Katar, 2007, s. 172-177).

Tanrı'nın Merhameti ve Adaleti

Tevrat'a ve Kur'an'a göre Tanrı adil ve merhametlidir. Yarattığı varlıklara karşı sonsuz merhamet sahibidir (Ağıtlar, 3/22; Mezmur, 51/1; Mü'minûn, 23/18; Nûr, 24/20). Tanrı adil olduğu gibi adaletli olmayı da emreder. Asla zulmetmez ve yaptığı ahitleri bozamaz. Adaletin gereği olarak suçluları cezalandırır (Çıkış, 23/2-6; Levililer, 19/15-18; Yeremya, 22/3; Nisa, 4/58; Nisa, 4/135; Nahl, 16/90). Kutsal metinlerde kendi merhametinden ve adaletinden haber veren Tanrı, gönderdiği peygamberlerden de bu konuda rehber ve öncü olmalarını ister (İpek, 2021, s. 629). Bununla beraber söz konusu merhamet ve adaletin yöneldiği şahıslar, topluluklar ve durumlar, Tevrat'ta ve Kur'an'da farklılık arz etmektedir.

Tevrat'ta İbrahim'in Tanrı'sı, yumuşak, ılımlı, merhametli ve barışçıl bir Tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Tanrı, dönemin pagan tanrılarının aksine -ki onlar hayata müdahale etmemektedir- seçtiği halkıyla birtakım ahitler yapmakta, vaatlerde bulunmakta, hatta bir ulus oluşturma görevi verdiği İbrahim'e yaşlılığında çocuk müjdeleyecek kadar hayatın her anında varlığını hissettirmektedir. Misafir olmakta, insanlarla sohbet etmektedir. Örneğin Tevrat'a göre Tanrı, İbrahim'e Mamre meşeliğindeki çadırın önünde insan suretinde görünüp evine misafir olmuş ve ona bir çocuk müjdelemiş; İbrahim de kendisine misafir olan Tanrı'ya "pide ve kızartılmış buzağı" ikram etmiştir. Tekvin kitabına göre İbrahim, Sodom ve Gomora'nın büyük bir suçlamayla karşı karşıya olduğunu, bu nedenle Tanrı'nın Sodom ve Gomora'yı helak edeceğini öğrenmiş ve onlar adına başışlanma dilemiştir. (Tekvin, 18/1-33).

İbrahim'e misafir olan ve onun araya girmesiyle merhametini gösteren Tanrı, İbrahim'in torunu Yakup'a da Harran'a giderken rüyasında görünür. Tanrı, İbrahim'e vaad ettiği toprakları Yakup'a da vaad eder ve yeryüzündeki bütün halkların kendisi ve soyu aracılığıyla kutsanacağını belirtir (Tekvin, 28/10-16). Tevrat'a göre Harran'dan Filistin'e dönerken geceleyin Yakup'a tekrar görünen Tanrı, sabaha kadar insan suretinde onunla

güreşir ama Yakup'u bir türlü yenemez. Gün ağarmaya başlayınca kutsal varlık ayrılmak ister ancak Yakup kendisini kutsamadan ayrılmasına izin vermez. Bunun üzerine kutsal varlık artık kendisine "Yisrael" (İsrail) denileceğini söyler ve onu kutsar (Tekvin, 32/24-30). Güreş öyküsünün devamında Yakup'un "Tanrı'yla yüz yüze görüştüm, ama canım bağışlandı" demesi ile bağlantılı olarak Yisrael kelimesi hem Tanrı ile mücadele etti/üstün geldi hem de Tanrı'yı gören anlamında kullanılmıştır. (Gürkan, 2019, s. 47).

Tevrat'ta betimlendiği gibi Tanrı'nın fiziki olarak görülmesi antik çağda pagan topluluklarda sık sık rastlanan bir durumdur. Her ne kadar pagan inancına göre tanrılar insanların dünyasına doğrudan müdahalede bulunmasalar da tarihin mitolojik dönemlerinde bazı ayrıcalıklı bireylerin -İlyada destanında olduğu gibi- tanrılarla yüz yüze görüştükleri anlatılmaktadır (Armstrong, 2008, s. 35). Mitolojik anlatılarda olduğu şekliyle patriarklar dönemine ait öykülerde, İsrailoğulları'nın atalarının pagan çağdaşları gibi tanrılarıyla bizzat ünsiyet kuracak şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Babil yaratılış destanı olan Enuma Eliş'te de benzer bir durum söz konusudur. Enuma Eliş'te gökyüzü ve dünya Tiamat'ın bedeninin ikiye ayırmasıyla açıklanır. Tiamat'ın bedeninin bir parçasıyla gökyüzü bir parçasıyla yeryüzü yaratılır. Yine insanın yaratılışı bir Tanrı olan Kingu'nun Marduk tarafından öldürülmesi ve kanının toprak ile karıştırılmasıyla açıklanır. Böylece ilk insan Tanrı'dan, onun özünden yaratılmıştır. Dolayısıyla insan ile Tanrı arasında herhangi bir boyut farkı yoktur. İki varlık arasındaki en derin farklılık insanın sınırlı bir güce sahip olması ve ölümlü olmasıdır (Armstrong, 2008, s. 25-27).

Musa'nın Tanrı ile tecrübesi kendi zamanına kadarki Tanrı tasavvurlarından bariz bir şekilde farklılık arz etmektedir. Artık insan şeklinde dostça gelip konuşan, yemek yiyen bir Tanrı yoktur. Bunun yerine insanla arasına mesafe koyan, şiddet çağrıştıran, korku veren ve kural koyan bir Tanrı söz konusudur. Tanrı Horev'de Musa ile ilk kez karşılaştığında fazla yaklaşmamasını ve ayakkabılarını çıkarmasını söyler (Çıkış, 3/1-20). Sina'da da benzer bir durum söz konusudur. Tanrı gök gürültülerinin olduğu, şimşeklerin çaktığı, dağın her tarafından dumanların yükseldiği ve sarsıntıların olduğu bir ortamda Musa'yı yanına çağırır. Kendisine bir sınır çizer ve sınırı geçip dağa yaklaşanları cezalandırır (Çıkış, 19/16-23). Musa ile beraber artık savaşçı karaktere bürünmüş Tanrı-Kral veya Kral-Tanrı motifi, Yahve'nin şahsında şekillenmiştir. Böylece Yahve artık İsrailoğulları'nın hem Tanrı'sı hem de savaşçı Kralı konumundadır (Batuk, 2008, s. 163; Meyers, 2005, s. 1).

Özellikle Musa dönemiyle beraber Tanrı'nın merhametinin merkezinde İsrailoğulları yer alır. Çıkış bölümünde Musa'ya hitaben merhamet ettiğinde kendisinin de merhamet edeceğini söyleyen Tanrı, Musa ve İsrailoğulları merkezli bir merhamet anlayışı ortaya koyar (Çıkış, 33/19). Bu durumun en bariz örneklerinden birisi İsrailoğulları'nın Mısır'dan -kölelik yurdundan- ilk doğan canlıların öldürülmesini de içeren yedi felaket sonucunda kurtarılmasıdır. Üstelik bu süreçte Tanrı'nın İsrailoğulları'ndan garip bir isteği vardır, Mısırlı komşularını dolandırmak: *"Halkımın Mısırlıların gözünde lütuf bulmasını sağlayacağım. Gittiğinizde eli boş gitmeyeceksiniz. Her kadın Mısırlı komşusundan ya da konuğundan altın ve gümüş*

takılar, giysiler isteyecek. Oğullarımızı, kızlarımızı bunlarla süsleyeceksiniz. Mısırlıları soyacaksınız (Çıkış, 3/21-22)."

İsrailoğullarının Mısır'da esaret hayatı yaşadıkları düşünülürse sonsuz merhamet ve adalet sahibi bir Tanrı'nın mazlum ve zulme uğrayan İsrailoğulları'nın yanında yer almasından ve onlara yardım etmesinden daha doğal bir şey olamaz. Yine Mısır'dan çıkışlarına izin verilmeyen İsrailoğulları'nı kurtarmak için yöneticileri ikna edecek birtakım mucizevi olayların gerçekleşmesi de bir dereceye kadar anlaşılabilir. Fakat hiçbir günahı olmayan ve gerçekleşecek durumla yeni mazlumların ortaya çıkmasına neden olacak bir fiili mutlak adalet sahibi bir Tanrı isteyebilir mi? Ya da istemesi durumunda bu durum Tanrı'nın adaletiyle ve bütün halklara eşit mesafede oluşuyla nasıl açıklanabilir?

Masum insanların hatta kadın ve çocukların öldürülmesini emreden Tevrat pasajları, tarihi süreç içerisinde Tanrı'nın mahiyetiyle ilgili ciddi tartışmalara neden olmuştur (Cowles, 2003, s. 18). Erken dönem kilise tarihine kadar geriye giden bu tartışmalarda Origen, Tevrat'ta yer alan savaş ve şiddet açıklamalarını alegorik yorum ile aşmaya çalışırken Marcion, Tanah'ın Tanrı'sı ile İncil'in Tanrı'sı arasında ayırım yapmayı tercih etmiştir (Davies, 2010, s. 16; Kaiser, 1998, s. 6). Yahudi kutsal metinleri ve etik ilişkisi üzerinde duran güncel çalışmalarda ise Tanrı'nın emriyle gerçekleşen savaş ve şiddet ile ilgili farklı apolojik açıklamalar dile getirilmiştir. Bu açıklamalarda bazen Tanrı'nın gelecekte günah içeren bir eylemin ortaya çıkma ihtimalini önlemek istediği üzerinde durulurken bazen de alegorik yorum ile savaş ve şiddetin neden olduğu ahlaki güçlük ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili farklı bir bakış açısında ise tarihsel koşullara dikkat çekilmektedir. Savaş ve şiddet içeren pasajların, kendisinden daha güçlü siyasi ulusların tehdidi altında yaşayan, zaman zaman yıkıma maruz kalıp kendi çaresizliğiyle yüzleşmek zorunda kalan İsrailoğulları'nın dinî ve ulusal kimliğini güçlendirmek için Tevrat'ın yazarları tarafından kurgulandığı belirtilmiştir. Bu bakış açısına göre Tesniye yazarları, gerçek düşmanları olan Asurlular yerine uzak geçmişte oluşturdukları kurgusal bir örüntü ile Filistin bölgesinde yaşayan halkları şeytanlaştırmışlardır (Eisen, 2011, s. 53). Tevrat'ta betimlenen savaş ve şiddetin bir kurgu olduğu düşüncesini paylaşan Diana Lipton ise Amelek'e yönelik betimlenen şiddetin, tarihi bir hakikati ifade etmekten ziyade Yahudi toplumunun eleştirilmesine yönelik politik bir alegori olduğu kanısındadır. Yani Amalek ile ilgili pasajlar Lipton'a göre dışarıdaki düşmana yönelik sınırsız şiddetten ziyade içerideki düşmana yönelik bir öz eleştiri içermektedir (Lipton, 2004, s. 143). Her iki durumda da savaş ve şiddet içeren emirlerin Tanrı'dan ziyade Tevrat'ın yazarlarına ait bir kurgu olduğu görüşü Tanrı'nın adaleti ve merhameti ile ilgili tartışmaları büyük oranda çözmektedir.

Savaş ve şiddet içeren pasajların yanı sıra Tevrat'ta birçok yerde hem adalet hem de ahlaki yaşantı emredilmektedir. Örneğin, birini vurup öldüren kişinin kendisinin de öldürüleceği, babasına yahut annesine lanet edenin cezalandırılacağı, dul kadının ve öksüzün incitilmemesi gerektiği, yalan haber taşımanın ve haksız yere tanıklık etmenin yasaklanması, bağ bozumunda ürünün tamamının devşirilmesinin yasaklanması ve kalan ürünün fakir ve gariplere ait olduğunun bildirilmesi, ak saçlı ve yaşlılara hürmet edilmesinin emredilmesi ile ölçü tartıda adaletin emredilmesi gibi (Çıkış, 21/12-17; Çıkış, 22/22; Çıkış, 23/1; Levililer, 19/10;

Levililer, 19/32-36). Aslında bu emir ve tavsiyelere bakıldığı zaman merhameti ve adaletiyle tüm insanları kucaklayan bir Tanrı tasavvuru çizilmektedir. Ancak Tevrat'ta bütüncül olarak yaklaştığımız zaman bahsettiğimiz adalet ve merhametin yöneldiği hedefin İsrailoğulları olduğunu görürüz:

“Çalmayacaksınız. Hile yapmayacaksınız. Birbirinize yalan söylemeyeceksiniz (Levililer, 19/11).”

“Öç almayacaksın. Halkından birine kin beslemeyeceksin. Komşunu kendin gibi seveceksin. RAB benim (Levililer, 19/18).”

“Yabancıyı sıkıştırabilirsin fakat kardeşinde olan kendi her şeyini elinle ibra edeceksin (Tesniye, 15/3).”

“Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde, ondan faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz ama kardeşinizden almayacaksınız. Böyle yapın ki, mülk edinmek için gideceğiniz ülkede el attığınız her işte Tanrımız RAB sizi kutsasın (Tesniye, 23/19-20).”

Yukarıdaki emir ve yasaklar İsrailoğulları ve ötekiler için olmak üzere iki farklı hüküm içermektedir. İsrailoğulları Tanrı'nın seçilmiş, mukaddes kavmidir. Dolayısıyla onlarla ilgili hükümler, adalet ve merhamet çizgisi içerisindeyken ötekiler için bu iki kavram adeta yok sayılmaktadır. Üstelik Tevrat'ta ötekilere yönelik bakış açısı bu kadarla sınırlı değildir. Özellikle öteki olarak nitelenen gruplarla yapılacak savaşlarla ilgili hükümler çok daha korkunç sahneler içermektedir. Buna göre bir kente saldırmadan önce barış teklifinde bulunma tavsiye edilmektedir. Eğer bu teklif kabul edilirse şehirdeki herkes İsrailoğulları'nın hizmetçisi olacaktır. Eğer barış teklifi kabul edilmezse bütün erkekler kılıçtan geçirilecek; kadınlar, çocuklar ve hayvanlar savaşçılar arasında paylaşılacaktır. Aslında bu durum sonraki savaş hükümlerine göre oldukça insaflıdır. Zira sadece erkeklerin öldürülmesi istenmiş kadınların ve çocukların yaşamasına müsaade edilmiştir. Savaşçı karakteriyle ön plana çıkan Yahve, öz halkına miras olarak vereceği yerlerle ilgili savaş hükümlerini biraz daha katılaştırır. Orada nefes alan hiçbir canlının sağ bırakılmamasını emreder (Tesniye, 20/10-20).

Musa'dan sonra vaadedilen topraklara ayak basan Yeşu, bölge halkıyla yaptığı savaşlarda bu emri uygular. Bu süreçte her ne kadar ordunun başında Yeşu olsa da yapılan savaşların planlayıcısı ve yöneticisi bizzat savaş Tanrı'sı olan Yahve'dir. Şehrin nasıl kuşatılacağı, ne zaman içeri girileceği ve nasıl savaşılabacağı bizzat Tanrı tarafından belirlenir. Şehir ele geçirildiğinde ise kadın-erkek, genç-yaşlı, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlardan eşeklere dek kentte ne kadar canlı varsa hepsi kılıçtan geçirilip yok edilir (Yeşu, 6/1-21). Oysa aynı Tanrı şu hükmü ortaya koymuştur: “Ne babalar çocuklarının günahından ötürü öldürülecek, ne de çocuklar babalarının. Herkes kendi günahı için öldürülecek (Tesniye, 24/16).”

Görüldüğü üzere Tevrat'taki Tanrı tasavvuru Musa ile birlikte farklı bir karakter kazanmaya başlamıştır. Artık barışçıl ve dostane bir Tanrı'dan ziyade korku salan, savaşçı bir Tanrı söz konusudur. İnsanlara görünen, evlerine misafir olan Tanrı yerine yanına yaklaşılmamasına izin vermeyen, insanlar ile arasına büyük bir mesafe koyan, savaş hatta

soykırımı emreden bir Tanrı vardır. Artık her istenildiğinde rahatsız edilmeyecek ve ismi ağza alınmayacaktır (Çıkış, 20/7). O, Musa ile beraber, tüm merhametini ve adaletini öz halkına yönelten adeta bir kabile Tanrı'sı olarak tasvir edilmiştir.

Kur'an'da da Tevrat'a benzer şekilde adalet, merhamet ve ahlaki yaşamla ilgili emir ve yasaklar söz konusudur. Hırsızlık büyük bir günah olarak görülmüş, yalan yasaklanmış, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşılması gerektiği vurgulanmış, anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, komşuya, arkadaşına, yolcuya, kölelere iyilik edilmesi emredilmiştir (Maide, 5/38; Furkan, 25/72; Hac, 22/30; Nisa, 4/36; Bakara, 2/275). Tüm bu emir ve yasaklamalarda evrensel ilkeler söz konusudur. Yine Kur'an'da birçok yerde adalet emredilir (Mümtehine, 60/8-9; Hud, 11/85; Nisa, 4/135; Nahl, 16/90). Ancak adalet sadece belli bir zümreye, kavme veya inananlara hasredilmez. Aksine bütün insanları kuşatan temel bir hak olarak görülür: *“Ey iman edenler! Adaleti ayakta tutan ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabalarınız aleyhine de olsa, yalnız Allah için şahitlik eden kimseler olunuz. Zira zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) daha yakındır. Nefsinizin arzusuna uyarak adaletten uzaklaşmayın. Eğer (shahitlik ederken) dilinizi eğer, bükerseniz veya çekinirseniz, şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır (Nisa, 4/135).”*

Kur'an'da adalet, hayatın her aşamasında -savaşlar dahil- yerine getirilmesi gereken bir konudur. Kur'an'da savaş açılması ve saldırıya uğrama durumları söz konusu olduğunda karşılık verilmesi gerektiği emredilirken haksız yere saldırıda bulunmak yasaklanır (Bakara, 2/190). Bununla beraber Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, haramı tanımayan ve hak dine girmeyen kişiler ile cizye verinceye kadar savaşılması emredilir (Tevbe, 9/29). Bu ve benzeri pasajlar, özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Kur'an'ın şiddet barındıran ve inanmayanların katledilmesini emreden bir Kutsal Kitap olarak yorumlanmasına neden olsa da bu görüşün tartışmalı olduğunu belirtmemiz gerekir. Birçok araştırmacı Kur'an'da emredilen cihat emrinin öncelikle kötülüğe karşı mücadele etme anlamı taşıdığını ikincil olarak inanmayanlara karşı savaş yapılmasını ifade ettiğini belirtmiştir (Munson, 2005, s. 230). Bu bağlamda Kur'an'da savaş, öncelikli olarak bir savunma aracı olarak görülmüştür. Her ne kadar savaş, birtakım zaruri durumlarda dinî bir emir olsa da bir katliam aracı değildir. En kötü ihtimal ile insanların vergi vermesi karşılığında yaşam haklarının -inanç özgürlüğünü içerecek şekilde- güvence altına alındığı bir uygulamadır.

Merhamet ise Kur'an'da, rahman ve rahim isimleriyle ifade edilir. Rahman ismi genel olarak Allah'ın ayırım yapmaksızın bütün yaratıklarına merhamet etmesi, onlara rızık vermesi ve şefkat göstermesi anlamına gelirken; rahim kelimesi ise Allah'ın dünyada yarattığı bütün varlıklara karşılıksız rızık vermesi, koruması ve esirgemesi; ahirette ise sadece müminlere şevkat ve merhamet göstermesi anlamına gelmektedir (Serinsu, 2009, s. 299-300). Öyleyse Kur'an'daki Tanrı tasavvuru açısından değerlendirdiğimizde Allah, yarattığı bütün varlıklara eşit mesafede bulunmakta, rızık vermekte ve merhamet göstermektedir. Zira Kur'an'a göre Allah, rahmeti kendisi üzerine farz kılmıştır (En'am, 6/12). Dolayısıyla her ne kadar cezalandıran ve yargılayan Tanrı tasavvuru Kur'an'da da yer alsın da ön plana çıkan ana temanın rahmet olduğunu söyleyebiliriz. Zira Kur'an'da Allah, lütuf ve merhamet sahibi

olarak zikredilir. O, merhamet ve şefkat sahibidir. Gökten su indirip onunla insanların beslenmesi için ürünler verendir. O, verdiği nimetleri saymaya insanların gücünün yetmeyeceği rahmet Tanrı'sıdır (İbrahim, 14/32-34). Bu bağlamda rahmet, İslam geleneğinde insan yaşamına uygun bir şekilde yeryüzünün yaratılması ve yaşama uygun bir şekilde varlığını sürdürmesi ile ilişkilendirilmiş; evrendeki düzenin devam etmesi Allah'ın rahmetinin eseri olarak yorumlanmıştır (Arpaguş, 2005, s. 236).

Sonuç

Tevrat'ta ve Kur'an'da betimlenen Tanrı tasavvurları, monoteist bir tasavvura vurgu yapmaları bakımından ortak bir paydaya sahip olsalar da gerek yaratıcılık ve seçilmişlik gerekse merhamet ve adalet açısından birbirinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda Tevrat'ta ve Kur'an'da betimlenen yaratılış öykülerinde yer alan farklılıklar, İsrailoğulları uzun tarihleri boyunca çevrelerinde yaşayan ve bir şekilde etkileşim halinde oldukları kültürlerden etkilendiklerine işaret etmektedir. Zira geleneksel görüşün aksine yaklaşık bin yıldan uzun bir süre içerisinde Yahve ile Yahudi toplumu arasındaki özel ilişkiyi yansıtan Tevrat, isimleri dahi bilinmeyen ve farklı dönemlerde yaşamış olan yazarlar tarafından derlenmiş/yazılmıştır. Kutsal Kitab'ın yazılması/derlenmesi sürecinin bu kadar uzun bir zamana yayılması bu literatürün tek elden yazılmış sistematik bir teolojiye sahip olmasını engellediği gibi kolayca açıklanamayan karmaşık birtakım görüşlerin ve birbiriyle çelişen tutarsız ifadelerin bu literatür içerisinde yer almasına neden olmuştur. Öyleyse, Tevrat'ta yaratılışla ilgili farklı öykülerin yer alması, Yahudilerin tarihi süreç içerisinde farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olduklarına işaret etmektedir. Zira Tevrat'ın ilk kitabı olan Tekvin'de yer alan iki farklı yaratılış öyküsü bu etkileşimin izlerini taşımaktadır.

Elohist ve Yahvist metinlerde evrenin ve insanın yaratılış aşamaları Tanrı ile açıklanır. Bu metinlere göre varlığın yegâne sebebi Tanrı'dır. Yani her şey ilahi dokunuşla var olmuş ve Tanrı'nın elinden çıkması dolayısıyla mükemmel bir form kazanmıştır. Kötülük unsurlarına yaratılış aşamalarında yer verilmemiştir. Kur'an'da da benzer şekilde tüm varlık Tanrı ile açıklanır. Gökler, yer ve arasındaki her şey Tanrı'nın eseridir. Yaratılan her şey kusursuz olarak ifade edilir. Özellikle evrenin ve insanın yaratılışı ifade edilirken belli aşamalar ile yaratılması Tekvin'deki öykü ile örtüşmektedir. İnsanın yaratılışı ile ilgili atıfta bulunulan toprak veya balçık, her iki kutsal kitapta da insanın ham maddesi olarak anlatılmaktadır. Bununla beraber Kur'an'da hem evrenin yaratılışı hem de insanın yaratılışı çok fazla ayrıntıya girilmeksizin anlatılmaktadır. Tanrı aşkın bir varlık olarak süreci yöneten sonsuz sıfatlarla donatılmış bir varlıktır. Oysa Tevrat'ta yer alan yaratılış öykülerinde biraz daha sürecin içinde ve antropomorfik özellikler taşıyan bir Tanrı tasavvuru betimlenmektedir.

İki kutsal kitap arasındaki farklılık, Tanrı'nın bir topluma odaklanmasını ifade eden seçilmişlik düşüncesinde de kendisini hissettirmektedir. Zira Tevrat'ta evrenselden yerele; genelden özele doğru bir akış söz konusudur. Tevrat'a göre insan, Tanrı'nın suretinde yaratılmıştır. Bu bilgi, tüm insanlığın Tanrı'nın huzurunda eşit bir statüye sahip olduğu evrensel bir bakış açısını ifade etse de kısa süre sonra yerini atalar olarak kabul edilen İbrahim,

İshak ve Yakup ile onların soyunu oluşturan İsrailoğulları'na yönelik açıklamalara bırakır. İbrahim'in tarih sahnesine çıkması Tanah teolojisinde büyük bir kırılmaya neden olur. Daha önce bütün insanları kapsayan Tanrısal ilgi ve merhamet İbrahim ile beraber İsrailoğulları'na yönelir.

Tevrat'ta Âdem ile başlayan insanlığın yeryüzü serüveni İbrahim ile doruk noktasına ulaşır. İbrahim Tanrı'nın emriyle vaad edilen topraklara doğru yola çıkar ve seçkin bir ırk olarak İsrailoğulları'nın atası olur. Tanrı onunla yaptığı ahidini soyundan gelenlerle de yapar ve onları tüm milletlere üstün kılar. Yaptıkları hatalara zaman zaman kızsız ve ahidine nâdim olsa da onları desteklemeyi sürdürür. Bu anlayışın Kur'an'da yer almadığını görmekteyiz. Kur'an'da Tanrı bütün insanlara eşit mesafede yer almaktadır. Tanrı açısından önemli olan iki ayırım söz konusudur. İman edenler ve inkarcılar. Üstünlük sadece takva ile ifade edilerek soy veya ırka dayalı bir üstünlük anlayışı Kur'an'da bulunmamaktadır.

Adalet ve merhamet konusunda da iki kutsal kitap arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Tevrat'ta Tanrı, adaleti, merhameti ve ahlaki yaşantıyı emrederken adeta bir parantez açmakta ve tüm bu ilkelerin İsrailoğulları'nı kapsadığını belirtmekte, onların dışındaki insanlar için bu ilkelerden bahsetmemektedir. Hatta bazı pasajlarda diğer kavimleri dolandırmayı, savaş esnasında kadınlardan çocuklara kadar nefes alan her canlının öldürülmesini ve her şeyin yakılıp yıkılmasını emretmektedir. Kur'an'da ise adalet ve merhamet evrensel ilkelerle açıklanmaktadır. Adaletin tüm insanları kapsayan temel bir hak olduğu vurgulanır.

Tevrat'ta ve Kur'an'da aynı konuyla ilgili pasajlarda da bazı farklılıklar söz konusudur. Örneğin, Tevrat'ta yer alan Tanrı'nın meleklerle İbrahim Peygamber'e misafir olup müjde vermesi ile ilgili pasajın bir benzeri Kur'an'da da bulunmaktadır. Ancak Tevrat'tan farklı olarak Kur'an'da yer alan ayette İbrahim'e misafir olarak gelen meleklerdir. Ayete göre insan suretinde İbrahim'e gelen melekler, İbrahim'in hazırladığı yemeğe el sürmezler. Yine Tevrat'ta Tanrı'nın adının boş yere ağza almanın yasaklanmasının aksine Kur'an'da Allah'ı zikretmek Tanrısal bir emirdir. Tevrat'ta İbrahim, Yakup ve Musa peygamberlerin Tanrı'yı gördüğüne dair betimlemelerin aksine Kur'an, Allah'ın hiçbir şekilde insanlar tarafından temaşa edilemeyeceği belirtilir. Musa peygamberin Sina'da Tanrı ile konuştuğu ve onu görmek istediği zikredilirken Kur'an'da Allah'ın dağa tecelli ettiği ve dağın paramparça olduğu belirtilerek hiçbir insanın peygamber dahi olsa Tanrı'yı dünyada görmesinin mümkün olmayacağı vurgulanır.

Kaynakça

- Adam, B. (2015). *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Arıcan, M. K. (2014). Ulûhiyet Anlayışları. R. Kılıç ve M. S. Reçber (Ed.), *Din Felsefesi El Kitabı* içinde (ss. 59-78). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Armstrong, K. (2008). *Tanrı'nın Tarihi İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin 4000 Yıllık Tarihi*. (H. Koyukan, K. Emiroğlu ve O. Özel, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Arpaguş, H. K. (2005). Tanrı Tasavvurlarında Rahmet ve Gazab. R. Biçer ve S. Akkuş (Ed.), *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu* içinde (s. 214-252). Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Atik, M. K. (2006). Kur'an'a Göre Tanrı Tasavvuru. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7), 1-27.
- Avalos, H. (2005). *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*. New York: Prometheus Books.
- Aydın, M. S. (2002). *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Batuk, C. (2003). *Tarihin Sonunu Beklemek*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Batuk, C. (2006). Âdem ve Havva'nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva'nın Hayatı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 51-96.
- Batuk, C. (2008). Tanrı'nın Asi Çocukları: Zalimlik ve Mazlumluk Arasında Şiddet Sarmalındaki Yahudiler. *Milel ve Nihal*, 5(1), 157-187.
- Brown, L. B. (2004). *The First & Final Commandment: A Search for Truth in Revelation Within the Abrahamic Religions*. Beltsville, Md: Amana Publications.
- Campbell, J. (1995). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*. (K. Emiroğlu, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Cott, J. (1984). The Biblical Problem of Election. *Journal of Ecumenical Studies*, 21(2), 199-228.
- Cowles, C. S. (2003). The Case for Radical Discontinuity. *Show Them No Mercy: 4 Views on God and Canaanite Genocide*. Zondervan.
- Çaviş, E. (2010). İslam Geleneğinde Tanrı Tasavvurları. *Eskiyeni*, (19), 55-61.
- Davies, E. W. (2010). *The Immoral Bible: Approaches to Biblical Ethics*. London: T&T Clark.
- Dhavamony, M. (2010). Dinlerde Tanrı Anlayışı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(22), 189-210.
- Eisen, R. (2011). *The Peace and Violence of Judaism: From the Bible to Modern Zionism*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. (A. Berktay, Çev.) (C. 1-3, C. 1). İstanbul: Kabbacı Yayınları.
- er-Razi, F. (2002). *Tefsîr-i Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb*. (S. Yıldırım, S. Kılıç, L. Cebeci ve C. S. Doğru, Çev.) (C. 1-23, C. 17). İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Erdal, T. (2018). Türk ve Dünya Mitlerinde İnsanın Yaratılışı ve Toprak. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (61), 113-126. doi:10.14222/Turkiyat3846
- Eşmeli, İ. (2021). İnanç ve İbadetlere Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1046-1061. Doi: 10.17859/pauifd.1020468
- Evkuran, M. (2007). İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-. *İslami İlimler Dergisi*, 1(3), 45-62.
- Gürkan, S. L. (2005). Kur'an'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (13), 25-61.

- Gürkan, S. L. (2009). *The Jews as a Chosen People: Tradition and Transformation*. New York: Routledge.
- Gürkan, S. L. (2012). *Yahudilik* (4. Baskı.). İstanbul: İsam Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2016). Barış ve Şiddet Ekseninde Yahudilik. F. Sancar (Ed.), *Din ve Şiddet: Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla* içinde (s. 117-143). Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2019). Temel Kavramlar. Ö. F. Harman (Ed.), *Kur'an'da Yahudiler* içinde (s. 29-122). İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi.
- Harman, Ö. F. (2001). İsrâil (Benî İsrâil). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Heidel, A. (2000). *Enûma Eliş Babil Yarattığı Destanı*. (İ. Birkan, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Hick, J. (2005). Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Tanrı Kavramı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 207-216.
- Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu Mitolojisi*. (A. Şenel, Çev.) (4. bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Çev.) (C. 1). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İpek, Y. (2021). Kitab-ı Mukkaddes'te Merhamet Algısı. *Erciyes Akademi*, 35(Özel sayı), 628-640. doi:10.48070/erciyesakademi.908289
- Jacobsen, T. (1976). *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*. London: Yale University Press.
- Kaiser, W. C. (1998). *The Christian and the Old Testament*. California: William Carey Library.
- Kaminsky, J. S. (2007). *Yet I loved Jacob: Reclaiming the Biblical Concept of Election*. Nashville: Abingdon Press.
- Karaman, H., Çağırıcı, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (C. 1-5, C. 4). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Karaman, H., Çağırıcı, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (C. 1-5, C. 1). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Katar, M. (2007). İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Islamic Research*, 20(2), 172-177.
- Kısa, C. (2015). Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru. *Journal of Turkish Studies*, 10(10), 639-639. doi:10.7827/TurkishStudies.8545
- Kurt, A. O. (2006). Yahudilik'te Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün. *Dini Araştırmalar*, 9(25), 61-78.
- Lipton, D. (2004). Remembering Amalek: A Positive Biblical Model for Dealing with Negative Scriptural Types. D. F. Ford ve G. Stanton (Ed.), *Reading Texts, Seeking Wisdom: Scripture and Theology* içinde (s. 139-153). Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Meyers, C. (2005). *Exodus*. New York: Cambridge University Press.
- Munson, H. (2005). Religion and Violence. *Religion*, 35(4), 223-246. doi: 10.1016/j.religion.2005.10.006
- Palmer, M. (2004). *World Religions*. London: HarperCollins.
- Sayar, S. (2022). Bazı Dinlerde ve Altay ve Yakut Mitlerinde Yarattığı ve Kötülük İlişkisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 178-202. doi:10.29157/etusbed.1083895

- Schwartz, R. M. (1997). *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Serinsu, A. N. (2009). *Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Smith, J. M. P. (2014). Religion and War in Israel. *The American Journal of Theology*, 19(1), 17-31.
- Stulman, L. (1990). Encroachment in Deuteronomy: An Analysis of the Social World of the D Code. *Journal of Biblical Literature*, 109(4), 613-632.
- Şenavcu, H. İ. (2018). Kuran Yorumlarında Tevrat Kullanılırken Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Hususlar. E. Eyuboğlu ve S. Baskın (Ed.), *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu* içinde (s. 1062-1073). Saybilder Yayıncılık.
- Taftazani, S. (1999). *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi/Şerhu'l Akâid*. (S. Uludağ, Ed.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Peygamber. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/peygamber> adresinden erişildi.
- Yazır, E. M. H. (1979). *Hak Dini Kur'an Dili* (C. 1). İstanbul: Eser Neşriyat.
- Zeyrek, S. (2017). *Kur'an'da Yahudilik ve İsrailoğulları*. İstanbul: Bir Yayıncılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14.01.2023 Kabul/Accepted: 23.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 97-114.

İBN ABBÂS'IN FIKİH MEZHEPLERİ ÜZERİNDE ETKİSİⁱ

Yunus KOCABIYIKⁱⁱ

Öz

Sahâbî, İslam Hukuku'nun iki ana kaynağı olan Kur'ân ve sünnetin ilk dönemdeki uygulanış şeklini bize ulaştıran öncü nesil kabul edilmektedir. Ancak sahâbîlerin, Kur'ân ve sünnetten aktardıklarının dışında kendi sözleri, fetva ve hükümlerinin sonraki nesiller için bir kaynak olup olmaması meselesi tartışılmalıdır. Bazı mezhepler, sahâbî kavlini mutlak olarak delil kabul ederken, bazıları ise bu görüşü reddetmiştir. Usûl içerisinde tartışılan bu konunun mezhepler üzerindeki reel yansımaları ortaya koymak, mezheplerin furû meselelerinde sahâbî kavlini ne derece kullandıklarıyla tespit edilebilmektedir. 'Abdullâh b. 'Abbâs (ö. 68/688), tefsir ilmine kaynaklığı açısından Peygamberimiz'den sonra ismi ilk sayılanlar arasında ve hadis ilminde çok hadis rivayet eden (muksirûn) sahâbîler içerisinde yer almaktadır. Tefsir ve hadis alanındaki bu önemli yerinin yanında fikhî görüşü bizlere en fazla ulaşan yedi fakîh sahâbî arasında zikredilmektedir. Fıkıh Uşûlü bağlamında yapılan şahâbî kavli tartışmasının furûda yansımaları 'Abdullâh b. 'Abbâs özelinde tespit etmek ve 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın hangi İslam Hukuk Ekolü/Ekolleri üzerinde ne şekilde fikhî bir etkiye sahip olduğuna ışık tutmak çalışmamızın ana hattını oluşturmaktadır. Bu bakımdan çalışmamızın özelde 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın genelde ise sahâbenin İslam Hukuku içerisinde sahip olduğu otoriteyi ortaya koymak açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. İslam hukuk ekolleri içerisinde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin yanında İbn Hâzım'ın (ö. 456/1063) 'Abdullâh b. 'Abbâs'tan rivayet sayısının fazla olması sebebiyle Zâhirî mezhebini, ayrıca Şîa' içerisinde İmâmîyye mezhebini de çalışmamıza dâhil etmeyi uygun gördük.

Anahtar Kelimeler: İbn Abbâs, Fıkıh Mezhepleri, Sahabî Kavli.

Ibn Abbas's Influence on the Schools of Islamic Jurisprudence

Abstract

Sahabi is regarded as the pioneer generation that brought us the way the Qur'an and the Sunnah, the two main sources of Islamic Law, were applied in the first period. However, apart from what the companions/ Sahabi conveyed from the Qur'an and the Sunnah, the issue of whether their own words, fatwas and decrees should be a source for the next generations has been discussed. While some sects accepted the Sahabi's qavl as absolute evidence, others rejected this view. Revealing the real reflection of this issue on sects, which is discussed in the fiqh methodology, can be determined by the extent to which sects use the Sahabi's kavli in furu matters. Abd Allah b. Abbas (d. 68/688) is among the first to be named after the Prophet in terms of his source of tafsir science and is among the companions who narrate many hadiths (muksirûn) in the science of hadith. In addition to this important place in the field of tafsir and hadith, his name is mentioned among the seven faqih Sahabi's whose fiqh view reaches us the most. The main framework of our study is to determine the reflection of the şahâbî kavli debate in the context of Fıkıh Uşûl in the context of 'Abdullâh b. 'Abbâs in the context of 'abd al-'Abbâs and to shed light on

ⁱ Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2017 yılında tamamlanan "İbâdât Bağlamında İbn Abbâs'ın Fıkıh Mezhepleri Üzerindeki Etkisi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Dr. Arş. Gör, Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Fıkıh Anabilim Dalı, e-posta: yunuskocabiyik@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2005-4033.

which Islamic Law Schools have a fiqh influence. In this respect, we believe that our study is important in terms of Sahabi revealing the authority that 'Abd Allah b. 'Abbas in particular enjoys within the Islamic Law of the Companions in general. In addition to the Hanafi, Shafi'i, Maliki, and Hanbali sects among the Islamic schools of law, it was deemed appropriate to include the Zahiri sect in our study due to the high number of narrations from Ibn Hazzam (d. 456/1063) 'Abd al-Allah b. 'Abbas, as well as the Imamiyya sect from within Shia'.

Keywords: *Ibn 'Abbas, Fiqh Sects, Sahabi's qawl.*

Structured Abstract

Sahabi is regarded as the pioneer generation that brought us the way the Qur'an and the Sunnah, the two main sources of Islamic Law, were applied in the first period. However, apart from what the companions/sahabi conveyed from the Qur'an and the Sunnah, the issue of whether their own words, fatwas and decrees should be a source for the next generations has been discussed. While some sects accepted the sahabi's qawl as absolute evidence, others rejected this view. Revealing the real reflection of this issue on sects, which is discussed in the fiqh methodology, can be determined by the extent to which sects use the sahibî's qawlî in furu matters. Abd Allah b. Abbas (d. 68/688) is among the first to be named after the Prophet in terms of his source of tafsir science and is among the companions who narrate many hadiths (muksirûn) in the science of hadith. In addition to this important place in the field of tafsir and hadith, his name is mentioned among the seven faqih sahabîs whose fiqh view reaches us the most. In addition to these scientific characteristics of 'Abd Allah b. 'Abbas, the fact that the Prophet's uncle's son and aunt Maimuna (d. 51/671) was the Prophet's companion makes his place in the companion even more important. In our opinion, the influence of the fiqh views of 'Abd Allah b. 'Abbas, who had such an important place among the companions /sahabis, on the sects should be of great importance. Our study has been limited to some sects in order to reveal the effect of 'Abdallah b. 'Abbas's fiqh views on sects. In addition to the Hanafi, Shafi'i, Maliki, and Hanbali sects among the Islamic legal schools, we considered it appropriate to include the Zahiri sect in our study due to the high number of narrations from Ibn Hazzam (d. 456/1063) 'Abdullâh b. 'Abbâs, as well as the Imamiyya sect from within Shia'. In our study, we did not examine the accuracy of the narrations from 'Abdallah b. 'Abbas. We are of the opinion that this issue should be subject to a separate examination. In our study, Serahsî's (b. 483/1090) *al-Mebsût*, Ibn Kudâme's (b. 620/1233) *al-Muğnî*, Ibn Hazzam's (b. 456/1063) *al-Muḥalla* and Nawawî's (b. 745/1344) *al-Majmu'* were our important sources. In addition, in terms of the Maliki sect, *Sehnûn's* (d. 240/855) *al-Mudawwana*, Ibn Rushd's (d. 595/1198) *Bidâyetu'l-Muctehid* and *Karâfî's* (d. 684/1285) *al-Zahîra* have been also important sources for our study. For the Imamiyya sect, *al-Mebsuṭ* of *Tûsî* (d. 460/1067) was the first source we used. In addition, *Hillî's* (d. 726/1325) *Muḥtelefû's-Şîu*, *Kuleynî's* (d. 329/941) *Furû'u'l-Kâfi* and *Najafî's* (d. 1266/1850) *Jawahiru'l-Kalam* were the sources of our work. In our study, we tried to reveal the authority of 'Abdullâh b. 'Abbâs (d. 68/688) in terms of his origin in Islamic legal schools and his fiqh influence within the framework of certain issues. It is possible to say that this authority is not limited to a particular sect and that 'Abdullâh b. 'Abbâs influenced the views of many sects.

The Islamic schools of law took as evidence a saying, a fatwa and a verdict of 'Abdullâh b. 'Abbâs in some places, a commentary that he had brought to a verse on the subject, and in some places a hadith narrated from him as evidence, and consequently came to a verdict. We have observed with various examples that 'Abdullâh b. 'Abbâs was taken as a source by more than one sect that thought differently on the same subject. This may have been due to the possibility that there were deficiencies arising from the narrations, as well as the need to cite an important companion such as 'Abdullâh b. 'Abbâs as evidence in basing the views of the sects. For example, Ibn Kudâme (d. 620/1233) criticizes one of the words of 'Abdullâh b. 'Abbâs which the Hanafi sect takes as evidence for shortening the prayers of the safari, by saying that 'Abdullâh b. 'Abbâs cannot comprehend the matter due to his age, while he himself cites another quote of 'Abdullâh b. 'Abbâs on the same subject as evidence. This situation. It can be seen as an effort not to keep an important companion out of the conclusion he reached was followed by the mujtahids like

Abdullah b. Abbas. Within the framework of our study, we also noticed that 'Abdullâh b. 'Abbâs 's fiqh authority over sects was subjected to criticism in some places. However, these criticisms were not made directly to the view of 'Abdullâh b. 'Abbâs. For example, although the Hanafi sect took 'Abdullâh b. 'Abbâs as evidence for shortening the prayers of the seferi, Ibn Kudâme (d. 620/1233) claims that was not old enough to know the facts or to reason with the rulings at the time the prayers were supposed. Ibn Kudâme does not criticize the view of 'Abdullâh b. 'Abbâs'in here, but states that 'Abdullâh b. 'Abbâs should not be taken as a basis for this issue because of his age. Ibn Kudâme's criticism in question amounted to the fact that 'Abd Allah b. 'Abbas was a companion of a child, and that the narration from him was narrated or şaz.

As a result, the fiqh views of 'Abdullâh b. 'Abbâs were taken as evidence by sects without being reduced to a single sect. The same views or different views based on 'Abdullâh b. 'Abbâs became an important legal source of different sects on different issues. The main line of our study is to determine the reflection of the şahâbî qavli debate in the context of fiqh methodology in the context of 'Abdullâh b. 'Abbâs and to shed light on which Islamic Law Schools which have a fiqh influence. In this respect, we believe that our study is important in terms of revealing the authority that 'Abdullâh b. 'Abbâs in particular plays an important role within the Islamic Law of the Companions in general.

Giriş

Çalışmamızda öncelikle ‘Abdullâh b. ‘Abbâs hayatı ana hatlarıyla ifade edilmektedir. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın ilmi kişiliği, hocaları, öğrencileri ve kendisine nispet edilen eserler detay vermeden çalışmamızda yer almaktadır. Bu bilgilerin ardından ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın fıkıh mezhepleri üzerindeki etkisi örneklerle incelenmektedir.

‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın fıkıh mezhepleri üzerindeki etkisi, ibâdât konuları bağlamında incelenmektedir. İncelediğimiz ilk konu imama uyan kişinin fâtiha suresini okumasının hükmü meselesi olmuştur. İslam hukuk ekolleri namazı münferid olarak eda eden kişinin fâtiha suresini namazda okunmasının vucûbiyeti hususunda ittifak halindedirler. Ancak mezhepler imama uyan kişinin, imamın arkasında fâtiha suresini okumasının vucûbiyeti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Çalışmamızda ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın bu ihtilaf hususundaki etkisi incelenmiştir. İncelenen diğer bir konu seferî olan kimsenin namazını kısaltmasının hükmü meselesidir. İslam hukuk ekolleri yolculuk şartlarını yerine getiren ve hükmî olarak yolcu olan bir kimsenin namazlarını kısaltarak kılmasının hükmü konusunda farklı görüşlere sahiptir. Yolculuk esnasında namazları kısaltmanın ruhsat mı yoksa azimet mi olduğu hususuna farklı delillerle farklı şekilde yaklaşmıştır. Bu konuda sahâbeden gelen söz ve fiiller mezheplerin kendi görüşlerini delillendirmeleri açısından büyük öneme sahiptir. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs da bu konuda mezheplerin kendilerine delil aldıkları sahabîlerden biri olmuştur. İncelenen son konu ise hastalanma sebebiyle namazları cemetmenin hükmü hususundadır. İslam hukuk ekolleri namazların cemedilmesi hususunda farklı görüşlere sahiptir. Hanefî mezhebine göre namazlar sadece Arafat ve Müzdelife’de cemedilebilirken, diğer mezhepler Arafat ve Müzdelife dışında da farklı sebeplerden dolayı namazların cemedilebileceğini ifade etmişlerdir. Bazı mezheplerin öne sürdüğü namazların cemedilmesine sebep olan durumlardan biri de hastalıktır. Hastalık sebebiyle cemedilmesine ruhsat veren mezhepler ortaya koydukları farklı delillerin yanında ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın bu konuda rivayet ettiği hadislerden etkilenmişlerdir.

1. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs

A. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın Hayatı

‘Abdullâh b. ‘Abbâs b. ‘Abdi’l-Muṭṭalib b. Hâşim b. ‘Abdi’l-Menâf b. Kṣay el- Kureyşî el- Hâşimî. (İbn Abdilberr, 2006, s. 465; İbnu’l-Esîr, 1280, III/192; el-Fâsî, 1985, V/190, İbn Hacer, 1326, V/276) Peygamberimiz’in amcasının oğludur. Babası Peygamberimiz’in amcası Hz. Abbas, dedesi Abdulmuttalib’dir. Annesi ise Hâris’in kızı Lubâbe’dir. Teyzesi ise Peygamber Efendimiz’in zevcesi Meymûne bnt. Hâris’dir (ö. 51/671). (İbnu’l-Esîr, 1280, III/193) ‘Abdullâh b. ‘Abbâs (ö. 68/688), hicretten 3 yıl evvel dünyaya gelmiştir. (İbn Sa’d, 2001, VI/321; İbn Abdilberr, 2006, s. 465; İbnu’l-Cevzî, 1989, I/379) Hicretten 5 yıl önce dünyaya geldiği konusunda rivayet olsa da, İbn Hacer el-‘Asḫâlânî’ye (ö. 852/1449) göre hicretten 3 yıl önce

Mekke'de dünyaya geldiği sabittir. (İbn Hacer, 2005, IV/122) Bu tarih dikkate alındığında 'Abdullâh b. 'Abbâs, Peygamberimizin vefatı sırasında 13 yaşında olmaktadır. (İbnu'l-Cevzî, I/379)

Peygamberimiz'in amcası Abbâs, hicretten sonra ailesi ile birlikte Mekke'de kalmıştır. 'Abdullâh b. 'Abbâs, annesi ve babası ile birlikte Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye hicret etmiştir. (ez-Zehebî, 1996, III/333; İbn Kesîr, 2007, IX/53) Ancak kendisi Mekke'nin fethinden önce Müslüman olmuştur. Kendisi de bunu doğrulamış ve şöyle demiştir:

"Ben ve annem mustağ'afînlerdendik. ¹ Ben çocuklardan, annem kadınlardan [mustağ'afîk]." (Zehebî, III/333; İbn Kesîr, IX/53)

'Abdullâh b. 'Abbâs, 30 ay kadar Peygamberimiz'in ashabı olmuştur. (Zehebî, III/333; İbn Kesîr, IX/53) Huneyn'in ve Tâif'in fethine şahitlik etmiştir. (Zehebî, III/333; İbn Kesîr, IX/53) Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman (ö. 35/656), 'Abdullâh b. 'Abbâs ile halifelik dönemlerinde istişare yapmışlardır. (Zehebî, III/333; İbn Kesîr, IX/53) Ya'kûb b. Zeyd'in aktardığına göre, Hz. Ömer önemli meselelerde 'Abdullâh b. 'Abbâs ile istişare yapardı. (Zehebî, III/333; İbn Kesîr, IX/53) İkrime'den (ö. 105/723) gelen rivayete göre 'Abdullâh b. 'Abbâs şöyle demiştir:

"Hz. Ömer ile birlikte on bir defa haccettim." (İbn Sa'd, VI/336)

'Abdullâh b. 'Abbâs (ö. 68/688), Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada da hac ibadetini gerçekleştirmekteydi. (İbn Sa'd, VI/337) 'Abdullâh b. 'Abbâs, Hz. Ali (ö. 40/661) ile Mu'âviye (ö. 60/680) arasında gerçekleşen hilafet kavgasında amcasının oğlu Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. (Zehebî, III/356) 'Abdullâh b. 'Abbâs, Hz. Ali ile birlikte Cemel, Sıffin ve Nehravân savaşlarına şahit olmuştur. (İbn Sad, VI/338; İbn Abdilberr, 468)

'Abdullâh b. 'Abbâs'ın Tâif'te vefat ettiğine dair ittifak vardır. (İbn Abdilberr, 466; İbnu'l-Esîr, III/195; Zehebî, III/358; İbn Hacer, IV/120) Vefat ettiği senenin 68 (İbnu'l-Esîr, III/195), 70 (İbnu'l-Esîr, III/195), 71 (İbnu'l-Esîr, III/195), 73 (İbnu'l-Esîr, III/195) veya 74 (İbn Abdilberr, 466) senelerinin biri olduğu konusunda ihtilaf olsa da hicri 68 senesinde vefat ettiği daha kuvvetlidir. (İbnu'l-Cevzî, I/384; İbnu'l-Esîr, III/195; Zehebî, III/359) Hicretten 3 yıl önce doğduğu sabit olduğu ve hicretin 68. yılında vefat ettiği varsayıldığında 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın hicri olarak 71 yaşında vefat ettiği anlaşılmaktadır. İbn Munzir'den (ö. 318/930) gelen rivayete göre 'Abdullâh b. 'Abbâs vefat ettiği zaman İbn Hânîfe şöyle demiştir:

"Bugün, bu ümmetin bilgini öldü." (İbnu'l-Cevzî, I/384; Fâsî, V/192)

'Abdullâh b. 'Abbâs'ın (ö. 68/688) kabri Tâif'te meşhur olan Mescid-i Kebîr'dedir. Kabri, Abbâsi Halîfesi Nâşır (ö. 622/1225) tarafından yaptırılmıştır. (Fâsî, V/192) 'Abdullâh b.

¹ Musteğ'afîn, kelime olarak zayıf bırakılmış, baskıya maruz kimseler anlamındadır. Mekke fethedilmeden önce orada yaşayan ve azınlık durumunda olan Müslümanlar için kullanılır.

‘Abbâs’ın, ‘Abbâs, ‘Alî Seccâd, Fağl, Muḥammed, ‘Ubeydullâh, Lubâbe ve Esmâ adlarında yedi çocuğu olmuştur. (İbnu’l-Cevzî, I/384)

B. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın İlmi Kişiliği

‘Abdullâh b. ‘Abbâs (ö. 68/688) ilminin derin ve genişliğinden dolayı “el-Baḥr” yani deniz olarak isimlendirilmiştir. (Fâsî, V/190; İbn Hacer, V/276) Ayrıca kendisine, Ḥabru’l-Umme (Ümmetin Bilgini), Fağlhu’l-Aşr (Asrın Fakîhi), İmâmu’t-Tefsîr (Tefsirin İmâmı) gibi ilmi isimlerde verilmiştir. (Zehebi, III/332)

‘Abdullâh b. ‘Abbâs, tefsir ilminde Hz. Peygamber’den sonra en büyük kaynak olarak sayılmaktadır. (Cerrahoğlu, 1972, s. 82) ‘Abdullâh b. ‘Ömer (ö. 74/693) ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın tefsir ilmindeki yeri hakkında şöyle demiştir:

‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın Kur’ân tefsirindeki cesareti beni çok şaşırtmıştır. Şu an şunu öğrendim ki ona ilim verilmiştir. (İbnu’l-Cevzî, I/382)

‘Abdullâh b. ‘Abbâs, çokça hadis rivayet eden sahabîlerden (*muksirûn*) biri olmasıyla hadis ilminde de önemli bir yere sahiptir. İsnadı ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a dayanan ve Peygamberimizden bize ulaşan 1660 hadis vardır. (Zehebî, III/359; Fâsî, V/190) Bunlardan sahîheyn’de (Buḥârî ve Müslim) yer alan hadis sayısı 75, sadece Buḥârî’de (ö. 256/870) yer alan hadis sayısı 120, sadece Müslim’de (ö. 261/875) yer alan hadis sayısı ise 9’dur. (Zehebî, III/359) İbn Hacer’in (ö. 852/1449) ifade ettiğine göre ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın (ö. 68/688) Peygamberimiz’den semâ’ (bizzat işittiği) yoluyla gelen rivayeti sayısı ondan fazladır. (İbn Hacer, V/279) ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın rivayet ettiği diğer hadisler ise bizzat Peygamberimiz’den duydukları değil, sahâbenin önde gelenlerinden duyup rivayet ettiği hadislerdir. (Zehebî, I/41; İbn Hacer, V/276)

C. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın Hocaları

‘Abdullâh b. ‘Abbâs (ö. 68/688), Peygamberimiz döneminde 13 yıl, sahâbe döneminde ise 58 yıl geçirmiştir. Peygamberimiz’den öğrendiklerinin yanında, sahâbeden de Peygamberimiz’in söz ve fiillerini sürekli öğrenme imkânı bulmuştur. Bu itibarla ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın hocalarının en başında gelenler; Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekr (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656), Hz. Ali (ö. 40/661), Ubey b. Ka’b (ö. 33/654), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve ‘Abdullâh b. Mes’ûd’tur (ö. 32/652). ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, Hz. Ali (ö. 40/661) ve Zeyd b. Sâbit’ten (ö. 45/665) ise birebir ilim tahsil etmiştir. (Zehebî, III/32) ‘Abdullâh b. ‘Abbâs bunlar arasından en fazla Hz. Ali’den etkilenmiştir. Hz. Ali ile ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın birçok konuda aynı görüşe sahip olmasının yanında İbn Kudâme’nin (ö. 620/1233) rivayet ettiğine göre ‘Abdullâh b. ‘Abbâs şöyle demiştir:

ما علمي إلى علم علي إلا كالفرارة إلى المتعجر إذا ثبت لنا عن علي قول ، لم نعه إلى غيره

Eğer Ali'den bir söz sabit olursa biz başka bir söze gitmeyiz. Benim ilimim, [deniz için] denizin ortasındaki çökelti gibidir, bunun dışında olan ne varsa Ali'nin ilmidir. (İbn Kudâme, 1997, IX/206)

D. 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın Öğrencileri

'Abdullâh b. 'Abbâs'tan (ö. 68/688) Mücâhid (ö. 103/721), Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve birçok kimse ilim tahsil etmiştir. Bunlardan bazıları; İkrime (ö. 105/723), Miksam, Kureyb, Enes b. Mâlik (ö. 97/711), Ebu't-Tufeyl (ö. 100/718-19), Ebû Umâme b. Sehl, Ubeydullâh b. 'Abdillâh (ö. 98/716), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), 'Alî b. Hüseyn (ö. 94/712), Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), 'Aât b. Yesâr (ö. 103/721) ve 'Aât b. Ebî Rabâh'dır (ö. 114/732). (Zehebî, III/332)

Fuat Sezgin, tefsir alanında 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın en önemli öğrencilerinin Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Daḥḥâk b. Muzâḥim (ö. 105/723) ve 'Aât b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) olduğunu söylemektedir. (Sezgin, 1991, I/61)

İbn Hazm (ö. 456/1063) ise Mekke'nin fakîh tabîînleri 'Aât b. Ebî Rabâh (ö. 114/732), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Mücâhid (ö. 103/721), el-Leys (ö. 100/718-19), 'Abdullâh b. 'Ubeyd, 'Amr b. Dînâr (ö. 126/744), 'Abdullâh b. Sâbit ve İkrime'yi (ö. 105/723) 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın öğrencileri ve takip edenleri olarak zikretmektedir. (İbn Hazm, 1347, V/95) Yine Basra fakihleri arasında zikrettiği Câbir b. Zeyd'in (ö. 93/711-12) de 'Abdullâh b. 'Abbâs'tan ilim tahsil ettiğini söylemektedir. (İbn Hazm, V/97)

'Abdullâh b. 'Abbâs'tan 200 kadar râvî hadis rivayet etmiştir. (Zehebî, III/333)

E. 'Abdullâh b. 'Abbâs'a Nispet Edilen Eserler

Fuat Sezgin, 'Abdullâh b. 'Abbâs'a (ö. 68/688) nispet edilen sekiz eserden bahsetmektedir. Bunlar; *Tefsîru İbn 'Abbâs, Ğarîbu'l-Ḳur'ân, Mesâilu Nâfi' b. Ezrak, el-Luġât fi'l-Ḳur'ân, Kaşîdetu Medḥ, Musned, Havâşu Baḍi'l-Ed'iyye ve Ḥadîsu'l-Mirâc*'dir. (Sezgin, I/66, 7) Diyanet Vakfı Ansiklopedisi 'Abdullâh b. 'Abbâs maddesi yazarı İsmail Lütü Çakan ve Muhammed Eroġlu, Fuat Sezgin'in yapmış olduğu bu tasnifi genel itibariyle madde içerisinde kullanmışlardır. İlk beş eseri Fuat Sezgin'in verdiği bilgiler ışığında tanıtan yazarlar, son üç eseri ise Fuat Sezgin'den alıntı yaparak sadece isimlerini zikretmişlerdir. (Çakan-Eroġlu, 1988, I/79) Ancak Ali Bulut, Fuat Sezgin'in ve DİA maddesi yazarlarının iki farklı eser olarak zikrettiği *Ğarîbu'l-Ḳur'ân* ve *el-Luġât fi'l-Ḳur'ân* adlı eserlerin farklı isimler verilen aynı eserler olduğunu ifade etmektedir ve bu eserleri tek bir eser olarak ele almaktadır. (Bulut, 2005, s. 280, 1) Bu konuda çalışma yapan diğer bir isim olan Ahmet Bulut, Fuat Sezgin'in ve DİA maddesi yazarlarının iki farklı eser olarak zikrettiği *Ğarîbu'l-Ḳur'ân* ve *el-Luġât fi'l-Ḳur'ân* adlı eserlerin Esad Efendi, Âtîf Efendi ve Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki yazma nüshalarını karşılaştırarak *Kitâbu Ğarîbu'l-Ḳur'ân* adıyla 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın (ö. 68/688) bir eseri olarak 1993 yılında

Qâhire’de neşretmiştir. Yapılan bu çalışmadan daha sonra Ali Bulut, bu esere neden farklı isimler verildiğini delilleriyle birlikte açıklamıştır. (Bulut, 281)

2. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın Fıkıh Mezhepleri Üzerindeki Etkisi

‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın fıkıh mezhepleri üzerindeki etkisini incelerken ele aldığımız iki örnek, fıkıh mezheplerinin ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a (ö. 68/688) nispet edilen birden fazla görüşü kullanarak farklı sonuçlara ulaştığı hükümler bakımından ele alınmaktadır. Mezheplerin konuyla ilgili delillerinin tamamını zikretmek çalışmanın hacmi itibariyle mümkün olmayacaktır. Bu sebepten dolayı mezhebin temel delilini ve bunun yanında varsa ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın o mezhebe kaynaklık teşkil eden yönü üzerinde durmanın çalışmanın amacıyla daha uygun olacağı kanaatine vardık. Mezheplerin görüşünü bu çerçevede sunduktan sonra, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ı kendisine kaynak edinerek farklı sonuçlara ulaşan mezheplerin görüşlerini değerlendirdik. Kullandığımız farklı kaynaklarla, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın görüşünden etkilenen mezhepler arasında hangi delilin daha kuvvetli olduğu tespit etme gayreti içerisinde olduk.

Üçüncü örneğimiz olan hastalık sebebiyle namazları cemetmenin hükmü meselesi ise ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın (ö. 68/688) görüşüne dayanarak birden fazla mezhebin aynı sonuca vardığı bir örnek olarak ele alınmıştır. İlk iki örnekte olduğu gibi mezhebin görüşünü aktarırken mezhebin temel delilini ve bunun yanında varsa ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın o mezhebe ne şekilde kaynaklık ettiği ortaya koymakla yetindik. Mezheplerin görüşünü bu çerçevede sunduktan sonra, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ı kendisine kaynak edinerek aynı ictihâdî sonuca ulaşan mezheplerin görüşlerini değerlendirdik. Buradaki ayırt edici husus, mezhepleri aynı sonuca varmaları değil, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın görüşüne dayanarak aynı sonuca ulaşmalarıdır.

A. İmama Uyan Kimsenin Fâtiha Suresini Okumasının Hükmü

İslam hukuk ekolleri namazı münferid olarak eda eden kişinin fâtiha suresini namazda okunmasının vucûbiyeti hususunda ittifak halindedir. Hanefi mezhebi dışındaki ekollere göre fâtiha suresini okumak farz iken, Hanefi mezhebine göre vaciptir. (Cezîrî, 1986, I/229) Ancak mezhepler, imama uyan kimsenin imamın arkasında fâtiha suresini okumasının vucûbiyeti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı ekoller imamın kıraatının aynı zamanda cemaatin kıraatı olduğunu kabul etmiştir. Bazı ekoller ise imam ve cemaatin her birinin kıraatının ayrı olduğunu iddia etmiş ve her birinin fâtiha suresini okuması gerektiğine hükmetmişlerdir. Bu sonuçlara ulaşmada sahâbîlerin görüşü ve bu sahâbîler arasında ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın görüşü de mezhepler tarafından birer delil olarak kullanılmıştır.

Hanefi mezhebine göre münferid olarak namaz kılan kimsenin fâtiha suresini okuması vaciptir. Kasıtlı olarak kişinin fâtiha suresini okumayı terk etmesi durumunda ise bu hükmün vacip olmasından dolayı o namaz batıl olmaz. (Cezîrî, I/229) Hanefi mezhebine göre, fâtiha sûresi namazın bir şartı olmadığından dolayı onun yerine bir uzun veya üç kısa ayetin okunması caizdir. (Nevevî, IV/297) Mezhebin bu konudaki delili şu ayettir:

فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ

Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. (Müzzemmil, 73/20)

Hanefi mezhebi bu ayete dayanarak namazda fâtiha suresinin okunmasının farz değil, vacip olduğuna hükmetmiştir. İmâma uyan kişinin ise kıraatın sesli veya sessiz olması fark etmeksizin fâtiha sûresini okuması farz veya vacip değildir. (Serahsî, I/119) İmâm ister açıktan ister gizliden okusun imama uyan kişi kıraata dair bir şey okumaz. (İbn Hazm, III/238) Mezhebin bu konuda Kur'an'dan delili ise şu ayettir:

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz olun ki rahmete nâil olasınız. (Arâf, 7/204)

'Abdullâh b. 'Abbâs'tan (ö. 68/688) rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed (sav) ile birlikte sahâbe sesli bir şekilde namazda kıraat ediyordu. Bu kıraatta bir karışıklık meydana gelmesi üzerine bu ayet inmiştir. 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın iddiasına göre bu ayet, anlattığı olayın akabinde namazda imam tarafından okunan Kur'an için inmiştir. (el-Cessâs, 1992, IV/215; İbn Munzir, III/105, 5) Hanefî mezhebine göre imama uyan kişinin imamın arkasında fâtiha suresini okuması ise tahrimen mekruhtur. (Cezîrî, I/229) Bu hükmün delili ise şu hadistir:

إِنَّمَا جُعِلَ الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ، فَإِذَا كَبَّرَ فَكَبِّرُوا، وَإِذَا قَرَأَ فَاتَّصِلُوا

İmâm kendisine uyulması için vardır. İmâm tekbir aldığı anda tekbir alın, imam kıraat yaptığı anda susup dinleyin. (İbn Mâce, 1952, I/276)

Cezîrî'ye (ö. 1360/1941) göre, Hz. Alî (ö. 40/661), 'Abdullâh b. 'Abbâs (ö. 68/688), 'Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652) (İbn Abdilberr, IV/228) ve 'Abdullâh b. 'Ömer'in (İbn Abdilberr, IV/224) (ö. 74/693) aralarında bulunduğu seksen kadar sahâbe imamın arkasında fâtiha suresinin okunmasını menetmişlerdir. 'Abdullâh b. Mes'ûd imamın arkasında kıraatı soran bir kişiye imamın okuduğu Kur'an'ı dinlemesini söylemiştir. (İbn Munzir, III/104)

Şâfiî mezhebinde ise fâtiha sûresini okumak namazın farzlarından ve onun dışında Kur'an'dan başka bir şey okumak fâtiha sûresinin yerine geçmemektedir. Bütün farz veya nafîle, açıktan okunan veya gizliden okunan, imama uyulan veya münferid kılınan namazlarda erkek olsun, kadın olsun veya seferî olsun her kişi fâtiha suresini okumaktadır. (Şâfiî, II/7244; Nevevî, IV/296; Zuhaylî, I/248) Şâfiî mezhebinin görüşüne delil olan hadis şu şekildedir:

لا صلاة الا بقراءة

Namaz ancak kıraatla olur. (Müslim, 2006, I/185)

Şâfiî mezhebine göre kıraatın açıktan yapıldığı vakitlerde imam, fâtiha suresini okuduktan sonra cemaatinde okuması için bir süre beklemektedir. (Serahsî, I/119) Nevevî (ö. 745/1344) bu konuda Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656), 'Abdullâh b. 'Abbâs (ö. 68/688) ve İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) de aynı görüşte olduğunu söylemektedir. (Nevevî, IV/296)

İmâm Mâlik'e göre ise imama uyan kişi imamın kıraatı açıktan yaptığı sabah, akşam ve yatsı namazında fâtiha suresini okumazken, imamın kıraatı gizliden yaptığı öğle ve ikinci namazlarında fâtiha suresini okumalıdır. (İbn Munzir, III/106; İbn Abdilberr, IV/228; Serahsî, I/119) Mâliki mezhebinin delillerinden biri 'Abdullâh b. 'Abbâs'tan rivayet edilen bir olaydır. Bir kişi, 'Abdullâh b. 'Abbâs'a imama uyduğumda fâtiha suresini okuyayım mı diye sorduğunda 'Abdullâh b. 'Abbâs şu şekilde cevap verir:

Öğle ve ikinci namazlarında, evet [fâtiha sûresini oku]. (Serahsî, I/200)

Hanbelî mezhebinde ise imamın sesli kıraat yaptığı sabah, akşam ve yatsı namazlarında imama uyan kişinin fâtiha suresinin okunmasına gerek yoktur, sessiz kıraat yaptığı öğle ve ikinci namazlarında ise fâtiha suresini okuması müstehaptır. (İbn Kudâme, II/259-65; Cezîrî, I/230) İmamın sesli kıraat yaptığı sabah, akşam ve yatsı namazlarında, imam uyan kişinin kıraatı imamın kıraatıdır. İmamın sessiz kıldıracağı öğle ve ikinci namazlarında ise imama uyan kişi kendi kıraatını yapar. (İbn Munzir, 2004, II/15) Hanbelî fakîh İbn Kudâme (ö. 620/1233), 'Abdullâh b. 'Abbâs'ı imamın arkasında sesli ve sessiz bütün namazlarda fâtiha suresini okumayan dokuz sahâbeden biri olarak zikretmektedir. (İbn Kudâme, II/266)

Zâhirî mezhebine göre ise ister imam olsun ister imama uyan kişi olsun isterse de münferid namaz kılınsin fâtiha okumak her kişiye farzdır. (İbn Hazm, III/236) Bu konudaki delilleri ise şu hadistir:

لا صلاة لمن لا يقرأ بفاتحة الكتاب

Fâtiha sûresini okumayan kişinin namazı olmaz. (Buhârî, 2012, I/207)

İmama uyan kişinin imamın arkasında fâtiha suresi dışında bir şey okuması ise caiz değildir. (İbn Hazm, III/236) Zahirî mezhebinin delillerinden biri de (İbn Hazm, III/237) 'Abdullâh b. 'Abbâs'a (ö. 68/688) ithaf edilen şu sözdür:

اقرأ خلف الامام فاتحة الكتاب

"İmamın arkasında fâtiha suresini oku." (İbn Ebî Şeybe, II/307)

Yine 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın,

لا بد أن يقرأ خلف الامام فاتحة الكتاب جهر أو لم يجهر

"Açıktan veya gizliden olsun imamın arkasında fâtiha suresinin okunması kesinlikle gereklidir" (San'ânî, II/130) sözü de Zahirî mezhebinin bir delili olarak İbn Hazm (ö. 456/1063) tarafından zikredilmektedir. (İbn Hazm, III/237)

İmâmiyye mezhebine göre fâtiha suresini bütün namazlarda okumak farzdır. (Tûsî, I/106) Mezhebin imamın arkasında fâtiha okunması görüşüne dair farklı birçok rivayet gelmişse de Hillî'ye (ö. 726/1325) göre bu rivayetler cemedildiğinde imamın sesli kıraat yaptığı namazlarda fâtiha suresini okumak haram, yine sesli kıraat yaptığı namazlarda sesi duyulmaz ise ona uyan kişinin fâtiha suresini okuması müstehaptır. İmâmın sessiz kıraat yaptığı namazlarda ise ona uyan kişi fâtiha suresini okuyup okumama konusunda muhayyerdir. (Hillî, II/504)

Sonuç olarak imamın arkasında fâtiha suresinin okunması meselesi İslam hukuk ekolleri tarafından tartışılmış ve farklı deliller öne sürülmüştür. 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın (ö. 68/688) görüşleri, ondan gelen rivayetler, ona rivayet olunan hadisler de öne sürülen bu deliller arasındadır. Hanefî mezhebi A'râf Sûresi 204. ayeti, 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın yorumladığı şekilde ele alarak imamın sesli kıraat yaptığı sabah, akşam ve yatsı namazlarında ona uyan kişinin kıraat yapmaması hükmüne varırken, Nevevî (ö. 745/1344) ise 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın kendi mezhebiyle aynı görüşte olduğunu, imama uyan kişinin her namazda fâtiha suresini okunmasının farz olduğunu savunmaktadır. Mâlikî mezhebinin imamın sessiz kıraat yaptığı öğle ve ikindi namazlarında imama uyan kişinin fâtiha okuması gerektiği görüşünün önemli delillerinden birisi de 'Abdullâh b. 'Abbâs'a nispet edilen sözdür. İbn Kudâme (ö. 620/1233) ise 'Abdullâh b. 'Abbâs'ı imamın arkasında kıraat yapmayan sahâbîler arasında zikretmektedir. İbn Hâzım da (ö. 456/1063) 'Abdullâh b. 'Abbâs'a nispet edilen sözlerle imamın arkasında olsun, münferit olsun fâtiha suresinin okunması gerektiğini söylemiştir.

'Abdullâh b. 'Abbâs'tan gelen bu farklı rivayetler ve isnadlar cemedildiğinde, 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın imamın kıraatını açıktan yaptığı sabah, akşam ve yatsı namazlarında imama uyan kişinin fâtiha suresini okumaması, imamın kıraatını gizliden yaptığı öğle ve ikindi namazlarında imama uyan kişinin fâtiha suresini okuması gerektiği görüşünü kabul ettiğinin daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Bu dikkate alındığında 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerini etkilemesinin yanında, Mâlikî mezhebinin görüşü 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın kuvvetli görüşüyle örtüşmektedir.

B. Seferî Olan Kimsenin Namazı Kısaltmasının Hükmü

İslam hukuk ekolleri yolculuk şartlarını yerine getiren ve hükmî olarak yolcu olan bir kimsenin namazlarını kısaltarak kılması meselesinde farklı görüşlere sahiptir. Yolculuk esnasında namazları kısaltmanın ruhsat mı yoksa azimet mi olduğu hususuna farklı delillerle farklı şekilde yaklaşmıştır. Bu konuda sahâbeden gelen söz ve fiiller mezheplerin kendi görüşlerini delillendirmeleri açısından büyük öneme sahiptir. 'Abdullâh b. 'Abbâs da (ö. 68/688) bu konuda mezheplerin kendilerine delil aldıkları sahâbîlerden biri olmuştur.

Ebû Hânîfe (ö. 150/767) seferî olan bir kimsenin namazlarını kısaltarak kılması gerektiğini söylemektedir. (İbnu'l-Hümmam, 2003, II/31, 31) Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), namazını tam kılan yolcunun namazını iade etmesinin kendisine vacip olduğunu ifade etmektedir. 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın şu sözü de seferî olanın namazı kısaltmasına dair hükümde etkili olmuştur:

من صلى في السفر أربعاً فهو كمن صلى في الحضر ركعتين

Yolculukta namazı dört rekât kılan kimse, mukim olarak iki rekât kılmış gibidir. (İbn Kudâme, III/122)

İbn Munzir (ö. 318/930), ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, ‘Abdullâh b. ‘Ömer (ö. 74/693) ve ‘Ömer b. ‘Abdul‘azîz’in (ö. 101/720) namazlarını kısaltmanın vacip olduğuna dair görüşlerini nakletmiştir. (Nevevî, V/324)

Şâfiî mezhebine göre ise seferî olan kimse isterse namazı tam kılabilenkte isterse yolculuk ruhsatını kullanarak namazı kısaltabilmektedir. Ancak bu kimsenin namazı tam kılması daha faziletlidir. (Nevevî, V/308; İbn Kudâme, III/122) Bu aynı zamanda ‘Abdullâh b. Mes’ûd (ö. 32/652), ‘Abdullâh b. ‘Ömer (ö. 74/693) ve Hz. ‘Âişe’nin (ö. 58/678) de görüşüdür. (İbn Kudâme, III/122) İmâm Şâfi’î’ye (ö. 204/820) göre yolculukta namazları kısaltmak vacip değil, Kur’ân’ın vermiş olduğu bir ruhsattır. İmâm Şâfi’î’nin (ö. 204/820) bu konudaki delili şu ayettir:

وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا
Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız
namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. (Nisâ, 4/101)

İmâm Şâfiî, bu ayette geçen ifadeye dayanarak yolcunun korku halinde olması durumunda namazlarını kısaltması gerektiğini ancak bu durumun olmaması halinde namazlarını kısaltarak kılmanın sadece ruhsat olduğunu kabul etmektedir. (Şâfiî, II/355, 56)

Mâlikî mezhebinde meşhur olan görüşe göre seferî olan kimse, herhangi bir zorluk veya namazı kısaltmayı mubah kılacak başka bir durum yok ise namazlarını kısaltmadan tam kılabilenktedir. (İbn Abdilberr, VI/55; İbn Kudâme, III/122) Mâlikî mezhebinin meşhur görüşünün aksine İmâm Mâlik (ö. 179/795), yolculuğa çıkmaya niyet eden kimsenin evinden çıktığı vakitten tekrar evine dönüncüye kadar namazlarını kısaltarak kılması gerektiğini ifade etmektedir. (Mâlik, I/219; İbn Hazm, IV/265)

Hanbelî mezhebine göre seferî olan kimse isterse namazı kısaltarak kılar, isterse namazı tam kılar. (İbn Kudâme, III/122) İbn Kudâme (ö. 620/1233), Enes b. Mâlik’ten (ö. 97/711) rivayet edilen şu hadisin buna delil olduğunu söylemektedir: (İbn Kudâme, III/124)

“Peygamberimiz ile birlikte yolculuktaydık. Onların bir kısmı namazı tam kıldı, bir kısmı kısalttı. Bir kısmı oruç tuttu, bir kısmı tutmadı. Bundan dolayı hiçbirini diğerini ayıplamadı.” (Buhârî, I/519)

‘Abdullâh b. ‘Abbâs (ö. 68/688) yolcuyken namazını tam kıldığını söyleyen kişiye namazı iade etmesini söylememiştir. Hanbelî fakîh İbn Kudâme (ö. 620/1233), Hanefiler tarafından delil alınan ‘Abdullâh b. ‘Abbâs hadisini terk edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, namazın farz olduğu sene dünyaya gelmiş ve Peygamberimiz vefat ettiğinde henüz on üç yaşındaydı. Bu sebeple İbn Kudâme, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın namazın farz olduğu zamanda ne gerçekleri bilecek ne de hükümleri akıl edebilecek bir yaşta olmadığını iddia etmektedir. (İbn Kudâme, III/124) Ancak İbn Kudâme yine aynı konuda ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın başka bir sözünü delil getirmektedir. Rivayet ettiğine göre bir adam ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a gelip, şöyle demiştir:

“Bir arkadaşım ile birlikte yolculuktaydık. Arkadaşım namazlarını kısalttı, ben ise tam kıldım.”

‘Abdullâh b. ‘Abbâs ise bunun üzerine şu cevabı vermiştir:

“Sen namazını kısaltıyordun, arkadaşın ise namazını tam kılıyordu.” (İbn Ebî Şeybe, II/490)

İbn Kudâme’ye göre ‘Abdullâh b. ‘Abbâs kinayeli bir üslupla verdiği bu cevabıyla, yolculukta namazını tam kılmayı mekruh görürken, yolculukta olan kimsenin namazını kısaltarak kılmasının daha faziletli olduğunu ifade etmektedir. (İbn Kudâme, III/125)

Zâhirî mezhebine göre yolculukta meşakkat olsun ya da olmasın, korku içinde ya da güvenli olsun, seferî olanın namazlarını kısaltması farzdır. Namazını, seferîlik hükmünü bildiği halde tam kılan yolcunun namazı batıldır. (İbn Hazm, IV/264) Çünkü Zahiri mezhebine göre yolculuk esnasında namazın iki rekât olması asıldır ve mukim olan kimse namazlarını artırarak kılmaktadır. Bu sebeple yolculukta namazı kısaltmak ise onu bir rekât kılmak demektir. Seferî veya korku halinde olan kimsenin namazı bir veya iki rekât kılmakta ise muhayyerdir. (İbn Hazm, IV/272)

İmâmiyye mezhebine göre yolculuğa çıkmış bir kimsenin namazlarını kısaltarak kılması vaciptir. (Hillî, II/521) İmâmiyye mezhebine göre seferîlik hükmü ruhsat değil azimettir. (Necefî, XIV/534) Çünkü yolculuk esnasında bu mübahtır ve her mübahlık kısaltmayı gerektirir. (Hillî, II/522) Yolculuk esnasında namazı tam kılan kimsenin namazını iade etmesi gerekir. (Hillî, II/527) Ebû Ca’fer (Tûsî) (ö. 460/1067) bununla ilgili şöyle demiştir:

“Namazı yolcuyken dört rekât kılan kimse, hatırladığı anda onu iade etsin.” (Hillî, II/538)

Sonuç olarak, yolcu olan kimsenin namazı kısaltarak kılması hususunda mezhepleri farklı görüşlere ulaşmasında sahâbenin de rolü vardır. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ı (ö. 68/688) kendisine delil olarak alan Hanefî ve Hanbelî mezhepleri ise farklı sonuçlara ulaşmıştır. Hanefî mezhebi ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’tan gelen sözü namazı kısaltmanın gerektiğine dair bir delil olarak ele almıştır. Hanbelî mezhebi ise Hanefî mezhebi tarafından delil olarak alınan ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın sözünü bazı gerekçelerle reddetmiş ve yine ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a ait olan iki farklı olayı seferî olan kimsenin namazlarını tam veya kısaltarak kılmada muhayyer olduğu hükmüne delil olarak getirmiştir. Hanbelî âlimi İbn Kudâme’nin (ö. 620/1233) hem ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a ait olan sözü yaşının küçüklüğü sebebiyle reddetmesi hem de yine ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a ait olan iki olayı kendi mezhep görüşüne uyması sebebiyle delil olarak öne sürmesi bir çelişki olarak gözükmektedir. Ayrıca Hanefîler’in delil aldığı ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a (ö. 68/688) ait olan:

من صلى في السفر أربعاً فهو كمن صلى في الحضر ركعتين

“Yolculukta namazı dört rekât kılan kimse, mukim olarak iki rekât kılmış gibidir” (İbn Kudâme, III/122) şeklindeki sözünü aynı zamanda İbn Munzir de (ö. 318/930) bizlere aktarmaktadır. (İbn Munzir, II/195) Yine ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın fikhını *Mevsûatu Fıkhı İbn*

'Abbâs adıyla kaleme alan Qal'acî de, 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın yolcunun namazlarını kısaltarak kılması gerektiği görüşünü aktarmış, İbn Kudâme'nin (ö. 620/1233) iddia ettiği görüşe hiç değinmemiştir. (Kal'acî, 1996, s. 473) Bu deliller çerçevesinde 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın yolcunun namazlarını kısaltarak kılması gerektiği görüşünde olmasının daha kuvvetli olduğu ve bu görüşü itibariyle Hanefî mezhebini etkilediğini söylemek mümkündür.

C. Hastalık Sebebiyle Namazları Cem Etmenin Hükmü

İslam hukuk ekolleri namazların cemedilmesi hususunda farklı görüşlere sahiptir. Hanefî mezhebine göre namazlar sadece Arafat ve Müzdelife'de cemedilebilirken, diğer mezhepler Arafat ve Müzdelife dışında da farklı sebeplerden dolayı namazların cemedilebileceğini ifade etmişlerdir. Bazı mezheplerin öne sürdüğü namazların cemedilmesine sebep olan durumlardan biri de hastalıktır. Hastalık sebebiyle cemedilmesine ruhsat veren mezhepler ortaya koydukları farklı delillerin yanında 'Abdullâh b. 'Abbâs'ın bu konuda rivayet ettiği hadislerden etkilenmişlerdir.

Hanefî mezhebine göre, sadece Arafat ve Müzdelife'de namazlar cemedilebilir. (Serahsî, I/149) Hac görevini yapan kimse, Arafat'ta öğle namazı vaktinde öğle ve ikinci namazını, Müzdelife'de yatsı namazı vaktinde akşam ve yatsı namazlarını cemederek kılar. Hanefî mezhebine göre bunun dışında hastalık veya herhangi başka bir sebepten dolayı namazlar cemedilmez. (Serahsî, I/236)

Şâfiî mezhebine göre hastalık sebebiyle namazlar cemedilemez. Şâfiî mezhebine göre mukim olan bir kimse sadece yağmur sebebiyle öğle ve ikinci namazlarını öğle vaktinde, akşam ve yatsı namazlarını yatsı vaktinde cemedebilir. Bunun dışında hastalık veya herhangi başka bir sebepten dolayı namazlarını cemedemez. (Şirbinî, I/378)

Mâlikî mezhebine göre hastalık sebebiyle öğle ile ikinci namazlarını ve akşam ile yatsı namazlarını cemetmek mübahtır. (Sahnûn, I/116; İbn Ruşd, s. 169) Mezhebin bu konudaki delillerinden biri, 'Abdullâh b. 'Abbâs'a (ö. 68/688) atfedilen şu hadistir:

"Peygamberiz (sav) öğle ile ikinci namazını ve akşam ile yatsı namazını yolculuk veya bir korku olmaksızın cemetti." (Sahnûn, I/116)

Bu hadisten anlaşıldığı üzere yolculuk ve korku olmaksızın mukim olan bir kimse başka bir sebepten dolayı namazlarını cemedebilir. Mâlikî mezhebi bu hadise dayanarak bu sebeplerden birinin de hastalık olduğunu iddia etmektedir. Hasta olan kişinin namazlarını cemetme vakti ise Peygamberimizin Arafat ve Müzdelife'de yaptığı şekilde, öğle ile ikinci namazını öğle namazı vaktinde, akşam ile yatsı namazını ise akşam namazı vaktinde cemetmesi şeklinde olmaktadır. (Sahnûn, I/116)

Hanbelî mezhebine göre hastalık sebebiyle namazları cemetmek caizdir. (İbn Kudâme, III/135) Hanbelî mezhebinin delillerinden biri 'Abdullâh b. 'Abbâs tarafından rivayet edilen şu hadistir:

“Rasulullah, herhangi bir korku ve yağmur olmaksızın öğle ile ikindiye ve akşam ile yatsıyı cemetti.”

Diğer bir rivayet ise, söz konusu cem'in yapıldığı ortamı:

“Korku ve yolculuk olmaksızın” (Müslim, I/318) şeklinde tanımlamaktadır. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs tarafından rivayet edilen bu hadisi Hanbelî mezhebinin hastalık halinde namazların cemedilebileceği hükmü için ruhsat oluşturmuştur. (İbn Kudâme, III/135)

Zâhirî mezhebine göre Arafat ve Müzdelife dışında, herhangi bir namazı belirlenen vaktinin dışında erteleyerek veya öne çekerek vaktinden önce kılmak caiz değildir. (İbn Hazm, III/165) Ancak, Arafat'ta öğle namazı vaktinde öğle ve ikindi namazlarını, Müzdelife'de yatsı namazı vaktinde ise akşam ve yatsı namazlarını cemetmek Zâhirî mezhebine göre vaciptir. (İbn Hazm, VII/201, 202)

İmâmiyye mezhebine göre hastalık veya herhangi bir sebepten dolayı namazlar cemedilebilir. Hz. Hüseyin'den (ö. 61/680) rivayet edilen şu söz İmâmiyye mezhebinin bu konudaki delili olmuştur:

“Rasulullah insanlarla birlikte öğle namazı vaktinde öğle ve ikindi namazlarını, yatsı namazı vaktinde ise akşam ve yatsı namazlarını herhangi bir sebep olmadan cemetti. Rasulullah ümmetine vakti genişletmek için bunu yaptı.” (Kuleynî, s. 146)

İslam hukuk ekolleri namazların hangi durumlarda cemedilebileceği hususunda farklı delillerle farklı sonuçlara ulaşmıştır. Mezheplerin bu konuda farklı düşündüğü durumlardan biri de hastalık halinde namazların cemedilebilmesi meselesidir. Hastalık durumunda namazların cemedilebilmesini caiz gören Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri için ‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın rivayet ettiği hadis delil olmuştur. ‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın Peygamberimiz'in uygulamasını rivayet ettiği hadis, iki mezhebin bu konudaki görüşlerinin en temel delili haline gelmiştir.

Sonuç

Çalışmamızda ibâdât konuları çerçevesinde İslam hukuk ekollerine kaynaklık etmesi ve fikhî etkisi bakımından ‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın (ö. 68/688) otoritesini ortaya koymaya gayret ettik. Bu otoritenin muayyen bir mezheple sınırlı olmadığını ve ‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın birçok mezhebin görüşünü etkilediğini söylemek mümkündür. İslam hukuk ekolleri, kimi yerde ‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın bir sözünü, fetvasını, verdiği bir hükmü kendisine delil alırken, kimi yerde onun konuyla ilgili bir ayete getirmiş olduğu tefsiri, kimi yerde ise ondan rivayet edilen bir hadisi kendisine delil olarak almış ve bunun neticesinde bir hükme varmıştır.

‘Abdullâh b. ‘Abbâs'ın, aynı konuda farklı düşünen birden fazla mezhep tarafından kaynak olarak alındığını iki farklı örnekle müşahade ettik. Bu örneklerde ‘Abdullâh b. ‘Abbâs, aynı konuda farklı düşünen farklı mezhepler tarafından delil alınmıştır. Bu durum, rivayetlerden kaynaklanan noksanlıkların olması ihtimalinin yanında, mezheplerin

görüşlerini temellendirmede ‘Abdullâh b. ‘Abbâs gibi önemli bir sahâbîyi delil gösterme ihtiyacından kaynaklanmış olabilir. Örneğin İbn Kudâme (ö. 620/1233), seferî olan kimsenin namazlarını kısaltması meselesinde Hanefî mezhebinin delil aldığı ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın bir sözünü ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın yaşı itibariyle meseleyi idrak edemeyeceğini söyleyerek kabul etmezken, kendisi de aynı konuda ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın başka bir sözünü delil olarak ileri sürmektedir. Bu durum, müctehidlerin ‘Abdullâh b. ‘Abbâs gibi önemli bir sahâbîyi ulaştığı sonucun dışarısında tutmama gayreti olarak görülebilir.

‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın mezhepler üzerinde oluşan fikhî otoritesinin kimi yerlerde eleştirilere maruz kaldığını da çalışmamız çerçevesinde fark ettik. Ancak bu eleştiriler, doğrudan ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın görüşüne yapılmamıştır. Örneğin Hanefî mezhebinin, seferî olan kimsenin namazlarını kısaltması meselesinde ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ı kendilerine delil olarak almasına karşın, İbn Kudâme (ö. 620/1233), ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın namazların farz olduğu vakitte ne gerçekleri bilecek ne de hükümleri akıl edebilecek yaşta olmadığını iddia etmektedir. İbn Kudâme burada ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın görüşüne yönelik bir tenkit yapmamakta, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın yaşı sebebiyle bu konuda esas alınmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Sonuç olarak, ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın fikhî görüşleri, tek bir mezhebe indirgenmeden mezheplerce delil olarak alınmıştır. Bu itibarla özelde ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a dayanan görüşler, genel ise sahâbe görüşlerinin farklı mezhepler açısında önemli bir kaynak haline geldiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- el-Buĥârî, İbn 'Abdillâh Muĥammed b. İsmâ'îl (ö. 256/870). (2012) *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad: Dâru'l-Fârâbî.
- Bulut, Ali. (2005) "Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nispet Edilen Üç Eser", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20-21, Samsun. ss. 277-294.
- Cerrahoĝlu, İsmail. (1972) "Abdullah İbni Abbâs ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. 11, sy. 2, Ankara. ss.74-83.
- el-Ceşşâs, Ebû Bekr Aĥmed b. 'Alî er-Râzî (ö. 370/980). (1992) *Aĥkâmu'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-İhyâ.
- el-Cezîrî, 'Abdu'r-Rahmân b. Muĥammed (ö. 1360/1941). (1986) *Kitâbu'l-Fıkhî 'alâ'l-Mezâhibi'l-Erbe'ati*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Çakan, İsmail Lütüfî – Muhamed Eroĝlu. (1988) "Abdullâh b. 'Abbâs b. Abdülmuttalib", *DİA*, İstanbul. I. ss. 76-79.
- el-Fâsî, Taĥıyud-Dîn Muĥammed b. Aĥmed el-Ĥasan (ö. 832/1429). (1985) *el-'İkdu's-Semîn*, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.
- el-Ĥillî, el-Ĥasan b. Yûsuf b. Mutaĥĥer (ö. 726/1326). (1412) *Muĥtelefus-Şî'a fî Aĥkâmu's-Şerî'a*, Kûm: Merkezu'l-Ebhâsi ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye.
- İbn 'Abdiberr, Ebû 'Umer Yûsuf b. 'Abdillâh b el-Ĥurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071). (2006) *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Aşĥâb*, Beyrût: Dâru'l-Marife.
- İbn 'Abdiberr, (1993) *el-İstizkâr*, Kâhira: Muessesetu'r-Risâle.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muĥammed b. İbrâhîm (ö. 235/850). (2006) *el-Muşannef*, Riyad: Mektebetu'r-Ruşd.
- İbn Ĥacer, Şihâbu'd-Dîn Ebî'l-Faĥl Aĥmed b. 'Alî el-'Asĥalânî (ö. 852/1449). (1326) *Tehzîbu't-Tehzîb*, Ĥaydarâbâd: Meclisu Dâirati'l-Me'ârif.
- İbn Ĥacer. (2005) *el-İşâbe fî Temyîzi's-Şahâbe*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ĥazm, Ebû Muĥammed 'Alî b. Aĥmed b. Sa'îd (ö. 456/1063). (1349) *el-Muĥallâ*, Mısır: İdâratu't-Ṭıba'âtî'l-Munîriyye.
- İbn Ĥazm. (1347) *el-İĥkâm fî Uşûli'l-Aĥkâm*, y.y.: Matba'atu's-Sa'âde.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâi İmâmu'd-Dîn İsmâ'îl b. 'Umer el-Ĥureyşî ed-Dımeşĥî (ö. 774/1373). (2007) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrût: Dâru İbn Kesîr.
- İbn Ĥudâme, Muvaffaĥu'd-Dîn 'Abdullâh b. Aĥmed (ö. 620/1233). (1997) *el-Muĥnî*, Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub.
- İbn Mâce, el-Ĥâfız Ebî 'Abdillâh Muĥammed b. Yezîd (ö. 273/887). (1952) *es-Sunen*, y.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye.
- İbn Munzir, Ebû Bekr Muĥammed b. İbrahîm (ö. 318/930). (2004) *el-İşrâf ulâ Mezâhibi'l-'Ulemâ*, Mekke: Mektebetu Mekketes-Sekâfiyyeti.
- İbn Munzir. (1985) *el-Evsâf fî's-Suneni ve'l-İcmâ'i ve'l-İĥtilâf*, Riyâd: Dâru Ṭaybeti.
- İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muĥammed b. Aĥmed (ö. 595/1198). (2004) *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muĥtaşid*, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.
- İbn Sa'd, Muĥammed b. Menî' ez-Zuhrî (ö. 230/845). (2001) *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Kâhira: Mektebetu'l-Ĥancî.

- İbnu'l-Cevzî, Cemâlu'd-Dîn Ebî'l-Ferc (ö. 597/1201). (1989) *Şıfatı's-Şafve*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnu'l-Esîr, 'İzzu'd-Dîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muḥammed el-Cezerî (ö. 630/1233). (1280) *Usdu'l-Ġâbe fi Ma'rifeti's-Şahâbe*, y.y.: Matba'atu'l-Vehbiyye.
- İbnu'l-Humâm, Kemâlu'd-Dîn Muḥammed b. 'Abdilvâhid b. 'Abdillhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457). (2003) *Şerhu Fethu'l-Kadîr 'alâ'l-Hidâyeti Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Kal'acî, Muḥammed Ravvâs. (1996) *Mevsû'atu Fıkhî 'Abdillâh b. 'Abbâs*, Beyrût: Dâru'n-Nifâs.
- el-Karâfî, Şihâbu'd-Dîn Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. İdrîs (ö. 684/1285). (1994) *ez-Zehîra*, Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Ya'qub (ö. 328/940). (2005) *Furû'u'l-Kâfi*, Beyrût: Muessesetu'l-A'lemî.
- Mâlik, Ebû 'Abdillâh b. Enes (ö. 179/795). (1997) *el-Muvatta'*, Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875). (2006) *Sahîhu Muslim*, Riyâd: Dâru Taybe.
- en-Necefî, Muḥammed Ḥasan (ö. 1266/1850). (t.y.) *Cevâhiru'l-Kelâm fi Şerhi Şerâi'l-İslâm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yaḥyâ b. Şeref (ö. 745/1344). (2007) *el-Mecmû'*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Sahnûn, İbn Sa'îd et-Tenûhî (ö. 240/855). 81323) *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Kâhire: Matba'atu's-Sa'âde.
- es-Seraḥsî, Ebû Bekir Muḥammed b. Aḥmed (ö. 490/1096). (2001) *Kitâbu'l-Mebsût*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Sezgin, Fuâd. (1991) *Târ'ihu't-Turâsi'l-'Arabî*, Riyâd: Câmî'atu'l-İmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmîyye.
- eş-Şafi'î, Muḥammed b. İdrîs (ö. 204/820). (2001) *el-Umm*, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-'Arabî.
- eş-Şirbinî, Şemsu'd-Dîn Muḥammed b. Muḥammed el-Ḥatîb (ö. 977/1570). (2006) *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasan b. 'Alî (ö. 460/1068). (t.y.) *el-Mebsût fi Fıkhî'l-İmâmiyye*, Ṭahran: Matba'atu'l-Ḥaydariyye.
- ez-Zehebî, Şemsu'd-Dîn Muḥammed Aḥmed b. 'Osmân (ö. 748/1348). (1986) *Siyeru E'lâmi'n-Nubelâ'*, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.
- ez-Zuhaylî, Muḥammed Vehbî (ö. 1436/2015). (2007) *el-Mu temed fi Fıkhî's-Şâfi'î*, Şâm: Dâru'l-Kalem.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 29.09.2022 Kabul/Accepted: 04.11.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 115-136.

BESLENME MODELLERİNİN ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ: DAMGALANAN BEDENLER VE DAMGALANAN GIDALARⁱ

Abdülkadir ZORLUⁱⁱ, Neriman MORKOÇⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmada, sağlıklı gıda çerçevesinde ortaya çıkan beslenme modelleri sembolik ve eleştirel söylem analizi yoluyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Analizin ana sorusu şudur: Bir sağlık söylemi olarak geliştirilen beslenme diyetlerinin ana söylem temaları nelerdir? Bu temalar, sağlıklı olma stratejisi olarak nasıl kullanılmaktadır? Çalışmanın ana sorusuna yanıt verilmeye çalışırken eleştirel söylem analiz yöntemi kullanılmış, damgalama/yükleme, tüketimin, gıdaların sembolik kullanımı gibi teorik bakışlardan faydalanılmıştır. Beslenme modellerinin, sağlık bilincini geliştirdiği söylenebilir. Fakat sağlıklı gıda söyleminin stratejileri geniş toplum kesimleri açısından ulaşılabilir değilse, bu söylemin gıda fobisi gibi yeni sorunlara yol açabileceği üzerinde durulmuştur. Beslenme modelleri ve populist gıda korku söylemi, besinlerin yenilebilir/yenilemez kategorileri üzerinden yeni tasnifler üretir. Bu söylemsel analizle, bu modellerin popüler sağlık kültürü ve tüketim kültürü çerçevesinde toplumsal sınıflar açısından muhtemel olan işlevleri ve sembolik anlamları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Beslenme Modelleri, Damgalanan Gıdalar, Damgalanan Bedenler, Gıda Fobisi, Tüketim Sosyolojisi, Beslenme Sosyolojisi.*

Critical Discourse Analysis of Nutritional Models: Body Stigmatized and Food Stigmatized

Abstract

In this study, the nutritional models that emerged within the framework of healthy food were tried to be analyzed through symbolic and critical discourse analysis. The main question of the analysis is: What are the main discursive themes of nutritional diets developed as a health discourse? How do these use being healthy as a strategy? While trying to answer the main question of the study, the critical discursive analysis method was used, and theoretical perspectives such as stigmatization/attribution, the symbolic use of consumption and food were used.

It can be said that nutrition models develop a health awareness. However, it has been emphasized that if the strategies of the healthy food discourse are not accessible to large segments of society, this discourse may lead to new problems such as foodphobia. Health awareness and populist fear discourse produce new classifications over the edible and inedible categories of foods. With this discursive analysis, the possible functions and symbolic meanings of these models in terms of social classes within the framework of popular health culture and consumption culture are discussed.

Keywords: *Nutrition Models, Stigmatized Foods, Stigmatized Bodies, Food Phobia, Sociology of Consumption, Sociology of Nutrition.*

ⁱ Bu makale “Sağlık Sosyolojisi Açısından Beslenme ve Beslenme Modellerinin Değerlendirilmesi” isimli yüksek lisans tezi verilerinin yeniden analiz edilmesinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, e-posta: akadirzorlu@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0074-2296.

ⁱⁱⁱ Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Bulanık MYO, Sosyal Hizmetler Bölümü, e-posta: n.irec@alparslan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7431-529X.

Structured Abstract

Purpose

In this study, Karatay Diet, Dukan Diet and Stone Age Diet models were tried to be analyzed in the context of nutrition-related health discourses. The main purpose of the study is to comprehend the symbolic functions and meanings of these three dietary models beyond the development of food awareness through critical discourse analysis. For this purpose, firstly, an answer was sought to the question of what the main themes of the discourse elements of diet models consist of. In this context, these diet models aim to change the nutritional habits that are common in society with a certain medical discourse. The second aim of the study is to evaluate how a new health consumption culture is built on the basis of these diet models. In this context, answers to the following questions were sought in the study: What are the main discourse themes of nutritional diets developed as a health discourse? How do these themes use being healthy as a strategy? While trying to answer the main question of the study, the critical discourse analysis method was used, and theoretical perspectives such as stigmatization/attribution, the symbolic use of consumption and food were used.

Design and Methodology

In this study, three diet models were preferred in the context of qualitative sampling technique as discourse analysis data. As a method, a critical discourse analysis method was tried to be tried. It has been emphasized how the three diet models classify the body and foods as a medicalization discourse practice. Secondly, on the basis of the sociology of consumption, the possible symbolic functions and meanings of these dietary patterns are focused. On the other hand, going beyond the medicalization discourse practice in research and "logo phobia" inherent in discourses; Methodical principles of critical discourse have been applied to reduce the effects of "language phobia".

First, the themes of diet models were examined. In the study, it was found that nutrition models stigmatized bodies and foods, creating a new edible and non-edible food category. Then, these models and social contexts were taken into account. The strategies of the healthy food discourse were thought to be inaccessible to large segments of society, and within this framework, it was assumed that these models had functions beyond food awareness. In this context, health discourses have been tried to be researched by making use of theoretical perspectives such as stigma/loading, consumption and symbolic use of food. With the qualitative discourse analysis, the stigmatization and fear discourses that remain behind the health discourses and marginalize the body have been tried to be understood.

In the study, dietary models were examined within the framework of current theoretical developments within the framework of critical discourse analysis. The study focuses on health discourses formed by nutrition models. In this study, health discourses were examined by making use of theoretical perspectives such as stigma/loading, consumption and symbolic use of food.

Stigmatized foods and body images came to the fore in these models. Within the framework of these theoretical contexts, the main themes that the three models overlapped were considered as units of comparison. It was designed to compare the findings in terms of nutrition and consumption sociology and to present the symbolic meanings of diets in a comparative way with tables in the context of three nutrition models.

Findings

In this study, the nutritional models that emerged within the framework of healthy food were tried to be grasped through symbolic and critical discourse analysis. It has been determined that the three diet models examined have four symbolic meanings and functions such as stigmatizing bodies and foods, building a new food culture through the edible/inedible distinction, using dietary models as class status marking and symbolic indicators, and producing general and common food phobia with diet models.

In the Karatay Diet, it is said that the body is stigmatized through the discourse of fear, and that "belly" and "being with a belly" is the most dangerous health problem. In the Stone Age Diet, it is seen that diseases such as blood pressure, autism, paralysis and diabetes create a discourse of fear. In the stone age diet, it is seen that the body is stigmatized with the discourse of "a generation with a horse face". In the Dukan Diet, there is a fear discourse about nutrition, that foods can create the danger of obesity on the body. In these three diet models, fat,

sugar, bread are expressed as foods to be feared and avoided, and are stigmatized in the context of unhealthy food. However, it is stated that a healthy life and a healthy body will be possible with low-calorie, natural, low-glycemic index foods instead. It is emphasized that if one adapts to nutritional models, it is possible to have a healthy and fit body for life.

Nutrition models, which are popular health culture products built within the framework of modern-post-modern type parameters, also divide foods into edible/good for health foods and inedible/forbidden/bad for health foods, as in the example of traditional culture.

It is observed that the nutrition models offered for a healthy life refer to a class status. Organic and healthy foods, which are emphasized in the models, are inaccessible for the lower and middle class, but accessible for the upper class. Thus, the symbolic meanings of food shift from health to class indicator. Because the supply areas of the foods offered for the healthy body are limited to the organic markets that the upper class can reach. The lower and middle classes meet their needs from the mass and industrialized food market. Although the middle class has a chance to partially reach these organic foods, it does not seem possible for the lower class to reach these products under market conditions.

On the other hand, it is seen that most of the foods that are considered essential for health in nutrition models are not accessible to the middle and lower classes of the society. It can be said that this situation produces a widespread food phobia. Food phobia emerges as the perception of food as a threat to health, avoidance of that food, some kind of prohibition for medical reasons, and the fact that consumers continue their lives with foods that are stigmatized for economic and social reasons.

Research Limitations

In the research, Karatay Diet, Dukan Diet and Stone Age Diet were examined. The analysis is limited to the works of the three dietitians in question, which are included in the bibliography. Increasing the number of these models will increase the diversity of research results. However, this research was limited to the three nutrition models mentioned. These three models were compared and evaluated within the framework of discursive analysis.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Eating and drinking issues constitute an important part of studies in the field of nutrition. But the social context and the availability of food are overlooked. As a result, there is no sociological applicability of health discourses. On the other hand, diet models built for health can create new food phobias through stigmatized body image and stigmatized foods. Buddha can reveal new health problems on a socio-psychological basis. It should be considered that diet models whose social context is not well established will not produce a function beyond constructing new areas of fear and stress. In this study, it is aimed to make a critical contribution with an effort to bring different perspectives together. It can be said that the studies carried out by different disciplines will make important contributions to the evaluation of food and healthy relations.

Originality/Value

In this study, a critical perspective on nutrition models and changing food culture was tried. The originality of the research is that it includes the evaluation of popular diet models over discursive analysis. Another originality of the research is that it criticizes nutrition models through stigma theory. For this reason, the perspective of two disciplines, namely consumption sociology and health sociology, has been tried to be discussed together in this study. As a product of such an effort, the main discourse themes of nutritional diets, which were developed as a health discourse, how these themes were used as a strategy to be healthy, and the symbolic meanings and functions of these health discourses were tried to be discussed. In this article, as a different point of view, it is emphasized that if the strategies of the healthy food discourse are not accessible to large segments of society, this discourse may lead to new problems such as food phobia.

Giriş

Beslenme, bireylerin temel yaşam kaynaklarından biridir. Modern yaşamın ilerlemesi ile insanların beslenme alışkanlıkları, sofraya düzeni ve yemek kültürü değişmeye başlamıştır.

Geleneksel toplumda yeme içme alışkanlıkları coğrafya ve kültüre bağlıdır. Tarımsal devrim ve kentleşmeyle birlikte yeme içme alışkanlıkları önemli ölçüde değişime uğramıştır. İnsanların yedikleri besin türleri ve besin miktarları çoğalmaya başlar. Bu bağlamda İbn Haldun, insanların beslenme alışkanlıkları ile insan davranışları ve karakterleri arasında nedensel bağlantılar kurar (Zorlu, 2020a, s. 496; Zorlu, 2020b, s. 182-183).

İkinci olarak sanayi devrimiyle ve kentleşme ile insanların yaşam tarzı ciddi bir değişime uğramıştır. Endüstri devrimi süreci boyunca hem gıda sektörü endüstrileşmiş hem de beslenme alışkanlıkları tek tipleşmiştir. Küreselleşme ile birlikte standartlaşmış, popüler olan Coca Cola ve McDonald gibi markaların yeme içme tarzları dünya çapında yaygınlaşmıştır.

1980 sonrası liberalleşme politikaları, Türkiye'nin küresel markalara hizmet vermesi, fast food zincirlerinin yaygınlaşması geleneksel yemek kültürünü küresel olana eklemlemiştir. Diğer taraftan küresel düzeyde yayılan tüketim kültürü ile birlikte beden imajının bozulması (Solomon, Bamossy, Askegaard, 1999) ve sağlıklı yaşam sorunları ile beslenme konuları, popüler kültürün bir parçası haline gelmiştir. Sağlıklı besin ve sağlıklı yaşam tarzı, tüketim kültürünün önemli bir unsuru olmuştur. Gıdanın; sağlıklı ve sağlıklı olmayan gıdalar, tatlıların; kek, dondurma gibi şişmanlatıcı tatlılar (Solomon ve diğerleri 1999) tüketim kültürünün yeni zeminleri olarak sağlıklı yaşamın bir yansıması olmuştur.

Gelenekselden modern alışkanlıklara geçişle; etnik mutfak, egzotik gıdalar, nostalji tatlılar, küresel beslenme kültürü, melez gıda (Gans, 2005, s. 162; Solomon ve diğerleri 1999) gibi kavramlar yeme içme kültürünü tasnif etme ve beğeni tarzlarını ifade etmede kullanılan kavramlar olmuştur.

“Beslenme, bireylerin devamlı yeni bilgileri öğrendiği bir kültürel durum olmuştur. Bu kültürel durum, tüketim kültürünün günlük yaşam ile iç içe olmasına neden olmuştur” (Karakuş ve Umar, 2019). Geleneksel alışkanlıklardan modern alışkanlıklara geçişle düzensiz beslenme, yoğun kalorili gıdalar ve hareketsiz gündelik yaşamın sonuçları beden üzerinde olumsuz sonuçları getirdi. Bu bağlamda vücut kitle indeksinin sürekli artışı bedenlerin ve obezite gibi sorunların önüne geçebileceğini iddia eden diyet uzmanları ve diyet programları tüketim kültürünün popüler kurtarıcıları olarak ortaya çıkmıştır.

Tıp bilimiyle temellenen diyet stratejileri bedeni kurtaran bir pratik ve söylem reçetesi olarak yeni beslenme modelleri oluşturulmuş ve tüketiciye sunulmuştur. Kentleşmenin artması, modern yaşam tarzı ve yeme içme kültürünün değişmesi, insanların sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu çalışmada yeni beslenme modellerinden Karatay Diyeti, Taş Devri Diyeti ve Dukan Diyeti analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu beslenme modelleri,

insanlara daha doğala yakın ve az katkılı gıdaların bulunduğu yeme içme modelleri sunmaya çalışmaktadırlar.

Kuramsal Çerçeve

İbn Haldun'da Beslenme Alışkanlıkları ve Sağlık

İbn Haldun, insanların beslenmesinin, yeme içme alışkanlıklarının kırsalda, köy/ova ile çöllerde ve kentlerde farklı olduğunu gözlemlemiştir. Yerleşik hayata geçişle, beslenme alışkanlıkları değişime uğramaya başlar. Kentlerin bolluk ve refah içinde olmalarından dolayı vücut şekillerinin bozulduğunu, bedenlerinin hantallaştığını belirtir. Çölde, kırdan yaşayan halkın hayvansal gıda ağırlıklı beslendiğini ve sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle hem fiziksel olarak hem de ahlaki olarak daha mükemmel ve zihinlerinin daha açık olduğunu belirtmektedir (İbn Haldun, 2014, s. 270).

Tahılı, ekini, sütü, peyniri, meyvesi bol olan hayvansal yağlar ile elde edilen gıda maddelerini çok tüketen hadarîlerin, kentlilerin bedenleri fiziksel olarak daha kaba ve hacimli olduğu ifade edilmektedir. Aç kalmayı ve az yemekle yaşamayı alışkanlık haline getiren bedevilerin, kırsalda yaşayan halkların, bedenlerinin daha zayıf ve ölçülü olduğu belirtilmektedir. İbn Haldun yeme alışkanlıklarının hızla değiştirilmesi ve her türlü gıdadan bol bol tüketilmesi bir hastalık/sağlıksızlık nedeni olarak ele almaktadır. Bu duruma İbn Haldun şöyle bir örnek verir; bir kimse buğday ve ekmeğe ağırlıklı beslenmek yerine süt ve sebze ağırlıklı beslenmeyi alışkanlık haline getirirse zamanla açlığa direnci artar (İbn Haldun, 2014, s. 273).

Katı gıdalar ve tereyağını tüketmeyen daha çok süt içerek yaşamaya alışık olan insanların bağırsakları dayanıklı olur. Bu nedenle katı maddelerinin yokluğunda, diğer insanların etkilendiği kadar zorlanmazlar. Çünkü bedenleri zaten hazırlıklıdır. İnsanların gıdaya bağımlılığı, onların alışkanlıklarından kaynaklanır. Bu gıdaları terk etmek, hastalıklara neden olur (İbn Haldun, 2014, s. 272).

İbn Haldun, bedevî beden-hadarî beden arasında bir ayrım yaparak, bedevîlerin mükemmel, güçlü sağlıklı bedenlere sahip olduklarını, hadarîlerin ise sağlıksız ve hantal bedenlere sahip olduklarını belirtmektedir. Hadarîlerin, aşırı gıda tüketimi yüzünden organları orantısız şekilde genişlemiştir. Üstelik bedenleri hem renk bakımından donuk ve soluk hem de şişman olmaktan ötürü çirkin bir şekle dönüşür (Zorlu, 2020, s.185). Bu nedenle tababetin/hekimliğin şehirlerde bulunması zaruridir. Çünkü geçim yolları, beslenme alışkanlıkları ve hareketsiz sosyal yaşam nedeniyle bedensel hastalıklar kentlerde yaygındır. Yerleşik hayata geçen kentliler her türlü gıdadan bol bol tüketirler aynı zamanda fiziksel hareketin sınırlı olduğu bir yaşam tarzı sürdürürler. Bu durumda diyetle, "perhiz baş ilahtır", ona göre "tüm hastalıkların kökü oburluktur" (İbn Haldun, 2014, s. 740-741)

İbn Haldun kentlere hâkim olan sakin, hareketsiz sosyal yaşam ve her türlü besinden bol bol tüketmeyi, sağlıksız olmanın iki nedeni olarak ele alır. Bir bakıma İbn Haldun, tarım

devriminin ve yerleşik hayata geçişin, kentlerde ortaya çıkardığı yeni yaşam tarzının ve beslenme alışkanlıklarının sonuçlarını analiz eder.

Toplumun McDonaldlaşması

Sanayileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme olgusu, gıda sektörünü bir endüstri kolu olarak organize olmasını beraberinde getirir. Yeme içmenin endüstrileşmesini ve küresel düzeyde yeme içme kültürünün yaygınlaşmasını en iyi temsil eden örneklerden birisi Cola diğeri ise, hamburgerdir. McDonald menüsü, bu ikisini bütünleştirerek popüler yeme içme kültürünün, dünya çapında yaygınlaşmasını temsil eder.

Dünyada yiyecek tüketiminde, elde hazırlama usulünden hazır yiyecek sektörüne geçiş 1937 yılına rastlar. Kaliforniya’da ilk kez Mac ve Dick kardeşler düşük fiyat ve yüksek hız ile yeni restoranlar kurmuşlardı. Aradan geçen 7 sene sonunda 1940 yılında McDonald kardeşler arabalı restoran işini bırakarak daha profesyonel çalışan restoran sistemini kurmuşlardı. Genişletilen sistem ile hız artırılarak düşük fiyatla satışlar artırılmaya çalışılmaktaydı. Hamburger ve çizburgerden oluşan menü, sadece kâğıt tabaklar aracılığıyla satılıyordu (Schlosser, 2004, s. 28).

Montaj hattı sistemi kurularak sınırlı menü ve profesyonellik gerektirmeyen iş gücü ile yemekler hızlıca hazırlanmaktaydı. Çalışanlara, daha önce hiç mutfak tecrübesi olmasa bile kolaylıkla yapabileceği işler verilmekteydi. “Kızartmacı”, “milkshakeci”, “patatesçi” ve “cilacı” olarak işler ayrılmaktaydı. İşçilerin ne yapması hatta ne söylemesi gerektiği dahi düzenlenerek, “hazır yiyecek fabrikasının” gelişimine öncülük ettiler (Ritzer, 2016, s. 89).

McDonald’s uyguladığı ilkeler ile dünyada büyük bir satış başarısı yakalamıştır. Bu ilkeler verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetlemedir. Yöneticiler ve mülk sahipleri çok fazla iş yaptıkları için fazla kazanırlar. Ürünler az malzeme ile servisi ve yemesi kolay hale getirilir. Verimlilik maksimum şekilde kullanılmaya çalışılır. Bu restoranlarda nitelikten ziyade nicelik önemlidir. Kısa sürede çok fazla ürün hizmeti sağlanmaya çalışılır. Ürünler öngörülebilir durumdadır. Ürünler rasyonel bir şekilde her yerde aynı standartlarda üretilir. Dünyanın her yerinde aynı ürünler tüketilmektedir. Yemekler hazırlanırken montaj sistemi ile müşterilerin ve işçilerin yapacakları iş bellidir. Müşteriler elle yenilen ve çabuk tüketilen yiyecekler alırlar (Ritzer, 2016, s. 169).

Endüstriyel iş yaşamının artmasıyla, kadın iş sahasında daha çok yer almaya başlamıştır. Böylece yemek hazırlamak için alışveriş yapmak, geleneksel restoranlara gitmek zaman ve para açısından maliyetli karşılanmıştır. Bunun karşısında hazır yemek hem para hem zaman açısından düşük maliyete sahip olduğu için daha çok tercih edilmeye başlanmıştır.

Endüstride seri üretim beraberinde boş zaman kavramına bakış açısını değiştirmiştir. Artık yemek yapmak çok değerli olan, boş zaman için vakit kaybı olarak görülmeye başlanmıştır. Fast food restoranlarda hızlı ve az zaman alan bir etkinliğe dönüşmüştür. Bugün post endüstriyel süreçle birlikte yemek öğünü dışında kahvaltı da geçiştirilebilen, zaman

kaybı olan bir eylem olarak görülmeye başlanmıştır. Kahvaltı, çalışma sırasında çay, simit, poğaçaya veya kahve ile geçiştirme eylemine dönüşmüştür (Akarçay, 2016, s. 76).

Hamburger Cumhuriyeti

Tarihsel süreçte insanların ne yediği ve ne yemediği toplumsal, ekonomik ve teknolojik değişimlerden etkilenmiştir. Roma döneminde çiftçi vatandaşı besliyordu. Hem geçmişte hem de bugün, beslenmeye bakılarak bir toplum veya ulus hakkında çokça bilgi elde edilebilir. Fast food tüketim zaman içinde coğrafyayı, ekonomiyi, iş gücünü ve popüler kültürü etkilemiştir (Schlosser, 2004, s. 11).

Yirminci yüzyılın başlarında hamburger kötü bir yiyecek olarak görülüyordu. Tarihçi David Gerard Hogan'a göre, hamburger yenmesi güvenli olmayan, pis bir "fukara yemeği" idi. Çok az restoranın menüsünde yer verdiği hamburger, genellikle fabrikaların girişine park eden yemek arabalarında, sirklerde, karnavallarda ve eyalet fuarlarında satılıyordu. Kıymanın koruyucu kimyasal maddelerle dolu, eski, bozuk etlerden imal edildiğine inanan insanlar çoğunlukta idi (Schlosser, 2004, s. 212). Fast food beslenmenin içeriğinde değişim ve dönüşüm yaşamış dondurulmuş yiyecekler bulunmaktadır. 1950'lerden sonra fast food, dünyanın her yerine dağılmış ve tüketimi artmıştır. Bu restoranların işçileri çoğunlukla düşük ücretle çalışmaktadır ve iş yeri sahipleri yüksek tahsil yapmamış insanlardır.

1948'de McDonald's kardeşler yeni bir sistem geliştirdiler. Yeni sistem hız artırmaya, fiyatları düşürmeye ve satış hacmini büyütme yönelik hazırlanmıştı. McDonald kardeşler eski menülerindeki çeşitlerin, yaklaşık üçte ikisini çıkardılar. Çatal, bıçak veya kaşık gerektiren her şeyden kurtuldular. Artık sandviç olarak sadece hamburger ve çizburger satıyorlardı. Tabaklardan ve cam eşyalardan da kurtularak, bunların yerine kâğıt bardaklar, torbalar ve tabaklar kullanmaya başladılar. Yemek hazırlama sürecini, her biri farklı işçilerin yerine getirdiği ayrı ayrı görevlere böldüler. Olağan bir siparişi hazırlamak için bir kişi hamburgeri pişiriyor, diğer bir kişi ona sos ekliyor ve sarıyor, diğer biri milkshake hazırlıyor, biri patatesleri kızartıyor ve biri de tezgâha bakıyordu. Böylece ilk kez bir fabrika montaj hattının temel ilkeleri, ticari bir mutfığa uygulanmış oldu. Yeni iş bölümü, belli bir işçiye sadece bir işin nasıl yapılacağına öğretilmesi gerektiği anlamına geliyordu. Siparişi kısa sürede pişirmekte uzmanlaşmış, kalifiye ve yüksek ücretli aşçılara gerek kalmamıştı. Tüm burgerler aynı garnitürle satılıyordu: ketçap, soğan, hardal ve iki salatalık turşusu. Bunların yerine başka bir şey istemek mümkün değildi (Schlosser, 2004, s. 28). McDonald menüsü bol kalorili, doğal olmayan, katkı maddesi içeren menülerinin olduğu eleştirilerine maruz kalsa da küresel düzeyde yaygınlaşan bir beslenme tipi olmuştur.

Toplumların beslenme alışkanlıkları, işlenmiş gıdanı¹ yeni soğutma teknikleri gıdanın endüstrileşmesinden etkilenmiştir. Soğutma teknikleri ile gıda maddeleri uzun süre

¹ ABD Tarım AJANSI (USDA) işlenmiş gıdayı, doğal durumun bozulması ve herhangi bir değişikliğe uğramış gıda olarak tanımlar. Yıkama, temizleme, öğütme, kesme, doğrama, ısıtma, pastörizasyon, haşlama, pişirme, fermente etme, gıdaları karıştırma, ayıklama, santrifüjlemek, konserve haline getirme, dondurma, kurutma, karıştırma, paketleme veya bir gıdanın doğal halini değiştiren; tuz, şeker ve yağ gibi herhangi bir işleme tabi tutulan bir ham

saklanarak, dünyanın her yerine taşınabilmekteydi (Giddens, 2008, s. 298). Dondurulmuş gıdaları her mevsim bulmak çok kolaydır. Fakat bu durum sağlıklı beslenme ve beslenmenin tüketim kültürü içinde yeniden üretilmesi gibi yeni değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Toplumda değişen beslenme düzeni, sağlık sorunları ve modern hastalıkların kaynağını teşkil ettiği görüşü yaygınlaşmıştır.

Bedenlerin Damgalanması ve Yeme Bozuklukları

Yeme bozuklukları başlangıçta çoğu sanayileşmiş ve Batılılaşmış toplumda daha yaygındı, sonra küresel hale geldi (Becker, 2004, s. 533). Beslenme bozuklukları son yüzyılın konusu olsa da beslenmenin psikiyatrik boyutunun ele alınması, 80'li yıllardan sonra olmuştur. Yapılan araştırmalarda Batılı ülkelerde, beslenme bozukluklarının arttığı görülmektedir. Sosyal, kültürel değişimlerin hızlı yaşandığı ülkelerde, yeme bozukluğu da artmaktadır. Hızlı sosyal değişimle birlikte fast food tüketim tarzı artmaktadır ve buna bağlı olarak da sağlık sorunları çıkmaktadır. Koşuşturma içinde geçen kentli toplumların hayatında, yeme sorunlarına bağlı olarak sağlık sorunları artmıştır (Kılıç, 2006, s. 45).

Yeme bozukluğunda; sosyal çevre, popüler kültür, yaşam tarzı ve genetik gibi birçok faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bu faktörlerle birlikte belirli kültürel çerçevede bireylerin benlik algıları oluşur. Popüler kültür üzerinden bedenlerin arık/zayıf/cılız; sıfır/fit/mükemmel ve obez/şişman/aşırı şişman olarak tasnif edildiği ve bu kriterlerle bedenlerin damgalandığı gözlenmektedir. Bu tasniflerin ve damgalamaların kitle iletişim araçları ve popüler kültürün yaygınlaşması, bireyler üzerinde sosyal baskı yaratır. Bu sosyal baskı bireylerin benlik algılarını etkileyen önemli bir sorun haline gelir.

Goffman'ın (Poloma, 2012, s. 221) tanımlamasıyla "stigma (damga), tam toplumsal kabul görme engeli olan kişileri temsil eder". Goffman konuyla ilgili örnek olarak aşırı şişman kişileri verir. Aşırı şişman kişileri vücut görünümleri nedeniyle hem damgalanmışlardır hem de gözden düşürülmüşlerdir. Bedensel görünüm bağlamında aşırı şişman damgalama fiziksel deforme kategorisinde ele alınır. Görünebilir/gözlenebilir olarak damgalama kişilerin yüklemelerden ve ayrımcılıktan kaçamayacakları bir özelliktir (Özmen, Erdem, 2018, s. 192).

Damgalama ve benlik algılarının en iyi örneklerinden birini Anne E. Becker (2004)'ın Fiji'de yaptığı çalışmalarda görmek mümkündür. Geleneksel olarak Fiji'de "büyük, sağlam bedenler takdir ediliyor" Fiji'ye televizyon gelince bu algı değişmeye başlar. Bu ideal vücut tipi, güzelliği incelikle eşitleyen Batı ideali beden formlarıyla kültür çatışması rotasına girer. Becker, (Ireland, 2009) "Bu kültür çatışmasının en derinden ergen kızları etkilediğini ve zihinsel sağlık sorunlarına yol açtığını ifade ediyor". Özellikle kızların kendilerini şişman olarak düşünmeye" başladıkları, benlik ve beden dismorfik bozukluğu algısına yol açtığını belirtiyor. Televizyonun beraberinde birçok boyutta bir "sosyal fırtına" getirdiğini şöyle

tarımsal ürün, "işlenmiş gıda" kategorisine girer. Bu tanıma göre bir gıdanın "işlenmiş gıda" olması için; koruyucular, tatlandırıcılar, besin öğeleri ve çeşitli katkı maddelerinin yanında, gıda ürünlerinde kullanımı yaygın olarak onaylanmış maddeler olan bileşenlerin eklenmesi de işlenme sürecine dahil unsurlardır. (Weaver, Dwyer, Fulgoni vd., 2014).

ifade ediyor: “Televizyon ve diğer Batı etkileri de kimsenin karşılayamayacağı tüketim malları için bir iştahı teşvik etti. Ailesini McDonald's'ta bir öğün doyurmak için, bir çiftçinin bir ton şeker kamışı yetiştirmesi ve kesmesi gerekir”. Değişen sosyal çevrenin ruh sağlığına da zarar verdiğinin altını çiziyor (Ireland, 2009).

Beden dismorfik bozukluğu (BDB), bir kişinin gerçekte olmadığı halde, var olduğunu sandığı bir bedensel kusuru ile aşırı uğraşması ya da kendinde bulunan bedensel kusuru aşırı abartması durumudur (Ray, Demirkol, Tamam, 2012, s. 547). Beden dismorfik bozukluk, temelde fiziksel bir kusuru olsa veya hafif derecede bir fiziksel kusuru olduğu durumlarda, kişinin bu dış görünümü ile zihinsel olarak çok fazla ilgilenmesidir (dismorfobi). Bu durumda, kişinin görünüşünün normal veya kabul edilebilir değerler arasında olmasına rağmen, kendini dikkat çekecek kadar çirkin ya da bedensel olarak kusurlu/çirkin ve/veya eksik hissetmesi şeklinde gelişen bir algılama bozukluğu söz konusudur (Önder, 2021).

BDB durumunun ve algısının genetik ve biyolojik birçok nedeni var olmasına rağmen bunlardan bir tanesi de sosyal ve kültürelir. Bu sosyo-kültürel neden, yeme bozukluğu olan anoreksiya nevrozadır. Genel dismorfik bozukluğu ile yeme bozukluğunun ortak noktasında beden imgesinde/algısındaki bir bozukluk yer alır. Anoreksiya nevroza hastalarında bedenlerinin ağırlığı ve şekli dışındaki yönleriyle ilgili endişeler de nadir değildir (Ray, Demirkol, Tamam, 2012).

Yeme bozukluğunun aile ile ilgili boyutları vardır. Yeme bozukluğu türlerinden olan anoreksiya ve bulimia tanısı olan kişilerin ailelerinde de yeme bozukluğu davranışlarına rastlanmaktadır. Yapılan genetik araştırmalarda bu tür hastalıklara sahip olan insanların ailelerinin de risk altında olduğu görülmektedir. Aileden gelen yeme içme alışkanlıkları küçüklükten itibaren öğrenilmiş davranışlara dayandırılabilir. Fakat yeme davranışları üzerinde çevresel ve genetik faktörlerin etkisini ayırt etmek zordur. Ailenin gösterdiği yeme davranışlarını diğer bireylerin de göstermesi, yeme davranışlarında genetik faktörleri destekler niteliktedir (Siniroğlu, 2006, s. 59).

Yeme bozuklukları üzerinde yapılan araştırmalar, genetik, biyolojik, psikolojik ve sosyal etkenler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Öztürk, 2012, s. 12). Yeme bozuklukları üzerinde sosyo-kültürel faktörler ve tüketim kültürü üzerinden inşa edilen olumlu beden algısı etkilidir. Bugün dünyada zayıflık, sadece görüntü olarak değer verilen bir durumdan öteye geçmiştir. Zayıf olmak, kadının kendine olan güvenini, başarısını, özdenetimini ve gücünü de temsil etmektedir. Aile içinde kilo alan kadınlar; zayıf karakterli, güçsüz ve kontrolsüz olmakla suçlanmaktadır. Toplumda kabul edilen ve benimsenen zayıf beden imajı dayatılmaktadır (Siniroğlu, 2006, s. 61). Araştırmalar, genetik, biyolojik, psikolojik ve sosyal etkenler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Öztürk, 2012, s. 12). Tüketim kültürü ve medya aracılığıyla oluşturulan zayıf/mükemmel beden imajı, gençler üzerinde olumsuz etki oluşturmaktadır. Bu durum özellikle kız çocukların erken yaşlardan itibaren ağır diyet programları uygulamalarına neden olabilmektedir.

Aydın (2016) Dr. Weston Price'ın popülerleştirilmiş verilerinden yol çıkıyor. Görsel, estetik sermaye yüksek olduğu için popülerleşmiş Cüneyt Arkın, Türkan Şoray ve Elvis Presley gibi beden dismorfik bozukluğu hastalığı olan kişilerin fotoğrafını karşılaştırarak adeta sağlık popüler kültürü dinamiği için damgalama kuramının da ötesine geçerek yeni damgalama modelleri ortaya çıkarıyor.

Aydın, Cüneyt Arkın'ın, Türkan Şoray'ın yüzlerinin güzel olduğunu söylüyor, bunun nedenini beslenme alışkanlıklarına bağlıyor. Günümüzde gençlerin ve çocukların yüzlerinin daraldığını, fiziklerinin bozulduğunu ve çirkinleştiğini söyleyebiliyor. Bunu da "etik ve ahlaki sınırları" aşarak şu şekilde ifade ediyor. "Yeni neslin yüzü genellikle eskilere oranla daha dar ve uzun; deyim yerinde ise at suratlı bir nesil. Yüzler daraldıkça insanlar da çirkinleşiyor" (Aydın, 2016, s. 143).

Görüntü odaklı kabul görme çabası, özellikle sosyal gruplarda genç kızları baskı altına alabilmektedir. Zaman zaman gençler arasında içsel bir savaş halini almaktadır. Yeme bozukluğuyla beraber kişi uyum problemleri yaşamakta ve bunu çevresine yansıtmaktadır. Sosyalleşme sürecinde kilo problemine bağlı olarak, kişinin özgüveni kırılmakta ve çevresi tarafından dışlanmaktadır. Normal gelişimine bağlı olarak bireyselleşme sürecinde depresif bir hal almaktadır. Bedensel görünüme dayalı ayrımcılık ve ötekileştirme² süreci yaşandığı söylenebilir.

Özellikle medyanın yeme bozuklukları üzerinde ciddi etkisi vardır. Çocuklar ve gençler her gün uzun saatler televizyon izlemektedirler. Bu televizyondaki programlar, diziler, haberlerde sürekli genç, zayıf, güzel insanları ön plana çıkarmaktadır. Ünlüler sürekli gençlere örnek gösterilmektedir. Genç ve zayıf insanlar, aşırı makyaj ile ekranlara çıkarılmaktadır. Televizyon programlarında şişman, obez insanlar daha geri planda tutulmaktadır. Reklamlar ile insanların başarısı çalışma odaklı değil, görünüm odaklı olmaktadır. Çalışmanın, başarılı olmanın iyi ve zayıf bir fiziğe bağlı olduğu algısı oluşturulmaktadır. Kadınların ve erkeklerin başarılı olmaya bakış açısı değişir çünkü kadın başarılı olmanın ön koşulunu diyet yaparak, erkek ise güçlü ve kaslı bir fiziğe sahip olmaya çalışarak elde etmeye çalışır. Diziler ve magazinler gençler üzerinde gerçek hayatla çok uyuşmayan modeller oluşturmaktadır. Medyanın verdiği mesajlar, gençler üzerinde yeme bozuklukları oluşturmaktadır. Küçük yaştaki kızlar, büyük yaşta görünmeye çalışmakta, büyük yaştaki kadınlar da daha genç görünmeye çalışmaktadır.

Yeme bozuklukları, damgalanan ve bozulan beden/benliğin, tüketim kültürü üzerinden öz-benlik olarak yeniden inşa stratejisi olarak işlev gördüğü söylenebilir. Bu bağlamda beslenme modelleri bozulan benliğin sağlık temelinde yeniden öz-benlik inşa edilmesinde çareler sunma reçeteleri olarak okunabilir.

² Bedensel görünüm üzerinden ayrımcılık ve ötekileştirmenin tüketim kültürünün ötesine geçen boyutları vardır. Dış görünüme bağlı ayrımcılık iş ilanlarında bile görülebilmektedir (bkz. İftar Emel (2012) "Gazetelerdeki İş İlanlarında Ayrımcılık "Akademik Bakış Dergisi, 28 (1): 1-13.

Yöntem: Eleştirel Söylem Analizi

Bu çalışmada söylem analiz verisi olarak üç diyet modeli tercih edilmiştir. Yöntem olarak Michel Foucault'un eleştirel söylem analizi yöntemi denemesi yapılmaya çalışılmıştır. Üç diyet modelinin tıbbileştirme³ söylem pratiği olarak şeyleri nasıl tasnif ettikleri üzerinde durulmuştur. İkinci olarak bu diyet modellerinin tüketim sosyolojisi temelinde, olası sembolik işlevleri ve anlamları üzerinde odaklanılmıştır.

Eleştirel söylem analizi Foucault 'un iktidar, özne/beden ve söylem arasında kurduğu analiz ilişkisinden doğmuştur (Oğuz, 2008, s. 54). Foucault 'un eleştirel söylem analizi, metin analizinde kullanılabilir başlıca yöntemlerinden biridir. (Şahın, 2017, s.119; Güngör, 2020, s. 6). Foucault 'un söylem analizinde, bir metnin analizinde dışsal usuller ya da yasaklanmış sözleri içeren dışlama usulleri ve disiplin ile yorumdan oluşan içsel unsurlardan oluşan iki ana unsur söz konusudur (Foucault, 1987, s. 23-37). Dışsal unsurlar, dışlama ve bölme kurallarıdır. Bunlar, hem yasak olanı izinliden, deliyi akıllıdan, sağlıklıyı sağlıksızdan ayıran hem de doğruyu yanlıştan ayırmanın ve haklılaştırmanın belirleyicileridir (Foucault 2005, s. 172). "Söylemin pratiği, şeylere uygulanan bir 'şiddet'tir". Belirli zamanda nelerin söylenebileceğini belirleyen bir kurallar kümesi tarafından uygulanırlar. Söylemler, içkin logo fobi; dil fobisi üretirler. Logo fobi bir arzuyu dışa vurma meselesidir, fakat bu söylemin dışa vurmanın ötesinde disiplin ve iktidarın bedenselleşmiş halidir (Foucault 2005, s. 197, 215- 216).

Yaşam kalitesinin doğduğu ve tıp söyleminin de siyasal alanlar kazandığı alan bio iktidarın işleyişinin yarattığı alandır. Tıbbın gelişmesine paralel olarak davranışların, tutumların, söylemlerin, arzuların tıbbileştirilmesi süreci yaşanıyor (Foucault, 2002, s.172). Tıbbileştirilmiş bir norm üzerinden, normal ve anormal ayrımı üzerinden, disiplinci normalleştirme süreci ortaya çıkar. Disiplinci normalleştirme modelleri olarak diyet modelleri bir sonuç elde etme niyetiyle inşa edilmiş reçetelerdir. Disiplinci normalleştirme mantığı ile bu modelle insanları, hareketleri, besinleri tıbbileştirilmiş bir norm ile inşa edilen bu modele uygun hale getirmeye çalışmaktadır.

Diyet reçeteleri, sosyal dünyanın, sosyal kimliklerin ve benliklerin inşa edilmesinde normal/sağlık beden ve anormal beden/sağlıksız beden ve sağlıklı gıda ve sağlıksız gıda ayrımları ve damgaları ile disiplin edici bir tüketim kültürü ortaya çıkarır. Bu disiplin edici tüketim kültürü aynı zamanda gıda fobisi ve beden fobisini kiteselleştirir. Eleştirel söylem analiz ilk önce logo fobi, dil fobisi ile yüzleşmek durumundadır (Foucault 2005, s. 172). Bu anlamda korkuya dayalı disiplin edici tüketim kültürü, ihtiyaçların sağlıklı biçimde gidermenin ötesinde bir düşünme aracı ve bir disiplin edici düşünce biçimi olarak işlev görür.

³ "Tıbbileştirme (medikalizasyon), insan doğası gereği yaşanan olağan durumların hastalık olarak nitelendirilmesidir. Yaşlanma, menstrasyon, menapoz, ergenlik, beslenme gibi insan için doğal olan süreçler tıbbileştirilmekte yani hastalık olarak kabul edilmesi sağlanmaktadır" (Toraman, Erdem, 2016).

Beslenme Modelleri ve Sağlıklı Beden Söylemleri

Beslenme Modellerinin Profilleri

Dukan diyeti.⁴

Dukan diyeti, obezite sorunu olan bireylere ne yapması gerektiği konusunda bilgi vermesi, besin grupları oluşturularak istikrarlı bir diyet programı sunmasıdır. Dukan diyeti uygulanması dört evrede oluşur. Birinci evre, saf protein ile başlayan bir diyettir. Kişinin metabolizmasını şaşırtmak için kullanılır böylece kesin kilo kaybı görülmektedir. Kırmızı et, yumurta, kümes hayvanları, deniz ürünleri, süt ürünleri tüketilir (Dukan, 2016, s. 66).

Beslenme düzeninde Dukan'a göre sıvı alımı mecburi olarak gereklidir. Su, maden suyu, çay ve kahve dahil olarak günde 1,5 litre sıvı alınması gerekir (Dukan, 2016, s. 74). Dukan'a göre bu içeceklerin kullanılmasının rejimin sürdürülmesine yardımcı olmaktadır böylece renkli görünümlü şekerli içecekleri tüketmesine engel olmaktadır.

Günümüzde öğünlerde popüler bir beslenme aracı olan yulaf kepeği, Dukan'ın da tercih ettiği bir besindir. Verdiği tokluk hissi ile insanların açlık stresinden uzaklaşmasını sağlamaktadır. Yulaf kepeği, midede şişerek hacminin 25 katı hale gelmekte ve doyumluk hissi vermektedir (Dukan, 2016, s. 76).

Bu beslenme modelinde öğünleri atlamadan ve çok acıkmadan yemek önemlidir. Normalde yemeklerden yarım saat önce tokluk hissi vermesi için su içilmesi gerektiği düşüncesi mevcuttur fakat Dukan diyetinde yemek sırasında su içilmesi gerektiği belirtilir. Su, alınan besinlerin şişmesini ve yemek sırasında tokluk hissini artmasını sağladığı görüşündedir (Dukan, 2016, s. 85).

Dukan diyeti toplam dört evreden oluşur. Birinci atak evresinden sonra farklı üç evre ile devam ettirilerek diyet tamamlanır. Burada, proteinle başlayan beslenme düzeni, sebze ve ekstra besinler ile devam eder. İkinci evrede proteine ek olarak sebzeler tüketilir. Domates, salatalık, pırasa, kereviz, lahana, mantar gibi. Üçüncü evre, kiloları sabitleme dönemi olarak ayrılır. İştah artarak, vücut direnç göstermektedir. Alışmadığı bir beslenme tarzı vücutta direnç oluşturabilmektedir. Son evrede kilolar istenen ölçüde verilmiş olur fakat hala geri alınma riski taşımaktadır. Günde 20 dakika yürüyüş ve üç kaşık yulaf tüketimi bu kiloları geri almamak için önlem olarak önerilmektedir. Üçüncü önlem ise günde 20 dk. yürüyüş, son önlem ise 3 çorba kaşığı yulaf ekmeğinden asla vazgeçmemek. Kesin kilo koruma amacıyla mümkün olduğu kadar protein içeren gıdalar tüketilmeli yağ ve karbonhidratlardan kaçınılmalıdır (Dukan, 2016, s. 116-155).

Dukan diyetinde beslenme rutininde, aspartam (tatlandırıcı) hariç diğer şekerler yasaklanmıştır. Hamile kadınlara bile zararı olmadığı test edilmiş olan tatlandırıcılar tüketilebilir. Turşuların tüketimi sınırlandırılması gerekir çünkü saf protein rejimine uygun

⁴ Pierre Dukan Sağlıklı Yaşam ve Beslenme Uzmanıdır. Dukan Diyeti (2016) isimli eseri temel alınarak bu çalışma için incelenmiştir.

değildir. Tuzun makul ölçülerde tüketilmesi gerekir. Yağların hepsinde uzak durulması gerekir. Kalp ve damarlar için yağların zararı fazla olduğu düşünülmektedir (Dukan, 2016, s. 81).

Karatay diyeti.⁵

Genellikle diyetler, belli bir liste programı çerçevesinde oluşturulur. Fakat Karatay diyetinde, liste yerine yaşam tarzında sağlıklı beslenme alıştırmaya çalışılmaktadır. Sağlıklı yaşam hedeflenir ve beslenme bu yönde düzenlenmeye çalışılır. Karatay diyetinde sağlıklı yaşam için temel kriterler vardır.

Bilimsel araştırmalarda, hareketsiz yaşam insülin ve leptin direnci hareketsizliğe bağlı olarak meydana gelmektedir. Fiziksel hareketlerin artırılması, oluşabilecek hastalıkları önceden engelleyebilmektedir. Fiziksel aktivitenin dışında düşük glisemik indeksi olan besinler yani düşük karbonhidratlı besinler tüketmek önemlidir (Karatay, 2016, s. 24).

Bu beslenme modelinde, sağlıklı yağların (tereyağ, hayvansal katı yağlar, balık yağı yani omega 3 bozulmamış olan, mısırözü, ayçiçeği yağları yani omega 6 zeytin ve fındık yağları yani omega 9 yağları) tüketilmesi önerilir. Ayrıca fast food gibi işlenmiş gıdalardan ve trans yağ içeren besinlerden uzak durmak gerekir. Yetişkin bir insanın sağlıklı bir yaşam için günde ortalama bir saat yürüyüş yapması gerekir. Karatay'a göre düzenli fiziksel aktivite yaparken beyinde mutluluk hormonu salgılanır. Günlük yapılacak egzersizler bu beslenme modelinde önemlidir (Karatay, 2016, s. 25).

Karatay diyetinde besinlerin işlenmemiş olması önemlidir. Endüstriyel işleme giren ürünlerin, gördüğü işlemler sonucunda besinlerin özü bozulmaktadır (Karatay, 2016, s. 25). Çoğunlukla paketlenmiş olarak satılan işlenmiş gıdalar, raf ömürlerinin uzatılması için içindeki liflerden, vitaminlerden, yağlardan arındırılarak yapay tatlandırıcılar eklenmektedir. Bu yiyecekler hızlı sindirilir ve yeniden oluşan açlık hissi ile yeme döngüsüne dönülmesine aracılık etmiş olur. Karatay diyetine göre sağlıklı bir yaşam ve kilo almamak gerekçesiyle mutfaka asla sokulmaması gereken yiyecek ve içecekler vardır. Bunların içinde, tam buğday ve beyaz ekmekler vb. ekmek türlerinin hepsi, işlenmiş pastane ürünleri, pirinç, makarna, şeker ve her türlü tatlı/tatlandırıcılar, gazlı içecekler, meyve suları, salam, sosis, dondurulmuş ve işlenmiş etler uzak durulması gerekenlerdir (Karatay, 2016, s. 47).

Taş devri diyeti.⁶

7'den 70'e taş devri diyeti, belli bir beslenme için günlük yediğimiz ve içtiğimiz besinlere yönelik sağlıklı bir beslenme pratiğidir. Hangi yiyeceklerin daha sağlıklı olduğunu hangisinin daha zararlı olduğunu anlatmaktadır. Taş devri diyetinde, Karatay diyetine benzer olarak un ve şekerden uzak durulması gerekmektedir. Ekmek normalde zararlı bir besin

⁵ Canan Efendizil Karatay, tıp eğitimi almış bir kardiyoloji uzmanıdır. Karatay'ın Karatay Diyeti'yle Yaşam Boyu Sağlık, Şişmanlığa Elveda (2011) isimli eseri temel alınarak bu çalışma için incelenmiştir.

⁶ Ahmet Aydın tıp eğitimi almış bir çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanıdır. Aydın'ın "7'DEN 70'E Taş Devri Diyeti Hastalıklara Karşı Korunma Kalkanı" (2016) isimli eseri temel alınarak bu çalışma için incelenmiştir.

değildir. Fakat içeriğinde yapılan değişiklikler ile organik yapısını kaybetmektedir. Ekmeklerin maliyetini düşürebilmek için içeriğinde su tutan maddeler artırılmaktadır. Beyaz ekmek böylece hacmi yüksek, besin değeri düşük hale gelmektedir. Halk ekmeklerin ve kepek ekmeklerin içeriği beyaz ekmekten daha zengindir (Aydın, 2016, s. 36).

Yağ olarak sağlık açısından zeytinyağının, sıvıyağ yerine kullanılması önerilmektedir. Bu önerinin genel vücut ve kalp damar sağlığı için önemli olduğu belirtilir. Aydın'a göre; zeytinyağların hepsi aynı değildir. Birinci natürel zeytinyağıdır ve doğal özelliklerini kaybetmeden üretilmektedir. Diğer zeytinyağları rafine zeytinyağlarıdır (Aydın, 2016, s. 58).

Et ve tavuk tüketimi taş devri diyetinde önemlidir. Taş devri diyetinde, sebze meyve tüketimi önemlidir fakat sadece sebze ve meyve yeterli değildir. Bu diyetle, Et ve tavuk tüketimi de gereklidir. Bu nedenle vejeteryan beslenme sağlıklı bir yaşam tarzı olarak görülmez. Tavuk tüketiminde çiftlik tavukları kullanılan hormonlardan dolayı sağlıksızdır bu nedenle köy tavuklarının tüketimi önerilir. Aydın'a göre, bunun yanında günlük su tüketimine de çok dikkat edilmesi gerekir çünkü vücudun büyük bir bölümünü su oluşturur. Bu nedenle yetişkin bir insanın günlük su tüketimi 1,5-2,5 litre kadar olmalıdır (Aydın, 2016, s. 14-128).

Beslenme sırasında organik ürünlerin tüketimi önemsenmektedir. Tarımın teknoloji ile birleşmesi, organik olmayan gıdaların üretimini artırmıştır. Organik gıdalar besin açısından, işlenmiş gıdalardan çok daha zengindir. Organik gıdalar diğerlerine oranla daha pahalıdır fakat sağlık için degecek besin öğelerini içerir. Daha fazla işçilik gerektiren bu besinler, fiyat olarak da daha pahalı oluyorlar (Aydın, 2016, s. 173).

Taş devri diyetine göre, doğal yapısını kaybeden, rafine edilmiş şeker ve beyaz undan uzak durulması gerekir. Tuzu da azaltmak gerekir. Kafeslerde yetiştirilen tavuklar yerine, özgürce dolaşan tavukların etini, yumurtasını yemek gerekir. Aynı durum kırmızı et olan hayvanlar için de geçerlidir. Sıvı yağ ve margarin tüketilmemelidir. Yağ olarak, zeytinyağı, tereyağı, kuyruk yağı ve iç yağı tüketilmelidir. Ayrıca stres, uzak durulması gereken bir diğer önemli faktördür (Aydın, 2016, s. 479).

Beslenme Modellerinin Söylem Analizi

Bedenleri ve Besinleri Damgalamak

Popülerleşen sağlık tüketim kültürü bedenleri sağlıklı ve sağlıksız bedenler olarak ayırır. Bu ayırım bedenün görselliğine dayanır. İnsanları bedensel görünümüne göre ayırmak, bu görsellik üzerinden normal ve anormal beden ayırımı yapmak, onları görsellikleri üzerinden damgalamaktır. Goffman'ın (Poloma, 2012, s. 221) tanımlamasıyla "stigma (damga), tam toplumsal kabul görme engeli olan kişileri temsil eder. Toplumsal saygınlık ile bedenlerin görsel bozuklukları arasında bağlantı kurar. Engelli, şişman olma gibi fiziksel deformasyonlar, üç büyük damgalama türünden biri olarak ele alınır. Engelli, şişman olma gibi fiziksel ve görsel deformasyonları olanlar, antipati ile karşılanırlar. Görsel olarak iyiyi

temsil etmedikleri için daha az saygıyla karşılanırlar ve damgalanırlar (Goffman, 1963, s. 14,44,74).

Aşırı şişman kişiler, vücut görünümleri nedeniyle hem damgalanmışlardır hem de gözden düşürülmüşlerdir. Bu çerçevede sağlık tüketim kültürü ilk önce bedenleri görsellikleri üzerinden damgalanır. İkinci olarak sağlıksız bedenlerin ortaya çıkmasının nedeni olarak ilan ettiği gıdaları damgalanır. Bedenin şişman olma üzerinden damgalanması gibi gıdalarında şişmanlatan ve şişmanlatmayan gıdalar (Solomon ve diğerleri 1999, s. 223) olarak damgalandığı söylenebilir. Böylece popülerleşen sağlık tüketim kültürü ikili bir damgalama süreci üzerinden bir korkutucu söylem üretir. Bir kurtarıcı söylem olarak ta kendi diyet reçetelerini müşterilerine sunar. Sağlıklı olarak gördüğü bedenlerin nedenselliklerini yeme-içmeye ve fiziksel aktivitelere indirger. Oysa obez olmayı sağlıksız beden olarak işaretleyeceksek, obez olmanın nedenselliğini yeme-içmeye ve fiziksel aktivitelere indirgeyemeyiz. Daha geniş kapsamlı nedensellikleri göz önünde bulundurmalıyız. Psikolojik ve sosyolojik temelde geniş bir düzlemde yaşam tarzı unsurlarını hesaba katmalıyız. Nedenselliği yaşam tarzının iki unsuru olan yeme-içmeye ve fiziksel aktivitelere indirmek tüketim kültürü alanına yeni unsurlar katmanın ötesine geçemez. Bu bağlamda diyet reçeteleri ve beslenme modelleri, sağlıklı olma söylemi üzerinden sağlıklı olma göstergelerini sunan bir ticari sektör olarak tüketim kültürü alanına disiplin edici yeni bir zemin kazandırır.

Aydın, Dr. Weston Price'ın 1930'lu yıllarda yazdığı "Beslenme ve Fiziksel Yozlaşma" adlı eserinin popülerleştirilmiş verilerinden yola çıkıyor. Görsel, estetik sermaye yüksek olduğu için popülerleşmiş Cüneyt Arkin, Türkan Şoray ve Elvis Presley gibi beden dismorfik bozukluğu hastalığı olan kişilerin fotoğrafını karşılaştırarak adeta sağlık popüler kültürü dinamiği için damgalama kuramının da ötesine geçerek yeni damgalama modelleri ortaya çıkarılmıştır (Aydın, 2016, s. 143-149).

Yeniden ifade etmek gerekirse Aydın, Cüneyt Arkin'ın, Türkan Şoray'ın yüzlerinin güzel olduğunu düşünüyor, bunun nedenini de besleme alışkanlıklarına bağlıyor. Popülerleşmiş yüzlerden yola çıkarak günümüzde gençlerin ve çocukların yüzlerinin daraldığını, fiziklerinin bozulduğunu ve çirkinleştiğini söyleyebiliyor. Bunu da "etik ve ahlaki sınırları" aşarak şu şekilde ifade ediyor. "Yeni neslin yüzü genellikle eskilere oranla daha dar ve uzun; deyim yerinde ise at suratlı bir nesil. Yüzler daraldıkça insanlar da çirkinleşiyor" (Aydın, 2016, s. 143).

Tablo 1. Beslenme ve tüketim sosyolojisi açısından diyetlerin karşılaştırılması

Ortak tema bedene ait korku, korku kültürü ve risk söylemi

Karatay Diyeti	Kilo almak, vücudumuzda istemediğimiz yağların birikmesi ve dejeneratif hastalıklar riski
Taş Devri Diyeti	Diyabet, şişmanlık, depresyon, hipertansiyon, felç, kanser, otizm vb. riskler.
Dukan Diyeti	Obez beden, obezite, şişman olma korkusu

Beden damgalama sorunlaştırma

Karatay Diyeti	“Göbek, en tehlikeli sağlık sorunudur”
Taş Devri Diyeti	Yüz, şekil bozuklukları, yeni nesil “at suratlı bir nesil”
Dukan Diyeti	Obez beden

Kötü, Damgalanan, neredeyse yenilemez Gıdalar

Karatay Diyeti	İşlenmiş bütün gıdalar, ekme türleri, tatlılar, ekme ve şeker zehirler
Taş Devri Diyeti	Un ve şekerden, doymuş yağ, mısır, ayçiçeği, kanola yağı, trans yağlar
Dukan Diyeti	Bütün yağlar yasak

İyi, yenilebilir, yenilmesi gereken gıdalar

Karatay Diyeti	Kuruyemişler, etler ve sebzeler
Taş Devri Diyeti	Akdeniz diyeti, sebze-meyve ve zeytinyağlı yemekler
Dukan Diyeti	Yağsız gıdalar, obezin rejimi aşamasına göre değişen gıda rejimi

Kurtarıcı söylemin gıda stratejileri

Karatay Diyeti	Sağlık sorunları genetik değil beslenme, yaşam biçimi, sağlıklı gıda ve kilo vermek ile çözülebilir
Taş Devri Diyeti	Doğal, işlenmiş gıdalarla beslenmemek, fiziksel hareket
Dukan Diyeti	Motivasyonu kıran çabalardan uzak durmak, düzenli egzersiz obezitenin rejim uygulaması

Güvenli ve sağlıklı beden unsurları

Karatay Diyeti	Düşük karbonhidratlı gıdalar düşük glisemik indeksli organik gıdalar
Taş Devri Diyeti	Geleneksel beslenme, uyku, nefes, organik gıda, organik yaşam
Dukan Diyeti	Yemek yerken su içmek, yürümek, az yağlı besinler tüketmek

Sağlıklı beden mitolojisi

Karatay Diyeti	Karatay Diyeti ile ömür boyu şişmanlığa elveda, Mutluğa merhaba! Sağlıklı fit beden
Taş Devri Diyeti	Hastalıklara karşı korunma kalkını ile sağlıklı fit beden
Dukan Diyeti	Fransızların sır gibi saklandıkları kalıcı zayıflamayı sağlayan Dukan Diyeti ile ömür boyu sağlıklı fit beden

(Kaynak: Kartay (2011), Aydın (2016) ve Dukan (2012, 2016), Özer, Aksoy (2018), Sahlins (1976), Goffman (1963), Zorlu (2016; 2019, 2021) 'dan faydalanarak oluşturulmuştur.)

Karatay, sağlıklı bedene sahip olmayı “göbek çevrenizde, memelerinizde, kol, bacak ve kalça bölgenizde herhangi bir yağ birikimi” olmaması durumu olarak tanımlıyor. Diğer taraftan Karatay, bedensel damgalama ölçütü olarak göbekli olmayı kriter olarak alıyor. Bunu da şu şekilde açıklıyor: “Göbek, kadında da erkekte de pankreas ve karaciğer yağlanması belirtisidir. En tehlikeli sağlık sorunudur” (Karatay 2011). Her üç diyet reçetesi de aşırı şişmanlık ve obeziteyi, biçimsizleşme ve deformasyon olarak ele alıyor ayrıca sağlıksız olma hali olarak değerlendiriyor. “Göbek” ve “at suratlı olma” gibi niteliklemlerle bireyleri tıbbileştirilmiş söylem üzerinden damgalama kuramına da yeni öğeler katılıyor. Böylece diyetler, görsellik üzerinden bedenlerini, sağlıksız olarak damgalamaktadır. Sağlıklı olmanın yolunun ise, kendi reçetelerinin uygulanmasından geçtiğini belirtiyorlar.

Modern-post modern tip parametreler çerçevesinde inşa edilen popüler sağlık kültürü geleneksel kültür örneğinin de olduğu gibi besinleri yenilebilir/sağlık açısından iyi gıdalar ve

yenilemez/yenilmesi yasak, sağlık açısından kötü gıdalar gibi kategorilere ayrılıyor. Ayrıca yenilebilir ve yenilemez olanlar kendi içinde derecelendirilir. Sağlık bilinci ve popülist gıda fobisi korkusu söylemi, yeni bir yenilebilir/yenilemez gıda kategorileri üretir. Geleneksel toplumda kültür ve din üzerinden yenilebilir ve yenilmez tasnifi söz konudur (Sahlins, 1976). Örneğin İslam dini domuz etini, Hinduizm’de ise inek etini yenilemez kategorisinde tasnif etmiştir. Bu çerçevede diyetlerde un şeker, trans yağlar, fast food gibi besinler neredeyse yenilemeze yakın bir tutumla yasaklanır. Ele alınan iki diyetten genel olarak doğal olmayan (rafine), işlenmiş gıdalar, ekme, şeker, yağ, mısır, ayçiçeği, kanola yağı ve trans yağlar yenilemez kategorisinde ele alınmıştır (Karatay 2011, Aydın 2016). Dukan diyetinde ise “bütün yağlar yasaktır”. Zeytinyağının saf protein rejiminde yeri olmadığı vurgulanıyor. Nişasta ve ekme gibi tahıl ve şeker yoğun ürünler az yenilmesi gereken gıdalar olarak ele alınır. Diyetin bazı evrelerinde tatlılar, tahıl ve nişastalı sebzeler yasaklanıyor (Dukan, 2016, s. 81-95).

Karatay diyetinde nelerin yenilemez olduğu ve yenilebilir olanların kendi içinde derecelenmesini içeren beslenme piramidi verilmiştir (Karatay, 2016, s. 45). Piramidin tepesinde rafine ve işlenmiş gıdalar, meyve suları ve şekerli içecekler “sıfır” tüketim ifadesiyle, yenilemez ilan edilmiştir. Fakat Türk toplumunda yaygın kullanılan ekme tüketimi “sıfır” yenilemez kategorisinde yer almadığı gibi az yenilebilir kategorilerinde bile yer almamıştır. Çünkü genel halkın gündelik tüketimde yaygın kullanılan ekme, “ekme zehirler” ve “en tatlı zehir” (Karatay, 2016, s. 45) ifadesiyle damgalanmıştır. Belki de bu nedenle yenilemez kategorisinde bile yer verilmemiştir.

Diyet Modellerinin Sembolik Göstergeler Olarak Kullanılması

Mükemmel beden söylemi üzerinde üst sınıflar için yeni bir sembolik tüketim alanı inşa etmek yoluyla sağlıklı olmanın sembolik tüketim alanına dâhil edilmesi söz konusudur. Bu beslenme modellerinde, organik ürünlerin tüketimi önemsenmektedir. Tarımın teknoloji ile birleşmesi, organik olmayan gıdaların üretimini artırmıştır. Organik gıdalar besin açısından, işlenmiş gıdalardan çok daha zengindir. Organik gıdalar diğerlerine oranla daha pahalıdır fakat sağlık için değerli besin öğeleri içerir. Daha fazla işçilik gerektiren bu besinler, fiyat olarak da daha pahalı oluyorlar (Aydın, 2016, s. 173). Pahalı ve elde edilmesi zor olan organik ürünler üst sınıfların elde edebileceği ve tüketebileceği ürünlerdir. Veblen (1934, s. 182) bir ürünün/metanın sınıfsal temsil ve statü gösterisi için kullanılabilmesinin pahalı ve nadir olmak üzere iki koşulu sağlamalarının gerektiğini belirtir. Bu bağlamda beslenme reçetelerinde sağlık açısından en makul olarak işaretlenen organik ürünler hem pahalıdır hem de temin edilmeleri zordur. Beslenme modellerinde önemsenen örnekler olarak organik ürünler, üst sınıf göstergesi olarak işlev görür. Sağlıklı olma göstergesi için tercih edilir. Organik ürünler söylemi sağlıklı olma göstergesi olma yanında saygınlığın ve sosyal prestijini yeni kökenlerine gönderme yapar. Karatay (2011) ve Aydın (2016) diyetlerinde öngörülen organik gıdalara ulaşmak, Dukan’ın (2016) titizlikle uygulanması, öngörülen diyet programının gerçekleştirilmesi zaman ve para gerektirir. Bu iki kaynak Veblen’in (1934)

ifadesiyle aylak sınıfının sahip olduğu bir özelliktir. Bu diyetlerin uygulanması, sınıfsal statü göstergesi bağlamında bir işlevi olduğu ve bu amaçla kullanıldığı söylenebilir.

Doksanlı yıllarda Çin ve Japon lokantalarına gitmek, suşi yemek ya da pahalı olan bu yemekleri, evlerde misafire ikram etmenin prestijli sınıf göstergesi olması gibi (Bali, 2009, s. 146) doğal, kaliteli ürünler söyleminin de üst sınıfların seçkinlik göstergesi olarak kullanıldığı söylenebilir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de organik gıda pazarı büyümektedir. Tüketicilerin gelir düzeyi ile organik ürünlere talep artışı arasında doğru orantı bulunmaktadır. Gelir düzeyi arttıkça, organik ürün alımı fazlalaşmaktadır (Varoğlu ve Turhan, 2016, s. 195).

Tablo 2. Beslenme ve tüketim sosyolojisi açısından diyetlerin sembolik anlamları

Gıdaların Sembolik Anlamları	
Sıradan, kolay ulaşılabilir.	Sağlıksız, ürünler Fast food ürünleri gibi kitlesel ürünlere ulaşılabilir
Sıradan, kolay ulaşılabilir.	Sağlıksız, ürünler Fast food ürünleri gibi kitlesel ürünlere ulaşılabilir
Üst Sınıf	Organik gıdalar; nadir, temini zor. Statü göstergesi ve Sağlıklı olmanın göstergesi
Gıda temin alanı	
Alt Sınıf	Kitleleşmiş ve endüstrileşmiş piyasa
Orta Sınıf	Kitleleşmiş ve endüstrileşmiş piyasa
Üst Sınıf	Az ticarileşmemiş kırsal alanlar, Organik pazarlardan
Organik ve işlenmemiş İyi gıdalara ulaşma	
Alt Sınıf	Ulaşılabilir değil
Orta Sınıf	Kısmen ulaşılabilir
Üst Sınıf	Ulaşılabilir ve statü göstergesi

(Kaynak: Kartay (2011), Aydın (2016) ve Dukan (2016), Veblen (1934), Varoğlu ve Turhan (2016), Ireland (2009). Zorlu (2016, 2019, 2021) 'dan faydalanarak oluşturulmuştur.)

Diyet Modelleri ile Genel ve Yaygın Gıda Fobisi Üretmek

Beslenme modellerinin toplumun alt ve orta sınıfları için gıda fobisi ürettiği söylenebilir. Gıda fobisi, gıdanın sağlık ya da kültürel nedenlerle tehdit olarak algılanması, o gıdadan uzak durulması, tıbbi gerekçelerle yasaklanması ve gıdanın tüketilmemesi olarak değerlendirilebilir. Bu fobi, kitle iletişim kanallarından ve bilbordlardan yayılan bilgiler, bilim insanlarının açıklamaları (Levenstein, 2013) magazin ve yemek programları aracılığıyla beslenme modelleri üzerinden yayılmaktadır

Söz konusu beslenme modellerinde gıda korkusu, sağlıksız olarak damgalanan ekmek ve şekerin yasak edilmesi, işlenmiş gıda endüstrisi ürünlerinin sağlıksız olarak ilan edilmiş olması gibi boyutlarda temellendirilmiştir. İnsanların çoğunluğunun, gıda ihtiyaçlarının büyük kısmını işlenmiş ürünlerden oluşan endüstrileşmiş piyasaya fast food işletmeleri üzerinden temin ettiği düşünülünce korkunun geniş ve yaygın hal aldığı söylenebilir. Bir de damgalamanın gıdaların şişmanlatan ve şişmanlatmayan, sağlıklı gıda ve sağlıksız gıda olarak ayrılması durumu vardır (Dukan 2016, Karatay 2016, Aydın 2016). Türkiye toplumunda, ekmek tüketimi yaygındır ve ekmek tüketiminde dünya ortalamalarının üstünde olduğu ifade edilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2018). Ekmek tüketimi yaygın olduğu

bir toplumda kitle iletişim araçlarından yayılan popülerleşmiş tıp mantığı ile “ekmek zehirler” (Karatay 2016) açıklamaları gıda fobisinin en kötü örneğidir.

Değerlendirme

Beslenme insanın biyolojik yapısının bir gereği olarak, hayatta kalması için temel yaşamsal zorunluluklarından biridir. Beslenme insanlık tarihinde süregelen bir yemek kültürünü de beraberinde getirmiştir. Geleneksel dönemden modern döneme geçilmesi ile yemek hazırlama tekniği ve yemeği tüketme şekilleri değişmiştir. Endüstrinin gelişmesi ile, kent hayatının büyümesi, fast food yemek çeşitliliğini artırmıştır.

Geleneksel mutfak kültüründen hazır gıdalara ve fast food yemek kültürüne geçiş yaşanmıştır. Bir yandan hazır ve işlenmiş gıdalar, sağlıksız olarak görülürken, diğer yandan varlığını devam ettirmişlerdir. Modern kentlerin oluşması ile fast food daha çok alt ve orta sınıfa özgü ve çokça tercih edilen bir beslenme biçimi haline gelmiştir. Ailelerde eşlerin her ikisinin de çalışması, dışarıda yemek yemeyi beraberinde getirmiştir. Bu nedenle fast food zararlı olmasına rağmen alt, orta ve üst sınıf arasında yaygın olduğu görülmektedir.

Sağlıklı olmak ve estetik açıdan ideal beden kriterli popüler kültürün bir parçası olmaya başlamasıyla beraber, tıbbileşen yeni diyet türleri de ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada analiz edilen Karatay diyeti, Dukan diyeti ve Taş Devri diyeti bunlardan bazılarıdır. Yeni tıbbileşen söylem üzerinden bu modellerin reçeteleri ile insanların yeme alışkanlıklarını değiştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Karatay diyeti ve Taş Devri daha çok beslenme alışkanlıklarına odaklanırken Dukan diyetinin, fiziksel aktivitelere daha fazla ağırlık verdiği söylenebilir.

Her üç diyetin de hem bedenleri hem de gıdaları damgaladıkları, tıbbileşmiş söylem üzerinden yeni bir sağlık popüler kültür icra etikleri gözlenmektedir. Karatay diyeti ve Taş Devri diyetlerinin söylemlerinde kimi zaman açık ifade edilen kimi zaman örtük olarak ima edilen ütöpik bir toplum varsayımı vardır. Bu ütöpik toplum varsayımı, gıdanın endüstrileşmemiş, doğal, işlenmemiş gıdaların bol olduğu, gıdanın piyasalaşmadığı, gıda olarak ekmeğin ve tahılın kullanılmadığı tarım devrimi öncesini hatırlatan ütöpik yeşil toplumdur. “Tarım devrimi öncesine bu ütöpik yeşil toplumda insanlar çok et ve yaklaşık 200 bin çeşit sebze tüketiyorlardı. Kısa bir sürede tahılların baskın olduğu bir diyete geçmesi birçok kronik hastalığın gelişmesine neden oldu”. Bu toplum, Aydın’ın sorduğu (2016, s. 159) “Sofranızdaki gıdanın nasıl üretildiğini biliyor musunuz?” sorusuna, evet diye cevap verebileceğimiz toplumdur. Karatay ise bu ütöpik yeşil toplumu, şeker tüketiminin olmadığı, dejeneratif hastalığın olmadığı ilkel toplumlar olarak ifade ediyor.

Diğer taraftan bu beslenme ve diyet reçete söylem metinleri, sosyal bilimlerin gıda-nüfus dengesi konusundaki birikimini ve toplumsal gerçekliğini hiç dikkate almamıştır. Toplumsal gerçeklik dikkate alınmayınca “toplum olarak sağlıksız, hareketsiz bir yaşam biçimi içindeyiz!” (Karatay, 2016, s. 16) gibi realiteyle ilişkisi kurulmayan genel ve makro açıklamalar kolaylıkla ifade edilebilmiştir.

Özetle, diyet söylemlerinin ilk önce bedenleri ve gıdaları damgalayarak, tıbbileşmiş söylem üzerinden yenilebilir ve yenilemez gıda kategorileri kriterleri koyarak, beden ve gıda fobisi inşa ederek toplumun üst sınıflarının icra edebileceği ticarileşmiş popüler sağlık kültürü ve tüketim kültürü inşa ettikleri söylenebilir. Tıbbileşmiş bir norm üzerinden inşa edilen organik gıda ve protein gibi sağlıklı/yenilebilir gıda söylemi toplumun üst sınıfları için gösterişli tüketim ve statü göstergesi olarak işlev görür. Aynı zamanda bu diyetler, üst sınıflar için sağlıklı olmanın sınıfsal göstergeleridir. Diğer taraftan bu diyetlerin organik gıdalar gibi ulaşılması zor, nadir ve pahalı gıdaları ihtiva etmesi ve bu diyetlerin “ekmek zehirdir” ifadesine benzer içeriklerinin kitle iletişim araçlarından kitlelere yayılmasıyla toplumun katmanlarında, özellikle orta ve alt tabaklarında gıda stresini ve gıda fobisini yaygınlaştırdıkları söylenebilir.

Kaynakça

- Akarçay, E. (2016). *Beslencenin sosyolojisi*. Ankara: Pohenix.
- Aydın, A. (2016). *7'den 70'e Taş devri diyeti*. İstanbul: Hayykitap.
- Bali, R. (2009). *Tarz-ı hayattan life style'a: yeni seçkinler, yeni mekanlar, yeni yaşamlar*. İstanbul: İletişim.
- Becker, Anna E. (2004). Television, Disordered Eating, And Young Women in Fiji: Negotiating Body Image and Identity During Rapid Social Change, *Culture, Medicine and Psychiatry*, 28(4): 533–559. doi: 10.1007/s11013-004-1067-5.
- Connie M., Weaver, C. M., Dwyer, J., Fulgoni, V. L. (June, 2014). Processed foods: contributions to nutrition. *The American Journal of Clinical Nutrition*, 99(6): 1525–1542.
- Dukan, P. (2016). *Dukan diyeti*. İstanbul: Pegasus.
- Foucault, M. (1987). *Söylemin düzeni*, (çev. Turhan Ilgaz). İstanbul: Hil.
- Foucault, M. (2016). *Güvenlik, toprak ve nüfus*, (çev. F. Taylan). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Foucault, M. (2002). *Toplumunu savunmak gerekir*, (çev. Ş. Aktaş). İstanbul: Yapı Kredi.
- Gans, H. J. (2005). *Popüler kültür ve yüksek kültür*, (çev. E.O. İncirlioğlu). İstanbul: Yapı Kredi.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. ABD: Prentice-Hall, Inc.
- Güngör, B. (2020). Söylem yaklaşımı üzerine bir kavram çalışması ve eleştirel söylem analizi. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 1-12. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kritik/issue/57533/751198>.
- İbn Haldun. (2014). *Mukaddime*, (çev. S. Uludağ), İstanbul: Dergâh.
- Ireland, C. (2009). "Fijian girls succumb to Western dysmorphia" <https://news.harvard.edu/gazette/story/2009/03/fijian-girls-succumb-to-western-dysmorphia/> erişim: 26.02.2022.
- Karatay, C. (2016). *Karatay diyeti*. İstanbul: Hayykitap.
- Karakuş-Umar E. (2019). *Sağlığın değişen anlamı: beslenme üzerinden bir inceleme*. Ankara: Gece Akademi.
- Kılıç, N. (2010). *Türk mutfağının Ege- Akdeniz karakterlerinin kültürel ve turistik açıdan İncelenmesi: Ayvalık Örneği*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü.
- Levenstein, H. (2013). *Gıda korkusu beslenmeye dair endişelerin tarihçesi*, (çev. A. Özek). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Oguz, C. M. (2008). Söylem analizi. *Sosyoloji Notları*, (2), 47-52. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kritik/issue/57533/751198>
- Önder, H.T. (2021) "Beden dismorfik bozuklu (BDB)", (<https://www.losante.com.tr/Blog/Detail/2084>).
- Özmen, S., Erdem, R. (2018). Damgalamanın kavramsal çerçevesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 185-208. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1004031>
- Öztürk, S. (2012). Bir kurumun tarihsel ve sosyolojik incelemesi: şehir kulüpleri. *Galatasaray İletişim Dergisi*, 4(89), 89-115. Erişim Adresi: <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/tr/pub/issue/7375/96555>
- Özer, E.Z., Aksoy, M. (2018). Korku çekiciliğinin gıda korkusu üzerine etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 359-369. Erişim Adresi: https://www.jotags.org/2018/vol6_special_issue3_article27.pdf

- Poloma, M. M. (2012). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (çev. H. Erbaş), İstanbul: Palme Yayınları.
- Price, W. A. (1939). *Nutrition and physical degeneration*. New York: Benediction Books.
- Ray, P. Ç., Demirkol, M.E., Tamam, I. (2012). Beden dismorfik bozukluğu, psikiyatride güncel yaklaşımlar. *Current Approaches in Psychiatry*, 4(4), 547-565. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pgy/issue/11152/133364>
- Ritzer, G. (2016). *Toplumun mcdonaldlaştırılması: çağdaş toplumun değişen karakteri üzerine bir inceleme*, (çev. A. Emre Pilgir), İstanbul: Ayrıntı.
- Sahlins, M. (1976). *Culture and praticalreason*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Siniroğlu, E. (2006). *Yeme bozuklukları anoreksiye, bulimia ve diğerleri*. Ankara: Timaş.
- Schollosser, E. (2004). *Hamburger cumhuriyeti: Amerikan fastfood kültürünün karanlık yüzü*, (çev. Hayrullah Doğan). İstanbul: Metis.
- Solomon, M., Bamossy, G., Askegaard, S. (1999). *Consumer behaviour*. London: Prentice Hall.
- Şahın, Y. (2017). Michel Foucault'da söylem analizi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)*, 3(6), 119-135. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/skad/issue/33118/368590>
- Toraman, A. and Erdem, R. (2016). Kavramsal açıdan tıbbileştirme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(4), 423-442. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hacettepesid/issue/39635/469098>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (2018). Türkiye İsraf Raporu. https://tuketici.ticaret.gov.tr/data/5e6b33e913b876e4200a0101/Turkiye_Israf_Raporu_2018.pdf 6.03.022 Erişim Tarihi: 22.09.2022
- Varoğlu, S., Turhan, Ş, (2016). Organik ürünlerde tüketici eğilimlerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma Sakarya ili örneği. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 33 (3), 189-196. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gopzfd/issue/65803/1023987>
- Zorlu, A. (2016). *Tüketim sosyolojisi*. Ankara: Altınordu.
- Zorlu, A. (2019). *Üretim ve tüketim teorileri*. Ankara: Altınordu.
- Zorlu, A. (2020a). İbn Haldûn'da beden inşası açısından bedevî ümran ve hadarî ümran. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 177-192. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1725261>
- Zorlu, A. (2020b). Gereksinimlerin, İhtiyaçların ve Arzuların Dönüşümü Bağlamında İbn Haldun'un İhtiyaçlar Kuramı. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 487-528. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61825/925094>
- Zorlu, A. (2021). *Osmanlıda tüketim kültürü ve reklam*. Ankara: Altınordu.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.04.2022 Kabul/Accepted: 11.10.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 137-156.

TÜRKİYE'DE GEÇİCİ KORUMA STATÜSÜNDE YAŞAYAN SURİYELİ SİĞİNMACILARIN EĞİTİM SORUNLARI

Mutlu Sadık FİDANⁱ, Ali TAŞⁱⁱ

Öz

Anadolu çok eski zamanlardan beri insanoğlunun *kitlesel ya da bireysel* hareketleriyle karşılaşmış bir coğrafyadır. Ancak 2011 yılından itibaren *Suriye'de* başlayan siyasi istikrarsızlık ve iç karışıklıklardan dolayı Türkiye'ye olan göç akınında önemli oranda bir artış olmuştur. Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin göz ardı edilemeyecek bir kısmının okul çağında olması konunun önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'nin geleceği için büyük önem arz eden göçmen nüfusun eğitimi konusunda yaşanan sorunların detaylı olarak ortaya konulması hedeflenmiştir. *Alanyazın taraması* olarak yapılan bu çalışmada ülkemizde bulunan okul çağındaki Suriyeli sığınmacıların eğitimine yönelik araştırmalar taranarak konuyla ilgili çözülmesi gereken problemlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmada 2011 yılından günümüze ülkemizdeki göçmen çocukların eğitimine dönük yapılan araştırmalar taranarak *bir durum tespiti* yapılmıştır. Göçmen öğrencilerin eğitim süreçlerinde yaşamış oldukları sorunlar, *eğitim politikalarına yönelik sorunlar, dil-iletişim sorunu, eğitime erişimi engelleyen faktörler, okul dışı sorunlar, kültürel sorunlar* olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Göçmen Eğitimi, Okullaşma, Eğitim Sorunları.*

Educational Problems of Migrants, Refugees and Asylum Seekers in Turkey

Abstract

Anatolia is a geography that has faced mass or individual movements of human beings since ancient times. However, since 2011, there has been a significant increase in the migration flow to Turkey due to the political instability and internal turmoil that started in Afghanistan, Iran, Iraq and Syria. The fact that a non-negligible portion of Syrian immigrants in Turkey is at school age reveals the increasing importance of the issue. In this study, it is aimed to reveal in detail the problems experienced in the education of the immigrant population, which is of great importance for the future of Turkey. In this study, which was conducted as a literature review, it was aimed to reveal the problems that need to be solved by scanning the studies on the education of school-age Syrian refugees, refugees and immigrants in our country. In the research, a situation determination was made by scanning the studies on the education of immigrant children in our country since 2011. Problems experienced by immigrant students during their education processes, problems related to education policies, language-communication problems, factors preventing access to education, out-of-school problems, cultural problems were determined.

Keywords: *Immigrant Education, Schooling, Educational Problems.*

ⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Anabilim Dalı, e-posta: smutlufidan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2082-8118

ⁱⁱ Prof. Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Yönetimi Anabilim Dalı, e-posta: atas865@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3344-3911

Structured Abstract

Anatolia is a geography that has faced mass or individual movements of human beings since ancient times. However, since 2011, there has been a significant increase in the migration flow to Turkey due to the political instability and internal turmoil that started in Afghanistan, Iran, Iraq and Syria. The fact that a non-negligible portion of Syrian immigrants in Turkey is at school age reveals the increasing importance of the issue. In this study, it is aimed to reveal in detail the problems experienced in the education of the immigrant population, which is of great importance for the future of Turkey. In this study, which was conducted as a literature review, it was aimed to reveal the problems that need to be solved by scanning the studies on the education of school-age Syrian refugees, refugees and immigrants in our country. In the research, a situation determination was made by scanning the studies on the education of immigrant children in our country since 2011. In most of the studies, it was stated that immigrant students did not receive any psychological support in schools due to the conflict and civil war they had previously experienced. It has been observed that immigrant students have various problems in adapting to the school environment as their psychology is impaired as a result of the trauma they have experienced. The biggest problem encountered in the education of immigrant children is the language-communication problem. Language communication problems cause immigrant children to have problems in the social and school environment. In connection with the language-communication problem, immigrant children are unsuccessful, irregular and undisciplined, the desired feedback cannot be obtained from these students, and the problems of arriving late and absenteeism are always obstacles. It is seen in most studies that families cannot send their children to school due to their financial difficulties and having them work in different jobs. Almost all of the studies draw attention to the insufficient support of parents in ensuring their children's access to education and in their follow-up. Studies have also shown that families of immigrant children have to employ their children due to the economic problems they have experienced, they live under inappropriate living standards, and this negatively affects the education of immigrant students. In studies, it is stated that crowded family structure causes immigrant children not to be provided with suitable educational environments to study. Since students sent to school are given financial support, sending students to school only to benefit from this aid is important in terms of showing that the student does not aim to receive education. The literature agrees that immigrant students have problems in adapting to school due to cultural differences. It can be listed among the highlighted problems that immigrant students feel unfamiliar with the school environment due to cultural differences and cannot mingle with their peers. In this study, it is aimed to make a situation assessment by examining the studies on the education of immigrant, asylum seeker and refugee students in Turkey. For this purpose, a due diligence has been made by compiling academic studies on the education of Syrian students in Turkey. As a result of the research, it has been determined that there are many problems regarding the education of immigrant children. The education that should be given to immigrant students; The current situation has been tried to be revealed by considering the method, time, form, content, reduction of school dropouts, and ensuring continuation of education. Problems as a result of the analysis; problems related to education policies, language-communication problem, factors preventing access to education, out-of-school problems, cultural problems. By overcoming these problems, in the Turkish education system; Raising Syrian children is of great importance in terms of reintegrating these students into society and the labor market of the future of Turkey. Because the education level of immigrants negatively affects the human capital of the country. Education is also one of the important tools for immigrants to adapt to new living conditions and new environments. In order for these children to benefit from educational opportunities and to protect them in the school environment, the measures to be taken against the listed problems can be increased, and the social cohesion of these individuals can be achieved quickly and contribution to the labor market can be made.

Giriş

Göç, tarihin kendisi kadar eskidir (Akbaş, 2005). Göçün tarihi, gerek bir yerden başka bir yere gönüllü göç şeklinde gerekse köle ticareti veya insan ticareti gibi gönülsüz göç şeklinde çok eski zamanlara kadar uzanmaktadır (Sassen, 1999; Kausar, 2009). Bu yüzden bireylerin dünya çapındaki göçü, *dünya tarihinin bir özelliği* olduğu ve çağdaş yaşamın bir yönü olmaya devam ettiği söylenebilir (Hussain, 2019). İnsanoğlu yüzyıllardan beri *kuraklık, açlık, savaş veya diğer felaketlerden dolayı* göç eylemini gerçekleştirmiştir (Bauer & Zimmermann, 2000). Dünya coğrafyasına insanoğlunun yayılımı da bu şekilde olmuştur. Bu bağlamda hareketliliğin tarihin ayrılmaz bir parçası olduğu söylenebilir (Gürkan, 2006). İnsanlar kimi zaman *yaşam koşullarını iyileştirmek* amacıyla “gönüllü” nedenlerle, kimi zamanda savaş, doğal afet gibi “zorunlu” nedenlerle göç etmişlerdir (Yılmaz, 2014; Şahin & Aydemir, 2018). Ayrıca günümüzde gelir ve istihdam eşitsizlikleri gibi olağan baskı ve motivasyonların yanı sıra, sıklıkla siyasi aksama, silahlı çatışmalar, yoksulluk ve insan hakları ihlali gibi durumlar yeni göç türlerinin nedenleri haline gelmiştir (Bauer & Zimmermann, 2000). Göç, sınırları ve bu sınırlar ötesindeki hareketleri kontrol etme yetkisi ile modern ulus devletle birlikte siyasetin kapsamına girmiştir. Göç ancak sınırların varlığı ile tanımlanabilir (Akbaş, 2005). Göç, ekonomik, toplumsal ya da siyasal nedenlerle topluluk ya da bireylerin yaşadıkları ülkeyi terk ederek başka bir ülkeye ya da başka bir yerleşim yerine taşınma eylemi şeklinde tanımlanabilir ve *sığınmacılar, mülteciler, öğrenciler, ekonomik göçmenler* gibi göçmenlerin kalış şekline göre farklı türlerden oluşabilir (Sassen, 1999).

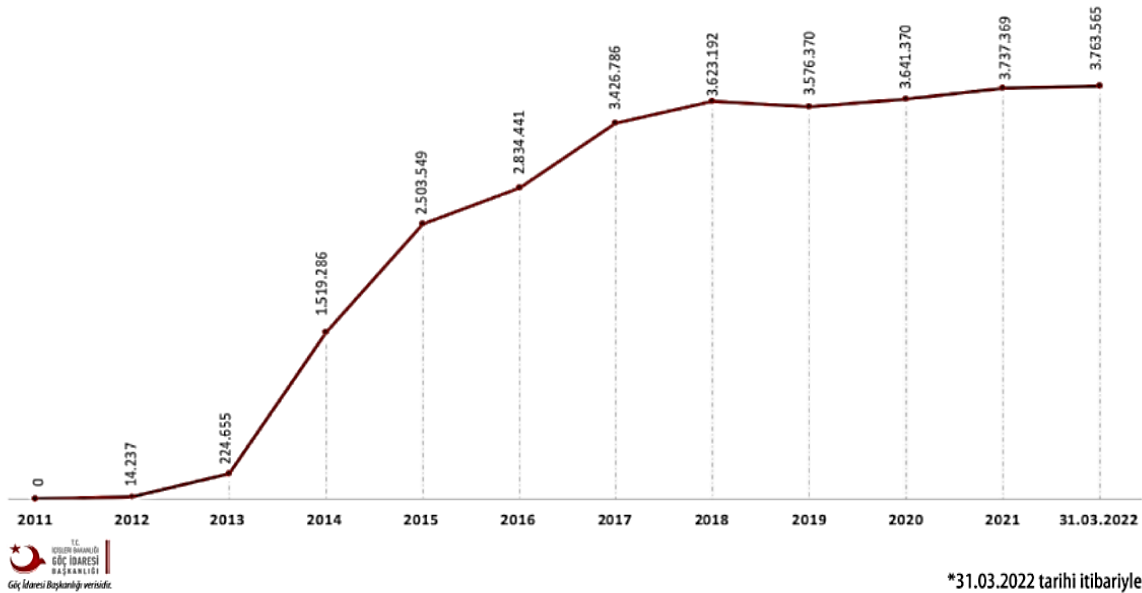
Göçmen, mülteci ve sığınmacı terimleri genellikle medyada veya halk tarafından birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak bu üç terim birbirinden farklıdır (Dgebuadze, 2020). Genel olarak *göçmen*, bir ülke veya bölgeden başka bir ülkeye tesadüfen, planlı veya içgüdüsel olarak hareket eden kişidir. Bunlar, gönüllü olarak hareket edenler ve hareket etmeye zorlananlar olabilir (Goodwin-Gill, 2004; Şahin & Aydemir, 2018). Mülteci, *çatışma, zulüm veya savaş nedeniyle* kendi ülkesinden kaçmak ve başka bir ülkeye sığınmak zorunda kalan kişidir. *1951 Birleşmiş Milletler Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ve 1967 tarihli protokolü* uyarınca mültecilerin, anavatanına dönmek konusunda haklı nedenlere dayanan bir korkuya sahip olduğu kabul edilmektedir (Keboa, 2018). BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK)'ne göre, bir kişi menşe ülkesinin dışındaysa ve *zulüm korkusu nedeniyle* geri dönemeyse, o kişi mülteci. Ancak sığınma başvurusunda bulunana kadar uluslararası hukuka göre mülteci sayılmaz. Sığınma talebinde bulunursa, talebi yapılabildiği kadar statüsü belirlenene kadar sığınmacıdır (Caron, 2020). Sığınmacı, mülteci statüsü için başvuran ve ev sahibi ülkenin hükümetinden veya Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu'ndan başvurusunun sonucunu bekleyen kişidir (Keboa, 2018).

Anadolu çok eski zamanlardan beri insanoğlunun *kitleysel ya da bireysel* hareketleriyle karşılaşmıştır. Avrupa, Ortadoğu ve Asya'nın kalbinde bulunan coğrafi konumu nedeniyle Türkiye her zaman tercih edilen bir rota olmuştur. Osmanlı yönetimi sırasında sağlanan güvenlik, refah ve istikrar sayesinde halk hareketliliği devam etmiştir (Akbaş, 2005). 1980'lerin başlarından itibaren de *Afganistan, Bangladeş, Irak, İran, Pakistan, Gürcistan ve eski Sovyet ülkeleri*

de dahil olmak üzere Asya ülkelerinden düzensiz göçmenleri Avrupa Birliği ülkelerine çeken bir göç ve geçiş ülkesi haline gelmiştir. 1923-1997 yılları arasında çoğu Balkan ülkelerinden 1,6 milyondan fazla insan Türkiye'ye göç etmiştir. Soğuk Savaş sırasında insanlar Doğu Avrupa'daki komünist devletlerden ve Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye göç etmiştir. 1980'lerin sonlarında İran ve Irak'tan sığınmacılar gelmeye başlamıştır. 1988 ve 1991 yılları arasında, çoğunluğu Kürt olan yaklaşık yarım milyon Iraklı mülteci ve 1989 ile 1999 yılları arasında Arnavutlar, Bosnalı Müslümanlar, Türkiye'ye göç etmiştir (Kirişci, 2007). Araştırmacılar bugün Türkiye'ye giriş yapan dört yaygın yabancı uyruklu olduğunu belirtmektedir: ülkeye kalma niyeti olmadan giren transit göçmenler; Türkiye'de çalışmak isteyen ancak uygun belgelere sahip olmayan yasadışı işçi göçmenleri; iç karışıklıklardan ve şiddet ortamından kaçarak Türkiye'ye giren sığınmacılar ve ülkeye uygun vize ile giren düzenli göçmenler (İcduygu, 2006).

2011 yılından itibaren ise *Afganistan, İran, Irak, Suriye'de* başlayan siyasi istikrarsızlık ve iç karışıklıklardan dolayı Türkiye'ye olan göç akını daha da artmıştır (Yurdağül & Tok., 2018). Temmuz 2011'de Suriye'den Türkiye'ye ortalama 20.000 mülteci girmiştir. Bu sayı, 2014 yılına kadar sadece Suriye'den gelen yarım milyonu aşkın mülteciyle Türkiye'nin Suriyeli mülteciler için en yüksek ikinci ev sahibi ülke olduğu zamandan bu yana büyük ölçüde artmıştır (Aldawsari, 2018).

Grafik 1. Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Sayısı (GİB, 2022)

2015 yılında Türkiye, 600.000'i aşan Suriyeli sığınmacıların en büyük ev sahibi olmuştur. Bu noktada Türkiye'deki Suriyeli mülteciler sadece sınır noktalarındaki çadır kamplarına yerleşmekle kalmıyor, aynı zamanda şehirlere de giriyor ve Türk halkı ve ülke içindeki diğer nüfuslarla etkileşim kuruyorlardı. Çoğu durumda, mülteciler özgür insanlar olarak çalışıyor ve yaşıyorlardı. Türkiye'deki geçici kapsamdaki yaklaşık 3,7 milyon Suriyeli göçmenin demografik özellikleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde yaklaşık %50'sinin okul çağına olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Yaş ve Cinsiyete Dağılımları (GİB, 2022)

YAŞ	ERKEK	KADIN	TOPLAM
TOPLAM	2.025.937	1.737.628	3.763.565
0-4	261.658	244.283	505.941
5-9	296.398	278.738	575.136
10-14	229.473	215.822	445.295
15-18	141.666	122.081	263.747
19-24	275.374	207.290	482.664

Sosyolojinin kurucularından olan İbn-i Haldun'un ortaya koyduğu asabiyet teorisini fiziki ve çevresel koşullar üzerine kurması mekânın toplumsal ilişki ve yapılar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu yüzden göç olgusunun insanoğlunun psikolojik ve sosyolojik yapısı başta olmak üzere birey ve topluma dönük bütün koşullarını etkileyen bir olgudur (Ekici & Tuncel, 2015). Bu süreçten en çok etkilenen de çocuklardır. Göçmen çocuklar, ailelerinin *güvenlik, sosyalleşme, barınma, sağlık, eğitim ve istihdam* gibi sorunlarından doğrudan etkilenmekte ve bu durum çocukları yaşadıkları ülkede dezavantajlı konuma getirmektedir. Kültürel farklılık, sosyal güvenlikten yoksunluk, yoksulluk, eğitim seviyesinin düşüklüğü gibi etkenler bu süreci daha da pekiştirmektedir (Koşar & Aslan, 2020). Ayrıca mülteci ve göçmen öğrenciler kendi kültürlerinden farklı bir kültürde yaşarlar. Kendi kültürlerinden farklı bir okul sisteminde öğrenmeleri, birçok öğrenci için bir meydan okumadır. Brilliant (2000), göçmen öğrencilerin karşılaştığı kültürel farklılıkların genellikle aşırı olduğunu, ancak göçmenlerin kimliklerini korumak için biri okul ortamında diğeri evde olmak üzere iki dünyayı anlamak konusunda hassas bir denge kurmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu iki dünyada yön bulmadaki başarısızlık, dezavantajlarıyla sonuçlanır: Ya çevrelerindeki büyük dünyaya yabancılaşırlar ya da orijinal kültürlerinden koparılırlar; her ikisinin de okul başarıları ve nihai kişisel ve mesleki gelişimleri üzerinde yıkıcı bir etkisi olacaktır (Weldegebriel, 2011).

Göçmenlerin eğitimi sadece kendilerini değil göç alan ülkenin geleceğini de yakından ilgilendiren bir konudur. Çünkü göçmenlerin eğitim seviyesi ve göç alan ülkedeki eğitim sistemindeki farklılıklar *ülkenin insan sermayesini* olumsuz olarak etkilemektedir (Koşar & Aslan, 2020). Göç, travmatik bir deneyim yaşayan çocuklar için zorlu bir tecrübedir. Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin göz ardı edilemeyecek bir kısmının okul çağında olması konun önemini daha da arttırmaktadır. Bu durum Suriyeli göçmenlerin beslenme, sağlık, güvenlik, temel bakım becerilerinin yanında eğitimle ilgili bazı ek tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır. Eğitim göçmenler için yeni yaşam koşullarına ve yeni ortamlara uyum sağlamanın önemli araçlarından biridir. Bu çocukların eğitim olanaklarından yararlandırılması ve okul ortamında korunması amacıyla alınması gereken ya da alınan tedbirler arttırılsa da hala eğitim hayatından etkin bir şekilde faydalanmalarının önünde pek çok sorun bulunmaktadır. Hala okullaşamayan Suriyeli öğrencilerin sayısı bir hayli fazladır ve eğitime erişim sorunları da devam etmektedir. Göçmen öğrencilere verilmesi gereken eğitimin yöntemleri, zamanı, biçimi, içeriği, okul terklerinin azaltılması, eğitime devamın sağlanması gibi çok yönlü boyutlarıyla ele alınarak çözümlenmesi gereken bir sorunlar ağıdır.

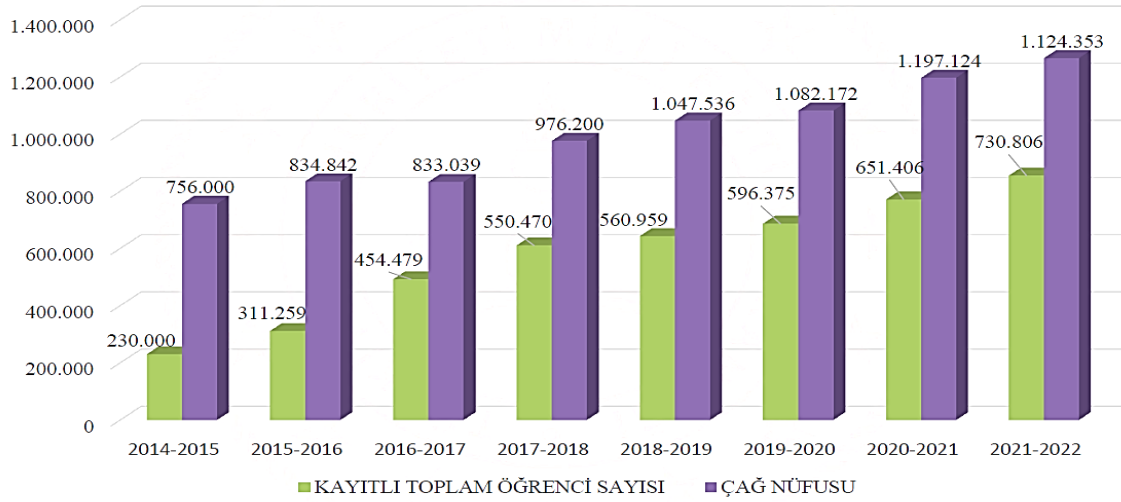
Bu araştırmada bu bağlamda Türkiye'nin geleceği için büyük önem arz eden göçmen nüfusun eğitimi konusunda yaşanan sorunların detaylı olarak ortaya konması amaçlanmıştır. Araştırmada 2011 yılından günümüze ülkemizdeki göçmen çocukların eğitimine dönük yapılan araştırmalar taranarak bir durum tespiti yapılmıştır. Bu araştırmada 2011 yılından itibaren göçmenlerin eğitim sorunlarına yönelik yapılan çalışmalar incelenerek bir durum tespiti yapılmıştır. Bu çalışma Göçmen ve yerel toplumların sosyal uyumunun sağlanmasında oluşturulacak politikalara ışık tutması ve hedef grupların eğitime katılımını etkileyen faktörlerin zengin bir şekilde anlaşılmasını sağlaması bakımından önemlidir. Bu araştırma ayrıca göçmen çocukların eğitime katılmama nedenlerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Göçmenlere Yönelik Eğitim Politikaları

2011 yılında Arap Baharı olarak adlandırılan süreçle birlikte Türkiye göz ardı edilmeyecek bir göç kitlesine ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Kısa sürede gerçekleşen bu göç dalgasıyla Türkiye'de kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik alanda çeşitli etkileri olmuş ve olmaya devam etmektedir (Tuncel & Ekici, 2019). Ocak 2022 MEB'in e-Okul ve YÖBİS verilerine göre Suriye, Afganistan, Irak, Filistin, Somali ve Yemen uyruklu toplam 1.365.854 okul çağında bulunan öğrencilerin 1.124.353'ü Suriye uyrukludur. 1.124.353 Suriyeli öğrencinin 730.806'sının (%65) okullaştığı, 393.547'sinin (%35) ise okullaşmadığı görülmektedir. 118.083 okul öncesi öğrencilerin 40.547'si (%34,34'ü), 417.546 ilkökul çağındaki öğrencilerin 313.695'si (%75,13'ü), 335.952 ortaokul çağındaki öğrencilerin 268.752'si (%80'ni), 252.772 lise çağındaki öğrencilerin 107.812'si (%42,65'i) okula devam ettiği görülmektedir (MEB, 2022).

Tablo 2. Yıllara Göre Ülkemizde Eğitime Erişimi Sağlanan Suriyeli Öğrenci Sayısı (MEB, 2022)

SINIF	E Okul Kayıtlı Öğrenci	YÖBİS Kayıtlı Öğrenci	Toplam	Eğitim Kademelerine Göre	Çağ Nüfusu Toplam	Kademelere Göre Toplam Çağ Nüfus	Kademeye Göre Yüzde
Okul Öncesi (5 yaş)	40.545	2	40.547	40.547	118.083	118.083	34,34%
1. Sınıf (6 yaş)	101.080	16	101.096	313.695	116.754	417.546	75,13%
2. Sınıf (7 yaş)	64.049	24	64.073		111.031		
3. Sınıf (8 yaş)	69.167	32	69.199		92.017		
4. Sınıf (9 yaş)	79.291	36	79.327		97.744		
5. Sınıf (10 yaş)	78.329	24	78.353	268.752	95.707	335.952	80,00%
6. Sınıf (11 yaş)	66.435	22	66.457		90.334		
7. Sınıf (12 yaş)	74.613	19	74.632		75.390		
8. Sınıf (13 yaş)	49.298	12	49.310		74.521		
9. Sınıf (14 yaş)	23.457	4	23.461	65.885	67.544	252.772	42,65%
10. Sınıf (15 yaş)	18.672	8	18.680		62.251		
11. Sınıf (16 yaş)	15.218	1	15.219		61.520		
12. Sınıf (17 yaş)	8.521	4	8.525		61.457		
Lise Hazırlık	19	0	19	19			
HEP (A, B, C ve D)	0	7.835	7.835	7.835			
Açık okullar	0	0	34.073	34.073			
Toplam Öğrenci Sayısı	688.694	8.039	730.806	730.806	1.124.353	1.124.353	65,00%

Tablo 3. Yıllara göre Ülkemizde Eğitime Erişimi Sağlanan Suriyeli Öğrenci Sayısı (MEB, 2022)

Açık okullara kayıtlı 34.073 öğrenci e-okul sistemine dahil edilmiştir.
 **Ocak 2022 e-Okul ve YÖBİS verileri

Göç yoğunluğunun artmaya yeni başladığı 2011 yılında bu yoğunluk geçici olarak değerlendirilmiş ve göçmenlere dönük uzun soluklu politikalar uygulamaya konmamıştır. Dönemin MEB Bakanı Ömer Dinçer mülteci öğrencilere dönük eğitimin kamplarda kendi öğretim programımıza göre verildiğini ve bu çocuklara Türkçe öğretmek gibi bir amaçlarının olmadığını belirtmiştir. 2013 yılının ortalarından itibaren ise bu misafirliğin kalıcı olduğunun anlaşılmasıyla mültecilere dönük yeni düzenlemelere gidilmiştir. 26 Eylül 2013'te MEB tarafından yayınlanan "Ülkemizde Geçici Koruma Altında Bulunan Suriye Vatandaşlarına Yönelik Eğitim Öğretim Hizmetleri" genelgesi göçmenlerin kalıcı olduğunun ve göçmen öğrencilere yönelik uzun dönemli politikaların uygulanacağını ilanı niteliğindedir. Genelgede Türkçe öğrenmek isteyenlere dönük gerekli olanakların oluşturulacağı ve göçmen öğrencilere dönük müfredatın içeriğinin Millî Eğitim Bakanlığının kontrolü altında Suriye Ulusal Koalisyonu Yüksek Eğitim Komisyonunca hazırlanacağı ifade edilmektedir (Özcan, 2018).

2014 yılında ilk kapsamlı düzenleme olan "6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)" yürürlüğe girmiştir. Bu kanun kapsamında 2014 Ekim ayında "Geçici Koruma Yönetmeliği" oluşturulmuştur. Bu yönetmelikle kamplarda ya da kamp dışındaki göçmenler sosyal yardım, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim sağlama hakkını edinmişlerdir. Yine bu yönetmelik kapsamında MEB 2013 yılında çıkardığı yönetmeliğin kapsamını genişleterek "Yabancılar Yönelik Eğitim-Öğretim Hizmetleri" başlıklı 2014/21 sayılı genelgeyle göçmen çocukların eğitim hizmetleri standarda bağlanarak güvence altına alınmış, genelge ile ilgili hususlar Bakanlık ve İl Millî Eğitim Müdürlüğünce yürütülmeye başlanmıştır. Türkiye'deki göçmen öğrencilerin eğitimi konusunda en üst yetkili organ Millî Eğitim Bakanlığıdır. 2016 yılında Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü çatısı altında Göç ve Acil Durum Daire Başkanlığı kurulmuştur (Aksoy, 2020).

2011 Yılından beri göçmen çocukların eğitimiyle ilgili birçok strateji geliştirilmiştir. Bu konuda YÖK, MEB ve AFAD çeşitli konularda iş birliği yapmaktadır. MEB tarafından 26 Eylül 2013 tarihinde yayınlanan "Ülkemizde Geçici Koruma Altında Bulunan Suriye Vatandaşlarına

Yönelik Eğitim Öğretim Hizmetleri” genelgesi ile eğitim uygulamalarında ülke çapında bir standart oluşturulmaya çalışıldı. MEB ve UNICEF iş birliğiyle hazırlanan “*Geçici Koruma Statüsündeki Bireylere Yönelik Rehberlik Hizmetleri Kılavuz Kitabı*” ile göçmen öğrencilerin kayıp kuşak olmalarını önlemeye ve kültür/dil farklılığından kaynaklanan sorunlara yönelik farkındalıklar oluşturulmaya çalışılmaktadır (Şahin H. , 2020).

MEB, ilk ve orta öğretim seviyesindeki göçmen öğrencilere dönük iki tip eğitim fırsatı sunmaktadır. İlk uygulama Türkçe bilen göçmen öğrencilerin Türk Milli Eğitiminin eğitim programıyla Türk öğrencilerle birlikte eğitim aldıkları “*kaynaştırma eğitimi*” yaklaşımıdır (Şahin & Aydemir, 2018). İçermeci eğitim olarak da bilinen bu uygulama ilk kez zihinsel engelli öğrencilerin akranlarıyla aynı sınıfta eğitim almaları olarak ortaya çıkmış, sonraki yıllarda dezavantajlı çocukların eğitiminde kullanılan bir uygulama haline gelmiştir. Bu uygulamayla dezavantajlı çocukların dışlanmamasını ve toplumsal entegrasyonu hızlandırmayı amaçlamaktadır (Yurdağül & Tok., 2018). Diğer uygulama ise MEB’e bağlı okullarda göçmen öğrencilere dönük geçici eğitim merkezleridir (GEM). Burada Suriye’de savaş öncesi uygulanan müfredata Türkçe dili ilave edilmiştir. Bu müfredat Türk akademisyenler ve Suriyeli öğretmenlerce hazırlanmıştır. Yine halk eğitim merkezleri gibi yaygın eğitim kurumlarında göçmenlere yönelik eğitim hizmeti verilmektedir (Şahin & Aydemir, 2018). Türkiye çapında 370 GEM’de toplamda ortalama 280 bin göçmen öğrenci eğitim görmektedir. “*MEB’in 2014/21 sayılı Yabancılara Yönelik Eğitim Öğretim Hizmetleri*” başlıklı genelgesinde, Türkiye’de yaşayan tüm göçmen öğrencilerin GEM’lerde ya da yükseköğretim kurumları hariç MEB’e bağlı her tür ve derecedeki eğitim kurumlarında eğitimlerini sürdürebilecekleri belirtilmiştir. Göçmen öğrencilerin okula kayıt yaptırabilmelerinin tek koşulu ise kendilerine ait bir yabancı kimlik numarasına sahip olmaktır. Yabancı kimlik numarası olmayan öğrencilere ilgili kurum tarafından “yabancı tanıtma belgesi” düzenlenerek istenilen okul türüne kayıt yaptırmaları sağlanacaktır. Yabancı kimlik numarası bulunanların kayıtları e-okul üzerinden yapılabiliyorken, olmayanların kayıtları “*Yabancı Öğrenci Bilgi İşletim Sistemi (YÖBİS)*” üzerinden yapılmaktadır.

Yöntem

Alanyazın taraması olarak yapılan bu çalışmada ülkemizde bulunan okul çağındaki sığınmacı, mülteci ve göçmenlerin eğitimine yönelik araştırmalar taranarak konuyla ilgili çözülmesi gereken problemlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 2011-2022 yılları arasında yapılan akademik çalışmalar toplanmıştır. Çalışmalara google akademik arama motoru ve Ulakbim veri tabanından “*sığınmacı eğitimi*”, “*mülteci eğitimi*”, “*göçmen eğitimi*” anahtar kelimeleriyle ulaşılmıştır. Araştırmaya sadece Türkiye’deki sığınmacı, mülteci ve göçmenlerin eğitim alanında karşılaştıkları sorunları ele alan çalışmalar dahil edilmiş ve ilgili kritere uygun olan 20 makale taranmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde göçmen öğrencilerin eğitim süreçlerinde yaşamış oldukları sorunlar, *eğitim politikalarına yönelik sorunlar, dil-iletişim sorunu, eğitime erişimi engelleyen faktörler, okul dışı*

sorunlar, kültürel sorunlar başlıkları altında değerlendirilerek olası çözüm yolları ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Eğitim Politikalarına Yönelik sorunlar

Araştırmaların çoğunda daha önce göçmen öğrencilerin yaşamış oldukları *çatışma ve iç savaştan dolayı* okullarda herhangi bir *psikolojik destek almadıkları* belirtilmiştir. Göçmen öğrencilerin yaşadıkları travma sonucu psikolojileri bozuk olduğundan okul ortamlarına uyumda çeşitli sorunlar yaşadığı görülmüştür (Börü & Boyacı, 2016; Çelik, 2018; Emin, 2018; Eren, 2019; Karaağaç & Güvenç, 2019; Gökmen, 2020; Sarier, 2020; Şahin H. , 2020; Arslan & Ergül, 2021; Tosun, 2021). Sarier'in (2020) çalışmasında travma yaşayan çocukların *tank, silah, savaş, yıkıntı, bomba, ölüm* gibi kavramları günlük hayatta sık kullandıkları belirtilmiştir. Araştırmada göçmen öğrencilerin yaşamış oldukları travmadan dolayı *okula yabancılaştıkları, kimseye güvenmedikleri, şiddete başvurdukları, saldırgan oldukları, özgüven eksiklikleri, utangaç, içe kapanık ve üzüntülü oldukları* ifade edilmiştir. Bu sorunlarla bağlantılı olarak sınıf ortamında *düşük hazır bulunuşluk, devamsızlık, ödev yapmama, sınavlarda başarısızlık, mutsuzluk, öğrenilmiş çaresizlik, hayal kırıklığı, okuduğunu anlayamama, sözel derslerde zorlanma, sıkılma, ders dışı konuşma, dersten kopukluk, parmak kaldırmama, hayallere dalma, derse ilgi göstermeme* gibi sorunlar sıralanmıştır. Tüm bu sorunlar bir araya geldiğinde öğrencilerin *dersten koştukları, devamsızlık yaptıkları, ödev yapmadıkları, sınavlarda başarısız oldukları, okuduklarını anlayamadıkları, derslerde sıkıldıkları, dersin huzurunu bozdukları, derslerde ders dışı konular üzerine konuştukları* bulgularına ulaşılmıştır (Sarier, 2020). Çalışmalarda; bu çocukların daha çok psikolojik yardım alabilmesi amacıyla yeterince psikolojik danışman görevlendirilmesi ve mekanizmaların iyileştirilmesi önerilmektedir. Ayrıca bu çocuklar psikolojik destek merkezlerine yönlendirilse de destek alıp almadıkları takip edilmemektedir. Bu konuda psikolojik destek veren kurumla okul arasında bir irtibat mekanizması geliştirilmesi ve psikolojik destek verilen öğrencilerle ilgili bilgi paylaşımı yapılması gerekmektedir. Böylece okul idaresi ve öğretmenler okul ortamında öğrencinin durumu ile ilgili daha hassas yaklaşması sağlanacaktır. Buna ek olarak, devlet okullarında ve GEM'lerdeki göçmen öğrencilerin bulunduğu sınıflarda öğrenci mevcutlarının azaltılması ya da bu sınıflara daha çok öğretmen görevlendirilmesi gerektiği de önerilmektedir. Yurdağül ve Tok'a göre (2018); öğretmenler tarafından göçmen çocuklara verilecek sosyal destek onların gelişim hazır bulunuşlukları açısından büyük önem arz etmektedir. Bu yüzden öğretmenler okul içerisinde bu öğrencilerin duygusal problemlerinin farkında olmalı ve onlara bu hassasiyetlerine göre yaklaşmalıdırlar. Bu bulgular Koşar ve Aslan'ın (2019) çalışmalarıyla örtüşmektedir ve sağlam bir psikolojiye sahip bireylerden eğitim adına alınacak verim daha yüksek olur.

Eren'in (2019) çalışmasında göçmen öğrencilere Türkçe eğitimine yönelik destekleyici kursların dışında diğer ders ve konularda *başarıyı artırıcı* bir destek verilmediği ve herhangi bir takviye eğitimi almadıkları görülmektedir. Yurdağül ve Tok'a göre (2018); öğrencilerin okul içi başarısını arttırmaya dönük destekleme ve yetiştirme kurslarının sayısı artırılmalıdır. Çalışmalarda ayrıca göçmen öğrencilere dönük Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı veya çocuğun seviyesi belirlenerek eksik akademik yönlerinin belirlenmesiyle oluşturulan bireysel

planlar hazırlanmasına yönelik fikir birliği bulunmaktadır. Bu öğrencilere ek yetiştirme programları ya da kapsayıcı eğitime tabi tutulması, akademik seviyesi çok düşük öğrencilere ise özel şubeler açılması önerilmektedir. Normal ders saatleri içerisinde göçmen öğrencilere zaman ayıramayan öğretmenler bu açığı kapatmak amacıyla ek dersler yapabilecekleri şubeler açabilmeleri sağlanmalıdır.

Sarıer'in (2020) göçmenlere dönük eğitiminin işleyişi başlıklı alt temasında göçmen öğrencilere yönelik bir müfredatın olmadığı, dersliklerin aşırı kalabalık olduğu, eğitim planlamasında eksikler olduğu, bu öğrencilerin telafi eğitimi ile ilgili özel dokümanların olmadığı, çocukların eğitime erişim ve yerleştirilmesi gibi eğitimin yönetimi ve planlamasında çeşitli sorunların bulunduğu bulgularına ulaşılmıştır. Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında *plansız göçmen yerleştirme politikaları* göçmen çocukların durumunu etkileyen faktörler arasındadır. Plansız yerleşmeler bazı göçmenlerin uyum programlarına katılmamasına, çarpık kentleşmeye neden olmaktadır. Koşar ve Aslan'a (2020) göre; herhangi bir alt yapı olmadan göçmenlerin plansız bir şekilde yerleştirilmesi politikası yardımların da hedefine ulaşamamasını sağlamaktadır. Göç alan ülke gerek hedef nüfusun entegrasyon problemlerinin çözümüne gerekse rastgele yerleştirme politikasına yönelik gerekli düzenlemeleri yapmalıdır. Göçmen öğrencilerin bulunduğu sınıfların mevcutlarının azaltılmasına dönük mevzuat değişikliklerinin yapılması, öğretmenlerin bu öğrencilere daha çok zaman ayırmasını sağlayacağı yönünde de fikir birliği bulunmaktadır.

Öğretim materyali sorunu, göçmen öğrencilerin başarılarını engelleyen önemli faktörler arasında sıralanmıştır (Tanrıku, 2017; Eren, 2019; Karaağaç & Güvenç, 2019; Sarier, 2020; Şahin H. , 2020; Tosun, 2021). Eren'nin (2019) çalışmasında göçmen öğrencilere sağlanan kitapların öğrencilerin seviyelerine uygun olmadığı, nitelik olarak yetersiz olduğu, öğretmenlerin kendi başına bu öğrencilere yönelik program hazırlamak zorunda bırakıldıkları, öğretim materyallerinin ihtiyacı karşılamadığı ve amacına uygun olmadığı belirtilmiştir. Çalışmalarda göçmen öğrencilerin eğitiminde kullanılan ders araç/gereçlerinin içerik bakımından düzenlenerek geliştirilmesi yönünde fikir birliği bulunmaktadır. Ayrıca ders materyal ve araç/gereçlerin göçmen öğrencilerin seviyelerine uyarlanarak ek materyallerle takviye edilmesi gerekmektedir. Çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde öğretim materyallerinin MEB ve YÖK işbirliğiyle, dil öğrenmeye özendirici içeriklerde sürece dahil edilerek, çocukluk ve yetişkinlik süreçlerinin de ayrı ayrı ele alınmak suretiyle sürdürülmesi büyük önem arz etmektedir. Bu içerikler hazırlanırken daha önce göç almış ve başarılı çalışmalar yürütmüş ülkelerin öğretim materyali hazırlama süreçlerinin örnek alınarak yürütülmesi önerilmektedir.

Öğretmen niteliği ve eksikliği araştırmalarda öncelikli olarak dile getirilen sorunların başında gelmektedir (Eren, 2019; Karaağaç & Güvenç, 2019; Şahin H. , 2020; Tosun, 2021). Göçmen öğrencilerin eğitiminde Türk ve Suriyeli öğretmenler görev yapmaktadır. Geçici Eğitim Merkezlerinde görev yapan Suriyeli öğretmenlerin niteliği konusunda sorunlar bulunmaktadır. Türkiye'de görev yapan öğretmenlerin pedagojik formasyon veren bir

okuldan ya da eğitim fakültesinden mezun olması bir zorunluluk iken Geçici Eğitim Merkezlerinde (GEM) çalışan Suriyeli öğretmenlerde böyle bir zorunluluk aranmamaktadır. GEM'lerde çalışan Suriyeli öğretmenlerin diplomalarını savaş sırasında kaybetmesinden dolayı hangi eğitim kademesinden mezun olduğunu ispatlamada sıkıntı yaşamaları gibi sorunların olduğu, birçoğunun öğretmenlik formasyonuna sahip bir okuldan mezun olmaması gibi sorunlar gözlemlenmiştir. Araştırmada ayrıca göçmen öğrencilerin eğitiminde görev alan öğretmenlerin herhangi bir hizmet içi eğitimden geçirilmediğine dikkat çekilmiştir (Tosun, 2021). Eren'in (2019) çalışmasında göçmen çocuklara yönelik olarak verilen eğitim etkinliklerinde görev alan öğretmenlerin daha önce herhangi bir hizmet içi eğitime tabi tutulmadıkları ve bir takım beceri ve eksiklerinin olduğuna dikkat çekilmiştir. Öğretmenlerin büyük bir kısmının eğitim aldıkları fakültelerde yabancı öğrencilere nasıl eğitim vereceklerine yönelik bir eğitim almadıklarına vurgu yapılmıştır. Bu durumda öğrencilerin kendi yöntemlerini kendilerinin bulmasına ittiği ya da kendileri araştırarak yöntemler geliştirdikleri belirtilmiştir. Şahin'in (2020) çalışmasında göçmen öğrencilerin eğitiminde öğretmenlerin yeterli bilgi düzeyine sahip olamamasından dolayı çocukların yanlış yönlendirildiğinin üzerinde durulmaktadır. Sarier'in (2020) öğretmen yeterlik durumu başlıklı alt temasında göçmen öğrencilerin eğitiminde görev alan öğretmenlerin bu konuda teorik eğitimler almadıkları, seminer, kurs gibi faaliyetler düzenlenerek bilgilendirilmedikleri bulgularına ulaşılmıştır. Çalışmalar göçmen öğrencilerin eğitiminde görev alan öğretmenlerin yeterliliklerinin artırılması amacıyla hizmet içi eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi gerektiği noktasında fikir birliği bulunmaktadır. Bu eğitim etkinliklerinin içeriğinin belirlenmesinde özenli davranılması, zaman ayarlamasının verimli olacak şekilde düzenlenmesi ve özellikle alanında uzman öğretmenlerce verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu eğitim faaliyetlerinin sadece göçmenlerin eğitiminde görev alan öğretmenlerle yetinilmemesi gerektiği, bunun öğretmen yetiştiren fakültelerin öğretmen yetiştirme süreçlerine ve öğretmen yetiştirme müfredatına dahil edilerek biçimlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

2. Dil-İletişim Sorunu

Göçmen çocukların eğitiminde karşılaşılan en büyük sorun *dil-iletişim* sorunudur. Dil iletişim sorunsalı sosyal ve okul çevresinde göçmen çocukların sorun yaşamalarına sebep olmaktadır (Börü & Boyacı, 2016; Tanrikulu, 2017; Çelik, 2018; Emin, 2018; Ünal, Taşkaya, & Ersoy, 2018; Şahin & Aydemir, 2018; Yurdağül & Tok., 2018; Aykut, 2019; Eren, 2019; Gökmen, 2020; Koşar & Aslan, 2020; Şahin H., 2020; Arslan & Ergül, 2021; Tosun, 2021; MEB, 2022). Börü ve Boyacı'nın (2016) çalışmasında göçmen öğrencilerin dil yetersizliğinden dolayı dersleri anlamakta zorlandıkları, Türkçe dil seviyelerinin özellikle üst eğitim kademeleri için yetersiz olduğuna ve bu durumun çocukları sınıf tekrarına kadar götürdüğüne dikkat çekilmektedir. Yurdağül ve Tok'un (2018) çalışmasında göçmen öğrencilerin sınıfta motivasyon problemleri yaşadıkları, dersi anlamadıklarından dolayı öğretmen ve arkadaşlarına karşı agresif bir tutum içerisinde oldukları, sınıfta gürültü yaparak öğretmenin sınıf hakimiyetini olumsuz bir şekilde etkiledikleri dil sorunu ile bağlantılı sorunlar arasında sıralanmıştır. Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında göçmen çocukların dil

iletişim sorunlarından dolayı Türk eğitim sistemine uyum sağlamada zorlandığı belirtilmektedir. Dil-iletişim problemine bağlantılı olarak göçmen çocuklar başarısız, kuralsız ve disiplinsiz olmakta, bu öğrencilerden istenilen dönütler alınamamakta, geç gelme ve devamsızlık sorunları sürekli engel teşkil etmektedir. Sarier'in (2020) araştırmasında göçmen çocukların dil sorunu ile bağlantılı olarak kelimeleri anlamlandırma ve telaffuz etmede zorlandıkları, dertlerini anlatamadıkları, konuşmakta zorlandıkları, kendilerini ifade edemedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Tanrikulu'nun (2017) araştırmasında Türkçe bilmeyen öğrencilerin eğitimde yaşadıkları sorunlar sebebiyle eğitim hayatlarını noktaladıkları belirtilmektedir. Ayrıca Türkçe eğitimi veren öğretmenlerin yabancılara Türkçe öğretimi ile ilgili herhangi bir eğitim almamaları vurgulanan diğer hususlardandır. Eren'in (2019) çalışmasında göçmen çocukların Türkçeyi konuşma ve anlamadaki yetersizliklerinden dolayı ders başarıları olumsuz şekilde etkilenmektedir. Yurdağül ve Tok'a göre (2018); bu sorunun üstesinden gelenebilmesinin yollarından birisi göçmen öğrencilere Türkçeyi olabildiğince hızlı bir şekilde öğretmektir. Ayrıca bu konuda ailelerin kendileri de dil eğitimi konusunda teşvik edilmelidir. Eren (2019) göçmen öğrenci ve aileler için kültürel etkinlikler de düzenlenmek suretiyle öğrenci ve ailelerin Türkçeyi kullanma uygulamalarının arttırılması gerektiğine ulaşılmıştır. Bu bulgular Koşar ve Aslan'ın (2020) çalışmasıyla da örtüşmektedir. Eğitim dili öğretilmeden eğitimden istenilen seviyede verim beklenemez. Çünkü araştırma bulguları göçmen öğrencilerin ders etkinlikleri içerisinde en çok bir kez ya da hiç derse katılmadıklarını ortaya koymaktadır. Bu konuda çalışmalarda ayrıca sınıf mevcutlarının azaltılarak bu öğrencilere dil gelişimi yönünde daha fazla zaman ayrılması gerektiği, göçmen öğrencilerin eğitiminde görev alan öğretmenlere bu konuda hizmet içi eğitim verilmesi gerektiği, eğitim fakültelerinde yabancı öğrencilerin eğitimine yönelik öğretmen adaylarına çok kültürlülük eğitimi verilmesi gerektiği ve farkındalıklarının arttırılması gerektiği konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Karaağaç, Cirit ve Güvenç'in (2019) çalışmaları da bu çalışmalarla örtüşmektedir. Yukarıdaki çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öğretmenlerin ders işleniş esnasında dil-iletişim sorunu nedeniyle öğrenme güçlüğü yaşayan öğrencilere yönelik olarak *grupla öğretim, gerçek eşyalar, görsel araç tekniklerinden* daha çok faydalandığı durumlarda etkili öğrenme gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca dil-iletişim sorunu olan aile ve öğrencilere sivil toplum kuruluşları yada devlet desteğiyle ücretsiz dil kursları açılması, bu kurslarda Arapça bilen Türk öğretmenler ve göç veren ülke kökenli Türkçe bilen öğretmenlerin görevlendirilmesi önerilmektedir. Bu konuda eğitim kurumların Türkçe dil hazırlık sınıfları açılması dil-iletişim sorununa yönelik alternatifler arasında sıralanmıştır. Kerim, Taşkaya ve Ersoy (2018), göçmen öğrencilerin Türkçe iletişim becerilerini arttırmak amacıyla Türk öğrencilerle "body" sisteminin oluşturulmasını önermektedir. Askerlikte kullanılan bu sistemde göçmen öğrenci ve Türk öğrenci ikiyeşerli şekilde grublanılarak konuşma becerilerinin arttırılabileceği belirtilmektedir. Bu konuda üniversite ve eğitim kurumlarında kitap okuma, film izleme gibi sosyal aktivitelerin arttırılmasının dil gelişimini destekleyeceği ifade edilmektedir.

3.Eğitime Erişimi Engelleyen Faktörler

Tanrıkulu'nun (2017) çalışmasında özellikle Suriyeli nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ebeveynlerin öğrencilerini okula kaydettirmede zorlandığı belirtilmektedir. Bazı aileler bazı şehirlerdeki okullarda boş kontenjan bulunmamasından dolayı çocuklarını okula kaydettirememektedir. Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında bu duruma plansız göçmen yerleştirme politikalarının neden olduğunu belirtilmektedir. Yine Tanrıkulu'nun (2017) çalışmasında okula kaydolmak için giden göçmen öğrencilerden ilave belgeler istenilmekte ve bu durumda öğrencilerin kaydolma sürecini uzun süreler geciktirmekte, ebeveynler bürokratik süreçlerden yorulmakta ve çocuklar okula devam etme motivasyonlarını kaybetmektedir.

MEB 'in 2022 Ocak ayında yayınladığı verilere göre Suriyeli göçmenlerin üçüncü bir ülkeye göç etme düşüncesinden ve uzun süre çocuklarını okul dışı kalmasından dolayı çocuklarına okula kayıt yaptırmada direnç gösterdikleri görülmektedir. Bu durum Börü ve Boyacı'nın (2016) araştırmasında da desteklenmektedir. Ailelerin maddi olanaksızlıklarından çocuklarını farklı işlerde çalıştırdıklarından dolayı okula gönderememelerine çoğu araştırmada değinildiği görülmektedir (Börü & Boyacı, 2016; Tanrıkulu, 2017; Karaağaç & Güvenç, 2019; Gökmen, 2020; Koşar & Aslan, 2020; Arslan & Ergül, 2021). Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında ailelerin kalabalık nüfuslu oluşu, ailelerin sokak yaşamına bağımlı olması, ailelerin maddi olanaksızlıklarından dolayı çocuk işçiliğinin yaygın olması gibi nedenlerle göçmenler çocuklarının ısınma, giyim, beslenme, temizlik, sağlık ve eğitim konularında zorlanması eğitime erişimi engelleyen sorunlar olarak sıralanmıştır. Temel ihtiyaçlar Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde ilk sıralarda yer almaktadır. İlk basamağı gerçekleştiremeyen bireyler diğer basamağa geçemezler, bu yüzden ısınma, giyim, beslenme, temizlik, sağlık gibi doğal ihtiyaçlar gerçekleştirilmeden eğitime odaklanılamaz. Suriyeli aileler düşük kira ödemelerinden dolayı birkaç aileyle birlikte yaşamayı tercih etmektedir. Göçmenlerin ısınma, giyim, beslenme, temizlik, sağlık gibi doğal ihtiyaçları karşılanarak diğer bireylerle eşit koşullar sağlanmalıdır. Göçmenlerin çocukları denetime tabi tutularak çocuk işçiliğinin önüne geçilmelidir. Anne babanın eğitimsiz ve ilgisiz olması çocuğunun akademik başarısını takip edememesine sebep olmaktadır. Ailede kendisini ifade etme hakkı bile verilmeyen çocuklarda kendisini başarısız ve değersiz hissetmesini sağlamaktadır. Eren (2019) çocuk işçiliğinin sayısal olarak fazla olmasının altında ebeveynlerin işsizliğinin yattığını belirtmektedir. Bu durum göçmenlere yönelik olarak gerçekleştirilen yardım faaliyetlerinin amacına ulaşp ulaşmadığı konusunu düşündürmektedir. Çalışmalarda göçmen öğrenciler en az bir kurumdan, bazıları ise birkaç kurumdan düzenli şekilde maddi yardım aldıkları vurgulanmaktadır. Buna ek olarak bu çocukların okul ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Fakat yapılan maddi desteklerin çok koordine olmadığı ya da dengesiz dağıldığına yönelik görüşler ileri sürülmektedir. Börü ve Boyacı (2016) eğitimde fırsat eşitliği ilkesi göz önünde bulundurularak göçmen ailelerin ekonomik koşullarının iyileştirilmesinin önemine dikkat çekmektedir.

4. Okul Dışı Sorunlar

Araştırmaların neredeyse tamamı ebeveynlerin çocuklarının eğitime erişiminin sağlanmasında, takibinde veli desteğinin yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. Araştırmalarda ayrıca göçmen çocukların ailelerinin yaşamış oldukları ekonomik sorunlardan dolayı çocuklarını çalıştırmak zorunda kaldıkları, uygunsuz hayat standartları altında yaşadıkları, bunun da göçmen öğrencilerin eğitimlerini olumsuz şekilde etkilediği görülmüştür (Börü & Boyacı, 2016; Çelik, 2018; Emin, 2018; Aykut, 2019; Eren, 2019; Karaağaç & Güvenç, 2019; Koşar & Aslan, 2020; Sarier, 2020; Arslan & Ergül, 2021). MEB 'in 2022 Ocak ayında yayınladığı veriler Suriyeli göçmenlerin ekonomik yetersizlikler nedeniyle çocuklar ortaokul eğitiminin ardından aile bütçesine katkıda bulunduğu lise ve sonrası eğitime devam etmedikleri belirtilmiştir. Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında kalabalık aile yapısı, göçmen çocuklara ders çalışmak için uygun eğitim ortamlarının sağlanamamasına neden olduğu belirtilmektedir. Okula gönderilen öğrencilere maddi destek verilmesinden dolayı, öğrencilerin sadece bu yardımdan faydalanmak amacıyla okula gönderilmesi öğrencinin eğitim almak gibi bir amaç gütmeyişini göstermesi bakımından önemlidir. Göçmen öğrencilerin okul dışı zamanlarını eğitim amaçlı değerlendirmemesi, kitap okuma alışkanlıklarının olmaması akademik kaynaklı sorunlar arasındadır. Ayrıca savaş sonucu yaşamış oldukları travmadan dolayı yaşadıkları olaylar karşısında problemlerini şiddetle çözebileceklerini düşünmeleri okul dışı sorunlar arasında sayılmıştır. Göçmen öğrencilerin maddi destek verilmesinden dolayı okula gönderilmesinin okulun görev ve misyonuyla çelişen bir durum olduğu, okulun asıl amacından saptırılarak okul ve yardım arasında bir köprü vazifesi gördüğü, bu durumun da öğrencilerin başarısında önemli bir etken olduğu vurgulanmıştır. Öğrenciler bu şekilde okulu ve okulda yapılan etkinlikleri önemsememeleri, okuma yazma gibi temel konuların bile öğrenilmesini zorlaştırdığı belirtilmektedir. Ailelerin eğitim süreçlerine dahil edilebilmesi için ebeveyn farkındalığının artırılmasına yönelik kültürel aktiviteler artırılmalıdır.

Sarier'in (2020) çalışmasında göçmen öğrencilerin ailelerinin çocuklarının eğitim geleceğine yönelik bir beklentilerinin olmadığı, okul iletişimlerinin zayıf olduğu, veli toplantılarına bile katılmadıkları belirtilmiştir. Aileler genel olarak beslenme sıkıntısı ve barınma sorunu yaşadıkları düşük ücretli işlerde çalıştırdıklarından dolayı okul çağındaki çocuklarını kâğıt toplama ve mendil satma gibi işlerde çalıştırdıkları belirtilmiştir. Yine araştırmada ailelerin çocuklarının sorunlarıyla ilgilenmemeleri, aile içerisinde fiziksel istismar, kalabalık aile, aile içi şiddet, aile içi iletişimsizlik ve kavga gibi aile içi sıkıntıların yaşandığı görülmüştür. Koşar ve Aslan'a (2020) göre; ebeveynlerin çocuklarını yakından takip etmemesi eğitim-öğretim faaliyetlerindeki verimin düşmesini neden olmaktadır. Velinin bu konularda bilinçlendirilmesi sağlanarak öğrencilerden daha yüksek düzeyde verim alınabilir.

5. Kültürel Sorunlar

Literatür göçmen öğrencilerin kültürel farklılıklardan dolayı okula uyum sorunu yaşadıkları noktasında hem fikirdir. Göçmen öğrencilerin kültürel farklılıklardan ötürü okul

ortamına kendilerini yabancı hissettikleri, akranlarıyla kaynaşamadıkları vurgulanan sorunlar arasında sıralanabilir (Börü & Boyacı, 2016; Karasu, 2017; Tanrikulu, 2017; Çelik, 2018; Emin, 2018; Tanrikulu, 2018; Yurdağül & Tok., 2018; Aykut, 2019; Eren, 2019; Karaağaç & Güvenç, 2019; Gökmen, 2020; Koşar & Aslan, 2020; Sarier, 2020; Arslan & Ergül, 2021; Tosun, 2021). Börü ve Boyacı'nın (2016) araştırmasında öğrenciler okul ortamında kendilerini dışlanmış hissettiklerinden bu durumun bu öğrencileri gruplaşmaya ittiğine dikkat çekilmiştir. Şimşek ve Kula'nın (2018) çalışmasında eğitim kurumlarında çok kültürlü yapıyı destekleyen, kültürel normların ortak yönlerine vurgu yapan, kültürlerarası etkileşime olanak tanıyan, göçmen öğrencilerin okula ve sosyal çevreye uyum ve entegrasyonunu kolaylaştırıcı eğitim programının olmadığı ortaya konmaktadır. Eren'in (2019) çalışmasında göçmen çocukların Türk öğrencilerle ve diğer akranlarıyla ilişkilerinde sorunlar yaşadığı, arkadaşlık kurmada zorlandıkları ifade edilmiştir. Koşar ve Aslan'ın (2020) göçmen öğrencilerin sorunlarına ilişkin çalışmasında Türk aile sisteminden farklı bir şekilde göçmenlerin sokak hayat tarzını benimsemiş olmaları, kültür farklılıkları, dışlanmaları, Türkiye'ye kendilerini ait hissetmemeleri gibi eğitime yansıyan sosyal farklılıktan kaynaklı sorunlar bulunmaktadır. Etnik köken farklılıklarından dolayı göçmen çocukların Türk eğitim sistemini benimsememeleri eğitime olumsuz olarak yansımaktadır. İnanç ve değer yapılarındaki farklılıklar ve Türk İnkılaplarının benimsenmemesi bu durumun belirgin örneklerindedir. Göçmen öğrencilerin aile yapılarından dolayı hırsızlık, suçluluk ve utanma duymamaları, ahlaki sorunlar olarak tespit edilen olumsuz davranışlardandır. MEB 'in 2022 Ocak ayında yayınladığı verilerde yine Suriyeli ailelerin geleneksel yapıları ve buna bağlı davranışlarının eğitimin önündeki en önemli engeller olarak gösterilmiştir. Sarier'in göçmen öğrencilerin sosyo-kültürel sorunlarına yönelik ulaşılan verilerde öğretmenler göçmen öğrencilerden sınıf-okul malzemelerine zarar verme, akran zorbalığı, şiddet, sınıf içi çatışma, uyumsuzluk, sosyalleşememe, küfürleşme, davranış bozuklukları, kurallara uymama, söz dinlememe gibi çeşitli disiplin sorunlarına maruz kaldıkları vurgulanmıştır. Ayrıca aynı çalışmada göçmen öğrencilerin dışlanma alt başlığı altında ötekileştirme, ayrımcı söylemler, ırkçılık, etkinliklere dahil edilmeme, kabullenememe, önyargı, azınlık psikolojisi; gruplaşma alt başlığı altında uyruğa bağlı gruplaşma, çeteleşme bulgusuna ulaşılmıştır. Tosun'un (2021) çalışmasında öğretmen adaylarına eğitim fakültelerinde çok kültürlü eğitime dönük dersler verilmediği görülmüştür. Yurdağül ve Tok'a göre (2018); okullarda öğrencilerden velilere, yöneticilerden öğretmenlere kadar çok kültürlülük eğitimi verilerek bu konuda onların kültürel farkındalık düzeyleri arttırılmalıdır. Koşar ve Aslan'a (2020) göre; göç alan ülke toplumsal uyumunu sağlamaya dönük hedef kitleye dil programları, uyum ve bilgilendirme programları gibi faaliyetler düzenlemelidir. Buna yönelik bir standart oluşturmak için de göç alan ülkenin bu konuya dönük yasal düzenlemeleri de uygulamaya koyması gerekmektedir. Bu konuda toplumun tepkisini de önlemeyi de kapsayan ve konuya bütüncül bakan mülteci politikaları uygulamaya konmalıdır. Bir proje yapılmak suretiyle göçmen öğrencilerin toplumdan dışlanma ve ötekileştirmenin önüne geçilmesi ve toplumun bu konularda bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Göçmen çocukların Türkiye'ye aidiyet besleyebilmesi için dışlanmanın önüne geçilmelidir. Bu bulgular Arslan ve Ergül'ün (2021) çalışmalarıyla örtüşmektedir. Arslan ve

Ergül (2021) ayrıca akran zorbalığıyla ilgili okul rehberlik servislerince psiko-eğitim programlarının arttırılmasına dikkat çekmektedir. Eren (2019) göçmen çocukların eğitim kurumlarına uyum süreçlerini kolaylaştırmak, birlikte yaşama duygularını pekiştirmek ve toplu yaşam alanlarında başkalarını saygı bilincini aşlamak amacıyla bu öğrencilere çok kültürlü sınıf içi rehberlik uygulamaları yapılmasını önermektedir. Nitekim diğer araştırma bulguları da bunu desteklemektedir. Karaağaç, Cirit ve Güvenç (2019) göçmen öğrencilerin okula başladıkları ilk dönemlerde aidiyet ve çok kültürlü yaşam duygusunu destekleyen okul ve öğrenme ortamlarının önemine dikkat çekmektedir. Özellikle iletişim, paylaşma, birlikte çalışabilme, sorumluluk alma yeterliklerinin gelişmesini sağlayan öğrenme ortamlarının iyi bir yöntem olacağı vurgulanmaktadır. Bu şekilde göçmen öğrencilerin yetersizlik duyguları, bulunduğu ortamda kendini yabancı hissetmesi engellenebilir ve diğer arkadaşlarıyla olumlu ilişkiler geliştirmesi sağlanabilir. Şahin (2020) sorunla ilgili öğretmenlere göçmen öğrencilerin değer yargıları ve sınıf yönetimi ile ilgili hizmet içi eğitim faaliyetleri düzenlenmesinin çözüme katkı sunacağını ifade etmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye'deki geçici koruma statüsünde yaşayan sığınmacı öğrencilerin eğitimine yönelik olarak yapılan araştırmalar incelenerek bir durum değerlendirmesi yapmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'deki Suriyeli öğrencilerin eğitimini konu edinen akademik araştırmalar derlenerek bir durum tespiti yapılmıştır. Araştırma sonucu, göçmen çocukların eğitimine yönelik pek çok sorunu olduğu tespit edilmiştir. Göçmen öğrencilere verilmesi gereken eğitimin; yöntemi, zamanı, biçimi, içeriği, okul terklerinin azaltılması, eğitime devamın sağlanması gibi boyutlarıyla ele alınarak mevcut durum ortaya konulmaya çalışılmıştır. Analiz sonucunda *sorunlar; eğitim politikalarına yönelik sorunlar, dil-iletişim sorunu, eğitime erişimi engelleyen faktörler, okul dışı sorunlar, kültürel sorunlar* şeklinde beş başlık altında toplanmıştır. Bu sorunların aşılması Türk eğitim sistemi içerisinde; Suriyeli çocukların yetiştirilmesi, bu öğrencilerin topluma kazandırılması ve geleceğin Türkiye'sinin iş gücü piyasası bakımından büyük önem arz etmektedir. Çünkü göçmenlerin eğitim seviyesi *ülkenin insan sermayesini* olumsuz olarak etkilemektedir. Eğitim aynı zamanda göçmenler için yeni yaşam koşullarına ve yeni ortamlara uyum sağlamanın önemli araçlarından biridir. Bu çocukların eğitim olanaklarından yararlandırılması ve okul ortamında korunması amacıyla sıralanan sorunlara yönelik alınması gereken tedbirler arttırılarak hem bu bireylerin toplumsal uyumu hızla sağlanabilir hem de iş gücü piyasasına katkı sunulabilir. Bunun için;

- Savaştan dolayı psikolojik sorunlar yaşayan ve bu yüzden akademik başarıları olumsuz etkilenen öğrencilere yeterince psikolojik yardım sağlanması,
- Göçmen öğrencilerin Türkçe eğitimine yönelik destekleyici kursların dışında diğer ders ve konularda *başarıyı artırıcı Takviye Kursları arttırılmalı*, bu öğrencilerin ek yetiştirme programları ya da kapsayıcı eğitime tabi tutulması, seviyesi çok düşük öğrencilere ise özel şubeler açılması,

- Göçmen öğrencilere dönük Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP) veya çocuğun seviyesi belirlenerek eksik akademik yönlerinin belirlenmesiyle oluşturulan bireysel planlar hazırlanması,
- Göçmen yerleştirme politikaları oluşturulurken uzun dönemli planların yapılması ve göçmenlerin ülkeye dağılımlarının bir şehirde yoğunlaşmayacak şekilde yapılması,
- Göçmen öğrencilerin eğitiminde kullanılan ders araç/gereçlerinin içerik bakımından düzenlenerek geliştirilmesi,
- Öğretim materyallerinin MEB ve YÖK iş birliğiyle, dil öğrenmeye özendirici içeriklerde sürece dahil edilerek birlikte hazırlanması, çocukluk ve yetişkinlik süreçlerinin ayrı ayrı ele alınmak suretiyle eğitimin sürdürülmesi,
- Göçmen öğrencilerin eğitiminde görev alan öğretmenlerin yeterliliklerinin artırılması amacıyla hizmet içi eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi,
- Sınıf mevcutlarının azaltılarak bu öğrencilere dil gelişimi yönünde daha fazla zaman ayrılması,
- Eğitim fakültelerinde yabancı öğrencilerin eğitimine yönelik öğretmen adaylarına çok kültürlülük eğitimi verilerek farkındalığın artırılması,
- Göçmen ailelerin öğrencilerin okul takibi konusunda bilinçlendirilmesi ve çocuklarının eğitimi konusunda ebeveyn farkındalığının artırılması,
- Göçmen çocukların eğitim kurumlarına uyumu süreçlerini kolaylaştırmak, birlikte yaşama duygularını pekiştirmek ve toplu yaşam alanlarında başkalarına saygı bilincini aşılacak amacıyla bu öğrencilere çok kültürlü sınıf içi rehberlik uygulamaları yapılması, önerilmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, Ö. U. (2005). *Immigration Policy in Turkey-EU Relations: Transit Illegal Migration From Turkey to the European Union. Diss. Marmara Üniversitesi (Turkey) (Doctoral Dissertation)*. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Aksoy, E. (2020). Türkiye'deki Suriyeli Göçmen Çocukların Okullaşma Durumları . *Akademik Hassasiyetler*, 7(14), 37-51.
- Aldawsari, M. M. (2018). *The Economic Impact Of Syrian Refugees On Turkey (Master Dissertation)*. Morgan State University, Interim Chairperson and Graduate Coordinator Economics Department, Baltimore.
- Arslan, Ü., & Ergül, M. (2021). Mülteci Öğrencilerin Eğitimlerinde Yaşadıkları Sorunlar: Öğretmenlerin Perspektifinden Bir Delphi Çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 54: 1-31.
- Aykut, S. (2019). *Türkiye'deki Suriyeli çocukların eğitim sorunları: Farklılıklara saygı eğitimi odağında okul sosyal hizmeti önerisi (Doktora Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bauer, T., & Zimmermann, K. (2000). Immigration Policy in Integrated National Economies. *IZA Discussion Paper No.170*.
- Börü, N., & Boyacı, A. (2016). Göçmen Öğrencilerin Eğitim-Öğretim Ortamlarında Karşılaştıkları Sorunlar: Eskişehir İli Örneği. *Electronic Turkish Studies*, 11(14).
- Caron, H. N. (2020). *Persuasion without Protection: Readmission Agreements, Informal Arrangements, and the International Refugee Regime (Doctoral Dissertation)*. California: University Of California, Political Science.
- Crawley, H. (2005). *Evidence on Attitudes to Asylum and Immigration: What We Know, Don't Know and Need to Know*. Oxford: Working Paper No. 23, Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford. .
- Çelik, Y. (2018). *Türkiye'de Suriyeli çocuklara yönelik uygulanan eğitim politikalarının incelenmesi: tespitler, sorunlar ve öneriler (Yüksek Lisans Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Deniz, T. (2014). Uluslar arası göç sorunu perspektifinde Türkiye. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181.181: 175-204.
- Dgebuadze, N. (2020). *Life in Limbo: Refugees and Community Response in Athens, Greece (Doctoral Dissertation)*. Oregon: University of Oregon, Department of International Studies and the Graduate School.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.1: 9-22.
- Emin, M. N. (2018). *Türkiyedeki Suriyeli çocukların devlet okullarında karşılaştığı sorunlar Ankara ili örneği (Yüksek Lisans Tezi)*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erbaş, H. (2019). *Gidişlerden Kaçışlara Göç ve Göçmenler*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Eren, Z. (2019). Yönetici Ve Öğretmen Görüşlerine Göre Göçmen Çocukların Eğitim Sorunları Ve Çözüm Önerileri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 213-234.
- Erol, M., & Ersever, O. G. (2014). Göç krizi ve göç krizine müdahale. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 24.1: 47-68.
- GİGM. (2022, 04 04). *Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Sayısı* . Göç İdaresi Başkanlığı: <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> adresinden alındı
- Goodwin-Gill, G. S. (2004). "Immigration Policy." *In Encyclopedia of Government and Politics*. London and New York: Routledge.

- Gökmen, H. (2020). *Suriyeli göçmen öğrencilerin Türk eğitim sistemine entegrasyon sorunu (Bursa Yıldırım ilçesi örneği) (Yüksek Lisans Tezi)*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Gürkan, M. (2006). *Sosyolojik açıdan göç ve yasadışı göç hareketleri (Yüksek Lisans Tezi)*. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Hussain, R. (2019). *A Qualitative Exploration of the Social Construction of the Asylum-Seeker Category in UK Policy, Media Discourse and Practitioner Work (Doctoral Dissertation)*. Canterbury: Canterbury Christ Church University.
- İcduygu, A. (2006). A Panorama of the International Migration Regime in Turkey. *Revue Européenne Des Migrations Internationales*, 22, 11-21.
- Karaağaç, F. C., & Güvenç, H. (2019). Resmi ilkokullara devam eden Suriyeli mülteci öğrencilerin eğitim sorunları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11.18: 530-568.
- Karasu, M. A. (2017). Göç ve Uyum Sorunu. *Uluslararası 11. Kamu Yönetimi Sempozyumu* (s. 631-649). Elazığ: Kaysem.
- Kausar, R. (2009). *Stranger guests: A socio-economic analysis of hosting refugees and asylum seekers in the UK (Doctoral Dissertation)*. Guildford: University of Surrey.
- Keboa, M. T. (2018). *Understanding oral health and dental care pathways of refugees and asylum seekers in Montreal*. Canada: McGill University.
- Kirişci, K. (2007). Turkey: A Country of Transition from Emigration to Immigration. *Mediterranean Politics*, 12(1), 91-97.
- Koşar, S., & Aslan, F. (2020). İlkokul Ve Ortaokula Devam Eden Göçmen Çocukların Eğitim Sorunlarına Yönelik Okul Yöneticilerinin Görüşleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9.4: 1799-1831.
- MEB. (2022, 04 04). Yıllara Göre Ülkemizde Eğitime Erişimi Sağlanan Göçmen Öğrenci Sayısı : http://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_01/26165737_goc2022sunu.pdf adresinden alındı
- Özcan, A. (2018). Çokkültürlülük bağlamında Türkiye'nin Suriyeli öğrencilere yönelik eğitim politikası. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4.1: 17-29.
- Sarıer, Y. (2020). Türkiye'de mülteci öğrencilerin eğitimi üzerine bir meta-sentez çalışması: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 3(1), 80-111.
- Sassen, S. (1999). *Strategic Instatiations of Gendering In the Global Economy. Gender and US Immigration: Contemporary Trends P. Hondagneu-Sotelo*. Berkeley : University of California Press.
- Şahin, H. (2020). Göç Olgusu, Mülteci Çocukların Eğitimi Ve Suriyeli Mülteci Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonu Süreci. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9(1), 377-394.
- Şahin, M. C., & Aydemir, S. (2018). Zorunlu-kitlesele göç olgusuna sosyolojik bir yaklaşım: Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılar örneği. *Dini Araştırmalar*, 21;53, 121-148.
- Şimşek, H., & Kula, S. S. (2018). Türkiye'nin Göçmen Politikasında İhmal Edilen Boyut: Eğitsel Uyum Programı. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 5-21.
- Tanrıkulu, F. (2017). Türkiye'de yaşayan Suriyeli çocukların eğitim sorunu ve çözüm önerileri. *Liberal Düşünce Dergisi*, (86), 127-144.
- Tanrıkulu, F. (2018). Suriye Krizi Sonrası Türkiye'deki Sığınmacıların Ve Göçmenlerin Eğitimi: Geçmiş, Bugün Ve Gelecek Perspektifleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2585-2604.

- Tosun, E. (2021). Sorunlar ve Öneriler Ekseninde Türkiye’de Göçmen Çocukların Eğitimi. *Sosyolojide Araştırma ve Uygulamalar*, 33-37.
- Tuncel, G., & Ekici, S. (2019). Göçün siyasal etkisi: Suriyeli göçmenlerin Türkiye siyasetine etkisi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 48-72.
- Ünal, K., Taşkaya, S. M., & Ersoy, G. (2018). Suriyeli göçmenlerin yabancı dil olarak Türkçe öğrenirken karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 134-149.
- Watkins, J. R. (2017). *Deterring Asylum Seekers: Australia’s Strategy and Practice of Preventative Border Security*. California: University of California.
- Weldegebriel, M. H. (2011). *Factors that affect the decision of refugee and immigrant students to pursue higher education in Tennessee: The case of Egyptian, Somali, Kurdish and Mexican students (Doctoral Dissertation)*. Tennessee State University, Educational Administration and Supervision, Nashville.
- World Migration Report. (2008). *Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy*. International Organisation for Migration. IOM, International Organization for Migration.
- Yılmaz, A. (2014). Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri Ve Etkileri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, 9.2; 1685-1705.
- Yurdagül, A., & Tok., T. (2018). Öğretmen Gözüyle Mülteci/Göçmen Öğrenci. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9.2: 46-58.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 22.10.2022 Kabul/Accepted: 25.11.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 157-182.

İLERİ TEKNOLOJİ İHRACATI VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR UYGULAMAⁱ

Şüheda AVCIⁱⁱ, Nihat IŞIKⁱⁱⁱ

Öz

Bilimsel gelişmelerin hızla arttığı günümüzde ülkelerin ihracat yapılarına ait teknoloji düzeyleri küresel rekabette başarılı olmanın bir ön koşulu haline gelmiştir. Gelişmişlik seviyesinin önemli bir göstergesi olarak ele alınan ileri teknoloji ihracatı ülkeler için sürdürülebilir ve kalıcı bir büyümenin sağlanması noktasında oldukça önemli bir faktördür. Bu bağlamda, yapılan çalışmada Türkiye’de ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 2014Ç1-2021Ç4 dönemini kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak ARDL Sınır Testi yaklaşımı ile araştırılmıştır. Çalışmada ele alınan modellerde Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan yararlanılmıştır. Modellerde uzun döneme ait katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde, reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni üzerinde; ilk modelde hava ve uzay taşıtları ihracatı ile toplam işgücü, ikinci modelde ise; elektronik telekomünikasyon ihracatı, toplam işgücü ve gayrisafi sabit sermaye oluşumu değişkenlerinin anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Değişkenler arasındaki nedenselliğin tespiti için kullanılan Toda-Yamamoto testi sonuçları incelendiğinde; Model 1’e ait sonuçlara göre, hava ve uzay taşıtları ihracatı gayri safi yurt içi hasılanın nedeni değilken, Model 2’ye göre, elektronik telekomünikasyon ihracatından reel gayri safi yurt içi hasılaya tek yönlü bir nedensellik mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: İleri Teknoloji İhracatı, ARDL Sınır Testi, Ekonomik Büyüme, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi.

The Relationship Between High Technology Export and Economic Growth: An Application on Turkey

Abstract

In today's world, where scientific developments are increasing rapidly, the technology levels of the export structures of countries have become a prerequisite for being successful in global competition. High technology exports, which are considered as an important indicator of the level of development, are a very important factor in ensuring a sustainable and permanent growth for countries. In this context, the effect of high technology exports on economic growth in Turkey was investigated with the ARDL Bounds Test approach using quarterly data covering the 2014Q1-2021Q4 period. Cobb-Douglas production function was used in the models discussed in the study. When the long-term coefficient estimation results in the models are examined, it is seen that the variables of the export of air and space vehicles and the total labor force in the first model; electronic telecommunications exports, total labor force and gross fixed capital formation in the second model have a significant effect on the real gross domestic product variable. Considering Toda-Yamamoto test, which is used to determine the causality

ⁱ Bu makale, Şüheda AVCI’nın, Prof. Dr. Nihat IŞIK danışmanlığında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı’nda yürütmekte olduğu Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, e-posta: avcishedaa@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1297-1472.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, e-posta: nihatis@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0054-5700.

between the variables, While, according to the results of Model 1, exports of air and space vehicles are not the cause of gross domestic product, according to Model 2, there is a one-way causality from electronic telecommunications exports to real gross domestic product.

Keywords: High-Technology Export, ARDL Bounds Test, Economic Growth, Toda-Yamamoto Causality Test.

Structured Abstract

Purpose of Study: The aim of this study is to examine the effect of high-tech exports on economic growth in Turkey in detail. Based on the findings to be obtained as a result of the analysis, policy recommendations will be made for decision makers.

Research Questions: Is high technology exports effective on growth in Turkey?

Literature Research: When the national and international literature is examined, it is seen that there are many studies examining the relationship between high technology exports and economic growth. In the study, the literature was examined in two parts as time series and panel data analysis. When the general results of the studies in the literature are evaluated, it is found out that the hypothesis that high technology exports affect economic growth is valid in many studies. The results obtained in the study show that high technology exports have a significant effect on economic growth in Turkey. The estimation results obtained from this study support the claim that there is a positive relationship between exports and economic growth in economic theory, and confirm the findings by Telatar et al. (2016), Usman (2017), Wabiga and Nakijoba (2018), Çapık and Kaygısız (2018), Şahin (2019), Yoo (2008), Falk (2009), Kızılkaya et al. (2017), Demir (2018), Erkişi and Boğa (2019), Kabaklarlı and Konya (2019) and Saridoğan (2019) in their studies.

Method: In today's world where scientific developments are increasing rapidly, the technology levels of the export structures of the countries have become a prerequisite for being successful in global competition. The export of advanced technology, which is considered as an important indicator of the level of development, is a very important factor in ensuring a sustainable and permanent growth for countries. Exports of advanced technology provide an important advantage in terms of increasing international competitiveness. This situation is also very important for countries to escape from the middle-income trap. In this context, the effect of high technology exports on economic growth in Turkey was analyzed with the ARDL Boundary Test Approach in the study made. In the study conducted using quarterly data covering the 2014Q1-2021Q4 period; Real GDP, Air and Space Vehicles Exports, Electronic Telecommunications Exports, Gross Fixed Capital Formation and Total Labor Force variables are used. Cobb-Douglas production function was utilized from in the models discussed in the study. In the models created using the Cobb-Douglas production function, labor is calculated with the total labor variable; capital was represented by gross fixed capital formation. The data to be used in the study compiled from Turkish Statistical Institute (TUIK) and Electronic Data Delivery System (EVDS) databases.

Conclusion: First of all, ADF and PP unit root tests were applied to the series. According to the unit root test results, the LnHUT variable in the model is stationary at 1% significance level in the models with both constant and constant and trend, it is determined that LnRGSYH, LnET, LnTİ and LnSSO variables have unit root in the models with constant and they are stationary at 1% significance level when first-degree differences are taken. After the unit root tests, cointegration analysis was performed with the ARDL Bounds Test and it was investigated whether there was a cointegration between the variables in the long term. When the ARDL Bound Test results are examined for Model 1 and Model 2, it is seen that the value of the F statistics in both models are greater than the upper critical bound values at all levels of significance. These findings reveal the existence of a long-term cointegration relationship between the variables. When the long-term coefficient estimation results in the models are examined, it is found out that the variables of the export of air and space vehicles and total labor force in the first model; electronic telecommunications exports, total labor force and gross fixed capital formation in the second model have a significant effect on real gross domestic product variable. Considering Toda-Yamamoto test, which is used to determine the causality between the variables, according to the results of Model 1; there is a two-way causality relationship between gross fixed capital formation and real gross domestic product variable, and a one-way causality relationship from total labor force to gross domestic product; when the causality between

independent variables is considered; two-way causality relationship between gross fixed capital formation and total labor force is emerged. In the results of Model 2; it is understood that there is a one-way causality relationship between electronic telecommunications exports and gross fixed capital formation, and between total labor force and real gross domestic product variable. In view of the causality between the independent variables in the model, there is a one-way causality relationship from total labor force to gross fixed capital formation and electronic telecommunications exports, and a one-way causality relationship from gross fixed capital formation to electronic telecommunications exports.

Giriş

Ekonomik büyümeyi arttırmak için uygulanacak politikaların neler olduğu son yıllarda ülke ekonomilerinin çoğunlukla üzerinde durduğu tartışmalı konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretilen mal ve hizmetlerin kapasitelerinde yaşanan artışı ifade eden ekonomik büyüme kavramı, ülke ekonomilerinin fiziki olarak büyümesine işaret ettiği için refah seviyesinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ekonomik büyümeyi sürdürülebilir ve kalıcı hale getirmek ülkelerin ekonomi politikalarının başlıca amacını oluşturmaktadır. Ülkeler hedefledikleri ekonomik büyüme performansına ulaşmak için büyüme kaynaklarını ortaya çıkaran çok sayıda makroekonomik politika uygulamaktadır (Abidi, 2020, s. 84). Uygulanan bu politikalar ile sağlanmak istenen amaç ekonomik büyümeyi arttırmak ve kalıcı hale getirmektir.

Ekonomik büyümenin gelişmesinde önemli faktörlerden biri olan ihracat, ülkenin sınırları dâhilinde üretilmiş mal ve hizmetlerin başka ülkelere gönderilmesi şeklinde ifade edilmektedir. Açık ekonomilerde milli gelir özdeşliğinin temel kalemlerinden biri olan ihracatın artması milli gelire pozitif katkı sağlamaktadır. İhracat artışı ile ekonomik büyüme arasındaki olumlu ilişkiye dayanan kavram literatürde ihracata dayalı büyüme hipotezi olarak ifade edilmektedir. Büyümenin motorunun ihracat olarak görüldüğü modelde ihracat artışı ekonomik büyümenin en önemli belirleyicilerinden biri olmaktadır (Aytekin, 2015, s. 65).

Yapılan uygulamalı çalışmalarda büyüme dönemlerinde yüksek oranda ihracatın gerçekleştiği bilgisine ulaşılarak, ihracatın büyüme sürecinde önemli bir etkiye sahip olduğu vurgulanmıştır (Yang, 2008, s. 3). Ancak günümüzde ihracat büyüme için tek başına yeterli olmamaktadır. Ülkelerde ihracat performanslarında meydana gelecek artışın yanı sıra, ihracatta yaşanacak yüksek katma değer ülke ekonomileri için önemli bir hedef haline gelmiştir (Güneş, Gürel, Karadam ve Akın 2020, s. 244). Ülkelerin yüksek katma değer elde edebilmeleri üretimde ileri teknolojinin kullanılmasını gerekli kılmaktadır. İleri teknoloji, ihracat aracılığıyla ekonomik büyümenin artmasını sağlamaktadır. Bu durum ülke ekonomilerinin ileri teknolojiye verdikleri önemin artmasına neden olmaktadır. İngiltere’de üretimde buhar gücünün kullanılmaya başlanması ve sonrasında yaşanan ekonomik büyüme, teknolojik gelişmelerin ekonomik büyümenin sağlanmasında kritik bir faktör olduğunu göstermektedir (Erçakar ve Çolakoğlu, 2019, s. 249).

Teknolojinin ekonomik büyüme literatüründe yer alması Neoklasik büyüme modelleri ile gerçekleşmiştir (Şeker ve Özcan, 2019, s.867). Bu büyüme modelleri sermaye birikimini büyümenin kaynağı olarak ele almış, teknolojinin dışsal ve sabit bir getiriye sahip olduğunu ileri sürmüş, modelde dışsal olarak ifade edilen teknoloji uzun dönemde büyümenin belirleyici gücü olarak kabul edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen küresel ekonomik genişleme yıllarından sonra; 1970’lerde ortaya çıkan petrol şokları, 1980’lerdeki küreselleşme süreci ve teknolojik gelişmeler ekonomik konjonktürlerin dalgalarının boylarını kısaltırken, derinliklerini arttırmıştır. Bu süreç Neoklasik büyüme modellerinin yakınsama öngörülerinin gerçekleşmediğini göstermiş, bilakis hem ülkeler arasında hem de her bir ülke için sosyo-

ekonomik sınıflar arasında eşitsizliklerin artmasını beraberinde getirmiştir. Teknolojik gelişmenin dışsal bir değişken olarak ele alınması ve uzun dönemde büyümeyi açıklayamaması Neoklasik teorisinin eleştirilmesine neden olmuş ve bu eleştiriler ile modeldeki eksiklikler içsel büyüme teorilerini ortaya çıkarmıştır (Özer, 2012, s. 70). 1980'li yıllarda yapılan çalışmalarda gündeme gelen ve "İçsel Büyüme" adı verilen kavram Neoklasik büyümeden farklı olarak büyümenin ekonomik sistem içerisinde oluştuğunu belirtmiştir (Romer, 1994, s. 3). İçsel büyüme modelleri Neoklasik modelden farklı olarak yakınsama teorisine karşı çıkmış, teknolojik ilerlemeye göre ülkeler arasında gelir farklarının büyüyeceğini belirtmiştir (Yürek, 1997, s. 2). İçsel büyüme modelleri ile içsel bir faktör haline gelen teknoloji kavramı büyüme için önemli bir unsur haline gelmiştir.

Günümüzde ülke ekonomileri arasında yaşanan rekabet; bilim, teknoloji ve sanayi alanlarında yaşanan rekabetten çok daha fazladır (Dam ve Yıldız, 2016, s. 221). Gelişen iletişim ağları uluslararası pazarda üretim yapanların tüketicilerle doğrudan buluşmasına neden olmuş ve küresel rekabet önemli derecede boyut değiştirmiştir. Teknoloji, üretimde rekabet üstünlüğü sağlayan temel faktördür (İleri ve Horasan, 2010, s. 177). Değişen bu küresel rekabette başarılı olmak, üretilen mal ve hizmetlerde kullanılan teknoloji seviyesinin artırılması ile mümkün hale gelmektedir. Küresel rekabette önemli bir konumda olan ülkeler teknolojiden faydalanan ülkeler değil, teknoloji üreten ülkelerdir (Yaman ve Sungur, 2020, s. 64). Gelişen teknoloji ile küresel ticaret ağlarında meydana gelen önemli değişiklikler neticesinde, ülkelerin ihrac ettiği malların niteliği önem kazanmıştır. Ülkelerin yüksek katma değer içeren ürün üretmeleri ve ihrac etmeleri uluslararası rekabette üstünlük sağlamalarına neden olduğundan, uluslararası ticaretin artması ile gelişme gösteren teknolojik ilerlemeler, ileri teknolojiye sahip olma isteğini ülkeler için öncelikli hedef durumuna getirmiştir (Şahin, 2019, s. 167). Ekonomi politikalarında ihracat odaklı büyüme stratejisini kullanan ülkeler için ileri teknoloji alanında yapılan ihracat büyümenin itici gücü olarak görülmektedir (Akyol ve Mete, 2021, s. 213).

İleri teknoloji, günümüzde mevcut en gelişmiş teknoloji olarak ifade edilmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında savunma ihtiyaçlarının artması, oldukça maliyet-yoğun bir özelliğe sahip olan yüksek teknolojinin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur (Şenel ve Gençoğlu, 2003, s. 249). Yoğun bilgi ve gelişmiş teknoloji içermesi ileri teknolojinin en büyük özelliklerinden biri olarak gösterilmektedir. Temel eczacılık malzemeleri, bilgisayar, elektronik araçlar, haberleşme cihazları, optik ürünler, hava ve uzay taşıtları ileri teknoloji ihracatına örnek olarak gösterilmektedir (OECD, 2005, s. 24). Havacılık, bilgisayar ve ofis makineleri, elektronik-haberleşme ve ilaç sektörleri de ileri teknoloji sektörlerine örnektir (Hatzichronoglou, 1997, s. 5). İleri teknolojiye sahip sektörler küresel ticaret ortamında en fazla paya sahip sektörler arasında yer almaktadır. Ayrıca bu sektörlerde yenilik, verimlilik ve katma değer diğer sektörlerle göre oldukça fazladır. İleri teknoloji, ülkelerdeki toplam üretim miktarını arttırmanın yanı sıra, ihracatta rekabet üstünlüğü sağlaması açısından da ülke ekonomilerinde önemli bir yer edinmiştir (Yalman, 2019, s. 6).

Küresel ticarete öncü bir konumda olmak isteyen ülkeler, ihracatlarında ileri teknolojiyi kullanarak önemli bir üstünlük sağlamaktadırlar. Bilginin işlenmesi sonucu ortaya çıkan teknolojik yetenek, uluslararası rekabet gücü ve ekonomik büyümenin artmasını sağlayarak toplumsal refahın ciddi ölçüde belirleyicisi haline gelmiştir (Saygılı, 2003, s. 5). İleri teknoloji ihracatı yapan gelişmiş ülkeler diğer ülkeleri kendine bağımlı hale getirerek ekonomik üstünlüğünü korumayı amaçlamaktadır. İleri teknoloji üretimi ve ihracatı ülkelere yüksek derecede gelir sağlayacağından, bu ülkeler gelişmişlik açısından diğer ülkelerden önde gelmektedir (Erdoğan ve Aydınbaş, 2020, s. 498).

Günümüzde ihracatın büyümeyle etkilemesinde temel koşullardan biri ileri teknoloji yoğunluklu ürünlerin ihracatıdır. Diğer ihracat yapılarının az gelişmiş ülkeler için yoksulluk tuzağı, gelişmekte olan ülkeler için orta gelir tuzağı ve gelişmiş ülkeler için de ekonomide durağanlığa neden olduğu belirtilmiş ve büyümenin sağlanmasında ihracatın olumlu etkisinin ileri teknoloji sektörleri ile sağlandığı vurgulanmıştır (Buzdağlı, Uzun ve Emsen, 2019, s. 475-476). Sanayileşmenin temel yapı taşı olan ileri teknoloji ülkeler arası gelişmişliğin en temel göstergesidir. Uluslararası rekabette üstünlük derecesini arttırmak isteyen ülkelerin yapması gereken en önemli faaliyet ihracatta ileri teknolojiyi kullanmak olacaktır. Ülkelerin ihracattaki teknolojik gelişim seviyeleri, küresel rekabetteki konumları hakkında dikkate değer bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Teknolojik ilerleme, ekonomik büyüme ile dış ticaret arasında yaşanan ilişki ülkelere ait dış ticaret yapılarının teknoloji düzeyleri ile belirlenmesinin önemini ortaya koymaktadır (Özdamar, 2014, s. 13).

Bu çerçevede çalışmanın temel amacı, ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu hipotezinden hareketle Türkiye için 2014Ç1-2021Ç4 dönemini kapsayan çeyreklik verileri kullanarak ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktır. Giriş bölümünde çalışmanın kavramsal ve teorik çerçevesi verilmiştir. İkinci bölümde literatürde yer alan çalışmalar panel veri analizi ve zaman serisi analizi olmak üzere iki başlık halinde özetlenmektedir. Üçüncü bölümde model ve tahmin yöntemi üzerinde durulmaktadır. Sonuç bölümünde ise edinilen bulgular ışığında Türkiye için politika önerilerine yer verilmektedir.

2. Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde, ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. İleri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olacağı düşüncesi bu iki değişken ile ilgili çalışmaların yapılmasında önemli bir unsurdur. Aşağıda verilen tablolarda, bu iki değişken arasında oluşan ilişkiyi ele alan, birçok ülke ve dönem için yapılmış uygulamalı çalışmalar yer almaktadır. Tablo 1’de zaman serisi analizi, Tablo 2’de ise panel veri analizi kullanılarak yapılan çalışmalar özetlenmektedir.

Tablo 1. Literatür özeti (zaman serisi analizi)

Yazar Adı/ Yıl	Çalışma Dönemi/ Ülkeler	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Telatar, Değer ve Dolunay (2016)	1996-2015 Türkiye	İhracatın teknoloji yoğunluğu ve ekonomik büyüme	Engle-Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	İleri teknoloji ihracatından büyümeye tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır.
Usman (2017)	1995-2014 Pakistan	Yüksek teknoloji ihracatı, GSYH, devlet harcamaları, tarımsal verimlilik, dış borç ve siyasi istikrar	EKK Regresyon Analizi	Yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.
Wabiga ve Nakijoba (2018)	1986-2016 Uganda	İleri teknoloji ürün ihracatı, ekonomik büyüme ve brüt sermaye oluşumu	VAR Modeli, Etki-Tepki Analizi	İleri teknoloji ihracatının ve brüt sermaye oluşumunun uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilediği belirlenmiştir.
Çapık ve Kaygısız (2018)	1993-2016 Türkiye	GSYH, yüksek teknoloji ihracatı ve Ar-Ge araştırmacıları	Eş Bütünleşme Analizi ve Hata Düzeltme Modelleri	Ele alınan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur.
Şeker ve Özcan (2019)	1989-2016 Türkiye	GSYH, sabit sermaye yatırımları, efektif işgücü ve sektörel bazda ileri teknoloji ihracat düzeyleri	Johansen Eşbütünleşme Analizi, VECM Granger Nedensellik Analizi	Yüksek teknoloji ihracatına dayalı sektörler arasında ekonomik büyümeye en çok katkı yapan sektörün kimya sektörü olduğu tespit edilmiştir.
Şahin (2019)	1989-2017 Türkiye	GSYH, yüksek teknoloji ihracatı	VAR Modeli, Granger Nedensellik Analizi	Yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi etkilediği tespit edilmiştir.
Canbay (2020)	1989-2016 Türkiye	GSYH, yüksek teknoloji ürün ihracatı	ARDL Sınır Testi	Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Telatar, Değer ve Dolunay (2016), teknoloji içerikli ürün ihracatının Türkiye’de ekonomik büyüme üzerinde oluşan etkisini 1996:01-2015:03 dönemine ait verileri kullanarak araştırmışlardır. Engle-Granger nedensellik ve Engle-Granger eşbütünleşme testlerinin kullanıldığı çalışma sonucuna göre hem orta hem de ileri teknoloji içerikli ürün ihracatından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Usman (2017), 1995-2014 yılları arasında Pakistan için yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi EKK yöntemini kullanarak analiz etmiştir. Çalışmanın sonucu, yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Wabiga ve Nakijoba (2018), Uganda’ya ait yıllık verilerle 1986-2016 dönemi için etki-tepki analizi yardımıyla; brüt sermaye oluşumu, yüksek teknoloji ürün ihracatı ve

ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada, uzun dönemde ileri teknoloji ihracatı ile brüt sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Çapık ve Kaygısız (2018), 1993-2016 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye’de Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeye etkisini eşbütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli ile test etmiştir. Çalışma sonucundaki bulgular, incelenen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Şeker ve Özcan (2019), 1989-2016 yıllarını kapsayan çalışmalarında, yüksek teknoloji ürünü ihracatının ekonomik büyümeye katkısının hangi sektörlerde daha fazla olduğunu incelemiştir. Johansen eşbütünleşme analizi ve VECM Granger nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmanın sonucu, ileri teknoloji sektörlerinden kimya sanayinin büyüme üzerinde en fazla katkı sağlayan sektör olduğuna işaret etmektedir.

Şahin (2019), Türkiye için yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, 1989-2017 dönemini ele almış ve Granger nedensellik analizini kullanmıştır. Çalışma sonucunda, yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi etkilediği belirlenmiştir.

Canbay (2020), 1989-2016 arası yıllar için ARDL sınır testini kullanarak Türkiye’de ileri teknolojiye ait ürün ihracatı ve ekonomik büyüme arasında oluşan ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada, uzun dönemde ileri teknoloji ihracatında görülen %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi %0,44 oranında arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Literatür özeti (panel veri analizi)

Yazar Adı/ Yıl	Çalışma Dönemi/ Ülkeler	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Yoo (2008)	1988-2000 91 Ülke	Yüksek teknoloji ihracatının toplam ihracat içindeki payı, yerel yatırımların GSYH ortalaması ve ortaokul mezunu çalışma çağındaki nüfusun ortalaması	Genişletilmiş Momentler (GMM)	İleri teknoloji ihracatının ekonomik çıktı üzerinde anlamlı bir etkiye neden olduğu belirlenmiştir.
Falk (2009)	1980-2004 22 OECD Ülkeleri	GSYH, yatırım oranı, ortalama eğitim yılı, GSYH içindeki Ar-Ge harcamalarının payı ve toplam ihracat içerisinde yüksek teknoloji ihracatının payı	Genişletilmiş Momentler (GMM)	Yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği saptanmıştır.
Ekenanda ve Parlinggoman (2017)	1992-2014 50 Ülke	GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar ve yüksek teknoloji ihracatı	Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK)	Yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.
Kızılkaya, Sofuoğlu ve Ay (2017)	2000-2012 12 Ülke	Yüksek teknoloji ürün ihracatı, dışa açıklık ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları	Panel FMOLS ve DOLS	Dışa açıklık ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları yüksek teknoloji ihracatını

				pozitif şekilde etkilemektedir.
Özkan ve Yılmaz (2017)	1996-2015 12 AB Ülkesi ve Türkiye	GSYH, Ar-Ge'ye ait toplam harcamaların GSYH içerisindeki payı ve yüksek teknoloji ürün ihracatına ait harcamaların toplam ihracat içerisindeki payı	Kao Panel Eşbütünleşme Testi ve Panel DOLS	Ar-Ge harcamaları, yüksek teknoloji ürün ihracatı ve GSYH'yi pozitif yönde etkilemektedir.
Yıldız (2017)	2005-2014 Türkiye	Yüksek teknoloji ihracatı, kişi başına düşen GSYH, toplam işgücü ve brüt sermaye birikimi	Panel Sabit Etkiler ve Panel Rassal Etkiler	Yüksek teknoloji ihracatı ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Demir (2018)	1995-2015 34 Ülke	Yüksek teknoloji ürün ihracatı, brüt sermaye oluşumu ve devlet harcamaları	Panel Veri Analizi	Yüksek teknoloji ürün ihracatı ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.
Erkişi ve Boğa (2019)	1998-2017 15 AB ülkesi	GSYH, yüksek teknoloji ihracatı, işgücü ve gayrisafi sabit sermaye oluşumu	Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Nedensellik Testi, Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Testi ve MG Tahmin Edicisi	Hem kısa hem de uzun dönemde yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Kabaklarlı ve Konya (2019)	1989-2015 14 OECD Ülkesi	İleri teknoloji ihracatı, GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar ve patent başvuruları	Panel Veri Analizi	İleri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.
Sarıdoğan (2019)	1998-2017 Türkiye ve AB Ülkeleri	GSYH, ileri teknoloji ihracatı ve bilişim hizmetleri ihracatı	Panel Veri Analizi	İleri teknoloji ile bilişim hizmetleri ihracatının ekonomik büyümeyi anlamlı ve pozitif olarak etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.
Yaman ve Sungur (2020)	1999-2017 36 OECD Ülkesi	OECD ülkelerine ait ileri teknoloji ihracatının toplam payı ve ekonomik büyüme oranı	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden ileri teknoloji ihracatına yönelik tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır.
Biçen (2020)	2000-2015 38 Ülke	Reel GSYH, reel teknolojik ürün ihracatı, doğrudan yabancı yatırımların GSYH içindeki payı ve Ar-Ge harcamaları	Panel Eşbütünleşme Testi	Ar-Ge harcamaları ve teknolojik ürün ihracatı arasında uzun dönemde pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Yoo (2008), 1988-2000 dönemine ilişkin olarak 91 ülke için yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik çıktı arasındaki ilişkiyi GMM yöntemi kullanarak incelemiştir. Yapılan çalışmada, yüksek teknoloji ürün ihracatının ekonomik çıktı üzerinde önemli bir etkiye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Falk (2009), 1980-2004 döneminde 22 OECD ülkesini ele alarak yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. GMM yöntemi kullanılarak

yapılan çalışmadan elde edilen sonuç, yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğine işaret etmektedir.

Ekenanda ve Parlinggoman (2017), genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemini kullanarak 50 ülkede 1992-2014 yılları arasında yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı bulgusu elde edilmiştir.

Kızılkaya, Sofuoğlu ve Ay (2017), doğrudan yabancı yatırım ve dışa açıklık değişkenlerini kullanarak, bu değişkenlerin yüksek teknoloji ürün ihracatı üzerindeki etkisini geliştirmekte olan 12 ülke ve 2000-2012 yılları için analiz etmişlerdir. Panel FMOLS ve DOLS yöntemlerinin kullanıldığı çalışma sonucuna göre, ele alınan değişkenlerin yüksek teknoloji ürün ihracatını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Özkan ve Yılmaz (2017), 1996-2015 yıllarını ele alarak AB üyesi olan 12 ülke ve Türkiye için; Ar-Ge harcamalarının GSYH içerisindeki payı, yüksek teknoloji ürün ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı ve GSYH değişkenlerini kullanarak, Kao Panel Eşbütünleşme Testi ve Panel DOLS yöntemleri aracılığıyla yaptıkları analiz sonucunda, Ar-Ge harcamalarının GSYH ve yüksek teknoloji ürün ihracatını pozitif yönde etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır.

Yıldız (2017), BRICS ülkeleri ve Türkiye için 2005-2014 yıllarını içeren çalışmasında yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında oluşan ilişkiyi panel veri analizini kullanarak incelemiştir. Ulaşılan sonuç, yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyümeyi arttırdığına işaret etmektedir.

Demir (2018), üst orta gelir grubuna sahip 34 ülkenin yüksek teknoloji ürün ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Panel veri analizinin kullanıldığı 1995-2015 dönemini kapsayan çalışma sonucunda, yüksek teknoloji ürün ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Erkişi ve Boğa (2019), yüksek teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Panel Nedensellik ve Panel Eşbütünleşme Analizlerini kullanarak incelemişlerdir. Üst orta gelir grubuna sahip 34 ülkenin 1998-2017 verilerinin kullanıldığı çalışma sonucunda kısa dönem için yüksek teknoloji ürün ihracatı ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Uzun dönemli analiz sonucunda ise, ileri teknoloji ürün ihracatının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Kabaklarlı ve Konya (2019), 1989-2015 dönemini ele alarak 14 OECD ülkesinde yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda elde edilen bulgu, yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Sarıdoğan (2019), 1998-2017 döneminde Türkiye ve AB ülkelerinin yüksek teknoloji ihracatı ve bilişim hizmetleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada, yüksek teknolojiye sahip ürün ihracatı ve bilgi hizmetlerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir.

Yaman ve Sungur (2020), 1999-2017 yılları arasında 36 OECD ülkesini kapsayan çalışmalarında ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme arasında meydana gelen ilişkiyi incelemiştir. Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri kullanılarak yapılan çalışma sonucunda, ekonomik büyümeden ileri teknoloji ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır.

Biçen (2020), 2000-2015 yılları arası yüksek gelirli 38 ülkenin; ekonomik büyüme, DYY ve Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji ürün ihracatı üzerinde oluşturduğu etkiyi araştırmıştır. Panel eşbütünleşme analizinin uygulandığı çalışmada, sadece Ar-Ge harcamaları ve ileri teknoloji ihracatı arasında uzun dönemli ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Literatür özeti incelendiğinde, ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu belirten birçok çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar, kısa ve uzun dönemde ileri teknoloji ihracatının ele alınan diğer değişkenlerle birlikte ekonomik büyümeye olumlu katkı yaptığını göstermektedir.

3. Veri Seti, Model ve Ekonometrik Yöntem

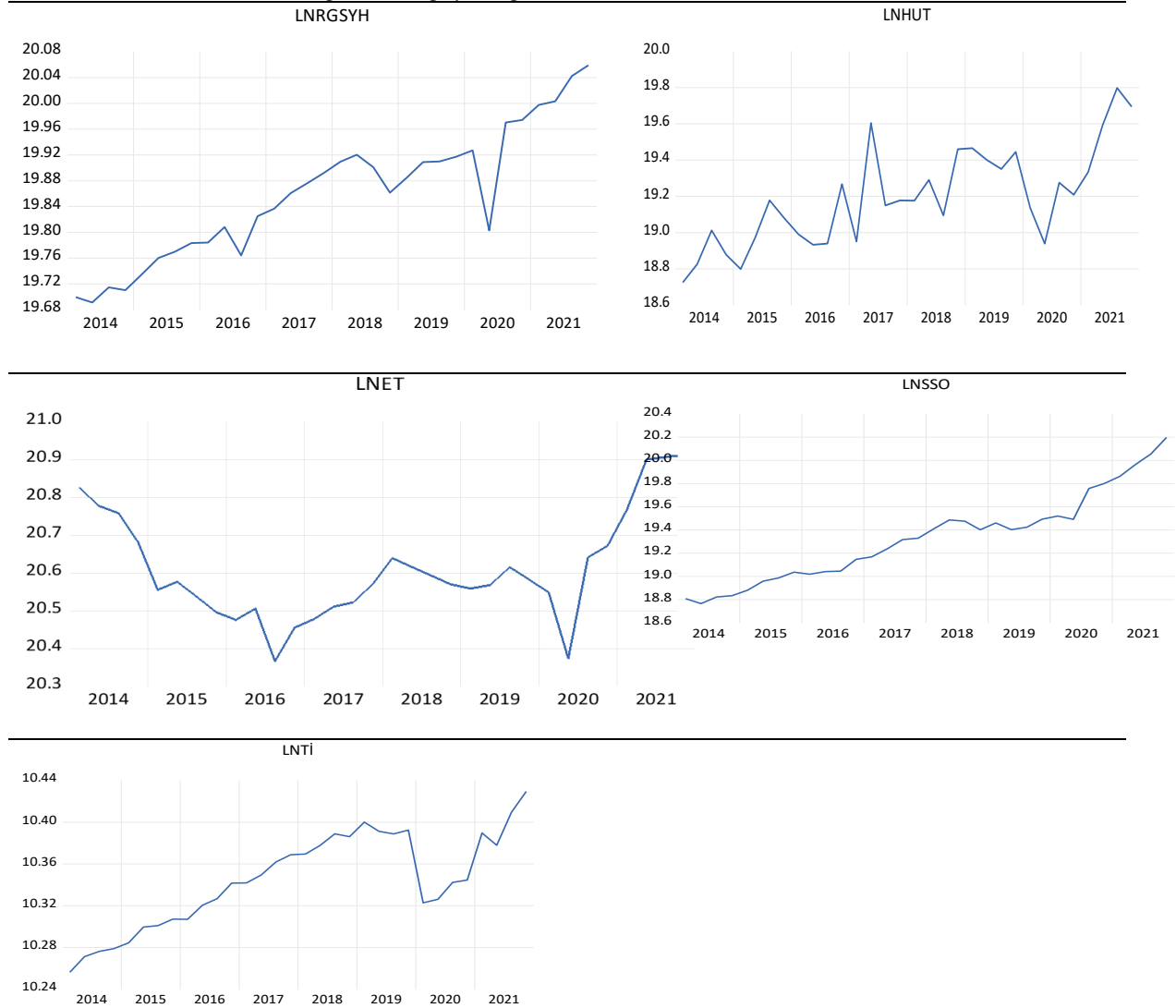
Çalışmada, Türkiye özelinde 2014Ç1-2021Ç4 dönemleri arasında üçer aylık veriler kullanılarak ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Araştırma döneminin seçiminde verilerin ulaşılabilirliği belirleyici olmuştur. Çalışmada; Reel GSYH, Elektronik Telekomünikasyon İhracatı, Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu ve Toplam İşgücü değişkenleri kullanılmıştır. Reel GSYH ve Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu değişkenlerine ait veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'nden; Hava ve Uzay Taşıtları İhracatı, Elektronik Telekomünikasyon İhracatı ve Toplam İşgücü değişkenlerine ilişkin veriler ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nden alınmıştır. Türkiye'de ileri teknoloji ihracatı, uluslararası ticaret sınıflandırması (SITC-Rev.4) kapsamında yer alan Havaçılık ve Elektronik Telekomünikasyon olmak üzere iki sektör bazındaki ürünlerin toplanmasıyla oluşturulmuştur. Çalışmada verilerin çeyreklik olarak analize dâhil edilmesinden dolayı mevsimsel etkileri gidermek amacıyla CENCUS X-12 yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 3'te çalışmada kullanılan değişkenlere ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 3. Çalışmada kullanılan değişkenler			
Kodu	Açıklama	Dönem	Kaynak
LnRGSYH	Logaritmik Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	2014Q1-2021Q4	TCMB EVDS
LnHUT	Logaritmik Hava ve Uzay Taşıtları İhracatı	2014Q1-2021Q4	TÜİK
LnET	Logaritmik Elektronik Telekomünikasyon İhracatı	2014Q1-2021Q4	TÜİK
LnTİ	Logaritmik Toplam İşgücü	2014Q1-2021Q4	TÜİK
LnSSO	Logaritmik Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu	2014Q1-2021Q4	TCMB EVDS

Grafik 1’de modellerde yer alan değişkenlerin logaritmik formlarının zaman içerisinde gösterdikleri değişimler yer almaktadır. Grafikten de izlenebileceği gibi, LnRGSYH değişkeni 2020 yılının ilk çeyreğinde küçülmüş, ardından artış eğilimi göstermiştir. LnRGSYH’deki bu azalışın olası bir sebebi olarak 2019 yılının son ayında ortaya çıkan ve dünyada büyük bir etkiye neden olan Covid-19 salgını gösterilebilir. Grafikten, ileri teknoloji sektörlerine ait ihracat değerlerinin LnRGSYH’deki azalıştan etkilenerek azaldığı, daha sonra yaşanan artışa paralel olarak ise arttığı görülmektedir. Gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve toplam işgücü değişkenlerinin logaritmik değerleri de LnRGSYH’da oluşan artış ve azalışla paralellik göstermektedir.

Grafik 1. Modellerde kullanılan değişkenlerin grafiksel gösterimi

Türkiye’de ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesinde üretim faktörleri ile üretim miktarı arasındaki ilişkiyi açıklayan Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu;

$$Q = AL^{\alpha}K^{\beta} \quad (1)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Burada; Q toplam üretim, A mevcut teknoloji, L emek girdisi ve K sermaye girdisini temsil etmektedir. Sırasıyla emek ve sermaye girdilerine ilişkin parametreleri gösteren α ve β ise emek ve sermayenin üretime göre esnekliğini göstermektedir. α ve β toplamı aynı zamanda ölçeğe göre getiri derecesini vermektedir. Buna göre; α ve β toplamı 1'e eşitse ölçeğe göre sabit, 1'den büyükse ölçeğe göre artan ve 1'den küçükse ölçeğe göre azalan getiri söz konusudur.

Yapılan uygulamalı çalışmalarda Cobb-Douglas üretim fonksiyonu spesifik amaçlar için farklı fonksiyonel formlarda kullanılabilir (Gärtner, 2006, s. 233). Bu bağlamda, modelde kullanılacak Cobb-Douglas üretim fonksiyonu aşağıda verilen modellerle ele alınmıştır.

$$\text{LnRGSYH}_t = a_1 + a_2 \text{LnHUT}_t + a_3 \text{LnSSO}_t + a_4 \text{LnTİ}_t + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$\text{LnRGSYH}_t = b_1 + b_2 \text{LnET}_t + b_3 \text{LnSSO}_t + b_4 \text{LnTİ}_t + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Yukarıda verilen modellerde; LnRGSYH_t Reel GSYH'nın logaritmasını, LnHUT Hava ve Uzay Taşıtları İhracatının logaritmasını, LnET Elektronik Telekomünikasyon ihracatının logaritmasını, LnSSO Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumunun logaritmasını ve LnTİ Toplam İşgücününün logaritmasını, a_1 ve b_1 sabit terimleri, a_2 , a_3 , a_4 , b_2 , b_3 ve b_4 bağımsız değişkenlere ait parametreleri ve ε_{1t} ve ε_{2t} ise hata terimlerini göstermektedir. Modelde emek değişkeni toplam işgücü, sermaye değişkeni ise gayrisafi sabit sermaye oluşumu şeklinde ele alınmıştır. İleri teknoloji ihracatının iki farklı kategoride modele alınmasının sebebi, her bir girdinin çıktı üzerindeki etkisini araştırmak ve modelde ele alınan üretim fonksiyonları arasında bir mukayese yapmaktır. Yapılan çalışmada temel olan beklenti, ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve olumlu bir etkiye neden olacağı şeklindedir.

Zaman serileri analizi, belirli bir zaman aralığında gözlemlenebilen verilerin istatistiksel olarak incelenmesinin yanı sıra, gelecek dönemler için de olası verilerin tahmininin güvenli bir biçimde yapılmasına olanak sağlamaktadır (Bölük, 2012, s. 5). Değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı ilişkiler bulunabilmesi noktasında son derece önemli olan serilerin durağanlığı; ortalama, varyans ve kovaryansın zamana göre değişmediğinin bir göstergesi olarak ifade edilmektedir. Ele alınan serilerin durağan olup olmadıklarının belirlenmesi için yapısal kırılmanın olduğu analizlerde yapısal kırılmalı birim kök testleri; Zivot-Andrews (1992), Lee-Strazicich (2003, 2013) ve Narayan ve Popp (2010); yapısal kırılmanın olmadığı analizlerde ise geleneksel birim kök testleri; Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981), Phillips-Perron (PP) (1988) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) (1992) vs. kullanılmaktadır. Düzey değerleri birim köke sahip seriler, farkları alınarak durağan hale getirilmektedir. ADF ve PP durağanlık testleri için H_0 hipotezi serilerin durağan olmadığı, KPSS testi için ise durağan olduğu şeklindedir.

Birim kök testleri sonucunda fark işlemi alınarak durağan hale gelen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı çeşitli testlerle araştırılabilmektedir. Eşbütünleşme analizleri, durağan halde olmayan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek için

kullanılmaktadır (Barışık ve Demircioğlu, 2006, s. 76). Bu analizlerden biri de Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ve durağanlık dereceleri farklı olan serilere eşbütünleşme analizinin uygulanmasını sağlayan ARDL sınır testi yaklaşımıdır (Altıntaş, 2013, s. 11). İki aşamaya sahip ARDL sınır testinde ilk aşamada modeldeki değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi kısıtsız hata düzeltme modeli (ECM) kullanılarak araştırılmakta, eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi durumunda ise ikinci aşamaya geçilerek modelin kısa ve uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir (Akalin, Özbek ve Çiftçi, 2018, s. 66).

Bu çalışmada kullanılan uyarlanmış ARDL sınır testi modelleri;

$$\begin{aligned} \Delta \ln RGSYH_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta \ln RGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} \Delta \ln HUT_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta \ln SSO_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta \ln TI + \alpha_5 \ln RGSYH_{t-1} + \alpha_6 \ln HUT_{t-1} + \alpha_7 \ln SSO_{t-1} + \alpha_8 \ln TI_{t-1} \\ & + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (6)$$

$$\begin{aligned} \Delta \ln RGSYH_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta \ln RGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta \ln ET_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{3i} \Delta \ln SSO_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^m \beta_{4i} \Delta \ln TI + \beta_5 \ln RGSYH_{t-1} + \beta_6 \ln ET_{t-1} + \beta_7 \ln SSO_{t-1} + \beta_8 \ln TI_{t-1} \\ & + \varepsilon_{2t} \end{aligned} \quad (7)$$

170

şeklinde. Yukarıdaki eşitlikte α_0 ve β_0 sabit terim, Δ fark operatörü, ε_{1t} ve ε_{2t} ise hata terimini göstermektedir. Çalışmada Akaike Bilgi Kriteri'nden yararlanılarak gecikme uzunluğu belirlenmiş, ardından uzun dönemli ilişkiyi tespit etmek için Wald testi (F istatistiği) kullanılmıştır. Denklem 6 ve 7 için Wald testine ilişkin sıfır hipotezleri değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur şeklindedir.

Değişkenlerin I(0) ve I(1) durumlarına göre alt ve üst kritik sınır değerleri belirlenen modelde, eşbütünleşmenin varlığına karar verebilmek için hesaplanan F-istatistiği değeri baz alınmaktadır. Buna göre, F istatistiğine ait değer üst kritik sınır değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilerek değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu kararına varılmakta iken, F istatistiğine ait değer alt kritik sınır değerinden küçükse değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Altıntaş, 2013, s. 12). Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olması durumunda uzun dönem katsayıları tahmin edilerek CUSUM ve CUSUM-SQ grafiklerinden yararlanılarak katsayıların istikrarlı olup olmadığı kontrol edilmektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki incelendikten sonra, değişkenlerin kısa dönem ilişkisi ARDL Hata Düzeltme Modeli (ECM) ile tahmin edilmektedir. ECM'ye ait katsayı, kısa dönemde oluşan bir şokun ne kadarlık kısmının uzun dönemi kapsayan süreçte düzeleceğini göstermektedir (Demirgil ve Türkay, 2018, s. 523-524). ECM_{t-1} ile ifade edilen hata düzeltme teriminin katsayısı negatif işaretli ve anlamlı olmalıdır.

Değişkenler arasında oluşan nedensellik ilişkisinin belirlenmesinde ise Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılmaktadır. Toda-Yamamoto, durağan halde

olmayıp, eşbütünleşik olan seriler için Granger nedensellik testinin eksikliklerini giderecek yeni bir yöntem geliştirmiştir. Bu yöntemde ilk basamak, VAR modeline ait uygun gecikme uzunluğunun saptanmasıdır. İkinci basamakta, belirlenen uygun gecikme değerine en yüksek entegreye sahip değişkenin entegre seviyesi (dmax) dâhil edilir ve son basamakta belirlenen p+dmax gecikmesi kullanılarak yeni bir EKK modeli oluşturulup tahmin edilir (Büyükakın, Bozkurt ve Cengiz, 2009, s. 111). Toda-Yamamoto tarafından geliştirilen bu yöntemde değişkenlerin durağanlık dereceleri ya da değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi, en fazla birinci dereceden durağan olma şartıyla, yapılan testin geçerliliğini olumsuz yönde etkilememektedir (Toda ve Yamamoto, 1995, s. 227).

4. Uygulama

İleri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada, yapılacak olan analizin ilk aşamasını birim kök testleri oluşturmaktadır. Analizde kullanılacak değişkenlerin durağanlığı ADF ve PP birim kök testleri ile incelenmiş, teste ait bulgular Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. ADF ve PP birim kök testi sonuçları

		ADF		PP	
DÜZEY DEĞERLER					
Değişkenler		Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend
LnRGSYH		-0,382	-3,724**	-0,294	-3,755**
LnHUT		-4,232***	-5,455***	-4,171***	-5,461***
LnET		-1,308	-1,815	-1,569	-1,717
LnTİ		-1,040	-1,850	-1,128	-2,093
LnSSO		1,524	-0,828	1,665	-1,044
Anlamlılık düzeyi	%1	-3,670	-4,296	-3,661	-4,284
	%5	-2,963	-3,568	-2,960	-3,562
	%10	-2,621	-3,218	-2,619	-3,215
BİRİNCİ FARKLAR					
Değişkenler		Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend
Δ LnRGSYH		-8,654***	-8,520***	-9,950***	-9,768***
Δ LnET		-5,771***	-6,671***	-5,761***	-6,703***
Δ LnTİ		-5,631***	-5,514***	-5,671***	-5,569***
Δ LnSSO		-5,669***	-6,008***	-5,683***	-5,981***
Anlamlılık düzeyi	%1	-3,661	-4,284	-3,670	-3,670
	%5	-2,960	-3,562	-2,963	-2,963
	%10	-2,619	-3,215	-2,621	-2,621

*, **, *** sırasıyla; %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı göstermektedir.

Birim kök testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 4 incelendiğinde, LnHUT değişkeni düzeyde hem sabit hem de sabit ve trendli modelde %1 önem seviyesinde durağandır. LnRGSYH, LnET, LnTİ ve LnSSO değişkenleri düzeyde sabitli modelde birim kök içermekte olup, birinci dereceden farkları alındığında ise %1 önem seviyesinde durağan hale gelmektedir.

Seriler arasında durağanlık sağlandıktan sonra ARDL sınır testi ile eşbütünleşme analizi yapılarak uzun dönemde değişkenler arasında etkileşim olup olmadığı araştırılmıştır.

Çalışmada ele alınan her iki modele ait; uygun gecikme uzunluğu, eşbütünleşme, kısa ve uzun dönem katsayıları ve tanısal testlere ilişkin sonuçlar Tablo 5 ve 6'da verilmiştir.

Tablo 5. Model 1'e ait ARDL sonuçları (kısıtlanmamış sabit ve kısıtlanmamış trend)

ARDL (1, 4, 3, 3)				
F istatistiği	Anlamlılık seviyesi	Alt sınır	Üst sınır	
11,21411	%10	3,868	4,965	
	%5	4,683	5,98	
	%1	6,643	8,313	
ARDL modeline ait uzun dönem tahmin sonuçları, bağımlı değişken (LnRGSYH)				
Değişken	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
LnHUT	0,071213	0,029780	2,391321	0,0341
LnSSO	0,026400	0,050274	0,525123	0,6091
LnTİ	0,400264	0,224516	1,782791	0,0999
C	20,66348	4,213034	4,904655	0,0004
Model 1 için ARDL (1, 4, 3, 3) tanısal bulgular				
	F istatistiği	Olasılık değeri		
Otokorelasyon Testi	1,8529	0,2068		
Değişen Varyans testi	0,4403	0,9322		
Normal Dağılım Testi	4,3897	0,4530		
Model Kurma Hatası	0,1467	0,1113		
R ² : 0,9519	Durbin-Watson: 1,8027			
Düzeltilmiş R ² : 0,9135				
ARDL (1, 4, 3, 3) kısa dönem tahmin sonuçları				
Değişken	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
C	20,66348	2,758691	7,490321	0,0000
@TREND	0,008303	0,001234	6,728026	0,0000
D(LnHUT)	0,008622	0,008037	1,072788	0,3045
D(LnHUT)(-1))	-0,078493	0,015079	-5,205612	0,0002
D(LnHUT)(-2))	-0,057589	0,013699	-4,203952	0,0012
D(LnHUT)(-3))	-0,026413	0,008777	-3,009204	0,0109
D(LnSSO)	0,202948	0,064558	3,143649	0,0085
D(LnSSO)(-1))	0,292920	0,067740	4,324202	0,0010
D(LnSSO)(-2))	0,225763	0,062149	3,632627	0,0034
D(LnTİ)	0,376778	0,170248	2,213110	0,0470
D(LnTİ)(-1))	1,169531	0,174487	6,702692	0,0000
D(LnTİ)(-2))	0,588011	0,266860	2,203438	0,0478
CointEq(-1)	-1,504675	0,200944	-7,488026	0,0000

Tablo 5'te yer alan sonuçlar incelendiğinde, optimum gecikme uzunluğunu belirlemek için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmış ve en uygun model ARDL (1,4,3,3) olarak belirlenmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin araştırıldığı ARDL sınır testi sonuçları incelendiğinde, F istatistiği değerinin; bütün anlamlılık seviyelerinde üst kritik sınır değerlerinden büyük olduğu görülmektedir. Bu durum değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. LnHUT ve LnTİ değişkenlerinin uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak %10 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum LnHUT ve LnTİ değişkenlerinin LnRGSYH üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Analiz bulgularına göre, LnHUT ve LnTİ değişkenlerinde meydana gelen %1'lik bir değişim LnRGSYH'da sırasıyla; %0,07 ve %0,40'lık bir değişmeye neden olmaktadır. Modelde hata düzeltme katsayısı -1,50 olarak tahmin edilmiştir. Katsayı beklenildiği gibi negatif ve anlamlıdır. Tahmin edilen katsayının -1 ile -2 arasında olması hata

düzeltilme teriminin denge değerleri çevresinde boyutu azalan salınımlarla dengeye ulaştığına işaret etmektedir (Alam ve Quazi, 2003, s. 97). Modele ait tanınal test sonuçları; otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığına, hata teriminin normal dağıldığına ve model kurma hatasının bulunmadığına işaret etmektedir. Model tahmin edildikten sonra katsayıların istikrarlı olup olmadığına kontrol edilmesi amacıyla CUSUM ve CUSUM-SQ testleri yapılmış ve sonuçlar EK'ler kısmında verilmiştir. Test sonuçları katsayıların istikrarlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6'da yer alan sonuçlara bakıldığında, AIC kullanılarak hesaplanan en uygun modelin ARDL (1,3,4,3) olduğu görülmektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin araştırıldığı ARDL sınır testi sonuçları ele alındığında, F istatistiği değerinin; bütün anlamlılık seviyelerinde üst kritik sınır değerlerinden yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 6. Model 2'ye ait ARDL sonuçları (kısıtlanmamış sabit ve kısıtlanmamış trend)

ARDL (1, 3, 4, 3)				
F istatistiği	Anlamlılık seviyesi	Alt sınır	Üst sınır	
56,5423	%10	3,868	4,965	
	%5	4,683	5,98	
	%1	6,643	8,313	
ARDL modeli uzun dönem tahmin sonuçları, bağımlı değişken (LnRGSYH)				
Değişken	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
LnET	0,092308	0,020780	4,442183	0,0008
LnSSO	0,272979	0,044952	6,072658	0,0001
LnTİ	0,358910	0,092707	3,871455	0,0022
C	9,150002	1,134420	8,065800	0,0000
Model 2 için ARDL (1, 3, 4, 3) Tanınal Bulguları				
	F istatistiği	Olasılık değeri		
Otokorelasyon Testi	3,5141	0,0698		
Değişen Varyans testi	0,8055	0,6568		
Normal Dağılım Testi	1,1782	0,5548		
Model Kurma Hatası	0,1678	0,6899		
R ² : 0,9954	Durbin-Watson: 2,0233			
Düzeltilmiş R ² : 0,9917				
ARDL (1, 3, 4, 3) kısa dönem tahmin sonuçları				
Değişken	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
C	9,150002	0,542686	16,86057	0,0000
@TREND	-0,005747	0,000334	-17,19638	0,0000
D(LnET)	0,371620	0,018128	20,49928	0,0000
D(LnET)(-1))	0,238462	0,024019	9,927910	0,0000
D(LnET)(-2))	0,203809	0,018997	10,72828	0,0000
D(LnSSO)	0,161575	0,019911	8,115054	0,0000
D(LnSSO)(-1))	-0,031602	0,017871	-1,768381	0,1024
D(LnSSO)(-2))	-0,219144	0,019120	-11,46142	0,0000
D(LnSSO)(-3))	-0,167840	0,015004	-11,18643	0,0000
D(LnTİ)	-0,230547	0,059958	-3,845161	0,0023
D(LnTİ)(-1))	-0,521270	0,096369	-5,409096	0,0002
D(LnTİ)(-2))	-0,658917	0,084788	-7,771333	0,0000
CointEq(-1)	-1,006019	0,059832	-16,81404	0,0000

Uzun dönem katsayı tahmin bulguları; LnET, LnSSO ve LnTİ değişkenleri ile LnRGSYH arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. LnET, LnSSO ve LnTİ

değişkenlerinde meydana gelen %1'lik bir değişme LnRGSYH'da sırasıyla; %0,09 %0,27 ve %0,35'lik bir değişmeye neden olmaktadır. Tahmin edilen -1,006 hata düzeltme katsayısı sistemin yaklaşık bir dönemde dengeye geldiğini göstermektedir. Modele ait tanınal test sonuçları; %5 anlamlılık seviyesinde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun bulunmadığını, hata teriminin normal dağılıma sahip olduğunu ve model kurma hatasının olmadığını göstermektedir. Model 2 için de CUSUM ve CUSUM-SQ testleri yapılmış olup, EK'ler kısmında verilen sonuçlar katsayıların istikrarlı olduğuna işaret etmektedir.

Genel olarak her iki modele ait sonuçlar özetlenecek olursa, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin belirlenmesi amacıyla F istatistik değeri hesaplanmıştır. Uzun dönemli bir ilişkinin varlığı için, F istatistik değerinin hesaplanan üst kritik sınır değerinden büyük olması gerekmektedir. Her iki model ele alındığında, F istatistik değerinin hesaplanan bütün anlamlılık seviyelerinde üst kritik sınır değerlerinden büyük olduğu tespit edilmiştir. Ortaya çıkan bu durum değişkenler arasında uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Modellerde uzun döneme ait katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde ise, reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni üzerinde; ilk modelde hava ve uzay taşıtları ihracatı ile toplam işgücü, ikinci modelde ise; elektronik telekomünikasyon ihracatı, toplam işgücü ve gayrisafi sabit sermaye oluşumu değişkenlerinin anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu durumun olası nedenleri şu şekilde belirtilebilir:

174

Bilimsel ve teknolojik gelişmenin sağlanmasında ve nitelikli işgücünün oluşmasında eğitim harcamalarının payı, kamu ve özel sektöre verilen teşvik ve destekleyici politikalar sayesinde, ileri teknoloji üretimi yapacak sektörlerin desteklenmesi sonucu gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve teknolojik gelişmelerle birlikte artan nitelikli işgücü ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye neden olmaktadır. Türkiye'de özellikle son yıllarda havacılık ve uzay sanayi sektöründe yaşanan İnsansız Hava Aracı (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA)'nın üretimi gibi önemli gelişmeler hava ve uzay taşıtları ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, üretim bakımından elektronik ve telekomünikasyon sanayinde önemli bir kapasiteye sahip olan bu sektör ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde rol oynayan diğer önemli bir unsurdur.

ARDL modelinin tanınal test sonuçlarına bakıldığında ise; her iki modelde de otokorelasyon ve değişen varyans probleminin olmadığı, hata teriminin normal dağılıma sahip olduğu ve model kurma hatasının bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum, modelin bir ekonometrik probleme sahip olmadığını ve doğru kurulduğunu göstermektedir. Tüm modellerde hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlı olarak tahmin edilmiştir.

Değişkenler arasında nedensellik analizinin Toda-Yamamoto yöntemiyle incelenebilmesi için öncelikle gecikme uzunluğu belirlenmelidir. Model 1 ve Model 2'ye ait gecikme uzunluklarının belirlenmesine ilişkin sonuçların yer aldığı Tablo 7 ve Tablo 8'den de görüldüğü gibi, gecikme uzunluğu Model 1 için 1 ve Model 2 için 2 olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada gecikme uzunluğu için AIC bilgi kriteri baz alınmıştır.

Tablo 7. Model 1'e ait VAR modelinin gecikme uzunluklarının belirlenmesi ($k+d_{max}$)

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	4,16e-09	-7,945863	-7,759037	-7,886096
1	135,9023*	5,33e-11*	-12,32529*	-11,38116*	-12,01645*
2	17,56011	7,16e-11	-12,08482	-10,40338	-11,54691

Not: * Uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir. LR: Sequential Modified LR Test Statistics, FPE: Final Prediction Error, AIC: Akaike Information Criterion, SC: Schwarz Information Criterion, HQ: Hannan-Quinn Information Criterion

Tablo 8. Model 2'ye ait VAR modelinin gecikme uzunluklarının belirlenmesi ($k+d_{max}$)

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	5,63e-10	-9,945455	-9,758628	-9,885687
1	182,6490	1,11e-12	-16,18475	-15,25062*	-15,58891
2	27,42082*	9,34e-13*	-16,42384*	-14,742240*	-15,88593*

Birinci modele ait sonuçlar incelendiğinde, değişkenlerin en yüksek durağanlık düzeyi I(1), ikinci modelde ise I(2) olarak bulunduğu için Toda-Yamamoto nedensellik analizinin yapılabilmesi için istenen $p+d_{max}$ seviyesi 2 ve 3 olarak belirlenmiştir. Bu sonuca göre, toplamda 2 ve 3 gecikme dikkate alınarak yeniden bir VAR modeli tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 9 ve 10'da verilmiştir.

Tablo 9. Model 1'e ait Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi sonuçları

Nedensellik İlişkisi	X^2 İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
HUT=> RGSYH	0,893565	0,6397	Hava ve uzay taşıtları ihracatından reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
SSO=> RGSYH	20,71780	0,0000	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
Tİ=> RGSYH	21,27407	0,0000	Toplam işgücünden reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
RGSYH=>HUT	0,016690	0,9917	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan hava ve uzay taşıtları ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
SSO=>HUT	0,200634	0,9046	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan hava ve uzay taşıtları ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
Tİ=>HUT	2,734704	0,2548	Toplam işgücünden hava ve uzay taşıtları ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
RGSYH=>SSO	8,011293	0,0182	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
HUT=>SSO	2,105223	0,3490	Hava ve uzay taşıtları ihracatından gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
Tİ=>SSO	4,699595	0,0954	Toplam işgücünden gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
RGSYH=>Tİ	0,496527	0,7802	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
HUT=>Tİ	0,508147	0,7756	Hava ve uzay taşıtları ihracatından toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
SSO=>Tİ	15,99207	0,0003	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.

Not: H_0 : Y 'den X 'e doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur. $\alpha = 0,10$ olarak alınmıştır.

H_1 : Y 'den X 'e doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.

Tablo 9’da yer alan sonuçlara göre; gayri safi sabit sermaye oluşumu ile reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni arasında çift yönlü ve toplam işgücünden gayrisafi yurt içi hasılaya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Modelde yer alan bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik incelendiğinde ise; gayri safi sabit sermaye oluşumu ile toplam işgücü arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Tablo 10. Model 2’ye ait Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi sonuçları

Nedensellik İlişkisi	X ² İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
ET=> RGSYH	9,102982	0,0280	Elektronik telekomünikasyon ihracatından reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
SSO=> RGSYH	24,89556	0,0000	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
Tİ=> RGSYH	29,99581	0,0000	Toplam işgücünden reel gayrisafi yurt içi hasılaya doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
RGSYH=>ET	4,616041	0,2022	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
SSO=>ET	9,214318	0,0266	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
Tİ=>ET	31,33513	0,0000	Toplam işgücünden elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
RGSYH=>SSO	2,184638	0,5350	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
ET=>SSO	2,481133	0,4787	Elektronik telekomünikasyon ihracatından gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
Tİ=>SSO	8,871435	0,0310	Toplam işgücünden gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.
RGSYH=>Tİ	0,742795	0,8631	Reel gayrisafi yurt içi hasıladan toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
ET=>Tİ	1,326456	0,7229	Elektronik telekomünikasyon ihracatından toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.
SSO=>Tİ	3,231536	0,3573	Gayrisafi sabit sermaye oluşumundan toplam işgücüne doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.

Not: H₀: Y’den X’e doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur. $\alpha = 0,10$ olarak alınmıştır.

H₁: Y’den X’e doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.

Tablo 10’da yer alan sonuçlara göre; elektronik telekomünikasyon ihracatı, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve toplam işgücü ile reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Modelde yer alan bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik incelendiğinde ise; toplam işgücünden gayri safi sabit sermaye oluşumu ile elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru tek yönlü ve gayri safi sabit sermaye oluşumundan elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.

5. Sonuç

Ülkelerin küresel rekabette söz sahibi olmalarının en büyük koşulu güçlü bir ekonomik yapıya sahip olmalarından geçmektedir. Günümüzde ekonomik büyümenin artırılmasında ileri teknoloji ihracatı önemli bir yere sahiptir. Son yıllarda sürekli gelişen teknoloji, üretimde

verimlilik artışı sağlayarak maliyetlerde önemli bir azalma yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum ülkelerin teknoloji geliştirme faaliyetlerine daha fazla kaynak ayırarak katma değeri yüksek ürünler üretmelerine neden olmuştur. Ekonomik büyümenin artmasını sağlayan bu durum ayrıca ülkelerin orta gelir tuzağından kurtulmaları açısından da oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, 2014Ç1-2021Ç4 dönemi Türkiye için çeyreklik verileri aracılığıyla ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada ileri teknoloji ihracatı; hava ve uzay taşıtları ihracatı ve elektronik telekomünikasyon ihracatı şeklinde temel iki sektör baz alınarak incelenmiştir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılarak oluşturulan modellerde emek, toplam işgücü; sermaye ise gayrisafi sabit sermaye oluşumu değişkenleriyle temsil edilmiştir.

Çalışmada öncelikli olarak ADF ve PP birim kök testleri kullanılarak serilerin durağanlığı araştırılmıştır. Hem sabit hem de sabit ve trendli modelde hava ve uzay taşıtları ihracatı değişkeninin ($\ln HUT$) %1 önem seviyesinde düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Reel gayrisafi yurt içi hasıla ($\ln RGSYH$), elektronik telekomünikasyon ($\ln ET$), toplam işgücü ($\ln Tİ$) ve gayrisafi sabit sermaye oluşumu ($\ln SSO$) değişkenleri düzeyde sabitli modelde birim köke sahip olup, birinci dereceden farkları alındığında durağan olmaktadır.

Modellerde uzun döneme ait katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde ise, reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni üzerinde; ilk modelde hava ve uzay taşıtları ihracatı ile toplam işgücü, ikinci modelde ise; elektronik telekomünikasyon ihracatı, toplam işgücü ve gayrisafi sabit sermaye oluşumu değişkenlerinin anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Tüm modellerde hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlıdır.

Değişkenler arasındaki nedenselliğin tespiti için kullanılan Toda-Yamamoto testi sonuçları incelendiğinde; Model 1'e ait sonuçlara göre; gayri safi sabit sermaye oluşumu ile reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni arasında çift yönlü ve toplam işgücünden ise gayrisafi yurt içi hasılaya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi, bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ele alındığında ise; gayri safi sabit sermaye oluşumu ile toplam işgücü arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Model 2'ye ait sonuçlarda ise; elektronik telekomünikasyon ihracatı, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve toplam işgücü ile reel gayrisafi yurt içi hasıla değişkeni arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Modelde yer alan bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik incelendiğinde ise; toplam işgücünden gayri safi sabit sermaye oluşumu ile elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru tek yönlü ve gayri safi sabit sermaye oluşumundan elektronik telekomünikasyon ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar, Türkiye'de ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir. İktisat teorisinde ihracat ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu savını destekleyen tahmin sonuçları; Telatar vd. (2016), Usman (2017), Wabiga ve Nakijoba (2018), Çapik ve Kaygısız (2018), Şahin

(2019), Yoo (2008), Falk (2009), Kızılkaya vd. (2017), Demir (2018), Erkişi ve Boğa (2019), Kabaklarlı ve Konya (2019) ve Sarıdoğan (2019) çalışmalarıyla benzer sonuçlar ortaya koymaktadır.

İleri teknoloji ihracatı bir ülkenin gelişmişlik düzeyini gösteren önemli bir unsurdur. Yüksek gelire sahip olan ülkelerde ileri teknoloji ihracatının toplam ihracat içindeki payı 2020 itibariyle %21 iken, Türkiye’de ise sadece %3’tür. Türkiye, ileri teknoloji ihracatında önemli bir gelir elde etmek ve küresel rekabette başarı sağlayabilmek için Ar-Ge faaliyetlerine milli gelirden yeterli bütçeyi ayırmalı ve teknolojik gelişmeyi destekleyen bilim ve teknoloji politikalarına öncelik vermelidir. Türkiye’de özellikle son yıllarda gelişme gösteren hava ve uzay taşıtları ihracatı gibi sektörlerin desteklenmesi ileri teknoloji ihracatının artırılması noktasında önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu noktada, farklı sektörlerle ilişkin olarak ileride yapılacak çalışmalar, ele alınacak sektörlerin ekonomik büyüme üzerindeki katkısının belirlenmesine imkân sağlayarak politika yapımcıların bu yönde kararlar alıp uygulamalarına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

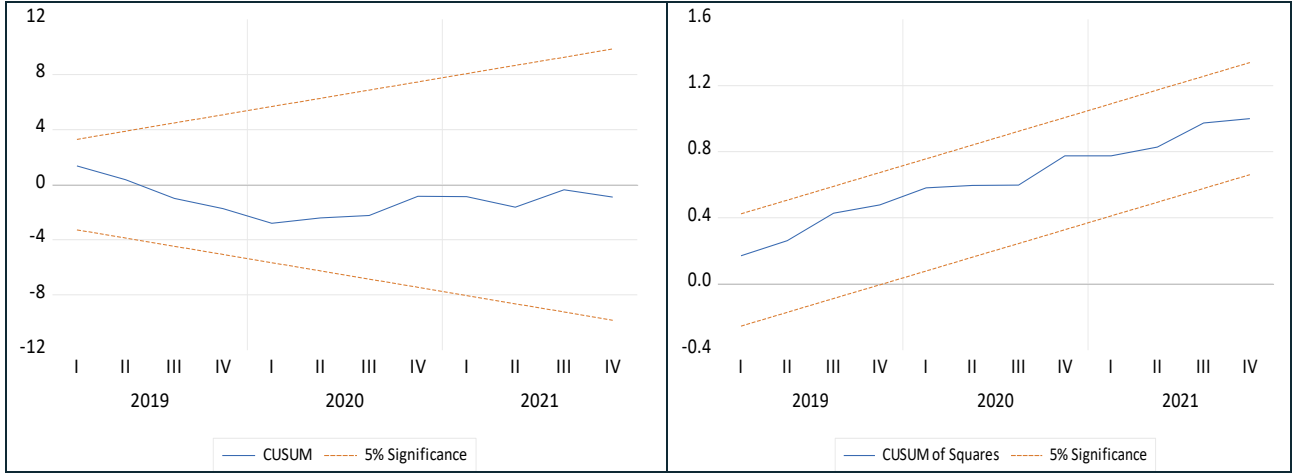
- Abidi, Y. M. (2020). Assessment of The Contribution of High Technology Exports to The Economic Growth: *The Togo Experience (2008-2017)*.
- Akalin, G., Özbek, R. İ., & Çiftçi, İ. (2018). Türkiye’de Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki:ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(4), 59-76.
- Akyol, M., & Mete, E. (2021). Teknoloji Yoğunluklarına Göre Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Maliye Dergisi*(180), 208-232.
- Alam, I., & Quazi, R. (2003). Determinants of Capital Flight: An Econometric Case Study of Bangladesh. *International Review of Applied Economics*, 17(1), 85-103.
- Altıntaş, H. (2013). Türkiye’de Petrol Fiyatları, İhracat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Dinamik Nedensellik Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*(9), 1-30.
- Aytekin, G. K. (2015). Güney Kore'nin İhracata Dayalı Büyüme Modeli Kapsamında 2023 Türkiye İhracat Stratejisi. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(8), 63-86.
- Barışık, S., & Demircioğlu, E. (2006). Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilete, İhracat İthalat İlişkisi (1980-2001). *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 71-84.
- Biçen, Ö. F. (2020). Yüksek Gelirli Ülkelerde Teknolojik Ürün İhracatının Belirleyicileri: Ekonomik Büyüme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ar-Ge Harcamalarının Etkilerine Yönelik Bir İnceleme. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 299-308.
- Bölük, E. (2012). Zaman Serisi Modellerinin Belirlenmesinde Artıklara Uygulanan Tanı Teknikleri Üzerine Bir Çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir*.
- Buzdağlı, Ö., Uzun, A. M., & Emsen, Ö. S. (2019). Yükselen Ekonomilerde Yüksek Teknolojili Mal İhracatının Belirleyicileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 474-487.
- Büyükkakin, F., Bozkurt, H., & Cengiz, V. (2009). Türkiye’de Parasal Aktarımın Faiz Kanalıının Granger Nedensellik ve Toda-Yamamoto Yöntemleri ile Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(33), 101-118.
- Canbay, Ş. (2020). Türkiye’de Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) Harcamalarının İhracat Üzerindeki Etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 131-140.
- Çapık, E., & Kaygısız, A. D. (2018). Ar-Ge Harcamaları Ve Yüksek Teknolojili Ürün İhracatının Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 301-314.
- Dam, M., & Yıldız, B. (2016). BRICS-TM Ülkelerinde Ar-Ge ve İnovasyonun Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 220-236.
- Demir, O. (2018). Does High Tech Exports Really Matter for Economic Growth? A Panel Approach for Upper Middle-Income Economies. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 9(31), 43-54.
- Demirgil, B., & Türkay, H. (2018). Enflasyon Faiz İlişkisi: Bir ARDL Sınır Testi Uygulaması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 515-528.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Ekenanda, M., & Parlingoman, D. J. (2017). The Role of High-Tech Exports and of Foreign Direct Investments (FDI) on Economic Growth. *European Research Studies Journal*(20), 194-212.
- Erçakar, M. E., & Çolakoğlu, H. (2019). Bilgi Ekonomisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: BRICS Ülkeleri ve Türkiye İçin Bir Analiz. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 248-268.

- Erdoğan, Z., & Aydınbaş, G. (2020). Yüksek Teknoloji Ürünleri İhracı ve Belirleyicileri: Panel Veri Analizi. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*(30), 496-507.
- Erkişi, K., & Boğa, S. (2019). High-Technology Products Export And Economic Growth: A Panel Data Analysis for EU-15 Countries. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 669-683.
- Falk, M. (2009). High-Tech Exports and Economic Growth in Industrialized Countries. *Applied Economics Letters*, 16(10), 1025-1028.
- Gärtner, M. (2006). *Macro Economics*. Pearson Education Limited. <https://compress.pyok.info>. Erişim Tarihi 24.04.2021
- Güneş, S., Gürel, S. P., Karadam, D. Y., & Akın, T. (2020). The Analysis of Main Determinants of High Technology Exports: A Panel Data Analysis. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 242-267.
- Hatzichronoglou, T. (1997). Revision of The High-Technology Sector and Product Classification. *Technology and Industry Working Papers*. OECD Publishing.
- İleri, H., & Horasan, A. (2010). Küresel Rekabet Ortamında İşletmelerin Teknoloji ve Ar-Ge Yönetimlerinin Rekabete Etkileri Üzerine Araştırma ve Örnek Bir Uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13(1-2), 171-190.
- Kabaklarlı, E. ve Konya, S. (2019). OECD Ülkelerinde Yüksek Teknolojili Ürün İhracatının Ekonomik Büyümeye Etkisinin Panel Tahmini. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(48), 4418-4426.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., & Ay, A. (2017). Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı Üzerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Dışa Açıklığın Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelerde Panel Veri Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 63-78.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P.C. B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992), "Testing The Null Hypothesis of Stationarity Against The Alternative of A Unit Root: How Sure Are We That The Economic Time Series Have A Unit Root?", *Journal of Econometrics*, 54, ss.159-178.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum LM Unit Root Test with Two Structural Breaks. *Review of Economics and Statistics*, 1082-1089.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break. *Economics Bulletin*, 33(4), 2483-2492.
- Narayan, P. K., & Popp, S. (2010). A New Unit Root Test with Two Structural Breaks in Level and Slope at Unknown Time. *Article in Journal of Applied Statistics*, 1-27.
- OECD, (2005). *Business Clusters: Promoting Enterprise in Central and Eastern Europe*.
- Özdamar, G. (2014). İmalat Sanayisinde Türkiye'nin AB ile Ticaretinin Yapısı ve Rekabet Gücü: Teknoloji Düzeylerine Göre Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(41), 11-30.
- Özer, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özkan, G., & Yılmaz, H. (2017). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknoloji Ürün İhracatı ve Kişi Başı Gelir Üzerindeki Etkileri: 12 AB Ülkesi ve Türkiye İçin Uygulama (1996-2015). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Pesaran, P., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.

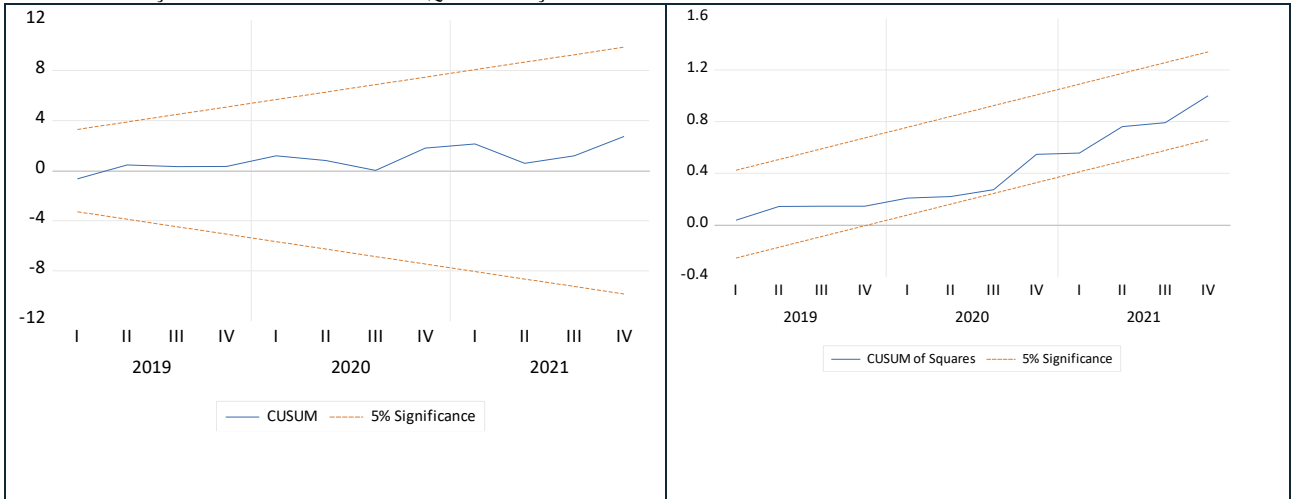
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for A Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Romer, P. M. (1994). The Origins of Endogenous Growth. *Journal of Economic Perspective*, 3-22.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2019). Yüksek Teknoloji İhracatı, Bilişim Hizmetleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye ve AB Ülkeleri için Bir Panel Veri Analizi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 19-30.
- Saygılı, Ş. (2003). Bilgi Ekonomisine Geçiş Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dünyadaki Konumu. *Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Stratejik Araştırmalar Dairesi Başkanlığı*(DPT, 2675).
- Şahin, B. E. (2019). Impact of High Technology Export on Economic Growth: An Analysis on Turkey. *Journal of Business, Economics and Finance*, 8(3), 165-172.
- Şeker, A., & Özcan, S. (2019). Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 865-884.
- Şenel, A., & Gençoğlu, S. (2003). Küreselleşen Dünyada Teknoloji Eğitimi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(12), 45-65.
- Telatar, O. M., Değer, M. K., & Doğanay, M. A. (2016). Teknoloji Yoğunluklu Ürün İhracatının Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği (1996: q1-2015: q3). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 921-934.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225-250.
- Usman, M. (2017). Impact of High-Tech Exports on Economic Growth: Empirical Evidence From Pakistan. *Journal on Innovation and Sustainability*, 8(1), 91-105.
- Wabiga, P., & Nakijoba, S. (2018). High Technology Exports, Gross Capital Formation and Economic Growth in Uganda: A Vector Auto Regressive Approach. *International Journal of Business and Economics Research*, 7(6), 191-202.
- Yalman, İ. N. (2019). Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Enerji Tüketimi ve Karbon Emisyonunun Ekonomik Büyüme ile İlişkisi: BRICS-T Ülkeleri Örneği. *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 1-23.
- Yaman, H., & Sungur, O. (2020). İleri Teknoloji İhracatı ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine Yönelik Ekonometrik Bir Analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 63-80.
- Yang, J. (2008). An Analysis of So-Called Export-Led Growth. *IMF Working Paper*, 1-42.
- Yıldız, Ü. (2017). BRICS Ülkeleri ve Türkiye'de Yüksek Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(53), 26-34.
- Yoo, S.-H. (2008). High-Technology Exports and Economic Output: An Empirical Investigation. *Applied Economics Letters*, 15(7), 523-525.
- Yürek, M. A. (1997). İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine. *Hazine Dergisi*, 1-15.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

EKLER

Ek 1. Model 1 için CUSUM ve CUSUM-SQ test sonuçları

Ek 2. Model 2 için CUSUM ve CUSUM-SQ test sonuçları

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 03.10.2022 Kabul/Accepted: 30.12.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 183-193.

MAPPING PIVOTAL ISSUES of COLLECTIVE ACTION RESEARCH: SCIENTOMETRICS ANALYSIS of PUBLICATIONSⁱ

Al-Fauzi RAHMATⁱⁱ

Öz

This paper aims to analyze the terms related to collective action research and to identify their evolution and change in the decades from 1992, when the first publication appeared in the Scopus database, to the present. Past scholars have examined collective action in several fields of research, but the breakthrough paper using scientometrics has not been found. Therefore, this paper is an original to clarify the work within terms based on selected keywords from collective action research, and it yielded 1150 articles. To demonstrate, we used a scientometrics approach of the VOSViewer tool for data visualization. The findings indicate that the concern of collective action has attracted experts to generate various points of view for research, and we forecast that this study will become increasingly noticeable in the coming few years since it was explored. Importantly, we recorded co-authorship and network collaboration, citation by some point of view, as well as annual current issues of collective action. Moreover, we exhibited terms that scholars used to conduct collective action research, such as leadership, legitimacy, solidarity, resilience, capacity-building, advocacy, regulation, accountability, power, and trust.

Anahtar Kelimeler: *Collective Action, Power, Trust, Resilient, Mapping, Scientometrics.*

Toplu Eylem Araştırmasının Önemli Konularının Haritalanması: Yayınların Bilimsel Analizi

Abstract

Bu makale, toplu eylem araştırması ile ilgili terimleri analiz etmeyi ve Scopus veri tabanında ilk yayının ortaya çıktığı 1992 yılından günümüze kadar geçen on yıllar içinde evrimini ve değişimini belirlemeyi amaçlamaktadır. Geçmişteki bilim insanları, çeşitli araştırma alanlarında kolektif eylemi incelemişlerdir, ancak scientometrics kullanan çığır açan makale bulunamamıştır. Bu nedenle, bu makale, toplu eylem araştırmalarından seçilen anahtar kelimelere dayalı olarak çalışmayı terimler içinde netleştirmek için özgün bir makaledir ve 1150 makaleye ulaşılmıştır. Elde edilen verileri tanımlayıp açıklamak adına, verileri görselleştirmek için VOSViewer aracının scientometrics yaklaşımını kullandık. Bulgular, kolektif eylem endişesinin, araştırma için çeşitli bakış açıları oluşturmak için önceki uzmanları cezbediğini gösteriyor ve bu çalışmanın, keşfedildikten sonraki birkaç yıl içinde giderek daha fazla dikkat çekeceğini tahmin ediyoruz. Daha da önemlisi, ortak yazarlık ve ağ iş birliğini, bazı bakış açılarına göre alıntılarını ve ayrıca yıllık güncel toplu eylem konularını kaydettik. Ayrıca, liderlik, meşruiyet, dayanışma, dayanıklılık, kapasite geliştirme, savunuculuk, düzenleme, hesap verebilirlik, güç ve güven gibi geçmiş bilim insanlarının kolektif eylem araştırması yapmak için kullandıkları terimleri sergiledik.

Keywords: *Toplu Eylem, Güç, Güven, Dayanıklılık, Haritalama, Scientometrics.*

ⁱ This paper is an original work and all of its contents have never been processed and published anywhere.

ⁱⁱ Alumni of Master of Government Affairs and Administration Department, Universitas Muhammadiyah Yogyakarta, Indonesia, e-mail: fauzirahmata@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3114-6884.

Introduction

Collective action is defined as an intra-organizational mobility action scheme that involves each entity integrates to engage with in management of common resources and social movements in support of aims. This scheme has been widely implemented in a variety of fields, such as environment and climate change (Boda, et al, 2022; Carmona-Moya, et al, 2021; Colding, et al, 2022; Luo et al., 2021; Meilasari-Sugiana, 2012), education (Maruyama, et al 2022; Sposito, 2010; Steiner & Spear, 2020), energy and technological transformation (Shortall, et al, 2022; Twine, et al, 2019), health and social safety nets (Iemmi, 2021; van Ryneveld, et al, 2022), economics (Pizzi & Brunet, 2012; Salvador Casara, et al, 2022), social movements and change (Bernroider, et al, 2022; Smith, et al, 2021), and so on. Therefore, collective action studies have shown impressive growth with numerous of perspectives.

Collective action schemes have been found in research from various disciplines, especially the social sciences, which have significant research. The emergence of this scheme aims to support the creation of a healthy environment without a single power that can dominate in a service process or social movement that is accommodated. Previous experts have underlined the meaning of collective action. As reported by Gilbert (2006), collective action is defined as the involvement of the parties by upholding a shared commitment to achieve problem solving. In Sandler (2015), collective action is defined as the appearance of two or more individuals in an effort to achieve an outcome, such as the provision of a public good.

On the other hand, collective action is increasingly favored by public authorities to improve service delivery because self-resolving by any single actor often creates overly complex problems, especially for low-income countries (Pugel, et al., 2020). In this case, collective action involves many stakeholders across sectors, at least business, scientific institutions, representatives of civil society, and so on (Berkowitz, et al., 2020). However, collective action implies more complex management, giving rise to many challenges that include the interests of each actor (Tembata & Takeuchi, 2018). Thus, collective action has its own strengths and challenges, many of which are faced when collective action works. Some of them are in terms of strength and trust. According to Hotte, et al, (2019), trust between actors involved in collective action can lower transaction costs, create incentives to invest in collective activities, and help actors achieve mutual benefits, so that the strength of collective action between actors is able to minimize the cost of taking an action. However, it is worth highlighting that Sandler (2015) suggests that collective action failures can also occur because, without the means to finance goods, they may not be provided.

Another phenomenon was also reported by Jagers et al. (2020) that the more actors involved, the more difficult it is to coordinate and work together, so collective action tends to have a significant negative impact. However, Begeny et al. (2022) suggest that the opportunity to develop better ideas needs intragroup strength, so that multiple perspectives can be a force

to promote collective action. Moreover, Wlodarczyk et al. (2017) also need to pay attention to the allocation of resources in collective action. This intends to integrate every individual who has an emotional role into the same frame, so that collective emotions become a mediator in participation to achieve goals.

Some scholars argue that the collective action scheme is a new breakthrough in the synergy of action. Many of them are increasingly convinced that collective action allows them to be very capable of dealing with the complex problems they face. This finding implies that the collective action scheme already has a comprehensive study area. Furthermore, by examining the literature on collective action, we have not found [to our knowledge] articles capable of providing research mapping. More specifically, this paper focuses on the social sciences discipline because many previous scholars have reported several issues regarding collective action. This supports Jagers's opinion that the phenomenon of collective action has been studied in depth by past scholars in the social sciences systematically (Jagers et al., 2020). Therefore, this article tries to fill the gaps in understanding how scholars map their studies, so this article examines the scientometrics of collective action research and the extent to which this issue reaches several themes and dominates several important terms in collective action studies.

This paper is divided into five sub-section. The first, the introduction, outlines the aim of the work, its emphasis, and its uniqueness. The second, theoretical review, which informs the previous authors' collective action, also addresses the significance of the presence of collective action plans. The third of this research describes the methodology employed, including data sources, data operation tools, and the processes used to display the data. The fourth is the finding and discussion, which gives the data visualization and discussion related the annual of publication, and several of past experts perspective that conducted the research. In the last section, we provide the conclusion and suggestions for future recommendation regarding how the progress of collective action studies changes throughout the year, as well as giving a brief overview of emerging terms and overlay visualize reported. In a short time, this research may assist all entities participating in research.

Method

By applying the scientometric study, we used the VOSViewer tool as the main tool to generate the findings in this study. This study collects articles from the Scopus database with open access status on the topic of collective action, and this study focuses on the discipline of social science. The Scopus database was chosen because it has the largest collection of articles and a reputation as a reference for many world researchers. Furthermore, chose several key terms, including the title "collective action," the publication stage "final," the document type "article," the keywords "collective action," the source type "journal," and the language "English". To begin, we searched for collective action research on the Scopus database and discovered 1,150 publications. The document has been exported in CVS format, and the file has been imported into the VOSViewer tool. Use the network and overlay visualization menus

to observe the network display between articles and several key points highlighted by earlier experts. As a result, the most recent research and collective action trends were reported on.

Result

This section presents findings from the research of collective action derived from the Scopus database. We display findings including annual publication, co-authorship by document, and the analysis of citations such as document, source, author organization, and country. We also visualize in the form of a network some pivotal issues studied previously by experts, as well as provide a proposed model to be used for further research as an important indicator that should be considered.

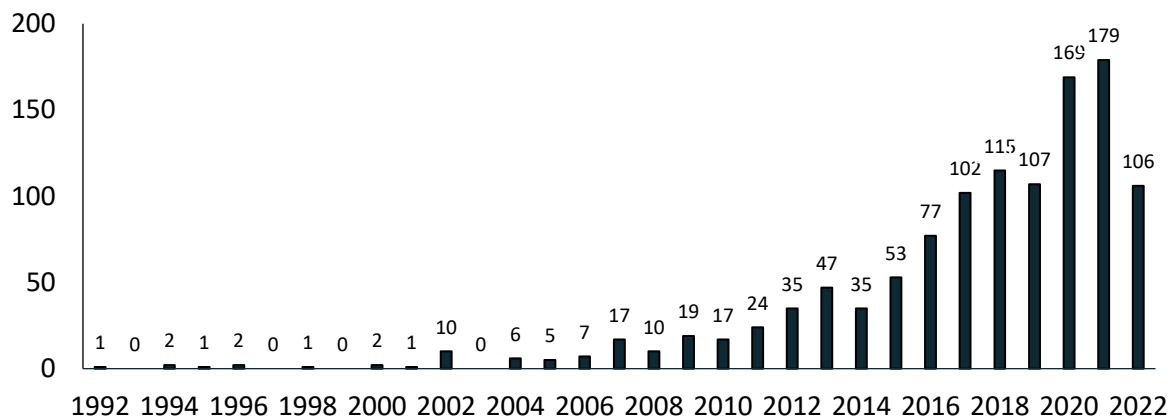

Figure 1. Annual Publication of Collective Action Research
Source: Scopus Database

Figure 1 displays the yearly publication of articles about collective action between 1992 and 2022. There are some striking points to highlight that these issues during certain periods have disappeared, but more importantly, this topic is increasing at a rapid pace in the Scopus database. To begin with, collective action research was discovered in 1992. It started with just one article, and this topic grew slowly during the first decade, and there were escapes in article output in 1993, 1997, 1999, and 2003. Moreover, on the other hand, some scholars have been productive after a decade. In the middle of the time period, in 2002, 10 articles were published. On the other hand, from 2004 until today, the experts have been interested in collective action research, and most of them when following over the last few years have found the topic for collective action research every year. This issue has significant growth in 2019 to 2020 with 62 added manuscripts, and the time period of 2021 has 179 articles. Besides, in 2020 we found 106 publications. It was noted on the last day of September 2022. We argue that this topic will increase during the last few weeks of this year.

Figure 2 shows who was the most productive author and co-authored research with other scholars about collective action research. Among most of them, there are several experts that publish their articles in journals in the Scopus database, and some of them have also been collaboration actions for publication. First of all, Van Zomeren M is the most published scholar, with his papers totaling 13 documents, following Spears, R, with about 10 articles; Thomas, E.F., with nine publications; as well as Leeuwis C., Struik P.C., and McGarty C., with

seven publications. On the other hand, some scholars were also collaborating with each other to produce several issues in the field of research they detected. As Figure 2 also shows, there are no co-occurrence lines between experts displayed. For example, Thomas E.F. in light blue lines never works with Dixon J in green lines. It also notes for Spears R in yellow lines that he never co-authored with Saguy T in dark blue, and more like that.

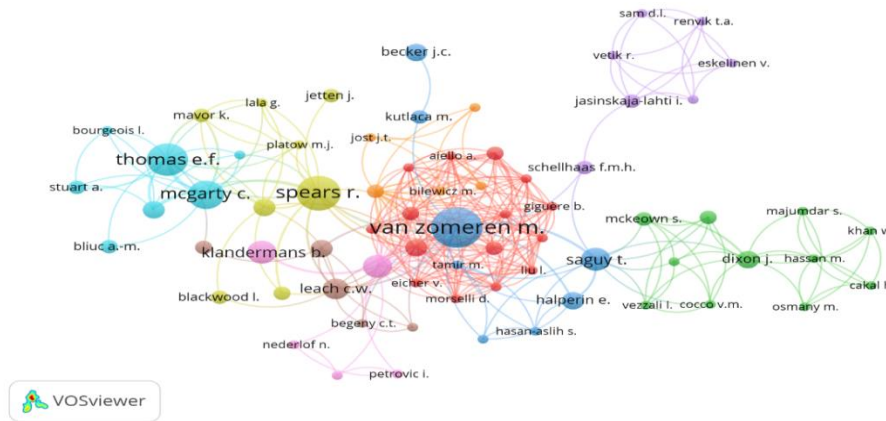

Figure 2. Author and Co-Authorship in Author
(Source: VOSViewer)

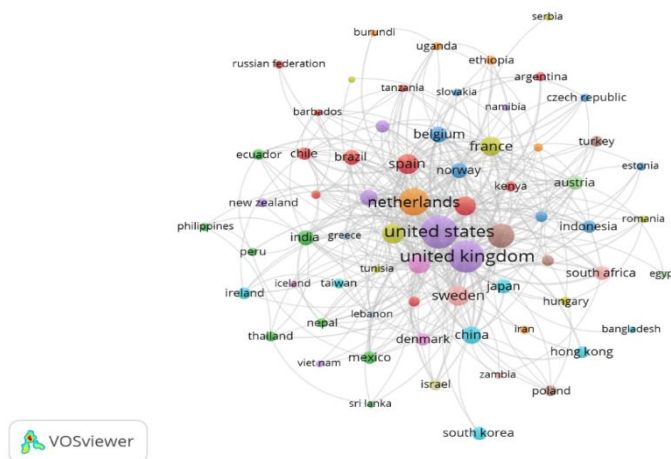

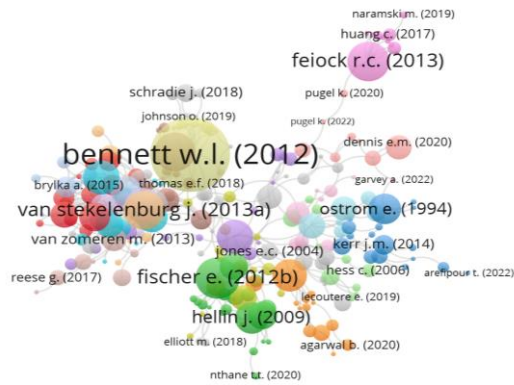
Figure 3. Authorship in Cross-Countries Network Collaboration
(Source: VOSViewer)

In Figure 3, the co-authorship with international collaboration space is presented in a production document about collective action research. The territory was selected, and there are some countries with strong production documents. It is concerned with the United States, which produces the most articles (about 252), followed by the United Kingdom (271 publications), and the Netherlands (146 paper publications). These three countries ranked among the highest in the Scopus database. Thus, it can be claimed that the most productive collective action topic is the United States from a document perspective.

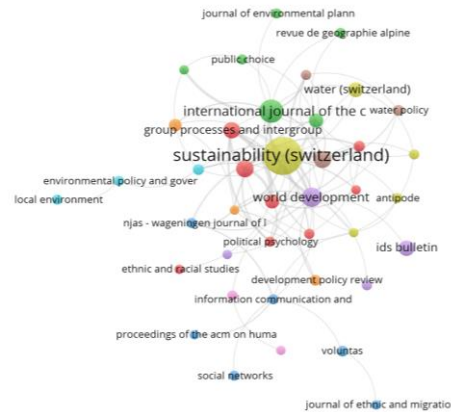
On the other hand, Figure 4 illustrates that the citation of documents, sources, authors, organizations, and nations as points of view. There are some striking points to highlight in several citations. First of all, the citation by document from Bennett & Segerberg (2012) is the

most cited by articles, in which he collected 1475 citations by other documents, following Fischer & Qaim (2012), Levitt & Lamba-Nieves (2011), and Feiock (2013), with 311,317 and 113, respectively. On the other hand, the citation by sources was that "Information Communication and Society" has the most citations by journal with about 1818 cited, followed by "World Development", "Sustainability (Switzerland)", and "Journal of Social Issues", with about 1418, 1360, and 1358, respectively.

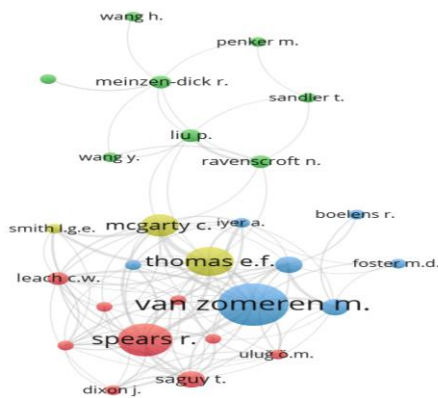
Citation by Document

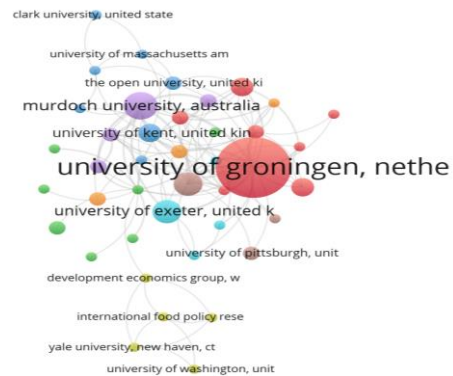
Citation by Source

Citation by Authors

Citation by Affiliation

Citation by Country

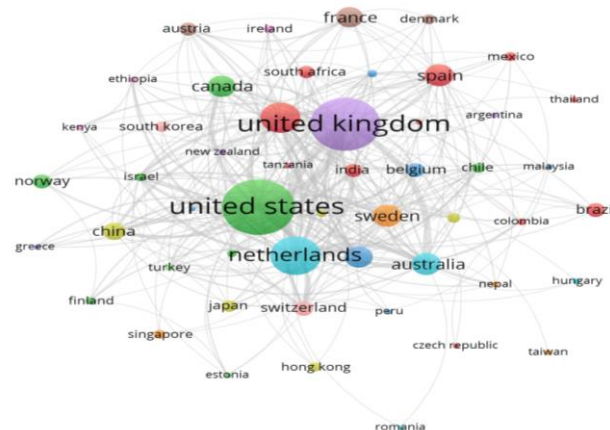

Figure 4. Citation Analysis
(Source: VOSViewer)

Furthermore, the most cited authors were both Bennett W.L. and Segerberg A., with 1779 cited, respectively. Likewise, the highest citation by organization or affiliation is the University of Groningen, with 570 cited, and followed by Murdoch University, Australian National University, and the University of Kansas, as well as the University of Queensland, with 495, 336, 284, and 236 citations. Last but not least, the strong countries with production for collective action research are the United States (9056), the United Kingdom (4670), the Netherlands (3390), and Sweden (2527), as well as Germany and Australia, with 1580 and 1508 respectively.

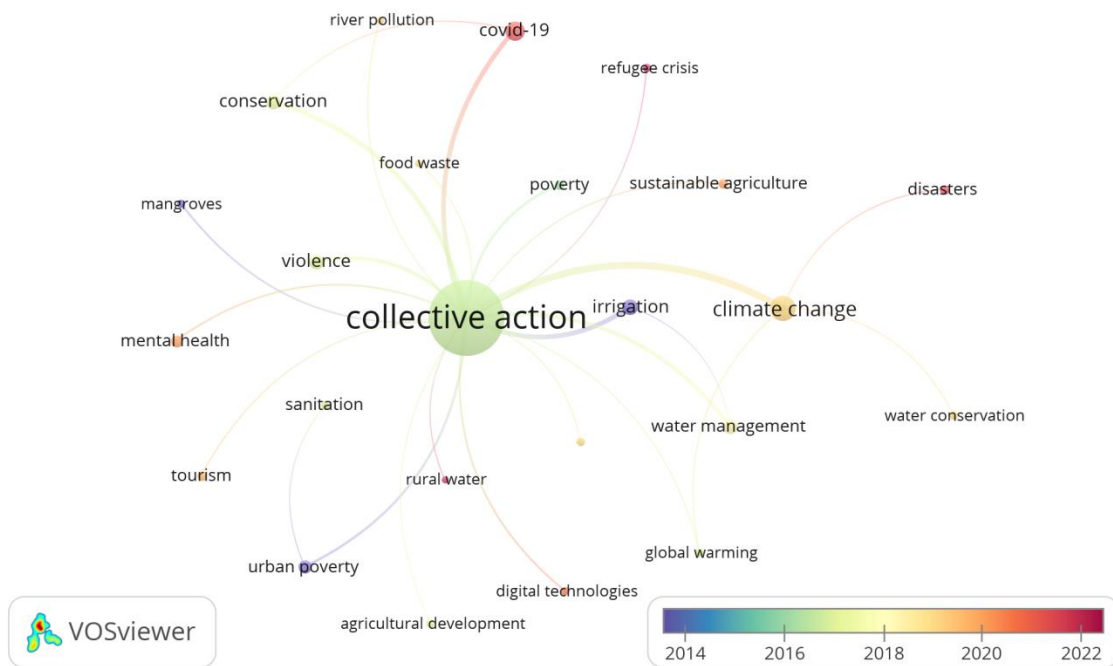

Figure 5. Pivotal Issues on Collective Action Research
(Source: VOSViewer)

Figure 5 illustrates the term of collective action that was exist by several scholars and the viewpoint of the annual trend of research was selected. There are significant points to highlight, such as the fact that climate change and COVID-19 were strong lines of research for scholars. To begin with, COVID-19 is a term that most experts in 2021 relates to collective action issues. This line claimed that more scholars examine the collective action related to COVID-19. It is proved by past scholars' works conducted such as Behrens & Naylor (2020), Duque Franco, et al (2020), Choma, at al (2021), Fang, et al (2022), and so on. Thus, collective action is co-curated with climate change, in which this term is also significant in collective action research such as Nowlin (2022), Colding et al (2022), Larson, et al (2022), and so on. On the other hand, several experts, including Scott & Silva-Ochoa (2002), Meinzen-Dick, et al (2002), Cody, et al (2015), Baldwin, et al (2018), Turiansky (2021), and others, have conducted research on collective action with irrigation issues. In short, the terms in Figure 5 were founded on collective action research. It claims that past scholars have been conducted with many viewpoints.

Figure 6 illustrates some of the main approaches used by scholars in collective action studies in the Scopus database. This approach looks for the key features that scholars use to condense their findings. There is one thing that stands out the most about this issue, which is that there is a synergy between terms, especially "legitimacy", which has a relationship with "leadership" and "solidarity". Furthermore, there is a "power" connected to "trust" and "accountability." Surprisingly, the "regulation" term has no relationship with other terms.

Figure 6. Collective Action Research Orientation
(Source: VOSViewer)

Conclusion

Collective action studies appear to be gaining popularity among certain scholars recently. This study is becoming more common when individuals require assistance from others, resulting in the formation of intragroup ties in collective activity. This mapping study intends to identify researchers of research relevance in collective action studies, as well as numerous terminology associated with collective action studies. According to the findings of this paper, the author Van Zomeren M is the most published scholar, with a total of 13 works. Furthermore, the United States, which generates the most articles (approximately 252), Bennett W.L. (2012), is the most cited by articles, in which he collected 1475 citations from other papers, is the most referenced by articles. Furthermore, Bennett, W.L., and Segerberg, A. were the most referenced writers, with 1779 citations each. Similarly, the University of Groningen has received the most citations by organization or association, with 570 citations. COVID-19-related collective action is currently on the issue. Further, there is synergy between the concepts reported, particularly "legitimacy," which is related to "leadership" and "solidarity." There is also a "power" that is linked to "trust" and "accountability." Surprisingly, there is no link between the "regulation" and the other ones.

However, there are some limitations to this paper. For starters, this study only looked at one scientific disciplinesuch social science; more research is needed to see all scientific disciplines in active collection mapping. Second, the data analysis tool used only relies on VOSViewer, requiring other analysis tools to compare the results obtained.

References

- Baldwin, E., Rountree, V., & Jock, J. (2018). Distributed resources and distributed governance: Stakeholder participation in demand side management governance. *Energy Research and Social Science*, 39, 37–45. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2017.10.013>.
- Begeny, C. T., van Breen, J., Leach, C. W., van Zomeren, M., & Iyer, A. (2022). The power of the Ingroup for promoting collective action: How distinctive treatment from fellow minority members motivates collective action. *Journal of Experimental Social Psychology*, 101. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2022.104346>.
- Behrens, L. L., & Naylor, M. D. (2020). “We are Alone in This Battle”: A Framework for a Coordinated Response to COVID-19 in Nursing Homes. *Journal of Aging and Social Policy*, 32(4–5), 316–322. <https://doi.org/10.1080/08959420.2020.1773190>.
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information Communication and Society*, 15(5), 739–768. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661>.
- Berkowitz, H., Crowder, L. B., & Brooks, C. M. (2020). Organizational perspectives on sustainable ocean governance: A multi-stakeholder, meta-organization model of collective action. *Marine Policy*, 118. <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2020.104026>.
- Bernroider, E. W. N., Harindranath, G., & Kamel, S. (2022). From connective actions in social movements to offline collective actions: an individual level perspective. *Information Technology and People*, 35(8), 205–230. <https://doi.org/10.1108/ITP-08-2020-0556>.
- Boda, C. S., O’Byrne, D., Harnesk, D., Faran, T., & Isgren, E. (2022). A collective alternative to the Inward Turn in environmental sustainability research. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 12(2), 291–297. <https://doi.org/10.1007/s13412-021-00738-6>.
- Carmona-Moya, B., Calvo-Salguero, A., & Aguilar-Luzón, M.-C. (2021). Eimeca: A proposal for a model of environmental collective action. *Sustainability (Switzerland)*, 13(11). <https://doi.org/10.3390/su13115935>.
- Choma, B. L., Hodson, G., Sumantry, D., Hanoach, Y., & Gummerum, M. (2021). Ideological and psychological predictors of covid-19-related collective action, opinions, and health compliance across three nations. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(1), 123–143. <https://doi.org/10.5964/jspp.5585>.
- Cody, K. C., Smith, S. M., Cox, M., & Andersson, K. (2015). Emergence of Collective Action in a Groundwater Commons: Irrigators in the San Luis Valley of Colorado. *Society and Natural Resources*, 28(4), 405–422. <https://doi.org/10.1080/08941920.2014.970736>.
- Colding, J., Barthel, S., Ljung, R., Eriksson, F., & Sjöberg, S. (2022). Urban Commons and Collective Action to Address Climate Change. *Social Inclusion*, 10(1), 103–114. <https://doi.org/10.17645/si.v10i1.4862>.
- Duque Franco, I., Ortiz, C., Samper, J., & Millan, G. (2020). Mapping repertoires of collective action facing the COVID-19 pandemic in informal settlements in Latin American cities. *Environment and Urbanization*, 32(2), 523–546. <https://doi.org/10.1177/0956247820944823>.
- Fang, X., Freyer, T., Ho, C.-Y., Chen, Z., & Goette, L. (2022). Prosociality predicts individual behavior and collective outcomes in the COVID-19 pandemic. *Social Science and Medicine*, 308. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115192>.
- Feiock, R. C. (2013). The institutional collective action framework. *Policy Studies Journal*, 41(3), 397–425. <https://doi.org/10.1111/psj.12023>.

- Fischer, E., & Qaim, M. (2012). Linking Smallholders to Markets: Determinants and Impacts of Farmer Collective Action in Kenya. *World Development*, 40(6), 1255–1268. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.11.018>.
- Gilbert, M. (2006). Rationality in collective action. *Philosophy of the Social Sciences*, 36(1), 3–17. <https://doi.org/10.1177/0048393105284167>.
- Hotte, N., Kozak, R., & Wyatt, S. (2019). How institutions shape trust during collective action: A case study of forest governance on Haida Gwaii. *Forest Policy and Economics*, 107. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2019.05.007>.
- Iemmi, V. (2021). Global collective action in mental health financing: Allocation of development assistance for mental health in 142 countries, 2000–2015. *Social Science and Medicine*, 287. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114354>.
- Jagers, S. C., Haring, N., Löfgren, Å., Sjöstedt, M., Alpizar, F., Brülde, B., ... Steffen, W. (2020). On the preconditions for large-scale collective action. *Ambio*, 49(7), 1282–1296. <https://doi.org/10.1007/s13280-019-01284-w>.
- Larson, A. M., Sarmiento Barletti, J. P., & Heise Vigil, N. (2022). A place at the table is not enough: Accountability for Indigenous Peoples and local communities in multi-stakeholder platforms. *World Development*, 155. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105907>.
- Levitt, P., & Lamba-Nieves, D. (2011). Social remittances revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1), 1–22. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2011.521361>.
- Luo, A., Zuberi, M., Liu, J., Perrone, M., Schnepf, S., & Leipold, S. (2021). Why common interests and collective action are not enough for environmental cooperation – Lessons from the China-EU cooperation discourse on circular economy. *Global Environmental Change*, 71. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102389>.
- Maruyama, T., Kageyama, A., & Kunieda, N. (2022). Region-wide initiative to expand girls' enrollment in primary education in Niger: A case of collective impact for educational development. *International Journal of Educational Development*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2022.102580>.
- Meilasari-Sugiana, A. (2012). Collective action and ecological sensibility for sustainable mangrove governance in Indonesia: Challenges and opportunities. *Journal of Political Ecology*, 19(1), 184–201. <https://doi.org/10.2458/v19i1.21726>.
- Meinzen-Dick, R., Raju, K. V., & Gulati, A. (2002). What affects organization and collective action for managing resources? Evidence from canal irrigation systems in India. *World Development*, 30(4), 649–666. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(01\)00130-9](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(01)00130-9).
- Nowlin, M. C. (2022). Who should “do more” about climate change? Cultural theory, polycentricity, and public support for climate change actions across actors and governments. *Review of Policy Research*, 39(4), 468–485. <https://doi.org/10.1111/ropr.12468>.
- Pizzi, A., & Brunet, I. (2012). Collective action, self-management, and the social economy. The recovered companies of Argentina. *Revista de Estudios Sociales*, 42, 57–70. <https://doi.org/10.7440/res42.2012.06>.
- Pugel, K., Javernick-Will, A., Koschmann, M., Peabody, S., & Linden, K. (2020). Adapting collaborative approaches for service provision to low-income countries: Expert panel results. *Sustainability (Switzerland)*, 12(7). <https://doi.org/10.3390/su12072612>.
- Salvador Casara, B. G., Suitner, C., & Jetten, J. (2022). The impact of economic inequality on conspiracy beliefs. *Journal of Experimental Social Psychology*, 98. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2021.104245>.

- Sandler, T. (2015). Collective action: fifty years later. *Public Choice*, 164(3–4), 195–216. <https://doi.org/10.1007/s11127-015-0252-0>.
- Scott, C. A., & Silva-Ochoa, P. (2002). Collective action for water harvesting irrigation in the Lerma-Chapala Basin, Mexico. *Water Policy*, 3(6), 555–572. [https://doi.org/10.1016/S1366-7017\(02\)00017-X](https://doi.org/10.1016/S1366-7017(02)00017-X).
- Shortall, R., Mengolini, A., & Gangale, F. (2022). Citizen Engagement in EU Collective Action Energy Projects. *Sustainability (Switzerland)*, 14(10). <https://doi.org/10.3390/su14105949>.
- Smith, E. M., González, R., & Frigolett, C. (2021). Understanding Change in Social-Movement Participation: The Roles of Social Norms and Group Efficacy. *Political Psychology*, 42(6), 1037–1051. <https://doi.org/10.1111/pops.12733>.
- Sposito, M. P. (2010). Transversalities in the study on young people in Brazil: Education, collective action, and culture. *Educacao e Pesquisa*, 36(SUPPL. 1), 95–106. <https://doi.org/10.1590/S1517-97022010000400008>.
- Steiner, J. J., & Spear, A. M. (2020). Multilevel responses to sexual violence in schools in west Africa. *IDS Bulletin*, 51(2), 81–96. <https://doi.org/10.19088/1968-2020.131>.
- Tembata, K., & Takeuchi, K. (2018). Collective decision making under drought: An empirical study of water resource management in Japan. *Water Resources and Economics*, 22, 19–31. <https://doi.org/10.1016/j.wre.2017.11.001>.
- Turiansky, A. (2021). Collective action in games as in life: Experimental evidence from canal cleaning in Haiti. *Journal of Development Economics*, 153. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2021.102722>.
- Twine, E. E., Rao, E. J. O., Baltenweck, I., & Omoro, A. O. (2019). Are Technology Adoption and Collective Action Important in Accessing Credit? Evidence from Milk Producers in Tanzania. *European Journal of Development Research*, 31(3), 388–412. <https://doi.org/10.1057/s41287-018-0158-z>.
- van Ryneveld, M., Whyte, E., & Brady, L. (2022). What Is COVID-19 Teaching Us About Community Health Systems? A Reflection From a Rapid Community-Led Mutual Aid Response in Cape Town, South Africa. *International Journal of Health Policy and Management*, 11(Special Issue), 5–8. <https://doi.org/10.34172/IJHPM.2020.167>.
- Wlodarczyk, A., Basabe, N., Páez, D., & Zumeta, L. (2017). Hope and anger as mediators between collective action frames and participation in collective mobilization: The case of 15-M. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(1), 200–223. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i1.471>.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14.11.2022 Kabul/Accepted: 05.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 195-213.

CUMHURİYET DÖNEMİ FİZYONOMİ ESERLERİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Şenol AYDIN¹

Öz

Fizyonomi, dar anlamıyla yüz şekline bakarak kişinin karakterini belirlemeyi sağlayan bilim dalıdır. Yüzdeki çizgiler, çenenin şekli, burnun inceliği-kalınlığı, gözlerin birçok özelliği, alındaki hatlar, kulakların küçüklüğü-büyüklüğü fizyonomi ile ilgilenenler için önemlidir. Antik zamanlardan beri insanların ilgisini çeken bu bilim dalının günümüze de yansımaları vardır. Fizyonomi, popüler kültürde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Bugün hâlâ bazı ülkelerde doktorlar hastalıkları teşhis ederken, şirketler personel alırken, insanlar sosyalleşirken, öğretmenler farklı karaktere sahip öğrencilere eğitim verirken, hatta tarihçiler tarihte adından söz ettirmiş önemli şahsiyetlerin kişilik özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışırken bu bilim dalından faydalanmaktadır.

Bu makalede Cumhuriyet Dönemi'nde fizyonomi alanında çalışma yapan araştırmacıların eserleri tespit edilerek bunlar bir araya getirilmiştir. Araştırma sırasında ulusal toplu katalog, açık erişim dâhilinde olan kütüphane kayıtları, basılmış kaynaklar, e-kaynaklar, yayınevlerinin ve kitap satışı yapan sitelerin genel ağ sayfaları incelenmiş; fizyonomi ile ilgili kitap, çeviri kitap, araştırma makalesi, bildiri ve tezler belirlenmiştir. Bu bağlamda 58 araştırma makalesi, 39 kitap, 25 tez, 14 çeviri kitap, 13 bildiri ve 1 proje tespit edilmiştir. Antik zamanlardan beri ilgi gören fizyonominin günümüzde de etkisinin sürdüğü görülmektedir. Tıp, eczacılık, eğitim, tarih, psikoloji gibi alanlarda fizyonomiden yararlanmaya devam edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Fizyonomi, Kıyafet İlmî, Firaset İlmî, Bibliyografya, Kıyafetname.*

A Bibliography Trial on the Physiognomy Works of the Republican Period

Abstract

Physiognomy is the science that allows determining the character of a person by looking at the face shape in its narrow sense. The lines on the face, the shape of the chin, the thinness-thickness of the nose, the various features of the eyes, the lines on the forehead, the small-size of the ears are important for those who are interested in physiognomy. This branch of science, which has attracted the attention of people since ancient times, has reflections on our day. Physiognomy has also taken an important place in popular culture. Today, while doctors diagnose diseases in some countries, companies recruit staff, people socialize, teachers teach students with different characteristics, and even historians try to reveal the personality traits of important figures who have made a name for themselves in history, they benefit from this branch of science.

In this article, it has been tried to bring together the works of researchers working in the field of physiognomy in the republic period. While conducting the research, the national collective catalogue, library records, printed resources, e-resources, general web pages of publishing houses and book selling sites were examined; books, translated books, research articles, papers and theses related to physiognomy were determined.

Keywords: *Physiognomy, The Science of Kıyafet, The Science of Firaset, Bibliography.*

¹ Türkçe Öğretmeni, MEB, e-posta: senolaydin40@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5041-8945.

Structured Abstract

Man has been interested in the unknown and the hidden in all ages of history. With the desire to learn and explore, he explored the earth, descended into the depths of the earth, ascended to the sky, and organized expeditions towards the dark infinity of space. While trying to discover the outside world, man did not neglect his own body and tried to reveal the secrets that his body was hiding. He wanted to protect human health with sciences such as medicine and pharmacy, and tried to learn the basis of human behavior with sciences such as psychology and phrenology. Throughout history, there have been many studies that establish a relationship between human character and physical appearance. The branch of science that brings these studies together is physiognomy.

The term physiognomy (Anetshofer, Hüner Cora and Schick, 2016, p. 28), derived from the word physiognomonia, which comes from the ancient Greek words physis (nature) and gnomon (interpreter), is defined as the whole of the facial features, the facial expression created by these lines (Rado, 1980, p. 392). As far as is known, mankind has been benefiting from physiognomy since the Babylonian period (Şaş and Aydın, 2022, p. 712). Muslim Turks were not indifferent to physiognomy, which attracted the attention of the Islamic world through translations made from Ancient Greek sources over time (Tayşi, 1979, p. 95), and many works were written, especially during the Ottoman State Period. Hamdullah Hamdi's Kiyâfet-nâme, Firdevs-i Rumi's Firâset-nâme, Erzurumlu İbrahim Hakki's Kiyâfet-nâme that forms a part of his Marifet-nâme, Mustafa Hami Pasha's Fenn-i Kiyâfet and Yusuf Halis's Kiyâfet-nâme-i Cedîde are among these works (Şaş and Aydın, 2021, p. 11).

For this branch of science, which is called physiognomy today, the terms science of kiyâfet or science of firaset (Elbir, 2017, p. 37) are used in Islamic geography. These kinds of works are also called as a kiyâfetname or a firasetname.

In the Republican Period, master's and phd theses were carried out on the kiyâfetnames and firasetnames written in Ottoman Turkish in the relevant departments of universities, books were written, articles were written, and papers were presented. The purpose of this article is to compile these studies and present them to the use of researchers under a single title. Müjgan Çakır, who previously prepared a bibliography on this subject, included 30 books, 8 theses, 18 articles and 3 papers published in the Latin alphabet (2017, p. 334-349). In this study, in addition to Çakır's findings, studies carried out until 2022 were added.

This bibliography essay which includes "some catalogs/TO-KAT", books, translated books, research articles, papers and theses published on physiognomy in the republican period, open access library records, printed resources, e-resources, publishing houses and book sales It was written as a result of examining the general web pages of the sites that make it. According to the data obtained and accessible to date, 58 research articles, 39 books, 25 theses, 14 translated books, 13 papers and 1 project have been identified.

Giriş

İnsan, tarihin tüm çağlarında bilinmeyene, gizli olana ilgi duymuştur. Öğrenme, keşfetme arzusuyla yeryüzünü araştırmış, arzın derinliklerine inmiş, gökyüzüne çıkmış ve bunlarla yetinmeyip uzayın karanlık sonsuzluğuna doğru keşif gezileri düzenlemiştir. İnsan, dış dünyayı keşfetmeye çalışırken kendi bedenini ihmal etmemiş, vücudunun sakladığı sırları da ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Tıp ve eczacılık gibi bilimlerle insan sağlığını korumak istemiş, psikoloji ve frenoloji gibi bilimlerle insan davranışlarının temelini öğrenme gayretine girmiştir. Tarih boyunca insanın karakteri ile fiziki görünümü arasında ilişki kuran pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir araya getiren bilim dalı ise fizyonomidir.

Eski Yunanca *physis* (doğa) ve *gnomon* (yorumlayıcı) sözcüklerinden gelen *physiognomonía* kelimesinden türetilen fizyonomi terimi (Anetshofer, Hüner Cora ve Schick, 2016, s. 28) yüz hatlarının bütünü, bu hatların meydana getirdiği yüz ifadesi (Rado, 1980, s. 392) olarak tanımlanmaktadır. Bilindiği kadarıyla insanoğlu Babil Dönemi'nden beri fizyonomiden yararlanmaktadır (Şaş ve Aydın, 2022, s. 712). Zaman içerisinde Antik Yunan kaynaklarından yapılan çeviriler vasıtasıyla (Tayşi, 1979, s. 95) İslam dünyasının ilgisini çeken fizyonomiye Müslüman Türkler de kayıtsız kalmamış özellikle Osmanlı Devleti Dönemi'nde bu konuyla ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. Hamdullâh Hamdî'nin *Kıyâfet-nâme'si*, Firdevs-i Rumî'nin *Firâset-nâme'si*, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifet-nâme'sinin* bir bölümünü oluşturan *Kıyâfet-nâme'si*, Mustafa Hami Paşa'nın *Fenn-i Kıyâfet'i*, Yusuf Halis'in *Kıyâfet-nâme-i Cedîde'si* bu eserler arasında sayılabilir (Şaş ve Aydın, 2021, s. 11).

Günümüzde *fizyonomi* olarak adlandırılan bu ilim dalı için İslam coğrafyasında *kıyâfet ilmi* veya *firâset ilmi* terimleri kullanılmıştır (Elbir, 2017, s. 37). Bu türden eserlere de genellikle kıyâfetname ya da firâsetname ismi verilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde ise üniversitelerin ilgili bölümlerinde Osmanlı Türkçesi ile yazılan kıyâfetname ve firâsetnameler üzerinde yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmış, kitaplar yazılmış, makaleler kaleme alınmış, bildiriler sunulmuştur. Bu makalenin amacı da yapılan bu çalışmaları derleyip araştırmacıların istifadesine sunmaktır. Daha önce bu konuda bibliyografya hazırlayan Müjgan Çakır, araştırmasında Latin alfabesiyle yayımlanan 30 kitap, 8 tez, 18 makale ve 3 bildiriye yer vermiştir (2017, s. 334-349). Bu bibliyografya denemesine Çakır'ın bulgularına ilave olarak 2022'ye kadar yapılan çalışmalar eklenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde yapılmış önemli fizyonomi çalışmalarından bazıları şunlardır:

Fizyonomi İlmi Sima adlı eser İskender Fahrettin Sertelli tarafından ilk kez 1933'te basılmıştır. Eserde insan uzuvları "kafa" dan itibaren sırasıyla verilmiş, fizyonomi ilmi ile ilgili hususiyetlerinden bahsedilmiş, insan ile hayvan beyni arasındaki ahlakî benzerlikler üzerinde durulmuştur (Fahredden, 1933).

Bedr-i Dilşad'ın Murad-name'si, Âdem Ceyhan tarafından iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. Bedr-i Dilşad'ın hayatı, edebî kişiliği ve eserleri, *Kâbus-nâme*'nin farklı Türkçe tercümeleri, *Murad-nâme*'nin içeriği hakkında bilgi verilmiş ve orijinal metin esere alınmıştır. Eserde bibliyografya ve indeks de yer almaktadır (Ceyhan, 1997).

Kıyafetnameler adlı eser Ali Çavuşoğlu tarafından yayımlanmıştır. Çavuşoğlu kitapta, firaset ve kıyafet ilmini tanıtmış ve kıyafet ilminin tarihçesi hakkında bilgi vermiştir (Çavuşoğlu, 2004).

Gerçek İnsanın Yüzünde Yazar mı? isimli kitap Erol Göka ve Murat Beyazyüz tarafından yayımlanmıştır. Eserde alışlagelmişin dışında, eleştirel bir bakış açısıyla kıyafet ve firaset ilmi hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Özellikle İmam Şafi'ye atfedilen *Kıyâfe* adlı kitabın kıyafet ilmi ile ilgili olamayacağı yönündeki değerlendirmeleri dikkate şayandır (Göka ve Beyazyüz, 2015).

Şehnameci Seyyid Lokman Çelebi'nin miladi 1579'da kaleme aldığı *Padişahlar ve Fizyonomi Kıyâfetü'l-insâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye* isimli eser Hüseyin Alpsoy'un çevirisi ile yayımlanmıştır. Kitap iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde firaset ve kıyafet ilmi hakkında açıklamalarda bulunulmuş, ardından Seyyid Lokman Çelebi'nin hayatı hakkında kaynaklarda yer alan bilgilere yer verilmiştir. Diğer bölümde ise Millet Kütüphanesinde 1086-1216 numaralı eser Latin alfabesine aktarılmıştır. Kitapta Osmanlı padişahlarından on ikisi tanıtılmış ve padişahların kişilik özellikleri ilm-i kıyafete göre değerlendirilmiştir (Şehnameci, 2016).

Ta'likizâde Mehmed Subhî Firâset-nâme adlı kitap Mehmet Gürbüz tarafından yayımlanmıştır. Yazar, eserin giriş kısmında firâset ilmi ve Ta'likizâde Mehmed Subhî hakkında açıklamalarda bulunmuş, ardından yazmanın muhteva, dil ve üslubu hakkında bilgi vermiş, son olarak da transkripsiyonlu metni esere dâhil etmiştir (Gürbüz, 2016).

İlm-i Sîma-Ruhun Lisânı adlı eser, miladi 1894'te matbu Arap harfleriyle Türkçe olarak Halit Ziya Uşaklıgil tarafından bastırılmıştır. Latin alfabesiyle günümüz okurlarının istifadesine sunulan eserde, ilm-i sîma tanıtılıp Lavater'ın sima ilmini meşhur eden isim olduğu vurgulanmıştır. Kitabın ikinci bölümünde ise yüzdeki uzuvlar sırasıyla ve tek tek açıklanmıştır (Uşaklıgil, 2017).

İnsanları Tanıma Sanatı Feraset/İlmi Sîma adlı kitap Ersan Urcan çevirisiyle basılmıştır. Bu kitap, kıyafetname ve firasetnamelerde sıklıkla bahsedilen bir isim olan Fahreddin Razi'nin *el-Firasetu Deliluke ile Marifeti Ahlaki'n Nasi ve Tebahim ve Keennehum Kitabu'n Meftuh (Er-Risâle fi 'ilmi'l-firâse)* isimli eserinin Latin alfabesine tercüme edilmiş hâlidir (Fahreddin Razi, 2019).

Mustafa bin Bâlî Risâle-i Kıyâset-i Firâset/İlm-i Firâset: Yüzler Hâli Söyler adlı eser, Ramazan Sarıççek tarafından telif edilmiştir. Beş bölümden oluşan eserde ilm-i firaset tanıtılmış, ardından eser içerik yönünden incelenmiştir (Sarççek, 2021).

Türk Edebiyatındaki Kıyafetnameler ve Niğdeli Visali'nin Vesiletü'l İrfân Adlı Kıyafetnamesi adlı yüksek lisans tezi Cevat Yerdelen tarafından hazırlanmıştır. Tezin Giriş bölümünde

kıyafet ilmi tanıtılmış, bu ilim hakkında Osmanlı Dönemi'nde bu ilme nasıl yaklaşıldığı değerlendirilmiştir. İnceleme bölümünde kıyafet ilmi ile ilgili terimler verilmiş, kıyafetname türünün tarihî gelişiminden bahsedilmiştir. Daha sonra Niğdeli Visalî tanıtılmış, *Vesiletü'l İrfân* incelenmiştir. Ardından *Vesiletü'l İrfân*, Hamdullah Hamdi ve İbrahim Hakkı'nın *Kıyafet-name*'leri ile karşılaştırılmıştır. Son olarak eserin transkripsiyonlu metni ve sözlük bölümü tezde yer almıştır (Yerdelen, 1988).

Anadolu Sahasına Ait Bir Kıyâfet-nâme Örneği Üzerine İnceleme adlı yüksek lisans tezi Gökhan Türk tarafından hazırlanmıştır. Tezin ilk bölümünde firaset ilmine değinilmiş, sonraki bölümlerde ise sırasıyla kıyafet ilmine, metnin içeriğine ve dil bilimiyle ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir (Türk, 2007).

Kıyâfet İlmi Türk Edebiyatında Kıyâfet-nâmeler ve Şa'bân-ı Sivrihisârî'nin Kıyâfet-nâmesi adlı yüksek lisans tezi Kenan Bozkurt tarafından hazırlanmıştır. Tezin birinci bölümünde kıyafet ve firaset ilmine, ilm-i kıyafetin çeşitli kısımlarına ve terimlerine değinilmiş; ikinci bölümde Arap, Fars ve Türk edebiyatında kıyafet ilminin önemi ve kıyafetnamelerdeki tip hususiyetleri üzerinde durulmuş; üçüncü bölümde ilm-i kıyafetin kullanım alanlarından, edebiyatımızdaki yerinden, ayrıca psikoloji, tıp, kriminoloji ve diğer ilimlere etkisinden söz edilmiş; dördüncü bölümde ise Şaban-ı Sivrihisârî ve yazma eseri tanıtılmıştır. İlgili tezde yazmanın transkripsiyonlu metni, sözlük, bibliyografya ve orijinal metin de yer almaktadır (Bozkurt, 2008).

Muhammed Bin Ayas Kıyâfet-nâme adlı yüksek lisans tezi Çetin Can tarafından hazırlanmıştır. Bursa İnebey Kütüphanesinde yer alan yazma eserin nüshası temel alınarak hazırlanan tezin giriş bölümünde eserin muhtevası, yazılış sebebi ve diğer nüshaları hakkında bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde ise yazmanın imla özellikleri, ses bilgisi ve şekil bilgisi üzerinde durulmuştur (Can, 2019).

Kitâb-ı Kıyâfet-nâme adlı yüksek lisans tezi Ana Patarkalashvili tarafından hazırlanmıştır. Çetin Can'ın *Muhammed Bin Ayas Kıyâfet-nâme* isimli tezinin farklı bir nüshası üzerine yapılan bu tez, Vatikan Kütüphanesinde yer alan "Kitâb-ı Kıyâfet-nâme" adlı yazma eser hakkındadır. Tezde, *Giriş, Dil İncelemesi, Transkripsiyonlu Metin ve Dizin* bölümleri yer almaktadır (Patarkalashvili, 2019).

Bedr-i Dilşâd'ın Murad-nâmesi: İnceleme ve Söz Dizini isimli yüksek lisans tezi Goncagül Yaylı tarafından hazırlanmıştır. Âdem Ceyhan'ın yukarıda bahsedilen çalışması esas alınarak Eski Anadolu Türkçesi Dönemi öğelerini içeren yazma eser ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından tetkik edilmiştir (Yaylı, 2019).

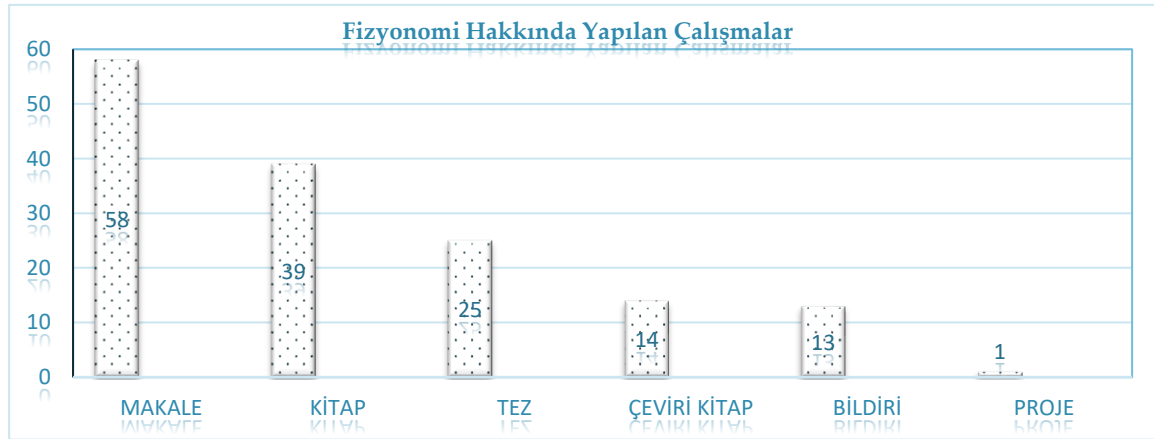
Süleymaniye Kütüphanesi 1457 Numarada Kayıtlı Mensur Mecmua (İnceleme-Metin) isimli yüksek lisans tezi Merve Yapıcı tarafından hazırlanmıştır. İlgili tezde, Osmanlı Türkçesi ile yazılan dergide yer alan iki risalede, *Der-Beyân-ı 'İlm-i Yed* ve *Hâzâ fi Beyân-ı Kıyâfet-nâme-i Mergûb ez-Te'lîfât-ı Merhûm Yûnus Efendi Rahmetu'llâhi 'Aleyhi Rahmeten Vâsi'aten* başlıkları altında firasetnameler ve kıyafet ilminden söz edilmiştir (Yapıcı, 2020).

Hilyetü'l-Mülûk isimli doktora tezi Ertuğrul Kaya tarafından hazırlanmıştır. Farsça *Zahîretü'l-Mülûk* adlı eserden Osmanlı Türkçesine tercüme edilen *Hilyetü'l-Mülûk* üzerine yapılmış olan tez Giriş, İnceleme ve metin bölümlerinden oluşmaktadır (Kaya, 2020).

Seyyid Salih'in Terceme-i Kıyâfet-nâme'si İnceleme-Metin-Dizin adlı yüksek lisans tezi Şenol Aydın tarafından hazırlanmıştır. Tez; Giriş, İnceleme ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmaya *kıyâfetnameler bibliyografyası, transkripsiyonlu metin, dizin-sözlük ve kelime istatistiği grafiği* de eklenmiştir (Aydın, 2022).

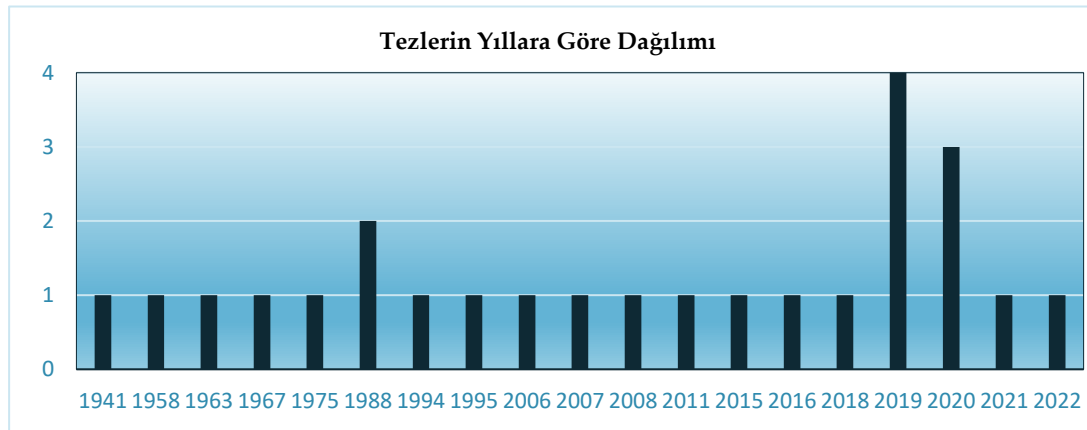
Sonuç

Cumhuriyet Dönemi'nde fizyonomi hakkında yayımlanan kitap, çeviri kitap, araştırma makalesi, bildiri ve tezleri içeren bu bibliyografya denemesi "ulusal toplu katalog/TO-KAT", açık erişim dâhilinde olan kütüphane kayıtları, basılmış kaynaklar, e-kaynaklar, yayınevlerinin ve kitap satışı yapan sitelerin genel ağ sayfalarının incelenmesi sonucunda yazılmıştır. Bu sonuca göre bulgular; *kitaplar, çeviri kitaplar, makaleler, tezler, bildiriler ve proje* başlıkları altında incelenmiş ve kronolojik olarak sıralanmıştır. Bugüne kadar elde edilen ve ulaşılabilen verilere göre 58 araştırma makalesi, 39 kitap, 25 tez, 14 çeviri kitap, 13 bildiri ve 1 proje saptanmış ve ilgili araştırmanın sonucu Şekil 1'de gösterilmiştir:

Şekil 1. Fizyonomi hakkında yapılan çalışmalar.

Üniversitelerde çalışma yapan araştırmacıların fizyonomi üzerine yaptıkları tezlerin yıllara göre dağılımı Şekil 2'de gösterilmiştir:

Şekil 2. Tezlerin yıllara göre dağılımı.

Ülkemizdeki fizyonomi çalışmalarının tarihi çok eskiye dayanmasına rağmen bu alandaki bilimsel çalışmaların özellikle 1980'li yıllardan itibaren yoğun bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren popüler kültürün ve internetin yaygınlaşmasının etkisiyle fizyonomiye ilginin arttığı da tespit edilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi Fizyonomi Eserleri Bibliyografyası

I. Kitaplar

1. Fahreddin, İskender (1933). *Fizyonomi, ilmi sima*. İstanbul: Tefeyyüz.
2. Turhan, M. (1941). *Yüz ifadelerinin tefsiri hakkında tecrübî bir tetkik*. İstanbul: Rıza Coşkun Matbaası.
3. Güler, H. A. (1955). *Karakteristik tahliller*. İzmir: Bilgi Matbaası.
4. Komisyon. (1976). *İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bazı manzumeleri ve Kıyâfetname*. Ankara: Pars Matbaası.
5. Seyyid Lokman Çelebi. (1987). *Kıyâfetü'l-insâniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
6. Altıntaş, H. (1992). *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. İstanbul: MEB Yayınları.
7. Ceyhan, A. (1997). *Bedr-i Dilşad'ın Murad-namesi*, C. I, II. İstanbul: MEB.
8. Yücel, T. (1997). *İnsanlık güldürüsü'nde yüzler ve bildiriler*. İstanbul: YKY.
9. Çelebioğlu, A. (1998). *Kıyâfet ilmi ve Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kıyâfetnameleri*. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul: MEB.
10. Altinköprü, T. (1999). *Şahsiyet analizi*. İstanbul: Hayat Yayınları.
11. İzgören, A. Ş. (1999). *Dikkat vücudunuz konuşuyor*. Ankara: Elma Yayınevi.
12. Özyıldırım, A. E. (1999). *Hamdullah Hamdî ve divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
13. Çıkman, Z. (2003). *İbrahim Hakkı ve karakter tahlili*. İçinde H. Eren (Haz.), *Doğumununun 300. yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı (215-222)*. Ankara: Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları.
14. Aktan, B. (2004). *Manzum kıyâfetnâmelere göre beden ve kişilik*. İçinde E. G. Naskali ve A. Koç (Edt.), *Beden Kitabı (73-84)*, İstanbul: Kitabevi.
15. Arif, M. ve Toktamışoğlu, M. (2004). *Yüzümüz neler anlatıyor?* İstanbul: Kapital Yayınları.
16. Çavuşoğlu, A. (2004) *Kıyâfetnameler*. Ankara: Akçağ.
17. Gülhan, A. (2004). *Müellifi bilinmeyen bir kıyâfetnameye göre karakter tahlili*. İçinde E. G. Naskali-A. Koç (Edt.), *Beden Kitabı (39-60)*, İstanbul: Kitabevi.
18. Kaplan, M. (2004). *Kıyâfetname*. İçinde E. G. Naskali ve A. Koç (Edt.), *Beden Kitabı (85-*

- 108), İstanbul: Kitabevi.
19. Özgülen, H. (2004). *İlm-i sîmâ*. İstanbul: Endaze Yayınları.
20. Reça, Ö. F. (2006). *Bütün yönleriyle beden dili*. İstanbul: Akis Kitap.
21. Sarıkaya, N. U. (2006). *Kadim Çin bilgeliği'ne göre yüzümüzdeki gizli kodlar*. İstanbul: New Age Yayınları.
22. Erdem, O. (2010). *Yüz okuma: İnsan tanıma ilmi*. İstanbul: Yakamoz Yayıncılık.
23. Babacan, Ç. (2013). *Ayna ayna söyle bana: Kişiliğin aynaları*. İstanbul: Destek Yayınları.
24. Karaca, S. (2014). *Sen gerçekte sen misin?* İstanbul: Truva Yayınları.
25. Altınışik, H. (2014). *Kişilik analizinde yüzün şifreleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
26. Altunköprü, T. (2015). *İnsan tanıma sanatı- Beden ve yüz yapısı ile karakter analizi*. İstanbul: Hayat Yayınları.
27. Demirkazık, H. İ. (2015). *Abdülmecîd bin Şeyh Nasûh'un manzum Kıyafetnâme'si (inceleme, metin, dizin)*. İstanbul: Asmaaltı.
28. Göka, E. ve Beyazyüz, M. (2015). *Gerçek insanın yüzünde yazar mı?* İstanbul: Timaş.
29. Şehnameci Seyyid Lokman Çelebi. (2016). *Padişahlar ve fizyonomi-Kıyâfetü'l-insâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye*. (Çev: H. Alpsyoy). İstanbul: Yazıgen
30. Gürbüz, M. (2016). *Ta'likizâde Mehmed Subhî Firâset-nâme*. Ankara: Grafiker.
31. Bulut A. B. (2017). *Elfabe el ve yüz çizgilerinin anlamı*. Ankara: Hayat.
32. Uşaklıgil, H. Z. (2017). *İlm-i sîma-Ruhun lisanı*. İstanbul: Büyüyenay.
33. Benlioğlu, O. (2019). *Mikro ifadeler-mimiklerimiz yalan söylemez*. Ankara: Elma Yayınevi.
34. Fahreddin Razi. (2019). *İnsanları tanıma sanatı feraset/İlmi sima*. İstanbul: Veciz.
35. Kaplan, M. (2020). *Yüz okuma sanatı*. İstanbul: Mona Kitap.
36. Avcın, Ş. (2021). *Yıldızlardan gelen işaretler-Astroloji ve fizyonomi*. İstanbul: Mona Kitap.
37. Akça, A. (2021). *Senin yüzünden-yüzümüz ne söylüyor?* Ankara: Dorlion Yayınevi.
38. Sarıçiçek, R. (2021). *Mustafa bin Bâlî, Risâle-i Kiyâset-i Firâset/İlm-i firâset: Yüzler hâlî söyler*. İstanbul: Büyüyenay.
39. Uyaniker, N. (2021). *Müstensihi bilinmeyen bir Kıyafetname'de "sûretten sîrete gidiş" in kültürel kimlik açısından incelenmesi*. İçinde M. Aça ve M. A. Yolcu (Edt.), *Sosyal bilimler ışığında doğa, insan, toplum ve kültür* (29-43). Çanakkale: Paradigma Akademi.

II. Çeviri Kitaplar

1. Kretschmer, E. (1949). *Beden yapısı ve karakter konstitüsyon meselesi ve mizaçlar bilgisi hakkında araştırmalar*. (Çev: M. Turhan). İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

2. Smiles, S. (1975). *Karakter*. (Çev: M. Ertem). Doğan Kardeş Matbaası.
3. Bill, H. (1976). *Yüzünüzün anlamı*. (Çev: N. Olcaytu). İstanbul: Seçme Kitaplar.
4. Dimitrius, J. E. ve Mazzarella, M. (2001). *İnsanları okumak 1: İnsanların davranışlarını çözümleninin yolları*. (Çev: A. Doğangün). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
5. Dimitrius, J. E. ve Mazzarella, M. (2001). *İnsanları okumak 2: Başkalarının sizi nasıl okuduğunu okumak*. (Çev: A. Doğangün). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
6. Brown, S. G. (2002). *Pratik yüz okuma sanatı*. (Çev: T. Pınar). Ankara: Hacettepe Doktorlar Yayınevi.
7. Luke, H. V. (2003). *Yüz okuma sanatı: Fizyognomi*. (Çev: A. Aleskerli). İstanbul: Selis Kitaplar.
8. Haner, J. (2008). *Çin yüz okuma sanatı-Yüzünüzden okunuyor*. (Çev: F. Gülfidan). İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
9. Navarro, J. ve Karlins, M. (2008). *Beden dili: Eski FBI ajanından insanların bedenini okuma rehberi*. (Çev: T. Taftaf). İstanbul: Alfa Yayınları.
10. Navarro, J. ve Poynter, T. S. (2012). *Beden diliniz sözcüklerden daha etkilidir*. (Çev: E. Lakşe). İstanbul: Alfa Yayınları.
11. Webster, R. (2013). *Kolay ve pratik yüz okuma sanatı*. (Çev: L. İ. Özcengiz). İstanbul: Remzi Kitabevi.
12. Ekman, P. (2019). *Ne düşündüğünü biliyorum*. (Çev: E. Karababa). İstanbul: Diyojen Yayıncılık.
13. Wezowski, K., Wezowski, P. ve Tunç S. (2019). *Yüzünden anlaşılıyor- İş dünyası için mikro ifadeler*. (Çev: B. Koçar). İstanbul: H20 Kitap.
14. Rosa, B. (2021). *Yıldızların tesiri: Eski dünya ilminin kitabı*. (Çev: E. A. Güneri). Ankara: Gece Kitaplığı.

III. Makaleler

1. Mengi, M. (1977). Kıyafetnameler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (25), 299-309.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/42810/517211> Erişim Tarihi: 25.10.2022
2. Çelebioğlu, Â. (1978). Kâbus-nâme tercümesi Murad-nâme'ye dair. *Türk Kültürü*, (192), 719-728.
3. Çelebioğlu, Â. (1979). Kıyafe(t) ilmi ve Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kıyafetnamesi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (11), 305-348.
4. Tayşi, M. S. (1979). Kıyâfet ilmi ve Seyyid Lokman Çelebi'nin kıyâfet-nâmesi. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 4(38), 91-112.

- <http://meb.ai/J32fQw> Erişim Tarihi: 25.10.2022
5. Ersoylu, H. (1981). Falnâme ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 5(42), 69-81.
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1787942> Erişim Tarihi: 25.10.2022
6. Ersoylu, H. (1997). Fal, fal-nâme ve bir çiçek falı: Der-Aksâm-ı Ezhâr. *Türkiyat Mecmuası*, 20, 195-254.
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172619> Erişim Tarihi: 25.10.2022
7. Kartal, A. (1998). Şeyh Baba Yusuf (?-Öl. H. 918-İst.)'un kıyâfet-nâmesi. *Akademik Bakış, Üç Aylık Eğitim, Kültür ve Sanat Dergisi*, (4), 55-58.
- <https://l24.im/GJL> Erişim Tarihi: 25.10.2022
8. Yerdelen, C. (1998). Eski Türk edebiyatında türler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(10), 75-105.
- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2850/39375> Erişim Tarihi: 25.10.2022
9. Fazlıoğlu, Ş. (2001). İbnu'l-Ekfânî'nin İkmâlû's-siyâse fî İlmi'l-firâse adlı eseri. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (10), 227-238.
- <http://meb.ai/vLn0RF> Erişim Tarihi: 25.10.2022
10. Çaldak, S. (2005). "Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtu'l-ulûm'undaki ilimler tasnîfi üzerine". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 115-146.
- <https://l24.im/sYv> Erişim Tarihi: 25.10.2022
11. Aykut, A. S. (2007). Yüz ve beden ruhun kıyafeti midir? *Gezgin*, (4).
- <https://gezgindergi.com/yuz-ve-beden-ruhun-kiyafeti-midir/> Erişim Tarihi: 25.10.2022
12. Büyükokutan, A. (2007). Dalaman Muğla yöresi kadınlarının bedensel özelliklerle ilgili yorumları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (18), 168-193.
- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed/issue/50328/651716> Erişim Tarihi: 25.10.2022
13. Çakır, M. (2007). Kıyâfet-nâme'ler hakkında bir bibliyografya denemesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 333-350.
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/655286> Erişim Tarihi: 25.10.2022
14. Gedikli, F. (2008). Şeyhülekbekber ve kıyafetnamesi. *Ufuk Ötesi*, (79).
- http://www.ufukotesi.com/yazigoster.asp?yazi_no=20030121 Erişim Tarihi: 25.10.2022
15. Okumuş, E. (2008). Marifetnâme'de beden. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8(4), 9-44.
- https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4504/62020#article_cite Erişim Tarihi: 25.10.2022
16. Çavuşoğlu, A. (2009). Kıyafet ilmi ve Kutadgu Bilig'de kıyafet ilmi/Fizyonomi izleri.

Bilimname, (2), 293-302.

http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02237/2009_17/2009_17_CAVUSOGLUA.pdf

Erişim Tarihi: 25.10.2022

17. Erkal, A. (2010). Kıyafetnâmeler üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(13), 217-225.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2847/39632> Erişim Tarihi: 25.10.2022

18. Kırbıyık, M. (2010). Kıyâfet-nâme-i Cedîde hakkında. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 793-813.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2878/39674> Erişim Tarihi: 25.10.2022

19. Anhegger, R. (2012). Selatinname müellifi Kemal. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4(4), 447-470.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17043/177961> Erişim Tarihi: 25.10.2022

20. Arık, Ş. (2012). Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında kıyafet ilminin tesirleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30(0), 43-60.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17069/178346> Erişim Tarihi: 25.10.2022

21. Çınar, B. (2012). Niğdeli Visâlî ve Hamdullah Hamdî'nin kıyafetnâmeleri üzerine bir inceleme. *Zeitschrift Für Die Welt Der Turken Journal of Word of Turks*, 4(3), 299-308.

<https://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/viewArticle/351>

Erişim Tarihi: 25.10.2022

22. Sarıççek, R. (2012). Mustafa bin Bâlî ve İlm-i Firâset'i. *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 2725-2754. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3915>

23. Yılmaz, A. (2012). Kıyafet ilmiyle oluşturulan eserler ve bu eserlerden seçilmiş örnekler. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 129-139.

<https://124.im/bcO5m> Erişim Tarihi: 25.10.2022

24. Avcı, İ. (2013). Derleyeni meçhul mensur bir mecmua örneği. *Akademik Kaynak*, 1(2), 19-27.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akad/issue/51887/675682> Erişim Tarihi: 25.10.2022

25. Karkın, N. (2014). Fîzyonomik ifadenin resim sanatında çözümlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(5).

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mkusbed/issue/19567/208583> Erişim Tarihi: 25.10.2022

26. Türkdoğan, M. G. (2014). İlm-i Kıyâfet ve firâset bağlamında Mustafa bin Evrenos'un "Hâzâ Kitab-ı Firâsetnâme ve Kıyâfetnâme'si". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 7(34), 172-195.

<http://meb.ai/Qi7GXD> Erişim Tarihi: 25.10.2022

27. Bozkurt, Ö. (2015). Etiğin fizyonomik temellerine bir giriş. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 5(2), 27-46.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/adamakademi/issue/15864/167239> Erişim Tarihi: 25.10.2022
28. Güneş, B. (2015). Arapçadan Türkçeye tercüme edilen bir kıyafetname metni üzerine. *Turkish Studies*, 8(10), 1259–1274. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8240>
29. Anetshofer, H, N. Hüner Cora, İ. ve Schick, İ. C. (2016). Cinsel içerikli bir Osmanlı kıyâfetnâmesi: Ta'rifnâme-i zenâne. *Toplumsal Tarih*, (270), 28-37.
<https://www.kisa.link/PYQL> Erişim Tarihi: 25.10.2022
30. Sümer, N. (2016). Cahiliye Araplarında falcılık. *Milel ve Nihal*, (13), 134-157.
<https://doi.org/10.17131/milelnihal.95812>
31. Demir, A. (2017). Bir manzum kıyafetname denemesi: Yüzname. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-8.
<https://124.im/fCSD7Mz> Erişim Tarihi: 25.10.2022
32. Elbir, B. (2017). Yazarı bilinmeyen bir kıyafetname üzerine. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (19), 37–58.
http://devdergisi.com/Makaleler/2066152975_3.pdf Erişim Tarihi: 25.10.2022
33. Eryılmaz, D. (2017). Fizyonominin edebiyata yansımaları. *Dört Öge* (12), 133-142.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/40213/478856> Erişim Tarihi: 25.10.2022
34. Gürbüz, M. (2017). Ta'likîzâde Mehmed Subhî'nin firâset-nâme'si. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (20), 113-120.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/66196/1036291> Erişim Tarihi: 25.10.2022
35. İpek, O. (2017). Beden dili çalışmalarında unutulmuş bir eser: Yüz ifadelerinin tefsiri hakkında tecrübi bir tetkik. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(3), 485-492.
DOI: 10.16916/aded.331260
36. Kaya, E. (2017). Kıyâfet-nâme-i ekâlîm-i seb'a ve hayavân. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(53), 444-459. DOI: 10.16992/ASOS.12703
37. Maden, S. (2017). Türk edebiyatında kıyafet ilmi ve kıyafetnameler. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 11-22.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusob/issue/35771/393205> Erişim Tarihi: 25.10.2022
38. Şenocak, A. (2017). İbn Arabî'de firaset ilmi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 51-61.
http://www.sobider.net/FileUpload/ep842424/File/ibn_arabi_firaset1.pdf

Erişim Tarihi: 25.10.2022

39. Bozkurt, K. (2018). Şabân-ı Sivrihisârî'nin kıyâfet-nâmesinde Aristo estetiğinin yansımaları. *Kesit Akademi Dergisi*, (14), 258-272.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kesitakademi/issue/59827/864197> Erişim Tarihi: 25.10.2022
40. Buçukcu, Z. (2018). 19. yüzyılda yapılmış bir kıyafetnâme tercümesi Dımaşkı'nın Kitâbü'l-Âdab ve's-Siyâset fî İlmi'n-Nazari ve'l-Firâset'i. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 4(4), 927-952. <https://doi.org/10.20322/littera.435035>
41. İnanan, Ö. (2018). Kıyâfetü'l-İnsâniyye Fî Şemâilî'l-Osmâniyye'den hareketle Osmanlı padişahlarının gerçek portresi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Tebdiz Özel Sayısı*, 201-212. DOI: 10.34083/akaded.487119
42. Kayaokay, İ. (2018) Nev'î-zâde Atâî'nin Sohbetü'l-Ebkâr mesnevisinde yer alan kıyâfet-nâme üzerine. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, (18), 53-64.
<http://meh.ai/vb5Yto> Erişim Tarihi: 25.10.2022
43. Felek, Ö. (2019). The human body as a mirror in Ottoman literature. *Mukaddime*, 10(1), 249-284. DOI: 10.19059/mukaddime.524900
44. Güneş, B. (2019). Silistrevî tarafından Türkçeye tercüme edilen Dımaşkı'nın Kıyafetname'sinde koşut sözler. *International Journal of Language Academy*, 7(4), 79-89.
 DOI: 10.29228/ijla.39548
45. Özmen, A. (2019). Hoca-zâde Muhammed Râsim Hikmet tarafından kaleme alınan kıyafetnâme üzerine bir değerlendirme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (23), 775-806. DOI: 10.15247/dev.2715
46. Lüleci, M. (2020). Kurgusal fizyonominin şarkî aynaları: Batı-dışı modernite ve modern Türk romanı üzerinde bilişsel bir kültür çözümlemesi. *Journal of Turkology*, 30(2), 607-633.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/56889/738029> Erişim Tarihi: 25.10.2022
47. Schick, I. C. (2020). Osmanlı bağlamında türçülük: Kıyafet ilmi ve rüya tabiri örnekleri. *Ecinniler*, (3), 56-66.
<https://www.kisa.link/QiHo> Erişim Tarihi: 25.10.2022
48. Gümüş, İ. (2021). Dımaşkı'nın Kitâbü'l-âdab ve's-Siyâse fî İlmi'n-Nazar ve'l-Firâse (Kıyâfet-nâme) adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı tercümesi üzerine bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 788-841. DOI: 10.32321/cutad.915910
49. Abuagla, A. C. (2021). Antik Yunan ve Roma dünyasında fizyonomi: Tarihsel köken, bakış açısı ve yöntem. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(4), 1753-1772. DOI:

<https://doi.org/10.46868/atdd.184>

50. Çulhaoğlu, G. (2021). Kıyâfetü'l-insâniyye fî Şemâ'ili'l-Osmâniyye'yi siyaseten okumak. *Gazi Türkiyat*, (28), 75-90. DOI: 10.34189/gtd.28.005

51. Şaş, A. K. ve Aydın, Ş. (2021). Terceme-i Kıyâfet-nâme'nin ses, şekil ve imla özellikleri. *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 9-19.

<https://124.im/2D> Erişim Tarihi: 25.10.2022

52. Akın, F. (2022). 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda kıyâfet ilmi: Avanzade Mehmet Süleyman. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (4), 697-714. <https://doi.org/10.53718/gttad.1100655>

53. Alkan Ataman, H. (2022). Hamdullah Hamdî'nin Kıyâfetnâme'sinin bir nüshası üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (74), 193-222. DOI: 10.32925/day.2022.91

54. Erçetingöz, A. ve Gençalp, H. (2022). Béla Balázs'ın kavramlarıyla sinemayı anlamak: 'Yakın çekim', 'yüz', 'şeylerin yüzü' ve 'fizyonomi'. *SineFilozofi*, 7(14), 255-278. DOI: 10.31122/sinefilozofi.1145259

55. Dikkaya, H. ve Ak, M. (2022). Bir edebî tür olarak kıyâfet-nâme ve Bursalı Murâdî'nin Kıyâfet-nâme'si. *Akif*, 52(2), 91-108.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2635389> Erişim Tarihi: 31.12.2022

56. Kaska, Ç. (2022). İdris-i Bitlisi'nin Farsça Kıyâfetnâmesi. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Journal Of Old Turkish Literature Researches*, 5(1), 83-106.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/69613/1079634> Erişim Tarihi: 11.09.2022

57. Şaş, A. K. ve Aydın, Ş. (2022). Osmanlı Türkçesi Fizyonomi Terimleri. *Turkish Studies-Language*, 17(2), 709-729. DOI: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.62692>

58. Yüksel, S. (2022). "Yeni Osmanlı" Mehmet Ayetullah Bey'in bilinmeyen iki eseri: Tarih-i Tabii Tercümesi ve Kıyâfetname. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 46(1), 167-175.

<http://cujos.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/70333/1104553> Erişim Tarihi: 11.09.2022

IV. Tezler

1. Pûr, H. (1941). *Manzum kıyâfetnâmeler* (Mezuniyet Tezi). İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
2. Arfa, G. (1958). *Fotoğraflara bakarak şahsiyet ve zekâ tahminleri araştırması*. İst. Üniv. Öğr. T. Nu. 3035.
3. Margosyan, M. (1963). *İçe ve dışadönük tiplerin renk tercihine dair araştırma*. İst. Üniv. Ktp. Öğr. T. Nu. 331.
4. Bülbülan, S. (1967). *Hamdullah Hamdi ve Kıyâfetnâmesi* (Mezuniyet Tezi). Ankara

Üniversitesi DTCF.

5. Demiray, H. (1975). *Kıyâfet el-insaniye fi Şemâil el-Osmaniyye* (Mezuniyet Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk İslâm Sanatı Kürsüsü.
6. Bilgiç, A. (1988). *Kıyâfetnameler üzerine bir araştırma* (Mezuniyet Tezi). Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Ankara. (Çakır, 2007: 344-346)
7. Yerdelen, C. (1988). *Türk edebiyatındaki kıyâfetnameler ve Niğdeli Visali'nin Vesiletü'l İrfan adlı kıyâfetnamesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
8. Ceyhan, Â. (1994). *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâme'si* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
9. Özyıldırım, A. E. (1995). *Hamdullah Hamdi Divanı'nın tenkidli metni* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
10. Çavuşoğlu, A. (1996). *Kültür tarihimizde kıyâfetnameler (Kaynakları, konuları ve hükümlerin değerlendirilmesi)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
11. Türk, G. (2007). *Anadolu sahasına ait bir kıyâfet-nâme örneği üzerine inceleme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
12. Bozkurt, K. (2008). *Kıyâfet ilmi Türk edebiyatında kıyâfet-nâmeler ve Şa'ban-ı Sivri-hisârî'nin Kıyâfet-nâmesi (Transkripsiyonlu metin-inceleme)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
13. Gülname, G. (2011). *Fransızca-Türkçe fizyonomi deyimlerinin karşılaştırılması ve dil öğretiminde işlenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
14. Usta, N. (2015). *1914 Çallı kuşağından günümüze portre resminde karakter çözümlemelerinin incelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
15. Ercedoğan (Çolak), F. (2016). *Abdülmeçid Tosyavi ve "Kıyâfet-name" adlı eseri (İnceleme-metin)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
16. Erdoğan Çeltik, S. (2018). *Avanzâde Mehmet Süleyman kültür ve edebî hayatımıza katkıları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
17. Can, Ç. (2019). *Muhammed bin Ayas Kıyâfet-name* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl.
18. Patarkalashvili, A. (2019) *Kitâb-ı Kıyâfet-nâme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

19. Şimşek, S. (2019). *İslam kaynaklarına göre fizyonomi ve eğitim ilişkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
20. Yaylı, G. (2019). *Bedr-i Dilşâd'ın Murad-nâmesi: İnceleme ve söz dizini* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin.
21. Kaya, E. (2020) *Hilyetü'l-Müluk* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
22. Azak, Y. (2020). *Osmanlı Devleti'nde fal ve büyü (16-19. yüzyıllar)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
23. Yapıcı, M. (2020) *Süleymaniye Kütüphanesi 1457 numarada kayıtlı mensur mecmua (İnceleme-metin)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
24. Mat, B. (2021). *Firasetnamelerde iklimin ahlaka etkisi* (Mezuniyet Tezi). İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Uluslararası Din Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
25. Aydın, Ş. (2022). *Seyyid Salih'in Terceme-i Kıyâfet-nâme'si inceleme-metin-dizin* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.

IV. Bildiriler

1. Karabey, T. (1985). *İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetname'si*. Yayın Yeri: İbrahim Hakkı'yı Anma Töreni, Erzurum, 05. 07
2. Yaren, T. (1985). *İbn-i Sînâ'da delil, alâmet ve firaset kelimeleri üzerine bir açıklama*. Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu. Ankara, 09-12. 09.
3. Kocabaş, B. (2003). *Lombroso ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Suç ve Suçlu Tipolojisi Hakkındaki Görüşleri ve Karşılaştırılması*, İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Malatya, 09-12. 09.
4. Coşkun, S. (2006). *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1115 1194 1703 1780 Kıyâfetnâmesi çerçevesinde Hz. Peygamber'in şemâili*. Erzurum: Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum, 26-28. 06.
5. Aktan B. (2007). *Türk edebiyatındaki manzum kıyâfetnamelere göre insan fizyolojisi ile kişilik ilişkileri*. Yayın Yeri: Uluslararası Türk Kültüründe Beden Sempozyumu, Marmara Üniversitesi, 04.-05. 04.
6. Gülhan, A. (2007). *Müellifi bilinmeyen bir kıyâfetnameye göre karakter tahlili*. Yayın Yeri: Türk Kültüründe Beden Uluslararası Sempozyumu, 04-05. 04.

7. Aktan, B. (2008). *Hamdullah Hamdi'ye ait manzum kıyafetnamenin bilinmeyen yeni bir yazması*. Yayın Yeri: VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 20-24. 09.
8. Çakır, M. (2010). *Kıyafet-name edebi türünün tarihsel gelişimi bağlamında A'vanzade Mehmed Süleyman'ın Kıyafet-namesi örneği*. In Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008 (Vol. 1, p. 281). LIT Verlag Munster.
9. Aktan, B. (2011). *Manzum kıyafetnamelerde metinler arası ilişkiler*. Yayın Yeri: Ege Bölgesi Dilcileri Çalıştayı I, Uşak Üniversitesi. 02-03. 12.
10. Kızıltunç, R. (2011). *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Kıyafetnamesinde hayvani sıfatlar*. Yayın Yeri: "Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu" 16-18. 11.
11. Çınar, B. (2012). *Niğdeli Visâlî ve Hamdullah Hamdînin kıyafetnâmeleri üzerine bir inceleme*. Yayın Yeri: I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu, 03-06. 05.
12. Demir, E. ve Doğru, S. (2017). *Yüz algılama alanındaki inovasyonlarla birlikte fizyonomi ilmi*. 19. Akademik Bilişim Konferansı, Aksaray Üniversitesi, Aksaray, 4-11. 02.
13. Bozkurt, Ö. (2018). *Fizyonomik açıdan şehirler ya da Kıyafetname-i Müdü'n*. Presented at the Troia'dan Çanakkale'ye İnsanın, İncanın ve Mekânın İnşası: Değerler ve Şehir Uluslararası Kongresi, Çanakkale, 25-28. 10.

V. Proje

Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki Kıyafetnamelerin Tespiti, Temini ve Değerlendirilmesi adlı proje Prof. Dr. Mehmet ARSLAN tarafından 24.05.2016-24.11.2017 tarihleri arasında yürütülmüştür.

<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/searchResultviewListProject.jsp>
Erişim Tarihi: 24.08.2020

Kaynakça

- Anetshofer, H., Hüner Cora, İ., Schick, İ. C. (2016). Cinsel içerikli bir Osmanlı kıyâfetnâmesi: Ta'rifnâme-i zenâne. *Toplumsal Tarih*, (270), 28-37.
- Aydın, Ş. (2022). *Seyyid Salih'in Terceme-i Kıyâfet-nâme'si inceleme-metin-dizin* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Bozkurt, K. (2008). *Kıyâfet ilmi Türk edebiyatında Kıyâfet-nâmeler ve Şa'bân-ı Sivrihisârî'nin Kıyâfet-nâmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Can, Ç. (2019). *Muhammed Bin Ayas Kıyâfet-Name (İnceleme-metin-dizin)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl.
- Ceyhan, A. (1997). *Bedr-i Dilşad'ın Murad-namesi*, C. I, II. İstanbul: MEB.
- Çavuşoğlu, A. (2004). *Kıyâfetnameler*. Ankara: Akçağ.
- Fahreddin, İ. (1933). *Fizyonomi ilmi sima*. İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi.
- Fahreddin Razi. (2019). *İnsanları Tanıma Sanatı Feraset/İlmi Sima*. İstanbul: Veciz.
- Elbir, B. (2017). Yazarı bilinmeyen bir kıyâfet-nâme üzerine. *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (19), 37-58. http://devdergisi.com/Makaleler/2066152975_3.pdf Erişim Tarihi: 25.10.2020
- Göka, E. ve Beyazyüz, M. (2015). *Gerçek insanın yüzünde yazar mı?* İstanbul: Timaş.
- Gürbüz, M. (2016). *Ta'likizâde Mehmed Subhî Firâset-nâme*. Ankara: Grafiker.
- Kaya, E. (2020). *Hiyyetül-Müluk (İnceleme-transkripsiyon-dizin)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Patarkalashvili, A. (2019). *Kitâb-ı Kıyâfet-nâme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rado, Ş. (1980). *Büyük Türk sözlüğü*. İstanbul: Hayat.
- Sarıççek, R. (2021). *Mustafa bin Bâlî, Risâle-i Kiyâset-i Firâset/İlm-i firâset: Yüzler hâli söyler*. İstanbul: Büyüyenay.
- Şaş, A. K. ve Aydın, Ş. (2021). Terceme-i Kıyâfet-nâme'nin ses, şekil ve imla özellikleri. *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 9-19. <http://meh.ai/UJaCaH7> Erişim Tarihi: 25.10.2022
- Şaş, A. K. ve Aydın, Ş. (2022). Osmanlı Türkçesi fizyonomi terimleri. *Turkish Studies*, 17(2), 709-729. <http://meh.ai/Uxe2LBS> Erişim Tarihi: 25.10.2022
- Şehnameci Seyyid Lokman Çelebi. (2016) *Padişahlar ve fizyonomi Kıyâfetü'l-insâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye*. (Çev. H. Alpsoy). İstanbul: Yazıgen.
- Tayşi, M. S. (1979). Kıyâfet ilmi ve Seyyid Lokman Çelebi'nin Kıyâfet-nâmesi. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 4(38), 91-112. <https://dergipark.org.tr/en/pub/islammedeniyetidergisi/issue/62445/942734> Erişim Tarihi: 25.10.2022
- Türk, G. (2007). *Anadolu sahasına ait bir kıyâfet-nâme örneği üzerine inceleme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Uşaklıgil, H. Z. (2017). *İlm-i sîma-Ruhun lisanı*. İstanbul: Büyüyenay.
- Yaylı, G. (2019). *Bedr-i Dilşad'ın Murad-nâmesi: İnceleme ve söz dizini* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin.

- Yapıcı, M. (2020). *Süleymaniye Kütüphanesi 1457 numarada kayıtlı mensur mecmua (İnceleme-metin)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Yerdelen, C. (1988). *Türk edebiyatındaki kıyâfetnameler ve Niğdeli Visali'nin Vesiletü'l-İrfan adlı kıyâfet-nâmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.11.2022 Kabul/Accepted: 23.12.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 215-238.

MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜNÜN TARAF OLDUĞU ve KARARA VARILAN DAVALARIN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE ANALİZİⁱ

Niyazi TOKCANⁱⁱ, Öznur TULUNAY ATEŞⁱⁱⁱ

Öz

Çalışmada, Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde bulunan dava dosyalarının incelemesi amaçlanmıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya 424 dava dosyası dâhil edilmiştir. Araştırma kapsamında dava dosyaları çeşitli değişkenler bakımından incelenmiştir. Buna göre 2012-2019 yılları arasında en çok davanın 2019 yılında açıldığı; erkeklerin kadınlara göre daha fazla dava açtığı; davaların idareye getirisinin götürüsünden fazla olduğu; en çok idari yargı kolunda dava açıldığı; dava konusu olarak alacak davalarının ön plana çıktığı; Türk Eğitim-Sen'e kayıtlı eğitimcilerin daha çok dava açtıkları; davaların büyük oranda vekil aracılığıyla açıldığı; davaların büyük çoğunluğunun ortaöğretim kurumu tarafından açıldığı; branş bazında sınıf öğretmenlerinin, kıdem olarak 11-15 yıl arası kıdeme sahip öğretmenlerin ön plana çıktığı; davaların genel olarak red kararı ile sonuçlandığı; davaların en çok ilk bir yıl içinde bittiği; idarenin davalarda çok büyük oranda davalı sıfatıyla yer aldığı ve davaların taraflarının genellikle öğretmenler olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Eğitim, Hukuk, Dava.

Analysis of Settled Cases That the National Education Directorate Took Sides According to Some Variables

Abstract

In this study, it is aimed to examine the case files in Burdur Provincial Directorate of National Education. Document analysis method was used in the research. 424 case files were included in the study. Within the scope of the research, the case files were examined in terms of various variables. Accordingly, it has been seen that the most lawsuits were filed in 2019; that men sued more than women; the return of the lawsuits to the administration was more than the lump sum; most cases were filed in the administrative judicial branch; as the subject of litigation cases of receivables come to the fore; educators registered with Türk Eğitim-Union filed more lawsuits; cases were mostly filed through attorneys; the majority of the cases were filed by the secondary education institution; class teachers on the basis of branches and teachers with a seniority of 11-15 years come to the fore; that the cases generally resulted in refusal; most cases were completed within the first year; the administration took part in the lawsuits as a defendant to a very large extent and the parties to the lawsuits were generally teachers.

Keywords: Justice, Education, Law, Case.

ⁱ Bu çalışma MAKÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Yönetimi Anabilim Dalında yapılan yayınlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanarak yapılmıştır.

ⁱⁱ Niyazi TOKCAN, Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü. e-posta: niyazitokcan@hotmail.com ORCID ID: 0000-0002-5951-1484.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Yönetimi Anabilim Dalı. e-posta: otates@mehmetakif.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-1784-7227.

Structured Abstract

Introduction

Justice is one of the concepts which saves its importance from the past to the present. So, justice has taken place in many fields like philosophy, administration and education. Many studies have been done on justice in the fields like law, education, medicine, economy, sociology and psychology and in these studies, it is seen that the justice concept has been tried to explain by using cultural, social and economic factors.

It is tried to contribute with the method of document analysis by the way of the analysing of the files of the lawsuits until now in a detailed way and interpretation of these data. Besides, it is aimed to evaluate what education workers experience in justice who appeal to a large part of society in a triangle of teacher, student and parent and what ways will be followed for the solution of that, and to contribute of making social peace by observing education workers from the legal point of view based on the principle "happy individual, house society."

Methodology

When all the files of lawsuit are investigated in Burdur it is seen that 572 files have increased irregularly in years 2012-2016, have increased apparently after the coup attempt of FETÖ/PYD in year 2016, have increased periodically every year from 2017, the file number has peaked in year 2019.

Findings and Discussion

In the study, it has been seen that there is no difference between men and women in terms of litigation. Contrary to the believed, women show themselves at least as much as men in this field. One of the important reasons for this is majority of them are teachers who commence a lawsuit against this institution and the women among the teachers have at least university degree and also they don't have to deal with problems such as lack of education in seeking their rights, economic inadequacy, social pressure. In terms of the cost to the administration of the lawsuits filed against the institution or filed by the institution, income-expense data of accessible 379 cases among the 424 court files were examined. When the data of these 379 files are examined, it is detected that the administration has earned 815,298 TL from these files but 326,032 TL have come out of the administration's account. When compared as a percentage, it is concluded that the administration generates income from the lawsuits at the rate of 71% and makes expense at the rate of 29%. As a result of the examination of the case files, it was seen that 66% of the lawsuits filed against the institution or filed by the institution were administrative cases. Considering that at least one of the parties in administrative cases is the administration itself and Burdur Provincial Directorate of National Education where the study was conducted is a public institution affiliated to the Burdur Governorship, it is not a coincidence that the case files that the institution is dealing with are generally administrative case files but a reflection of the natural structure of the public institution. When 280 administrative cases are classified according to their topics, 30 files of 280 are on being chartered teacher, 85 files out of 280 are on relocation, 7 files out of 280 are on changing the field of education, 5 files out of 280 are on exemption from obligatory service, 25 files out of 280 are on travel allowance, 64 files out of 280 are on administrative appointment, 14 files out of 280 are appointment upon investigation, 19 files out of 280 are disciplinary penalties, 7 files out of 280 are on additional payment, 7 files out of 280 are administrative fines, 17 files out of 280 are identified on other topics. Cases on relocation are generally concentrated on titles such as spousal excuse and health excuse. The reason for the excess in the cases of appointment of administrators is the expiration of term of the school principals in accordance with the National Education Fundamental Law, The Article 25 of the Law of Regulation regarding to Some Decree Laws, the temporary Article 10 added to the Decree Law No 652 and The By-Low regarding the Appointment of Administrators in Educational Institutions Affiliated with the Ministry of National Education in 2014. It was seen that the cases in the provincial directorate of national education are mostly filed by proxies (attorneys), also people need the help of a lawyer to defend themselves, so the opposing parties who know that the provincial directorate of national education represents themselves by attorneys apply to the same method in line with the equality of arms principle to overcome this situation. Therefore, the awareness of the fact that the attorney's fee will be paid if the case against the institutions is lost and the consciousness of the seriousness of the work, as well as the fact that those who are claimants or defendants are above the majority of the society in terms of education level and they understand the importance of representation by an attorney can be seen as the determining factors

of this situation. It can be said the number of litigations decreased regularly from starting from those with 11-15 years of seniority. In other words, as length of service increases beginning from 11-15 years, a decrease in the rate of litigation was observed. The reason for this can be shown that decrease in replacement rate on which the litigation issues are focused on as length of service increases. Besides, it is very usual that the increase in the retirement rate after 25 years and the following years leads to decrease in the number of claimants. 42% of the lawsuits brought against the administrations are concluded in the dismissal of the action and therefore, the cases are generally ended in favour of the administration. For this reason, it can be concluded that it is registered with judgment of the court that the administration is right in its deeds and transactions. However, it is noteworthy that rate of the decisions on the dismissal of the action (106) and the acceptance of the action (32) can't be underestimated. It is estimated that social peace and the peace at workplace can be enhanced by lowering the rate of work and transactions on the process of implementation by administration and rearrangement of the administration structure because about 35% of the decisions of the administration has been reversed by the judicial or administrative judicial authorities. According to the research, it is seen that the majority of the cases (71%) were completed within the first two years.

Giriş

Hak arayışı ve adalet düşüncesi çağlar boyunca varlığını ve önemini korumuştur. Bu nedenle felsefe, yönetim ve eğitim gibi birçok farklı alanda hak ve adalet konularına yer verilmiştir. Bu konularla ilişkili bir diğer kavram da hukuktur. “Hukuk”, “hak” kelimesinin çoğul şeklidir (Yılmaz, 2005, 273). Bu kavramların taşıdığı önem, ülkelerin vatandaşların haklarının korumak ve adaleti sağlamak için hukuk sistemlerini geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Birçok önemli medeniyet tarafından kanun oluşturma çabasına girilmesine örnek olarak: MÖ 2100’lü yıllardaki Ur Nammu (Sümer) kanunları, MÖ 1760’li yıllardaki Hammurabi kanunları, MÖ 449’lu yıllardaki 12 levha kanunları verilebilir.

Toplumlar arasında özgü farklılıklar gösteren ve devletin yaptırım gücü ile korunan hukuk, sosyal ilişkilerde belirli bir düzen doğrultusunda hareket edebilmek için toplumda yaşayan tüm bireyler tarafından içselleştirilmelidir. Hukuk ve adalet anlayışının içselleştirilmesinde eğitimin, eğitim örgütlerinde adaletin sağlanmasının önemini oldukça büyük olduğu düşünülmektedir. Hukuk ve adalet duygusu tüm vatandaşlarda en etkili şekilde eğitimle kazandırılabilir. Söz konusu kavramlar eğitimin işlevleri vasıtasıyla; ekonomik, toplumsal, siyasal ve bireysel tüm alanlara yayılır. İdeal hukuk ve adalet anlayışının eğitimle bireylere kazandırılmaması durumunda, artan adli vakaların; toplum ruh sağlığına, toplumsal güvene, ülke ekonomisine zarar vereceği değerlendirilebilir.

Günümüzde öğrencilerin, genç yaşlardan itibaren kendi hakları konusunda gerekli bilinç ve farkındalığa sahip, haklarını müdafaa edebilen, başkalarının haklarını bilen ve bunlara saygı gösteren kişiler olması, insan haklarının hâkim olduğu demokratik bir hukuk devleti fikrinin gerçekleştirilebilmesi için önem arz etmektedir (Hareket, 2018, 10).

Adalet, ayrımcılığın, imtiyazın ortadan kaldırılıp liyakat ilkesi çerçevesinde hareket edilmesidir (Akçetin, 2013). Lambert’e (2003) göre, toplumlar için önemli olan “adalet” ve “doğruluk” kavramları, örgüt yaşamında “örgütsel adalet” olarak nitelendirilmektedir. Toplum için önem taşıyan adalet, çalışanlar için de önemlidir. Lerner’in (1977) “*Adalet Gündüsü Teorisi*”nde, örgüt içinde çalışanların temel kaygısının adalet olduğuna dikkat çekmesi, adalet algılarının çalışanların tutum ve davranışlarını etkilediğini ortaya çıkaran araştırma bulgularının (Beugre ve Robert, 2001, 324) olması bunun ispatı niteliğindedir. Ayrıca çalışanların örgütlerindeki adalet algılarında yaşanan düşüklük örgüte bağlılıklarını olumsuz etkiler. Bu durum örgüte zarar verir (Özdevecioğlu, 2003). Bu nedenle çalışanların adalet arayışını yansıtan hukuki konuların özellikle eğitim, sağlık gibi önemli ve yaygın kurumlarda birey ve örgüt boyutuyla çok yönlü olarak ele alınarak değerlendirilmesi gerekir.

Eğitim alanında hukuku ilgilendiren konularla ilgili çalışmalar, “Eğitim Hukuku” kavramının oluşmasında rol oynamıştır. Bu çalışmalara örnek olarak Çetin’in (2019) ve Güneş’in (2019) adaletin ne düzeyde algılandığını belirlemek amacıyla eğitimcilerle yaptıkları araştırmalar verilebilir. Bunun yanında; öğretmenlerin örgütsel adalet algıları ile, iş doyumunu ve örgütsel bağlılık (Yozgat, 2019), yalnızlık algısı (Çetin-Atasoy, 2019), mobbing (Potuk,

2017), işe yabancılaşma (Kasapoğlu, 2015), örgütsel sinizm (Özcan, 2014) arasındaki ilişkilerde araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Toplum adına düşünülebilmeyi gerektiren eğitim hukuku (Aral, 2012, 145) çeşitli hukuk dalları ile bağlantılıdır. Eğitim hukukuna, konu yönünden kaynaklık yapan hukuk dallarından biri de idare hukukudur (Hareket, 2018, 122). Literatür incelendiğinde idare hukukundaki; yer değişikliği, öğretmen-yönetici ataması ve uzman öğretmenlik gibi konularda yaşanan sorunlara yer verildiği görülmektedir. Örneğin; yer değiştirmeye ilişkin incelenen çalışmalarda, Yılmaz ve arkadaşları (2012) yer değişikliğinin kurum kültürünü olumsuz etkileyeceğini, iletişim ve uyum sorunlarına neden olacağını ve bireysel çalışma ortamına zarar vereceğini ifade etmiştir. Aydoğan (2014, 96) araştırmasında yer değişikliğine maruz kalan genç ve orta yaş aralığındaki personelin iş tatminlerinin düşük olduğunu saptamıştır. Onural (2005) yöneticilerin yer değiştirmesinin yöneticileri kısmen mağdur ettiğini, yeni kurum ve çevrede uyum sorunu yaşanmasına sebep olduğunu belirlemiştir. Murat (2016, 111) ise, yöneticilerin yer değiştirmesinin her ne kadar yönetici yaşamlarında kaygıya neden olduğunu belirlese de süre sınırlandırmasına bağlı yer değişikliklerinin yöneticilere türlü yönlerden katkı sağladığını, uzun vadede bu uygulamanın yararlı olacağını belirtmiştir. Bu konudaki yakınmaların çeşitli platformlarda öğretmenler tarafından dile getirildiği görülmektedir (Memurlar.net, 2019).

Uzman öğretmenliğe ilişkin mağdur olduklarını düşünen öğretmenlerin isyanları, zaman zaman basında yer alıp, çeşitli forumlarda tartışılmıştır. Basında yer alan bir habere göre Türk Eğitim-Sen İzmir 1 No'lu Şube Başkanı Merih Eyüp DEMİR, aşağıdaki ifadelerini kullanarak yıllardır uzman öğretmenlik sınavı yapılmamasının kanuna uygun olmadığını belirtmiştir (Kamudanhaber, 2014).

Öğretmenlik Kariyer Basamaklarında Yükselme Yönetmeliğinde yer alan yüzde 20'lik kontenjan oranı da iptal edildiğinden uzman öğretmenlik talebinin yeterli kontenjan olmadığı yönüyle reddedilmesinin de dayanağı kalmamıştır. Mahkeme kararı sonucunda ise bakanlık tarafından herhangi bir işlem yapılmamıştır. Belirli periyotlarla bu konuda çalışmalar yapıldığı deklare edilmiş olmasına rağmen bugüne kadar somut bir adım atılmadığı ortadadır (Cnntürk, 2018).

Türkiye de adalet konusunda yazılan tezler incelendiğinde bu kavramın hukuk açısından ele alındığı, konunun eğitim ve eğitimciler açısından çok fazla ele alınmadığı görülmektedir. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tez tarama merkezinde “eğitim, adalet” anahtar kelimeleri ile yapılan taramada 27 teze, “eğitim, hukuk” ile ilgili yapılan taramada 4 teze ulaşılmış; “eğitim, dava” kelimeleri ile yapılan taramada ise hiçbir teze ulaşılamamıştır. Ayrıca, Milli Eğitim Müdürlüğündeki davaların incelendiği bir araştırmaya da rastlanmamıştır. Fakat özellikle eğitim kurumlarında hak arama arayışına neden olan konuların neler olduğunu bilmek gerektiği söylenebilir. Çünkü adalet duygusunun ve hukuk bilincinin kazandırılmasında mihenk taşı olan ve toplumun büyük bir kesimine hitap eden eğitim örgütlerinin örnek yapıda olması beklenmektedir. Bunun yanında mutlu vatandaş mutlu devlet anlayışı çerçevesinde geleceğin büyükleri ve topluma yön vericileri olan

öğrencileri yetiştiren eğitimcilerin sorunlarının dile getirilmesinin büyük önem arz ettiği düşünülmektedir. Sorunları çözülen, böylece gerek iş hayatında gerekse toplum içinde mutlu ve huzurlu olan eğitimcilerin iş performanslarının artması, bunun da öğrencilere ve tüm topluma olumlu şekilde yansması muhtemeldir. Bunun için öncelikle meselenin geniş anlamda ele alınması, kaynağın ve sorun teşkil eden yapının doğru tespit edilmesi büyük önem taşır. Burada yapılan doğru tespitlerin doğru çözümleri getireceği göz ardı edilmemelidir. Çünkü bir meselenin çözümünün belirleyici niteliği, onun doğru bir şekilde formüle edilmesiyle mümkündür (Boran, 2018, 65). Bundan dolayı yapılan araştırmada eğitim camiasında yaşanan sorunlar, Milli Eğitim Müdürlüğünde açılıp karara varılan davalar incelenerek doküman analizi yoluyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle araştırmada hem hukuk hem de eğitim branşları ortak bir süzgeçten geçirilerek, getirilebilecek çözümler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu amaçla: davaların açıldığı yıllar, davaları açanların cinsiyetlere göre gruplanması, davaların idareye olan maliyeti, davanın açıldığı yargı kolu, davanın konusu, dava açanların bağlı bulunduğu sendika, davanın açılış türü, dava açan kişinin görev yaptığı eğitim kademesi, dava açan kişinin branşı, dava açan kişinin alanı, dava açan kişinin kıdemi, davanın sonucu, yargılama süresi, idarenin davalardaki konumu ve davaların tarafları gibi durumlar belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece Milli Eğitim Müdürlüğünde yaşanan hukuki sorunlara projeksiyon tutarak etkili-verimli iletişim ve iş birliği geliştirmeye; eğitim çalışanlarının hukuksal anlamda nelerle karşılaştıkları ve bunun çözümü için ne gibi yollar izlenebileceği noktasında değerlendirmelerde bulunarak eğitim politikacılarının ve yöneticilerin eksik gördükleri hususları gidermelerine katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yönteminde doküman analizi yöntemi kullanılmış ve içerik çözümlemesi yapılmıştır. Doküman analizi hem yazılı hem de görsel dokümanları incelemek veya değerlendirmek amacıyla yapılan sistemli bir işlemdir (Bowen, 2009). Doküman analizi yöntemi; dokümanlara ulaşma, orijinalliğinin kontrol edilmesi, dokümanların anlaşılması, verilerin analiz edilmesi ve verilerin kullanılması olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır (Kıral, 2020). Doküman analizinin iki çeşidinden biri olan içerik çözümlemesi, belirli bir kitap ya da dokümanın önceden belirlenmiş bazı özelliklerinin sayısal hale getirilerek ortaya konması amacıyla yapılır (Karasar, 2005, 82). Yapılan bu araştırma da içerik çözümlemesi türüne uymaktadır.

Verilerin Toplanması

Araştırmada belirlenen; "Milli Eğitim Müdürlüğünün Taraf Olduğu ve Karara Varılan Davaların Bazı Değişkenlere Göre Analizi" probleminin yapısına uygun olacak biçimde Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde kayıtlı olan dokümanlara (Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 2012-2019 yılları arasında açılmış ve sonuçlanmış olan 424 dava dosyasına) başvurulmuştur. Bu incelemede başlangıç olarak 2012 yılının alınmasının nedeni, kurumun

bu tarih itibariyle bir hukuk şubesi oluşturması ve dosyaların 2012 tarihi itibariyle belirli bir düzen ve arşivleme kriterleri doğrultusunda saklanmasıdır. Kurumda bu tarih itibariyle toplam 572 dava dosyası bulunmasına rağmen, devam eden 148 dosyanın sonuç analizi yapılmasının mümkün olmayacağı öngörüldüğü için araştırmaya sadece 31.12.2019 tarihi itibariyle sona ermiş 424 dava dosyası alınmıştır. Bu dokümanlar kurumun arşiv kayıtları taranarak ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu sistem resmi kurumun kullandığı bir sistemdir ve dolayısıyla dokümanlar güvenilirdir. Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü Hukuk Şubesi'nde 01.01.2012 ile 31.12.2019 tarihleri arasında 457 karar dosyasına ulaşılmıştır. Bu kararlar içerisinde bulunan, doğrudan MEB'e karşı açılmış olan ve Burdur ili ile herhangi bir bağlantısı bulunmayan 33 karar, Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü ile ilgili olmadığı için araştırmaya dâhil edilmemiştir. Kalan 424 karar ise araştırma soruları (davaların açıldığı yıllar, davaları açanların cinsiyetlere göre gruplanması, davaların idareye olan maliyeti, davanın açıldığı yargı kolu, davanın konusu, dava açanların bağlı bulunduğu sendika, davanın açılış türü, dava açan kişinin görev yaptığı eğitim kademesi, dava açan kişinin branşı, dava açan kişinin alanı, dava açan kişinin kıdemi, davanın sonucu, yargılama süresi, idarenin davalardaki konumu ve davaların tarafları) kapsamında çalışmaya dâhil edilmiştir.

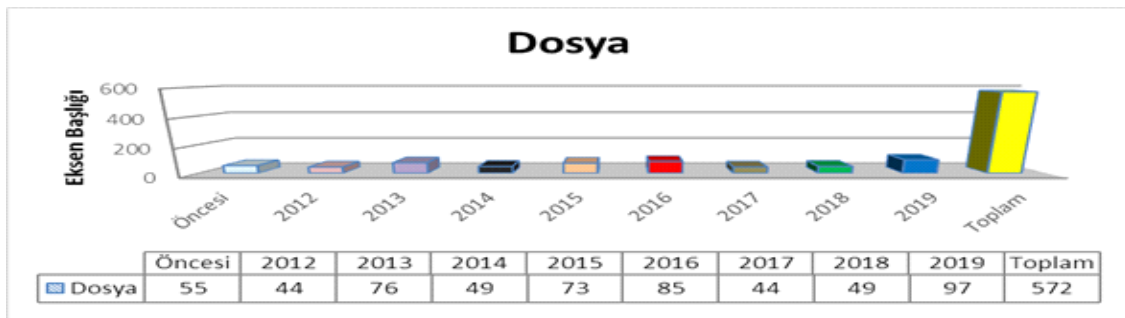
Verilerin Analizi

Toplanan verilerin analiz edilmesinde, içerik analizi tekniklerine başvurulmuştur. Kararların türlerine göre tespiti ise betimsel analizle yapılmıştır. Verilerin analizi için doküman analizinin aşamaları takip edilerek öncelikle kurumdaki dokümanlara ulaşılmış, dokümanların orijinal olup, olmadıkları tek tek kontrol edilmiş, dokümanların anlaşılması ve özümsemesi için bir süre beklenmiş, verilerin analiz edilmesi için veriler konu başlıkları çerçevesinde anlamlı gruplara ayrılmış ve elde edilen verilerin gizlilik çerçevesinde kullanılmasına özen gösterilmiştir.

Araştırmada güvenilirlik ve geçerliği sağlamak için; güvenilir, geçerli ve birincil kaynak olan dava dosyaları incelenmiştir. Ayrıca verilerin analizi yapılırken dava dosyaları sadece incelenmeyip, kaynağı ve oluşma biçimiyle bir arada değerlendirilerek yorumlanmaya, ulaşılan sonuçlar farklı kaynaklar tarafından desteklenerek doğrulanmaya çalışılmıştır.

Bulgular

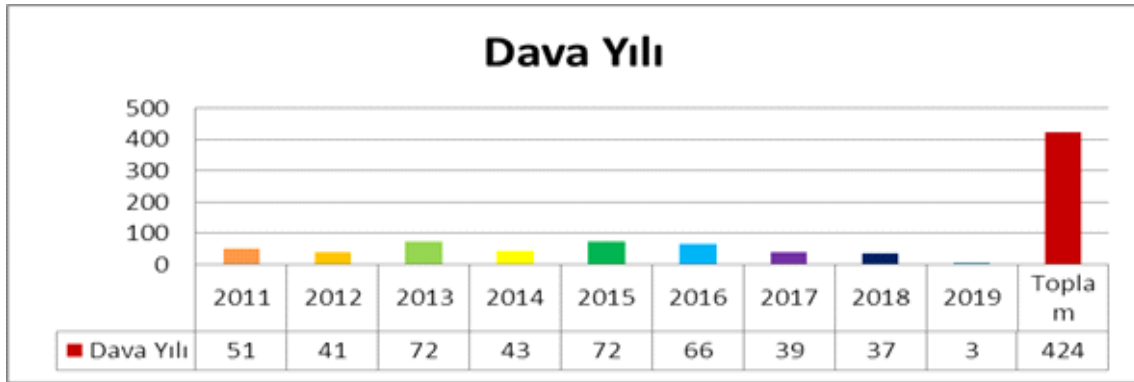
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğünde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanan bütün dava dosyalarının yıllara göre dağılımı Şekil 1'de incelenmiştir.

Şekil 1. Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde tutulan bütün dava dosyaları

Şekil 1 incelendiğinde, kurumda 2012 yılından itibaren toplamda 572 adet dosyanın bulunduğu görülmektedir. Bu sayı devam eden bütün dava dosyalarını göstermektedir. Araştırmaya dâhil edilenlerin 457 tanesinin sonuçlandığı, ancak 33 dosyanın doğrudan Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü ile ilgili olmadığı görülmüştür. Ancak 2012 yılından itibaren yapılan avukat ataması ve 2013 yılında yapılan memur atamaları ile hukuk şubesinin oluşumu tamamlanmış, bu süreçten itibaren de düzenli dosya tutulmasına başlanmıştır. Bu bağlamda 2012 yılından itibaren 2019 yılına doğru yaklaşıldıkça devam eden dosya sayısının arttığı, geçmişten günümüze yaklaştıkça eski tarihli davaların bitmesi neticesinde verilerin genel olarak eski tarihli dosyalardan elde edildiği ortaya çıkmıştır. Yapılan incelemelerde 2012 yılı öncesinde toplam 55 dava dosyasının bulunduğu görülmüştür. En çok davanın açıldığı yıl 97 dava ile 2019 yılı olmuştur. En az dava ise 44 dava ile 2012 ve 2017 yıllarında açılmıştır. Ayrıca araştırmada, dosya ve dava yılı ayrımı yapılmasının nedeni, incelemenin yapıldığı kurumdaki bütün dava dosyaları ile 31.12.2019 tarihi itibariyle sonlanmış ve araştırmaya dâhil edilmiş dosya farkının gösterilmek istenmesidir.

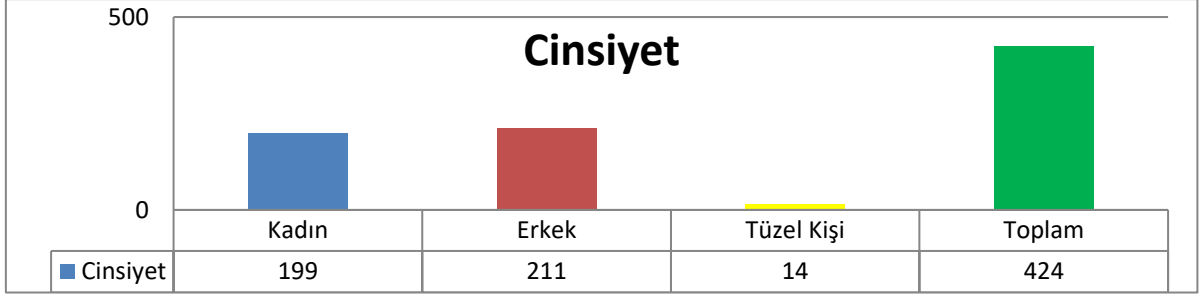
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğünde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış dava dosyalarının açıldığı yıllara göre dağılımı Şekil 2’de incelenmiştir.

Şekil 2. Sonuçlanan davaların açıldığı yıllar

Şekil 2 incelendiğinde, Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ndeki sonuçlanmış olan 424 dava içinde en çok 2013 ve 2015 yılı dava dosyalarının olduğu görülmektedir. 2012 öncesi açılmış 55 davanın 51’i, 2012 yılında açılmış 44 davanın 41’i, 2013 yılında açılmış 76 davanın 72’si, 2014 yılında açılmış 49 davanın 43’ü, 2015 yılında açılmış 73 davanın 72’si, 2016 yılında açılmış 85 davanın 66’sı, 2017 yılında açılmış 44 davanın 39’u, 2018 yılında açılmış 49 davanın 37’si ve 2019 yılında açılmış 97 davanın yalnızca 3 tanesi sonuçlanmıştır. Burada en yüksek oran yaklaşık %99 ile 73 davanın 72’sinin sonuçlandığı 2015 yılına aittir. En düşük oran ise 97 davanın yaklaşık %3’ünün sonuçlandığı 2019 yılına aittir.

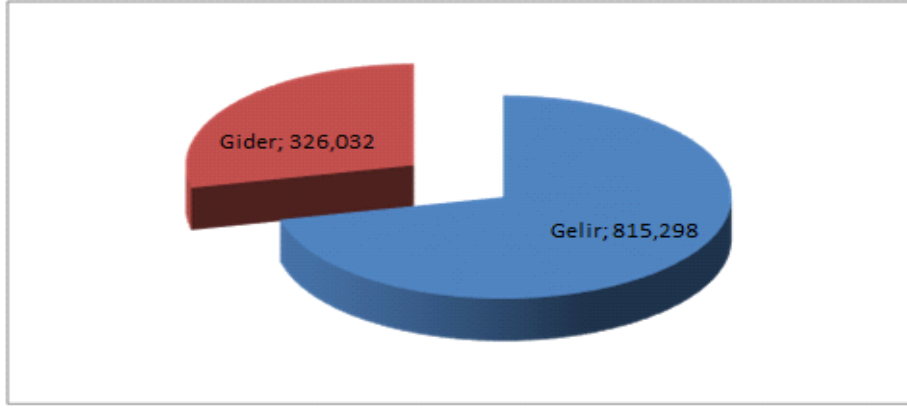
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğünde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış dava dosyalarının cinsiyete göre dağılımı Şekil 3’te incelenmiştir.

Şekil 3. Davaların cinsiyete göre dağılımı

Şekil 3 incelendiğinde dava açanların yaklaşık %50'sinin erkek (211), %47'sinin kadın (199), %3'ünün de tüzel kişi (14) olduğu tespit edilmiştir.

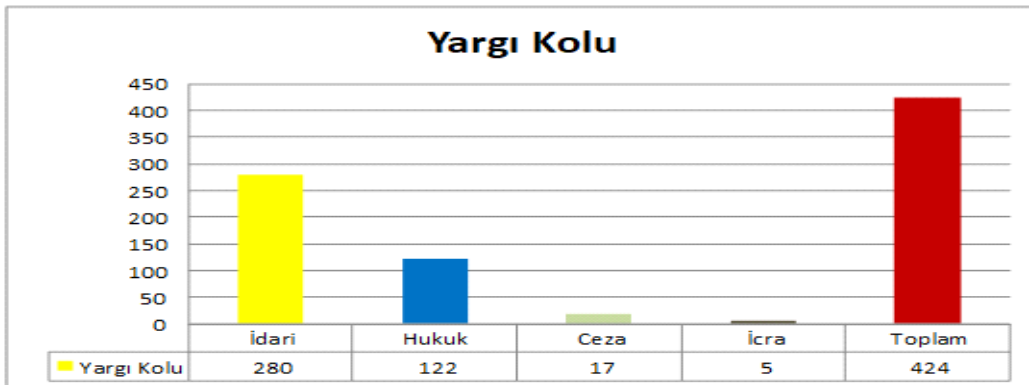
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların idareye maliyetine ilişkin veriler Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 4. Davaların idareye maliyeti

Yapılan incelemede 424 dava dosyasının 379 tanesinin gelir gider verisine ulaşılmıştır. Şekil 4 incelendiğinde bu dosyalardan idarenin lehine bitenlerden 815.298 TL gelir elde edildiği görülmektedir. Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ndeki dosyalardan kurum aleyhine sonuçlananlardan ise kurumun hesabından 326.032 TL gider çıkmıştır. Gelir gider dengesine bakıldığında %71 oranında kurumun kazandığı vekâlet ücretleri göze çarparken, kurumun kaybettiği davalarda ödediği ücretler ise %29 oranında kalmıştır.

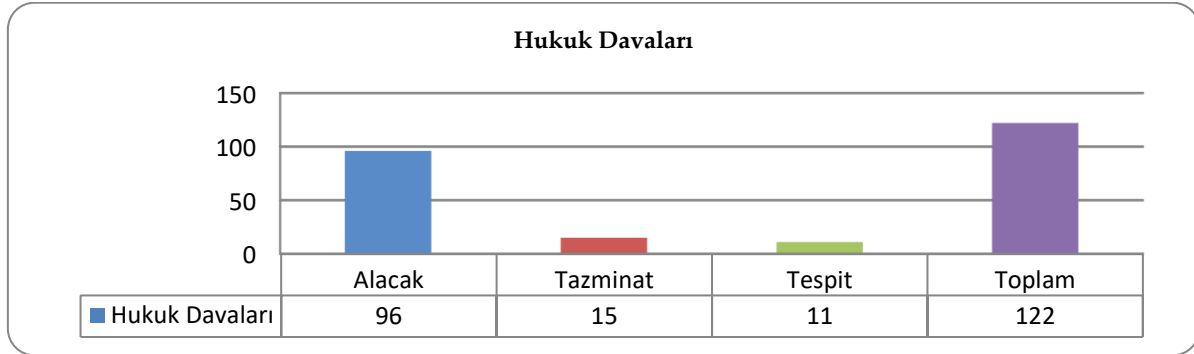
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların yargı konularına göre dağılımı veriler Şekil 5'te verilmiştir.

Şekil 5. Davaların yargı koluna göre dağılımı

Şekil 5 incelendiğinde, karara varılan davaların yaklaşık %66'sının (280) idari yargıda açıldığı, bunu %29 (122) ile hukuk dosyalarının izlediği, ceza davalarının %4 (17), icra dosyalarının ise %1'de (5) kaldığı görülmüştür.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan davaların konusuna göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 6, 7 ve 8'de verilmiştir.

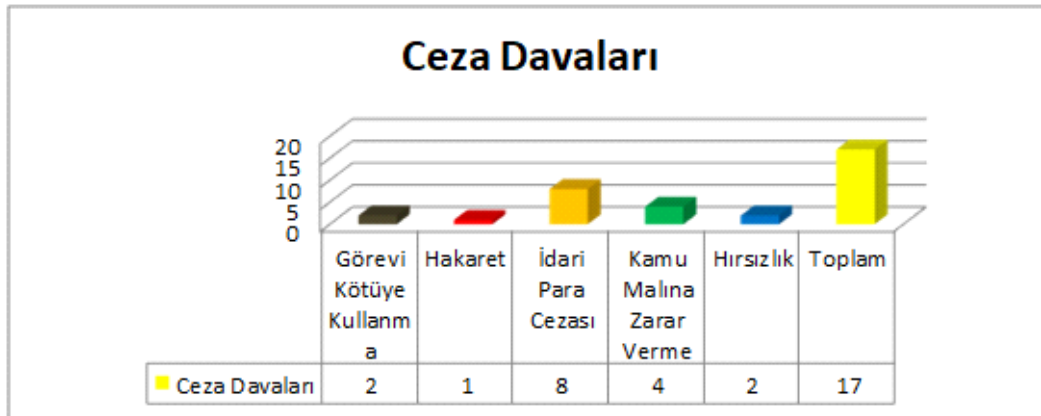

Şekil 6. Hukuk davalarının konusuna göre dağılımı

Şekil 6 incelendiğinde hukuk davalarının 96'sının alacak, 15'inin tazminat, 11'inin de tespit davası olduğu görülmüştür.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan ceza davalarının konusuna göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 7'de verilmiştir.

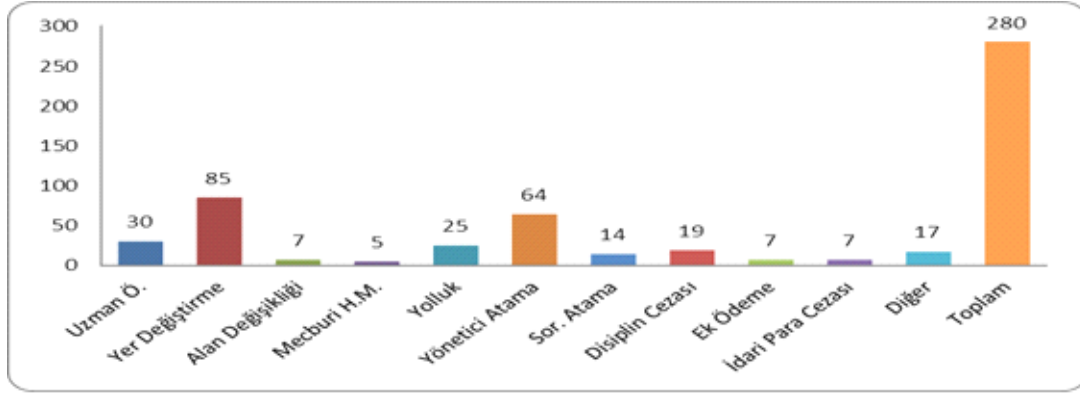
224

Şekil 7. Ceza davalarının konusuna göre dağılımı

Şekil 7 incelendiğinde, karara varılan 17 ceza davasının; iki tanesinin görevi kötüye kullanma olduğu, bir tanesinin kamu görevlisine hakaret davası olduğu, sekiz tanesinin verilen idari para cezasının iptali amacıyla açıldığı, dört tanesinin kamu malına zarar verme nedeniyle açıldığı, iki tanesinin de kamu mallarını çalan hırsızlar aleyhine açıldığı belirlenmiştir.

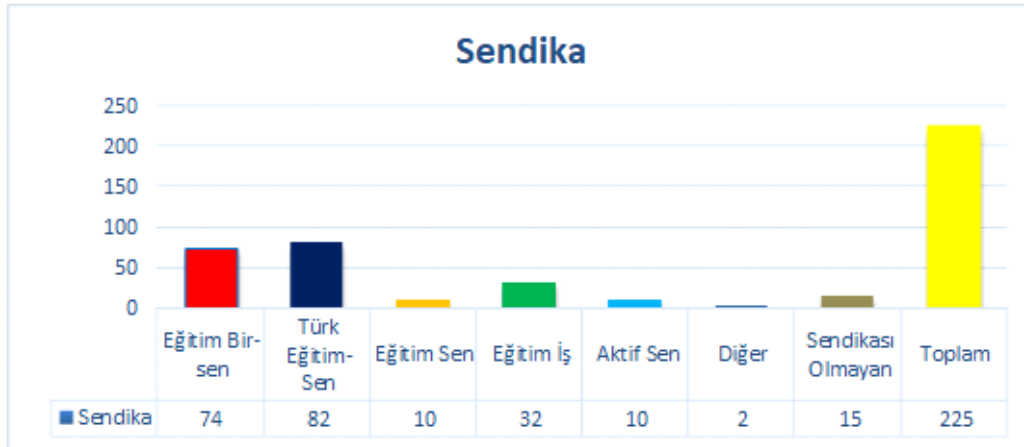
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan idari davaların konusuna göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 8'de verilmiştir.

Şekil 8. İdari davaların konusuna göre dağılımı

Şekil 8 incelendiğinde ise idari yargıda karara varılan davaların %90'a yakınının uzman öğretmenlik, yer değiştirme, yönetici atama gibi memur işlemleri ile ilgili olduğu, diğer konuların çok az sayıda kaldığı ifade edilebilir. Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan dava dosyaları incelendiğinde toplam davaların %23'ünün (96 dava) alacak davası olduğu, onu %20 (85 dava) ile yer değiştirme davalarının izlediği, üçüncü sırada ise %15 (64 dava) ile yönetici atama davalarının yer aldığı görülmüştür.

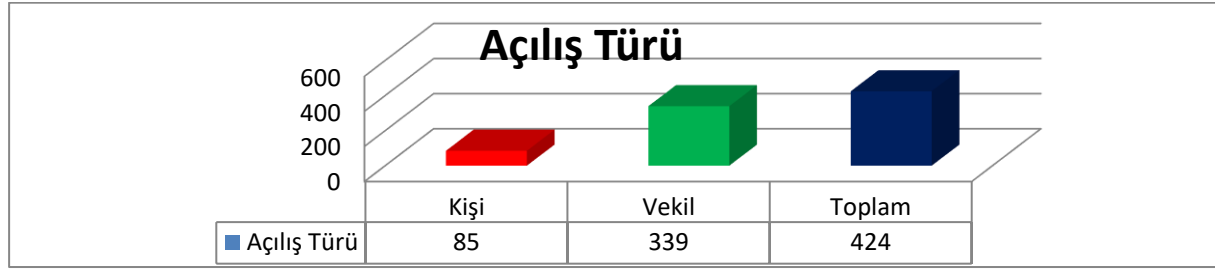
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların sendikaya göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 9'da verilmiştir.

Şekil 9. Davaların sendikalara göre dağılımı

Araştırmada sonuçlanmış olan dava dosyaları incelendiğinde toplam dava açanların 225 tanesinin sendika bilgisine ulaşılmıştır. Şekil 9 incelendiğinde göre dava açanların %38'i (82 kişi) Türk Eğitim-Sen'e, %33'ü (74 kişi) Eğitim Bir-Sen'e, %14'ü (32 kişi) Eğitim-İş'e kayıtlı bulunmaktadır. Bunların dışında %4'ü Eğitim-Sen, %4'lük kısım ise Aktif-Sen'e, %1'i ise diğer sendikalara kayıtlıdır. %6'lık kesimin ise herhangi bir sendika kaydı bulunmamaktadır. Diğer bir değerlendirmeyle dava açan şahısların %93'ü sendikalıdır. Bu sendikalar içinde yer alan Aktif-Sen, FETÖ/PDY terör örgütü ile irtibatlı ve iltisaklı olduğu ve milli güvenliğe tehdit oluşturduğu gerekçesi ile Cumhurbaşkanlığı'nın 667 sayılı KHK'sı ile kapatılmıştır (Olağanüstü Hal Kapsamında, 2016).

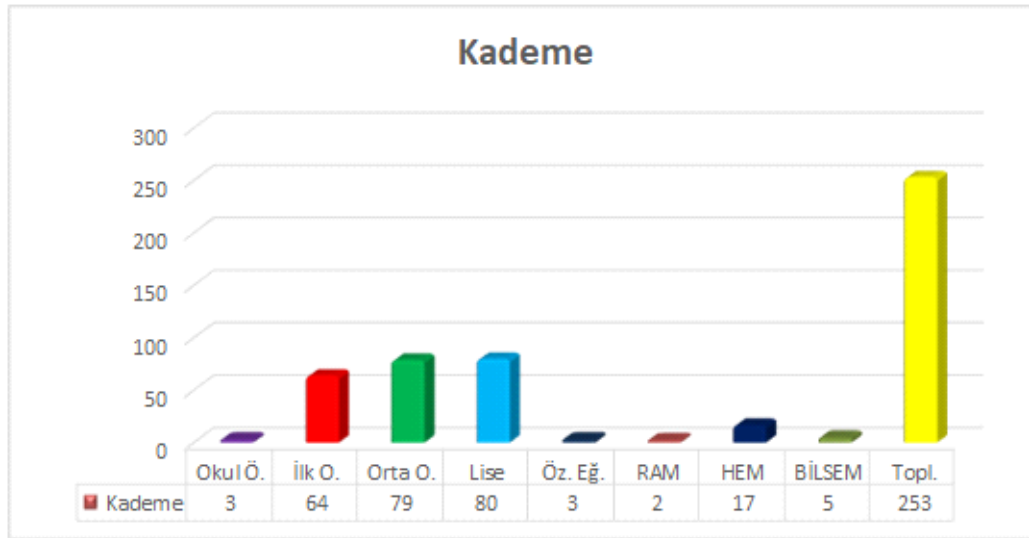
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların açılış türlerine göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 10'da verilmiştir.

Şekil 10. Davaların açılış türlerine göre dağılımı

Şekil 10 incelendiğinde, davaların %80'inin (339) vekil aracılığıyla açıldığı, %20'sinin (85) ise vekil olmadan kişi veya kurumlarca doğrudan açıldığı görülmüştür.

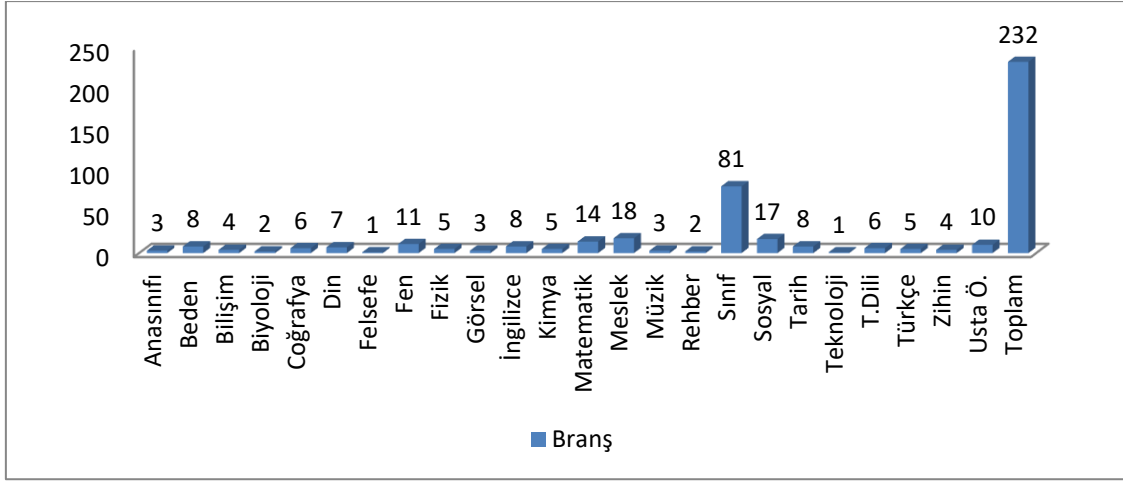
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların eğitim kademesine göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 11'de verilmiştir.

Şekil 11. Davaların eğitim kademesine göre dağılımı

Şekil 11 incelendiğinde, 424 dava dosyasının 257 tanesinin eğitimciler tarafından açıldığı görülmektedir. Eğitimcilerin taraf olduğu sonuçlanmış 257 adet dosyanın 253'ünün kademe verisine ulaşılmış, bunun sonucunda dava açanların büyük çoğunluğunun %32 (80 kişi) oranında lise eğitimcileri, %31 (79 kişi) ortaokul eğitimcileri, %25 (64 kişi) ilkokul eğitimcilerinden oluştuğu görülmüştür. Bunları %7 (17 kişi) ile Halk Eğitim Merkezi (HEM) eğitimcileri, %2 (5 kişi) ile Bilim Sanat Merkezi (BİLSEM) eğitimcileri, %1 (3 kişi) ile Özel Eğitim Merkezi eğitimcileri, %1 (2 kişi) ile Rehberlik Araştırma Merkezi (RAM) eğitimcileri, %1 (3 kişi) ile de okul öncesi eğitimcileri takip etmektedir.

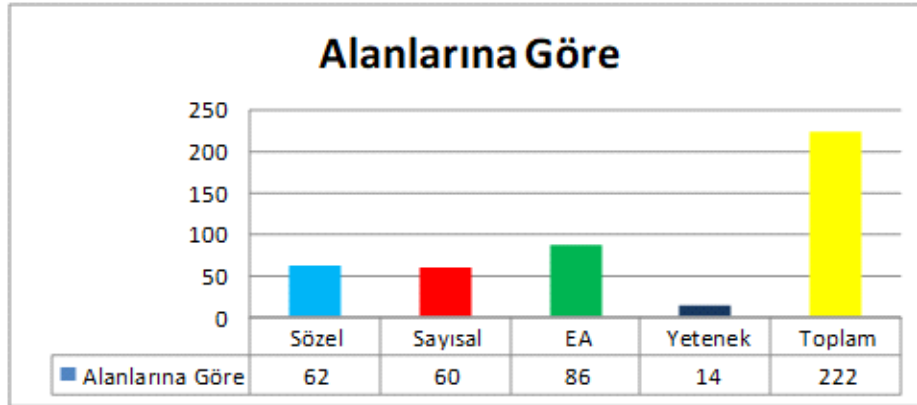
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların eğitimcilerin branş türüne göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 12'de verilmiştir.

Şekil 12. Davaların branş türlerine göre dağılımı

Tablo 12 incelendiğinde, 424 dava dosyasından 257 tanesinin öğretmenlerin açtığı davalardan oluştuğu, bunların da 232'sinin branş verisine ulaşıldığı görülmektedir. Dava açan eğitimcilerin %35'inin (81 kişi) sınıf öğretmeni olduğu, onu %8 (18 kişi) meslek öğretmenlerinin, %7 (17 kişi) ile de sosyal bilgiler öğretmenlerinin takip ettiği görülmüştür. Daha sonra ise sırasıyla %6 (14 kişi) matematik; %5 (11 kişi) fen bilgisi; %4 (10 kişi) usta öğreticiler; %3 (8 kişi) beden eğitimi, İngilizce ve tarih; %3 (7 kişi) din kültürü ve ahlak bilgisi; %3 (6 kişi) coğrafya ve Türk dili ve edebiyatı; %2 (5 kişi) fizik, kimya ve Türkçe; %2 (4 kişi) bilişim ve zihin engelliler; %1 (3 kişi) anasınıfı, görsel sanatlar ve müzik; %1 (2 kişi) biyoloji ve rehberlik; %0,5 (1 kişi) ile felsefe ve teknoloji öğretmenleri yer almaktadır.

Burdur İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların eğitimcilerin alanlarına göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 13'te verilmiştir.

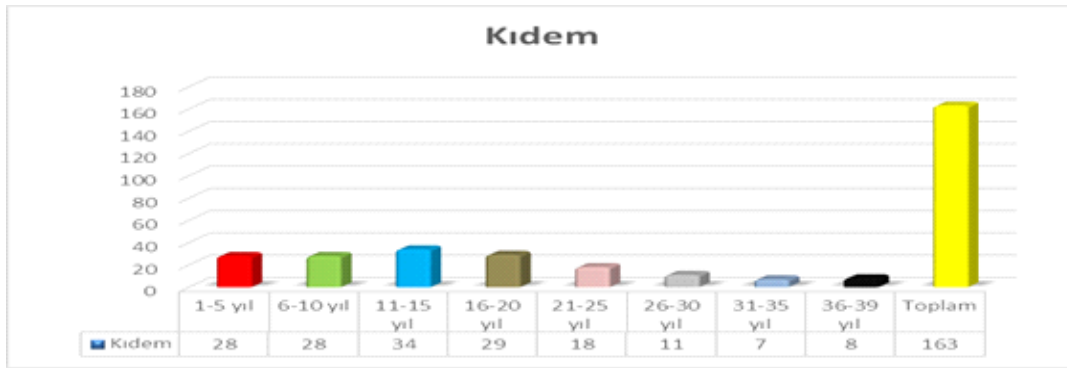

Şekil 13. Öğretmenlerin alanlarına göre dağılımı

Türk Dil Kurumu (TDK, 2019) sözlüğüne göre sayısal, sayıya dayanan konuları kapsayan; sözel ise sosyal konuları kapsayan dersler bütünüdür. Bu kavramlar esas alınarak dava açan öğretmenler alanlarına göre gruplara ayrıldığında ise eşit ağırlık (EA) alanlarındaki öğretmenlerin (Sınıf Öğretmenliği, Okul Öncesi Öğretmenliği, Rehberlik) %39 (86 kişi) ile 3 branş toplamında ilk sırada yer aldığı; sözel alanlardaki öğretmenlerin (Türkçe, Türk dili, Tarih, Sosyal bilgiler, Rehberlik, İngilizce, Felsefe, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Coğrafya, Zihin Engelliler) %29 (64 kişi) ile 10 branş toplamında onları takip ettiği; sayısal alanlardaki

öğretmenlerin (Fizik, Kimya, Biyoloji, Matematik, Bilişim, Meslek, Fen Bilgisi, Teknoloji ve Tasarım) %27 (60 kişi) ile sekiz branş toplamında üçüncü sırada yer aldığı; yetenek dersi öğretmenlerinin ise (Görsel Sanatlar, Müzik, Beden Eğitimi) %6 (14 kişi) ile dört branşta en az sayıya sahip olduğu görülmüştür. Burada usta öğreticiler herhangi bir bölüme dâhil olmadıkları veya bütün alanları da kapsadıkları düşünüldüğü için ortalamaya dâhil edilmemişlerdir. Bu nedenle 257 olan öğretmen sayısında bir azalma yaşanmış, verisine ulaşılabilen 222 öğretmen üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların eğitimcilerin kıdem yıllarına göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 14'te verilmiştir.

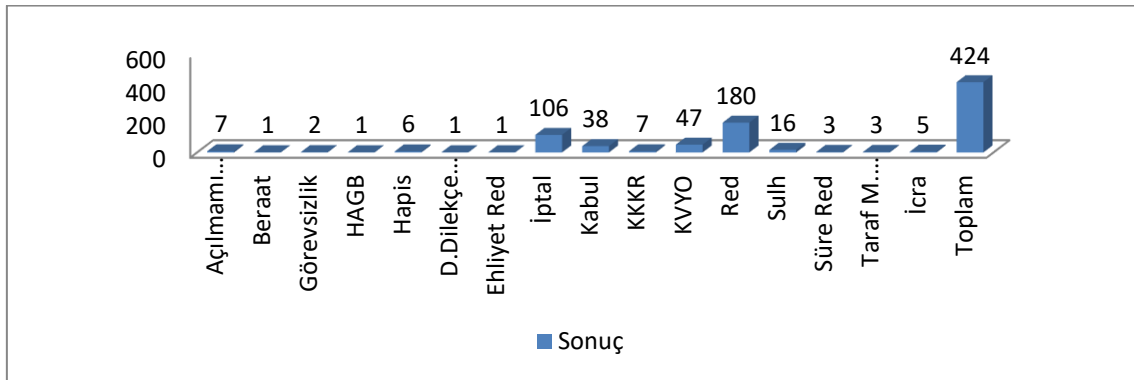

Şekil 14. Davaların eğitimcilerin kıdem yılına göre dağılımı

228

Şekil 14 incelendiğinde, 257 eğitimcinin 163 tanesinin kıdem yılı verisine ulaşıldığı görülmektedir. Dağılımın çok geniş olması nedeniyle veriler beşer yıllık gruplara ayrılmıştır. Buna göre dava açan eğitimcilerin en fazla yoğunlaştığı kıdem yılı %21 (34 kişi) ile 11-15 yıllık kıdeme sahip eğitimciler olmuştur. 1-5 yıllık kıdeme sahip olanlar, 6-10 yıllık kıdeme sahip olanlar ve 16-20 yıllık kıdeme sahip olanlar hemen hemen aynı sayıda (28, 28, 29 kişi) yer almıştır.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibarıyla sonuçlanmış olan davaların sonuç türlerine göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 15'te verilmiştir.

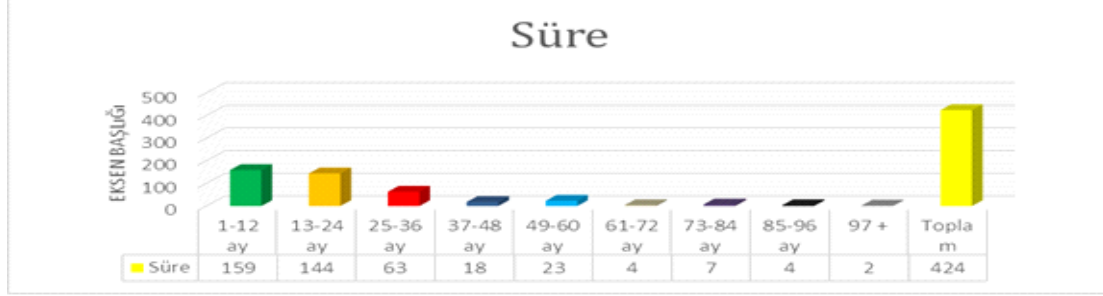

Şekil 15. Davaların sonuç türlerine göre dağılımı

Şekil 15 incelendiğinde, davaların %42'sinin (180) davanın reddi ile, %25'inin (106) ise dava konusu işlemin iptali ile sonuçlandığı görülmektedir. Bunları %11 (47) ile karar verilmesine yer olmaması (KVYO), %9 (38) ile davanın kabulü kararları izlemektedir. Verilen kararlar gözden geçirildiğinde davanın açılmamış sayılması, beraat, görevsizlik, hükmün

açıklanmasının geri bırakılması, hapis, dava dilekçesinin iptali, davanın ehliyet yönünden reddi, kısmen kabul kısmen red, sulh, davanın süre yönünden reddi, idarenin taraf mevkiinden çıkarılması ve icra takipleri ise kalan kararları oluşturmaktadır.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan davaların yargılama sürelerine göre dağılımına ilişkin veriler Tablo 16'da verilmiştir.

Şekil 16. Davaların yargılama sürelerine göre dağılımı

Şekil 16 incelendiğinde, davaların genel olarak %71 (303 dosya) oranında ilk yirmi dört ay içinde sonuçlandığı görülmüştür. En kısa davanın ceza mahkemesinin görevsizlik kararıyla sonuçlandığı ve bir ay sürmüş bir idari para cezası davası olduğu; en uzun davanın ise 2003 yılında açılıp 2018 yılında sonlanmış, davanın reddi ile sonuçlanmış ve 15 yıl bir ay sürmüş bir tazminat davası olduğu tespit edilmiştir.

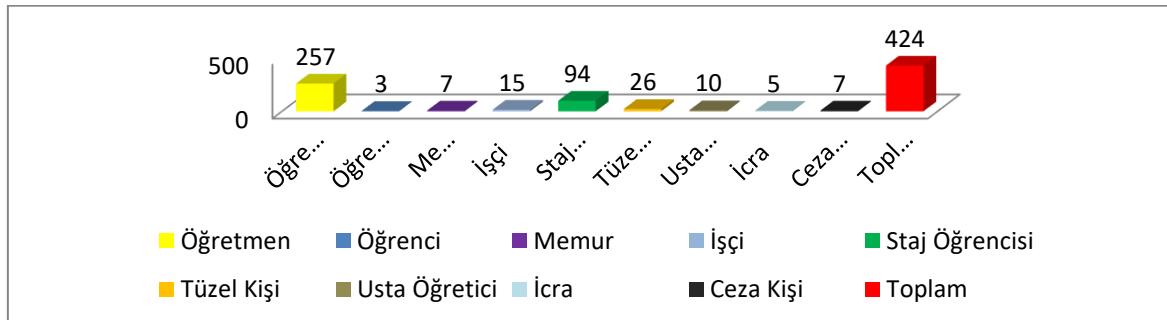
Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan davaların idarenin davadaki konumuna göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 17'de verilmiştir.

Şekil 17. Davaların idarenin konumuna göre dağılımı

Şekil 17 incelendiğinde, idarenin %97 (412) oranında davalı, %2 (7) davacı, %1 (5) de icra takipçisi konumlarında yer aldığı görülmüştür.

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde 31.12.2019 tarihi itibariyle sonuçlanmış olan davaların taraflarına göre dağılımına ilişkin veriler Şekil 18'de verilmiştir.

Şekil 18. Davaların taraflarına göre dağılımı

Şekil 18 incelendiğinde, Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde karara varılan davalardaki tarafların 257 kişiyle (%61) büyük oranda öğretmenler olduğu görülmektedir. Öğretmenleri 94 kişi ile (%22) alacak davası açan stajyer öğrenciler izlemektedir. Bunları tüzel kişiler (%6), işçiler (%3), usta öğreticiler (%2), ceza davalarındaki taraflar (%2), memurlar (%2), icra dosyası tarafları (%1) ve öğrenci velileri (%1) takip etmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nde açılmış olan dava dosyalarının tamamı incelendiğinde 572 dosyanın 2012-2016 yılları arasında düzensiz bir artış gösterdiği, 2016 yılındaki FETÖ/PDY darbe girişiminden sonra göze çarpan düzeyde bir düşüşe girdiği, 2017 yılından itibaren de her yıl belirli aralıkta artış gösterdiği, bütün yıllar baz alındığında 2019 yılında dosya sayısının en yüksek sayıya ulaştığı görülmüştür. Sonuçlanan davalar açısından veriler kontrol edildiğinde ise, 2015 yılından itibaren 2019 yılına kadar dosya sayısının giderek düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Bunun nedeni de yıllar ilerledikçe eski tarihli dava dosyalarının sonuçlanma oranındaki fazlalıktır. En yüksek dosya kapanma oranı 2015 yılı dava dosyalarında, en düşük sona erme oranı da 2019 yılında gözlemlenmiştir. 2019 yılının araştırmanın yapıldığı tarihe çok yakın olması ve dosyaların büyük bir kısmının halen devam ediyor olması, 2019 yılı dosyaların sona erme oranını oldukça düşürmüştür. Ancak 2015 yılı dosyalarında %99 sona erme oranına ulaşılmasının ve bunun araştırmanın esas alındığı en eski tarih olan "2012 yılı öncesi" dosyaları geride bırakmasının yargı kararlarının sonuca bağlanma süresiyle alakalı olduğu düşünülmektedir. Bunların dışında 2012 yılından günümüze yaklaştıkça dosyaların sona erme oranlarında genel olarak bir azalma olduğu, 2019 yılında ise bu oranın %3'e kadar düştüğü ortaya konulmuştur.

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK), 04.02.2020 tarihinde açıkladığı 2019 yılı itibariye Türkiye'nin nüfus verilerine göre Türkiye'de %50,2 erkek, %49,8 kadın yaşamaktadır (Hürriyet, 2020). Bu veriler ile Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü verileri karşılaştırıldığında, verilerin oran olarak da birbirine çok yakın olduğu, karara varılan davalardaki cinsiyet dağılımının Türkiye ortalamasına hemen hemen uyduğu sonucuna varılmıştır. Bunların haricinde de cinsiyetin dava açma açısından önemli bir değişken olmadığı, kadınların da en az erkekler kadar haklarını arama konusunda bilinç sahibi oldukları değerlendirilebilir.

Kurum aleyhine açılan veya kurumun açtığı davaların idareye olan maliyeti açısından 424 dosyadan ulaşılan 379'unun gelir gider verisi incelenmiştir. Yapılan incelemeler sırasında 2012 öncesi dava dosyalarının gelir gider verilerine ulaşılmasında güçlükler yaşanmıştır. Bunun sebebi de kurumun 2012 yılından itibaren hukuk şubesi oluşturması, bu tarihten önceki dosyaların bazılarının ilgili birimler tarafından tutulması veya hiç tutulmamasıdır. Bunun haricinde bazı dosyalarda da mahkemeler vekâlet ücreti yönünden bir karar vermemiş, dolayısıyla idare bir vekâlet ücreti kazanamadığı gibi, idarenin kasasından da bir ücret çıkmamıştır. Verilerine ulaşılan 379 dava dosyası incelendiğinde idarenin bu dosyalardan 815.298 TL gelir elde ettiği, buna karşılık idarenin kasasından ise 326.032 TL para çıktığı tespit edilmiştir. Yüzde olarak karşılaştırıldığında ise idarenin %71 oranında davalardan gelir elde

ettiği, %29 oranında ise ödeme yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Zaten idareye karşı açılan davaların 180 tanesinin “davanın reddi” kararı ile sonuçlanmasına karşın, idarenin yaptığı işlemin iptalini içeren 106 adet kararın mevcut olması da bunu doğrulamaktadır. Bir başka ifadeyle davaların kazanılma kaybedilme oranlarıyla, elde edilen gelir ve kasadan çıkan para arasında doğru bir orantı olduğu saptanmıştır.

Dava dosyalarının incelenmesi sonucu kurum aleyhine açılan veya kurumun açtığı davaların %66’sının idari dava olduğu görülmüştür. Bunun nedeni olarak Milli Eğitim Müdürlüklerinin bir kamu kurumu olması gösterilebilir. Ayrıca İl Milli Eğitim Müdürlüğü bünyesinde görev yapan öğretmenlerin de idareye karşı açmış oldukları davaların bu ortalamayı yükselttiği söylenebilir. Toplam içinde %29’luk paya sahip olan hukuk davalarının ise %77’sinin stajyer öğrenciler tarafından açıldığı görülmüştür. İdari davaların taraflardan en az birinin idare olduğu göz önüne alındığında ve araştırmanın yapıldığı Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nün de Burdur Valiliği’ne bağlı bir kamu kurumu olduğu dikkate alındığında, kurumun muhatap olduğu dava dosyalarının genel olarak idari dava dosyaları olmasının bir tesadüf olmadığı, bu durumun kamu kurumunun doğal yapısının bir yansıması olduğu değerlendirilebilir.

Türkiye ortalamasına bakıldığında 2019 yılı itibariyle en çok açılan hukuk davası türünün %16 ile veraset davası olduğu görülmüştür (Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2019, s. 149). Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nde açık ara ilk sırada yer alan alacak davalarının (%79) ise Türkiye genelinde %11 ile üçüncü sırada yer aldığı, tazminat davası açılma oranının %6, tespit davası açılma oranının ise %3’te kaldığı verilere yansımıştır (Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2019, s. 139). Burdur İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nde alacak davalarının büyük çoğunluğu stajyer öğrenciler tarafından açılmış, tazminat davaları genel olarak kamu zararına uğrayan idare tarafından ilgili öğretmenlere karşı açılmış, tespit davaları ise geçmiş yıllarda kurumda çalışıp kendisine eksik ödeme yapıldığını iddia eden üçüncü kişiler tarafından bu durumun hüküm altına alınması amacıyla açılmıştır.

İdari davalar açısından yapılan incelemede ise ilk göze çarpan husus konu çeşitliliğinin fazlalığıdır. Hukuk davalarında üç, ceza davalarında beş konu başlığı varken bu sayı idari davalarda 24’e çıkmaktadır. Bunun nedeni olarak da hem idari davaların sayısının diğer davalara göre fazla olması hem de MEB içinde önemli bir kitleyi oluşturan eğitimcilerin büyük bir oranda idari yargının görev alanına giren konularla karşı karşıya kalmasıdır. Türkiye geneli idari davaların konusuna göre dağılımı incelendiğinde %19 oranıyla memur işlemlerinin ilk sırada yer aldığı, onu %10 ile olağanüstü hal komisyonu işlemleri ve %9 ile imar işlemlerinin takip ettiği görülmüştür (Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2019, 266).

Hukuk davalarının %79’unun alacak davası, %12’sinin tazminat davası, %9’unun da tespit davası olduğu; ceza davalarının %47’sinin idari para cezasına karşı açıldığı, %24’ünün kamu malına zarar verme, %12’sinin de görevi kötüye kullanma davası olduğu; idari davalarinsa %30’unun yer değiştirme, %23’ünün yönetici atama, %11’inin uzman öğretmenlik işlemlerine karşı açıldığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle yargı türlerindeki konu

başlıklarında çeşitlilik arttıkça en fazla sayıda çıkan dava konularının oranında bir düşüş gözlemlendiği sonucuna varılabilir. Sadece üç konu başlığında davaların açıldığı hukuk davalarında 96 alacak davası %79 gibi çok büyük bir orana ulaşırken, yirmi dört farklı konu başlığında davaların açıldığı idari yargıda 85 yer değiştirme davası %30'luk bir oranda kalmaktadır. Bu da çeşitliliğin ve dava sayısı çokluğunun oranı düşürmesinin doğal bir sonucu olarak yorumlanabilir.

İdari davalar içinde yüksek oranda karşılaşılan yer değiştirme davaları incelendiğinde; rotasyon uygulaması nedeniyle yer değişikliği uygulamasına tabi olan okul yöneticilerinin yaşadığı duygusal, sosyal ve kültürel karmaşayı dikkate almadan yapılan yer değişikliği uygulamalarının başarıyı olumsuz yönde etkilediği görülmektedir (Tonbul ve Sağıroğlu, 2012). Okullardaki örgütsel ve yapısal sorunları çözmeden, diğer önemli parametrelere dokunmadan sorunun çözümünü sadece yer değişikliğinde aramanın bu uygulamadan beklenen sonucu getirmediği aşikârdır (Tonbul ve Sağıroğlu, 2012). Yer değiştirme kavramı eğitim alanında işteki bıkkınlık ve tekdüzeliğin önlenmesi için gerçekleştirilmektedir (Balcı, 2010, 120). Zorunlu yer değişikliği uygulaması ile öğretmenin bir yerleşim yerine mahkûm kalmasının önlenmesi, mesleki körleşmenin önüne geçilmesi ve çalışma barışının sağlanması amaçlanmış ancak siyasi kadrolaşma ve bazı öğretmenlerin emekliliğe sevkinin hızlandırılması gibi kaygılar uygulamada ön plana çıkmıştır (Memişoğlu, Yılmaz, İsmetoğlu ve Erbaş, 2015, 1133).

Sayıştay'ın MEB için düzenlemiş olduğu 2019 Yılı Denetim Raporu'nda, ilçe milli eğitim müdürlüğü kadrolarına liyakat ve kariyer ilkeleri doğrultusunda atama yapılmadığı, bu kadrolara objektif kurallar çerçevesinde atama yapılmamasının kamu yararı ve hizmet gereklerine aykırı olduğu vurgulanmıştır (Sayıştay, 2020). 657 sayılı DMK'nın ilgili maddelerinde idareye tanınmış olan takdir yetkisinin sınırsız olmadığı, bu duruma aykırı hareket edilmesinin kurum içi barışı ve çalışma isteğini olumsuz yönde etkilediği belirtilmiştir (Sayıştay, 2020). Atamalarda adalet ve eşitlik çerçevesinde hareket edilmesi gerektiği, hukuka aykırı atamaların iptal edilerek sonraki atamalarda yasal düzenlemeler çerçevesinde hareket edilmesi istenilmiştir (Sayıştay, 2020).

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın Temmuz 2019 verileri incelendiğinde Türkiye'de memurların sendikalaşma oranı %67 olarak belirlenmiştir (Işık ve Aşıkçı, 2019, 92). Eğitim, öğretim ve bilim hizmetlerinin yaklaşık 785 bin üye ile toplam sendikalı olan 1.7 milyon memurun %46'sını oluşturduğu, bunların içinde de Eğitim Bir-Sen'in 433 bin üye ile %55 ile ilk sırada yer aldığı belirtilmiştir (Işık ve Aşıkçı, 93). Dava açan memurlar açısından yapılan incelemede ise genel toplamdaki aksine Türk Eğitim-Sen'e kayıtlı memurların %38 ile ilk sırada yer aldığı, genel toplamda %55 orana sahip olan Eğitim Bir-Sen'e kayıtlı memurların dava açma oranının %33'te kaldığı belirlenmiştir. Herhangi bir sendikaya kaydolmayan memurların ise %7 oranında kaldığı tespit edilmiştir. Burada hareketle yetkili sendika dışında kalan sendikaya mensup olan memurların dava açma oranının toplamda %60 olduğu, yetkili sendika dışındaki memurların kendilerini daha çok hak ihlaline uğramış olarak kabul edip yargısal yollara başvurmakta öne çıktıkları söylenebilir. Diğer bir açıdan

değerlendirilecek olunursa sendikalı öğretmen sayısının yüksek oluşunun, sendikal desteğin önemini ortaya koyduğu düşünülebilir. Sendikaların grup duygusunu, eğitimcilerin kendilerine destek hissetmesini pekiştirdikleri ve yol gösterme, yönlendirme anlamında üyelerine fayda sağladıkları için önem arz ettikleri sonucuna varılabilir.

İl milli eğitim müdürlüğündeki davaların çok büyük oranda vekiller (avukat) aracılığıyla açıldığı, kişilerin kendilerini savunması için bir avukatın yardımına ihtiyaç duyduğu, il milli eğitim müdürlüğünün kendisini vekille temsil ettiğini bilen karşı tarafların bu durumun üstesinden gelmek için silahların eşitliği ilkesi doğrultusunda aynı yöntemle başvurduğu görülmüştür. Dolayısıyla kurumlara karşı dava kaybedilirse karşı vekâlet ücreti ödeneceğinin bilinci ve işin ciddiyetinin farkında olunması, ayrıca kurumun karşısında davacı ya da davalı sıfatıyla yer alanların eğitim durumu itibariyle toplumun büyük bir kısmının üstünde olması ve vekille temsilin önemini kavramış olmalarının bu durumun belirleyici unsuru olarak görülebilir.

Burdur ili geneli 2019 yılı eğitimci sayıları incelendiğinde toplam 3702 eğitimcinin görev yaptığı, bunların %35'inin (1285) lise eğitimcilerinden oluştuğu, %33'ünün (1236) ortaokul eğitimcisi, %24'ünün (870) ilkokul eğitimcisi, %8'inin (311) okul öncesi eğitimcisi olduğu görülmüştür. Bu veriler karşılaştırıldığında ilkokul, ortaokul ve lise eğitimcisi oranıyla, dava açan lise, ortaokul ve ilkokul eğitimcilerinin sayısının paralellik gösterdiği görülmüştür. En çok eğitimciyi içinde barındıran lise kademesi aynı zamanda en çok dava açan eğitim kademesi olmuştur. Bu doğrultuda, eğitimci sayısı ile bransa göre dava açma sayıları arasında paralellik olduğu söylenebilir. Ancak okul öncesi eğitimci sayısı oranı toplam eğitimci sayısının %8'ini oluşturmasına rağmen, dava açma oranında okul öncesi eğitimcilerinin %1 ile en az davanın karara varıldığı eğitim kademesi olmuştur. Okul öncesi öğretmenlerinin bu bağlamda dava açma konusunda daha çekingen davrandıkları ve bu anlamda biraz pasif kaldıkları düşünülebilir. Bunun dışında da okul öncesi öğretmenlerinin dava konularının yoğunlaştığı yer değiştirme ve yönetici ataması konularında diğer branşlara göre daha az sorun yaşadıkları değerlendirilebilir.

Dava açma sayılarının 11-15 yıllık kıdeme sahip olanlardan itibaren düzenli olarak bir inişe geçtiği söylenebilir. Yani 11-15 yıldan itibaren kıdem yılı arttıkça dava açma oranında bir düşüş gözlemlenmiştir. Bunun nedeni olarak eğitimcilerin dava konularının yoğunlaştığı yer değiştirme oranının kıdem yılı yükseldikçe düşmesi gösterilebilir. Bunun dışında 25 yıl ve sonrasında emeklilik oranının artmış olmasının, dava açan kişi sayısının düşmesi sonucunu doğurması da gayet olağandır. Demirel (2006) yaptığı çalışmada 20 yıl ve üzeri kıdeme sahip olan öğretmenlerin iş doyum düzeylerinin 19 ve altı yıllarda kıdeme sahip olanlara göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla iş doyum düzeyinin yüksek olduğu kıdemde bulunan öğretmenlerin dava açma oranının da düşük olduğu, iş doyumunu ile dava açma arasında önemli bir paralellik bulunduğu ve Demirel'in (2006) çalışmasının yapılan araştırma ile bu noktada örtüştüğü söylenebilir.

İdarelere karşı açılmış olan davaların %42 gibi büyük bir oranda davanın reddi ile sonuçlandığı, dolayısıyla davaların genel olarak idare lehine bittiği, bu sebeple idarenin yapmış olduğu iş ve işlemlerde haklı olduğunun mahkeme ilamlarıyla tescil edildiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak dava konusu işlemin iptali (106) ve davanın kabulü (32) kararlarının da azımsanmayacak oranda olduğu da dikkat çekmektedir. İdarenin kararlarının yaklaşık %35 oranında adli veya idari yargı mercilerince bozulmuş olması, idarenin bu anlamda kendisine bir çekidüzen vermesi, yapılan iş ve işlemlerin uygulama aşamasında bir kez daha gözden geçirilmesiyle bu oranın daha aşağılara çekilebileceği, bu yolla da toplumsal barışın ve kişilerin iş huzurunun artmasının sağlanabileceği değerlendirilmektedir. Davanın kabulü kararlarından altı tanesinin idarenin davacı olduğu kararlarda yer aldığı, dolayısıyla idarenin lehine olduğu görüldüğü için sayılar arasında bir farklılık ortaya çıkmıştır. Karar verilmesine yer olmadığı (KVYO) (47) ve sulh (16) kararlarının genel olarak idare ile karşı tarafın gerek dava aşamasında gerekse davadan önce anlaşması sebebiyle verildiği görülmüştür. Bu durumun artmasıyla idarenin cebinden çıkacak paranın ve dolayısıyla kamu kaybının en az indireceği düşünülmektedir. Bu konuyla alakalı olarak gerek idarelerin iş yükünü azaltmak gerekse taraflar arasındaki iletişimsizliği önlemek amacıyla Adalet Bakanlığı bazı iş davalarında ve ticari davalarda arabuluculuk sistemini devreye sokmuştur (Yeşilirmak, Kekeç ve Bulur, 2019, 28). Bu sayede hem toplumsal barışın tesisine yardımcı olunacak hem de idarelerin üzerindeki iş yükü azaltılacaktır. Bu iş yükünün içine mali külfetlerin de katılması mümkündür. Tarafların arabuluculuk sayesinde mahkemelere gitmeden sorunu çözmeleri halinde hem maddi yönden hem de manevi yönden kamunun rahat bir nefes almasının mümkün olacağı değerlendirilmektedir. Bunun için hem arabuluculuk sisteminin diğer davaları da içerecek şekilde genişlemesi hem de idarelerin ve vatandaşların bu konuda bilgilendirilerek sistemin sağlıklı bir şekilde işleminin sağlanması gerektiği düşünülmektedir.

Araştırmadaki davaların genel olarak idari dava olduğu göz önüne alındığında 2019 yılında Türkiye’de karara varılan idari davaların %44,7’sinin red, %26’sının iptal ve %11’inin ilk inceleme üzerine dilekçe red kararıyla sonuçlandığı görülmüştür (Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2019, 260). Yapılan araştırmada da davaların %42’nin red, %25’inin iptal ve %11’inin karar verilmesine yer olmama ile sonuçlandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, yapılan araştırma ile Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü’nün verilerinin neredeyse birebir uyduğu ve çalışmayı desteklediği ortaya çıkarılmıştır.

Yapılan araştırmada davaların çok büyük oranda (%71) ilk iki yıl içinde bittiği görülmüştür. Ancak Türkiye ortalamasına bakıldığında bu oranın ortalamanın hayli üzerinde seyrettiği belirlenmiştir. Türk yargı sisteminin oldukça yavaş işlediği ve bunun hem adli hem de idari yargı için ciddi bir sorun oluşturduğu, sorunun çözümü için Avrupa modellerine bakılması gerektiği uzmanlarca önerilmiştir (Taşkın, 2007). Dava sürelerinin uzamasının dinamik ve adaletli bir yargılama yapılmasını etkileyeceği açıktır (Taşkın, 2007). Uzayan yargılama sürelerinin hem ülkelere hem de vatandaşlara emek ve zaman kaybı yaşattığı, aynı zamanda isabetli ve etkin kararların verilmesinin önüne geçtiği açıktır (Gün, 2018, 159).

Sürüncemede kalan işlerin bireyde gerginlik oluşturacağı, bu durumun eğitimcilerde verimsizliğin yanında psikolojik ve fizyolojik sorunlar da doğurabileceği, sonuç olarak da okulu dolayısıyla da öğrencileri ve tüm paydaşları olumsuz etkileyebileceği söylenebilir. Kırtasiyeciliğin önlenmesi ve usul ekonomisine uygun hareket edilmesiyle bu sorunlar giderilebilecek, böylece emek ve zaman tasarrufu sağlanacaktır (Yılmaz, 2008).

Yapılacak yeni araştırmalarda, diğer illerde nasıl olduğu araştırılıp savunma konumunda olduğu illerde pasif bir yaklaşım izlemesinin ve davaların artışının nedenleri üzerinde derinlemesine araştırılabilir. Davaların avukatlar aracılığıyla açılmasının nedeninin, kişilerin adliyelerden çekindikleri için mi yoksa işi uzmanına teslim etmek için mi olduğu belirlenmeye çalışılabilir. Ayrıca, dava açma oranları düşük ve yüksek olan branşlar ve kıdemler incelenebilir. Diğer bakanlıklardaki kurumlarda ve Milli eğitim il müdürlüklerinde benzer araştırmalar yapıp davalar konu, içerik ve sürelerinin uzunluğu gibi farklılıklar yönünden karşılaştırılabilir. Kanun yapıcılar tarafından stajyer öğrenciler, uzman öğretmenlik, yer değiştirme gibi konularda gerekli düzenlemeler yapılabilir.

Kaynakça

- Akçetin, N. (2013). Emmanuel Levians için adalet nedir? *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 267-280.
- Aral, V. (2012). *Hukuk felsefesinin temel sorunları*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Aydınoşafak (2014). *Öğretmenin atama isyanı*. <http://www.aydinosafak.com/ogretmenin-atama-isyani-h7.htm> sayfasından erişilmiştir.
- Aydoğan, Y. E. (2014). *Kamu örgütlerindeki sık hareketlilik, rotasyon ve mobilite uygulamalarının iş tatmin düzeyine etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Ankara.
- Balcı, A. (2010). *Açıklamalı eğitim yönetimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Beugre, C. D. & Robert, A. B. (2001). Perceptions of systemic justice: the effects of distributive, procedural and Interactional justice. *Journal of Applied Social Psychology*, 31(2), 324-339.
- Boran, B. (2016). *Türkiye ve sosyalizm sorunları*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative search method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Cnnturk (2018). *İlk sınav yapıldı, 11 yıldır sınav yok*. <https://www.cnnturk.com/turkiye/ilk-sinav-yapildi-11-yildir-sinav-yok> sayfasından erişilmiştir.
- Çetin-Atasoy, D. (2019). *İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin iş yaşamındaki yalnızlık düzeyleri ile örgütsel adalet algıları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Çetin, S. (2019). *Ortaokul öğretmenlerinin örgütsel adalet algı düzeyleri ile örgütsel mutluluk düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Demirel, F. (2006). *Sınıf öğretmenlerinin iş doyum düzeyleri Denizli ili örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Gün, M. (2018). *Türkiye'nin orta demokrasi sorunları ve çözüm yolu*. İstanbul: Gün Yayınları.
- Güneş, A. (2019). *Öğretmenlerin örgütsel adalet algıları, örgütsel sessizlik düzeyleri ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Güriz, A. (2003). *Hukuk başlangıcı*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hareket, E. (2018). *Eğitim Hukuku bağlamında çocuk hakları eğitimi: Bir eylem araştırması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Hürriyet (2010). *Öğretmenlerin isyanı büyüyor*. . <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ogretmenlerin-isyani-buyuyor-15272659>
- Hürriyet (2020). *Son dakika: TÜİK tarafından Türkiye nüfusu açıklandı! İşte nüfus artış hızı*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-tuik-tarafindan-turkiye-nufusu-aciklandi-iste-nufus-artis-hizi-41437920>
- Işık, E. ve Aşıkçı, E. (2019). *Türkiye'deki memurların yüzde 66,79'u sendikalı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/memurlarin-yuzde-66-79usendikali/1524713>
- Kamudanhaber (2014). *Uzman öğretmenlik mağduriyeti ne zaman giderilecek?*. <http://www.kamuhabermerkezi.com/uzman-ogretmenlik-magduriyeti-ne-zaman-giderilecek-2453h.htm>.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.

- Kasapoğlu, S. (2015). *İlköğretim okulu öğretmenlerinin işe yabancılaşma düzeyleri ile örgütsel adalet algıları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.
- Lambert, E. (2003). The impact of organizational justice on correctional staff. *Journal of Criminal Justice*, 31(2), 155-168.
- Lerner, M. J. (1977). The justice motive: some hypotheses as to its origins and forms. *Journal of Personality*, (45)1, 1-52.
- Memişoğlu, S. P., Yılmaz, D., İsmetoğlu, M. ve Erbaş, H. (2015). Öğretmenlerin zorunlu yer değiştirmesi uygulamasına yönelik lise öğretmenlerinin görüşleri. *Turkish Studies*, 10, 1121-1144.
- Memurlar.net (2019). *Öğretmenlerin kuralları yer değiştirmeleri adil bir şekilde yapılmalı!*. <https://www.memurlar.net/haber/824041/ogretmenlerin-kuralli-yer-degistirmeleri-adil-bir-sekilde-yapilmali.html>
- Murat, H. (2016). *Temel eğitim kurumlarındaki yönetici yer değişikliği uygulamasına ilişkin yönetici görüşleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Onural, H. (2005). Üst düzey yöneticilerin eğitim yönetimi alanındaki yeterlik sorunu ve nedenleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 11(41),69-85.
- Özcan, E. (2014). *Öğretmenlerin örgütsel adalet algıları ile örgütsel sinizm tutumları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Özdevecioğlu, M. (2003). Algılanan örgütsel adaletin bireylerarası saldırgan davranışlar üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21, 77-96.
- Potuk, A. (2017). *Mobbing davranışı, örgütsel adalet ve örgütsel sessizlik algıları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Sayıştay Başkanlığı (2020). MEB 2019 Yılı Sayıştay Denetim Raporu. https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2019/Genel_B%C3%BCt%C3%A7e_Kapsam%C4%B1ndaki_%20Kamu_%C4%B0dareleri/MILLI%20EGITIM%20BAKANLIGI.pdf
- Taşkın, S. C. (2007). İdari yargının güncel sorunları ve yargı kararlarının uygulanması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 71, 300-338.
- Tonbul, Y. ve Sağıroğlu, S. (2012). Okul müdürlerinin yer değiştirme uygulamasına ilişkin bir araştırma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 18(2), 313-339.
- T.C. Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü. (2019). *Adli istatistikler* <http://www.adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/adli-istatistikler-2019-kitab12062020095712>
- Yeşilirmak, A., Kekeç, E. K. ve Bulur, A. (2019). *Temel arabuluculuk eğitimi katılımcı kitabı*. Ankara: Arcs Matbaacılık.
- Yılmaz, E. (2005). *Hukuk sözlüğü*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Yılmaz, E. (2008). Usul ekonomisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(1), 243-274.

Yılmaz, K., Altinkurt, Y., Karaköse, T., ve Erol, E. (2012). Okul Yöneticilerine Uygulanan Zorunlu Yer Değiştirme Uygulaması Hakkında Okul Yöneticilerinin ve Öğretmenlerin Görüşleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*. 3(3), 65-83.

Yozgat, C. (2019). Öğretmenlerin örgütsel adalet algılarının örgütsel bağlılığa ve iş doyumuna ilişkin etkisinin incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 28.07.2022 Kabul/Accepted: 15.12.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 239-256.

OKUL MÜDÜRLERİNİN ÖRGÜTSEL STRES KAYNAKLARI

Haydar İLBASANⁱ

Öz

Stres insanların davranışlarını, iş yaşantılarını ve başkalarıyla olan ilişkilerini etkileyen bir kavramdır. Zamanın çoğunu iş ortamında geçiren insanlar da görevlerini gerçekleştirirken örgütsel strese maruz kalmaktadır. Bu araştırmanın amacı Kırıkkale’de görev yapan okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarının belirlenmesidir. Araştırma 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Kırıkkale ili ve ilçelerinde resmi ve özel eğitim kurumlarında görev yapan 46 okul müdürünün katılımı ile yürütülmüştür. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarının belirlenmesi amacıyla Ertürk (1993) tarafından geliştirilen “Stres Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek ile elde edilen verilerin analizinde ise frekans ve yüzde değerleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, okul müdürlerinin yönetici kaynaklı stres kaynaklarından birinin yönetimde gerekli tedbirlerin zamanında alınmaması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İş ile ilgili stres kaynaklarına ilişkin karar verme yetersizliği, karara katılmama ve bürokratik iş yükü gibi nedenlerden dolayı okul müdürlerinin stres yaşadıkları belirlenmiştir. Örgütsel rol sebebiyle yaşanan stresin ise karar verme için yeterli yetkiye sahip olunmaması, yetki-sorumluluk dengesizliği ve görev tanımı belirsizliği kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Kariyer geliştirme koşulları bakımından ise stresin ödüllendirme, çalışanlar ve atama-yer değişikliğinde objektif kriterlerin olmaması kaynaklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca örgüt yapısından kaynaklanan stresin nedenlerinin ise en çok görev yeri ve süresi ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Örgüt içi ve örgüte dışarıdan yapılan müdahale nedeniyle yaşanan stresin de siyasal baskı, aşırı disiplin ve baskıcı tutum vb. faktörlerden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Stres, Örgütsel Stres, Okul müdürleri, Stres Ölçeği.

Organizational Stress Sources of the School Principals

Abstract

Stress is a term that affects people’s behaviours, work lives, and relationships with others. People spending most of their time in the workplace environment are also exposed to the organizational stress while working. The aim of this research is to determine the organizational stress sources of the school principals working in Kırıkkale. The research was carried out with the participation of 46 school principals working in public and private schools in Kırıkkale and its districts in 2021-2022 academic year. With the purpose of determining the organizational stress sources of the school principals, “Stress Scale” developed by Ertürk (1993) was used. Frequency and percentage values were determined in the analysis of the data obtained from the scale. According to the results, it was concluded that one of the stress sources of the school principals caused by administrators is the failure to take the necessary measures in the management in time. It was determined that they have stress because of the reasons such as inability to make a decision, and bureaucratic workload. It was found out that stress caused by organizational role is due to the lack of the sufficient authority to make a decision, imbalance between authority and responsibility and job definition ambiguity. It was concluded that in terms of career development, stress is caused by rewarding, personnel and the lack of objective criteria in assignment and relocation. Moreover, it was determined that the reasons of stress caused by organization structure

ⁱ Okul Müdürü, Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: haydarilbasan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9402-1819.

are mostly related to the duty place and term. It was identified that stress caused by the organization itself and external interventions to the organization are because of the factors such as political repression, excessive discipline and oppressive attitude, etc.

Keywords: Stress, Organizational Stress, Principals, Stress Scale.

Structured Abstract

Findings on Organizational Stress Sources of School Principals

This study was carried out to determine the organizational stress sources of school principals working in Kırıkkale province. For this purpose, the stress scale was applied to 46 school principals with convenience sampling method.

According to the findings obtained in the research; When the findings about the organizational stress sources of the school principals are examined, it is seen that the stress sources of the administrators stem from their inability to criticize the administrative practices. It is also seen that the managers have organizational stress due to the lack of professional self-development opportunities in the country and abroad. However, it is seen that managers do not have a source of stress due to not being able to take the necessary measures to improve management in time. Again, it is seen that managers are exposed to organizational stress due to the excessive workload. However, it is also seen that managers are exposed to organizational stress due to their excessive sense of financial responsibility. It is seen that school principals are exposed to intense stress due to the imbalance of authority and responsibility, and the ambiguity of job description. It is seen that school principals have stress due to the necessity of working with insufficiently trained personnel and are exposed to stress due to insufficient salary and financial conditions. It is seen that school principals are exposed to organizational stress due to working in an unsafe environment. Another factor that stresses school principals is that there are external interventions in the organization and it has been observed that administrators are exposed to organizational stress stemming from political pressures.

240

Results

According to the findings obtained in this study, which aimed to determine the organizational stress sources of school principals;

It was concluded that the stress source caused by the administrators of school principals arise from not taking timely precautions to improve management, not taking risks, not paying attention to the work done, family problems affecting business life, moving to home problems at work, not being able to spend enough time for family and social life, not supporting their professional development in the country and abroad.

This situation can be interpreted as one of the sources of stress of school principals is that the necessary measures are not taken in time in the administration.

It is determined that the stress sources of school principals arising from work-related conditions are the necessity of completing a job within a certain time, the lack of sufficient tools and equipment, excessive financial responsibility, inability to make decisions, inability to participate in the decision, bureaucratic workload and excess workload.

In this context, it can be interpreted that school principals have stress due to work-related conditions.

The reasons for the stress resulting from the conclusions reached regarding the stress sources arising from the organizational role of the school principals are the authority-responsibility imbalance, the ambiguity of the job description, the lack of sufficient authority to make decisions and avoiding taking responsibility.

Giriş

1.1. Problem Durumu

İnsanlar zamanının çoğunu iş yerlerinde geçirirler. Bu nedenle iş ile birey davranışları arasında ilişki olduğu söylenebilir. Amaçlanan bir yaşam sağlamak için yapılan işler, kişinin mücadelesinde fazladan bir sıkıntıya, strese veya birçok fiziksel veya psikolojik probleme neden olabilir (Maraşlı, 2005).

Stres Latin kökenli “*estrictia*” kelimesinden gelmektedir (Ertekin,1993).Stres bireyler üzerinde etki yapan ve onların davranışlarını, iş verimini, başka insanlarla ilişkilerini etkileyen bir kavramdır (Eren, 2010). Johnstone (1989, s. 4) stresi vücuda yüklenen herhangi bir özel olamayan isteme karşı, vücudun tepkisi olarak tanımlamaktadır (akt. Güçlü, 2001). Stres, en genel anlamıyla bireyin rahatını ve huzurunu bozan ve ele alınan olaylara gösterilen belirgin olmayan fizyolojik ve psikolojik tepkilerdir (Ertekin, 1993). Baltaş (2007) stres kelimesini organizmanın dengesinin bozulması durumu ve organizmanın dengesini bozabilecek durumların tamamı şeklinde iki anlamda kullanıldığını belirtmektedir.

Modern toplumun hastalığı olan stres, hayatın bir parçasıdır. Günümüzde çoğu insan, farkına varmadığı halde yoğun bir strese sahiptir (Güçlü, 2001). İnsanlar, belli amaçları ve kendisinden beklenen rolleri gerçekleştirmek için zamanının çoğunu iş ortamında geçirmektedir. Bu durum “örgütsel stres” kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle stresi toplumsal ve örgütsel yaşamın bir geçiği kabul etmek ve stresle başa çıkmak gerekir (Pehlivan, 1993). Schultz ve Schultz (1994) Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan Ulusal Mesleki Güvenlik ve Sağlık Enstitüsü (The Safety and Health NIOSH) tarafından yapılan bir araştırmada, stresin meslek gruplarına göre farklılık gösterdiğini belirtmektedir (Akt. Şimşek, 2005). Stres ve örgütsel stres konularında çeşitli araştırmalar yapılmıştır (Balcı, 2000; Baltaş ve Baltaş, 2012; Ertekin, 1993; Aytaç, 2009). Bridge, (2004) yapılan araştırmalarda duygularını iyi yönetebilen insanların daha başarılı olduğu belirtmektedir (akt. Akpınar, 2005). Okul müdürlerinin duygularıyla baş edebilme ve duygularını yönetmedeki başarıları, onların daha başarılı olmalarını sağlamaktadır (Gözütok, 2006). Stres bireyin kendisinden kaynaklanabildiği gibi çalıştığı örgütten ve yönetimden de kaynaklanabilir (Aytaç 2002). Örgüt büyüklüğü, hiyerarşik yapısı, örgütteki kaos ortamı örgütsel öğelerden kaynaklanan streslerden bazılarıdır (Akat, Budak ve Budak 1999). İşgörenlerin stres eğilimleri A Tipi, B Tipi ve Karma Tip Kişilik özellikleri olmak üzere üç farklı tipte açıklanabilir (Pehlivan, 2000).

A tipi davranış özellikleri genellikle acele konuşmak, diğer insanlar konuşurken acele etmek, hızlı yemek, aşırı etkinlikle dolu bir programa sahip olmak, zamanı boşa harcamaktan nefret etmek, birçok şeyi bir arada yapmaya çalışmak, hobilere çok az zaman ayırmaktır. Örgütlerin çoğu A tipi davranışlar gösteren kişileri benimsemekte ve kendi müdürlerinden A tipi davranış modellerini uygulamalarını beklemektedir. Bu nedenle de örgüt çalışanları, bu özellikleri göstermeye çalışmaktadır (Pehlivan, 2000).

B tipi davranış özelliği gösteren bireyler, katı kuralları sevmezler. Zamanı sorun etmezler, rahat ve sabırlıdırlar. Başarı olmazsa olmazları değildir. Zor sinirlenir ve zor tepki verirler. Yaptıkları işten zevk alırlar. İşleriyle ilgili rahatlıkları onlara suçluluk duygusu vermez, sakindirler. Oldukça açık ve rahattırlar. Zamanla sorunları yoktur. Başkaları ile yarışa girmekten kaçınırlar. Konuşmaları sakindir. B tipi birey kendisinden ve çevresinden emin bir tiptir (Pehlivan, 2000).

Örgütlerde çalışan bireyler, A ve B tipinin her iki özelliğini de taşıyabilirler. Bu tip bireylere karma tip denmektedir. Karma tip bireylerde bireyin hangi tipin özelliklerine daha yakın davranışlar sergilediği önemlidir. Amaç, işgörenlerin kendisine zarar vermeden, işle ve iş ortamındaki diğer insanlarla barışık bir biçimde çalışmasını sağlamaktır (Pehlivan, 2000).

Milli Eğitim Bakanlığı'nın İlköğretim Kurumları Yönetmeliği'ne göre İlköğretim Okulu, demokratik eğitim-öğretim ortamında diğer çalışanlarla birlikte müdür tarafından yönetilmektedir. Okul müdürü; ders okutmanın yanında kanun, tüzük, yönetmelik, yönerge, program ve emirlere uygun olarak görevlerini yürütmeye, okulu düzene koymaya ve denetlemeye yetkilidir. Müdürün, okulun amaçlarına uygun olarak yönetilmesinden, değerlendirilmesinden ve geliştirmesinden sorumlu olduğunu belirtmektedir (MEB, 2003).

Okul müdürlerinin görevleri arasında okul liderliği ve eğitim öncülüğünün yanında gelişen teknolojiye ve yeniliğe ayak uydurmaları, okulunda çalışanları motive etmeleri ve bunların yanında e-okul, teftis, mebbis, taşınır işlemleri, yoğun bürokrasi görevleri bulunmaktadır. Zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılmasıyla birlikte okulların isim ve görevlerinde değişiklikler yapılmıştır (MEB, 2012). Okul Müdürlerinin sürekli olarak atama ve yer değiştirme yönetmelikleri değişmektedir. Yukarıda belirtilen durumlar okul müdürlerini stres altına sokmaktadır. Çalıştıkları ortamdan memnun olmayan, aşırı iş yükü ve sürekli değişimden başını alamayan okul müdürlerinin örgütsel stres altında oldukları bilinmektedir (Ertekin,1993). Ülkemizde örgütsel stres konularında birçok araştırma yapılmıştır (Akgündüz, 2006; Yılmaz ve Ekici, 2006; Soysal, 2009). Fakat eğitim kurumlarında görev yapan okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları bölgelere ya da şehirlere göre farklılık gösterebilmektedir. Alanyazında okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarına ilişkin çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir (Karadere, 2022; Yılmaz ve Murat, 2008). Kırıkkale ilinde görev yapan okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarına ilişkin ise herhangi bir çalışma bulunamamıştır. Araştırmanın, üst yönetim kademesinde bulunan okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarının belirlenip sorunlara daha gerçekçi çözümler üretilmesine olanak sağlaması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Kırıkkale ilinde görev yapan okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında, okul müdürlerinin stres kaynaklarının neler olduğu çeşitli değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Ayrıca bu konudaki akademik alanyazına da katkı sağlanabilir. Araştırma kapsamında şu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır:

1. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında yöneticilerden kaynaklananlar nelerdir?
2. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında iş ile ilgili koşullardan kaynaklananlar nelerdir?
3. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgütsel rol sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?
4. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında kariyer geliştirme koşullarından kaynaklananlar nelerdir?
5. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüt yapısı ve ilkimi nedeniyle kaynaklananlar nelerdir?
6. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?
7. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?

1.3.Araştırmanın Önemi

Stres çalışma hayatını doğrudan etkileyen ve insanların başarılarını kısıtlayan bir faktördür. Bu çalışma Kırıkkale ili resmi ve özel eğitim kurumlarında görev yapan okul müdürlerin stres düzeylerinin belirlenmesi, stresin önlenmesi açısından önem taşımaktadır. Stresle başa çıkma ile ilgili çalışmaların var olduğu ülkemizde, bilimsel verilere dayalı bu çalışmanın MEB'in çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.4. Sayıtlılar

Araştırmada,

- Kullanılan ölçme araçları okul müdürlerinin örgütsel stres düzeylerini belirlemede yeterli olduğu,
- Çalışmaya katılan okul müdürlerinin ölçekte yer alan soruları samimi ve içten cevapladıkları varsayılmaktadır.

1.5. Sınırlılıklar

Bu araştırma,

- Kırıkkale ilinde resmi ve özel eğitim kurumlarında görev yapan okul müdürleri ile,
- Okul müdürlerinin stres ölçeğine verdikleri cevaplar ile,
- 2021–2022 öğretim yılı ile sınırlıdır.

2.Yöntem

2.1. Araştırma Deseni

Araştırma, tarama modelinin kullanıldığı betimsel bir araştırmadır. Tarama modeli ile araştırma konusu ile var olan bir durumun fotoğrafını çekerek bir betimleme yapmak için yapılmış bir araştırmadır (Büyüköztürk, vd. 2011).

Fraenkel ve Wallen (2006) tarama modeli araştırmalarda ihtiyaç duyulan verileri toplama sürecinin, veri kaynakları olan kişilere yöneltilen sorulara verilen cevaplarla sınırlı olduğunu belirtmektedir (Akt. Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2011). Araştırmada Kırıkkale ilinde çalışan okul müdürlerinin stres kaynaklarının dağılımına ilişkin veriler var olduğu şekliyle belirlenmeye çalışılmaktadır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Kırıkkale ili ve ilçeleri resmi ve özel eğitim kurumlarında görev yapan okul müdürleri oluşturmaktadır. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarını belirleyebilmek amacıyla ölçek seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan uygun örnekleme yöntemi kullanılarak 46 okul müdürüne uygulanmıştır.

2.3. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında Ertekin (1993) tarafından geliştirilen, müdürlerin karşılaşabilecekleri yönetsel stresin kaynaklarına ilişkin likert tipi 42 maddeden oluşan Stres Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek; yönetici kaynaklı stres kaynakları, iş ile ilgili koşullardan kaynaklanan stres kaynakları, örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynakları, kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynakları, örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklanan stres kaynakları, örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklanan stres kaynakları ve örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle kaynaklanan stres kaynakları olmak üzere 7 boyuttan ve toplam 42 sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin kullanılması için araştırmacı ile iletişime geçilerek gerekli izin alınmıştır. Her maddenin karşısında likert tipi beş ölçekli bir cevap skalası bulunmaktadır. Maddeler (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım (4) Katılıyorum (5) Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilmiştir. Anket soruları tamamlandığında 1 ile 5 arasında puan elde edilmektedir. Hazırlanan ölçek formu Kırıkkale ilinde görev yapan tüm okul müdürlerine gönderilerek dijital platformda cevaplanması ve her katılımcıdan yalnızca bir defa anketi doldurmaları istenmiştir. Ölçeği eksiksiz olarak cevaplayan Kırıkkale ilinde görev yapan 46 okul müdürünün cevapları dikkate alınmıştır.

2.4. Geçerlilik ve Güvenirlilik

Ertekin (1993) tarafından geliştirilen ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliğinin sağlanması için ölçekte yer alan maddelerin anlaşılabilirliğinin, kelimelerin güncelliğinin ve uygun kelime kullanılıp kullanılmadığının anlaşılması için ölçek ilk olarak araştırmacı tarafından incelenmiştir. Daha sonra uzman görüşüne sunulmuş ve ayrıca ölçek iki Türkçe öğretmene

de incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında elde edilen veriler araştırmacının analizinden sonra konu alanı uzman tarafından da analiz edilerek ulaşılan sonuçların tutarlılığı sağlanmıştır.

Güvenirlilik; test, anket veya ölçeğin güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Alpha (α) değeri maddelere ilişkin puanların toplam test puanıyla tutarlılığını ifade eder (Büyüköztürk, 2014). Cronbach Alpha değerine göre ölçeğin güvenirliliği ve iç tutarlılığı şu şekilde değerlendirilir (Uzunsakal ve Yıldız, 2018, ss. 14-28):

$\alpha < 0.40$ ise güvenilir değil

$0.40 \leq \alpha < 0.60$ ise düşük güvenirlilik

$0.60 \leq \alpha < 0.80$ ise yeterli güvenirlilik

$0.80 \leq \alpha < 1$ ise yüksek güvenirlilik

Stres ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin Cronbach's Alpha güvenirlilik kat sayıları Tablo 2.4.1'de gösterilmiştir.

Tablo 2.4.1. Stres ölçeğinin alt boyutlarının Cronbach's Alpha güvenirlilik katsayıları	
Alt Boyutlar	Cronbach Alpha
Yönetici Kaynaklı Stres Kaynakları	,84
İş ile İlgili Koşullardan Kaynaklanan Stres Kaynakları	,79
Örgütsel Rol Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları	,56
Kariyer Geliştirme Koşullarından Kaynaklanan Stres Kaynakları	,70
Örgüt Yapısı ve İklimi Nedeniyle Kaynaklanan Stres Kaynakları	,73
Örgüt İçi İlişkiler Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları	,81
Örgüte Dışarıdan Yapılan Müdahale Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları	,57

Tablo 2.4.1 incelendiğinde stres ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayılarının 0.56 – 0.84 arasında değiştiği görülmektedir. “Örgütsel Rol Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının 0.56 ile, “Örgüte Dışarıdan Yapılan Müdahale Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun ise Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının 0.57 ile düşük güvenirlilikte olduğu tespit edilmiştir. Bu iki alt boyuta ait güvenirlilik katsayılarının alan yazında kabul gören 0.70 Cronbach Alpha katsayısının altında olduğu saptanmıştır.

“Yönetici Kaynaklı Stres Kaynakları” alt boyutunun ise Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının 0.84 ile, “Örgüt İçi İlişkiler Sebebiyle Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun ise Cronbach Alpha güvenirlilik kat sayısının 0.81 ile yüksek güvenirlilikte olduğu belirlenmiştir. “ İş ile İlgili Koşullardan Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının 0.79 ile, “Kariyer Geliştirme Koşullarından Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısının 0.70

ile, “Örgüt Yapısı ve İklimi Nedeniyle Kaynaklanan Stres Kaynakları” alt boyutunun ise Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısının 0.73 ile yeterli güvenilirlikte olduğu saptanmıştır. Ölçeğe ilişkin 5 alt boyutun alan yazında kabul gören 0.70 Cronbach Alpha katsayısının üzerinde olduğu belirlenmiştir.

2.5. Verilerin Analizi

Ertekin (1993) tarafından geliştirilen “Stres Ölçeği” ile yapılan anket sonuçlarından elde edilen veriler SPSS 24.0 paket programına yüklenerek araştırma amaçları için çeşitli istatistiksel analizler yapılmıştır. 46 maddeden oluşan ölçekte yer alan her maddenin frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır.

3. Bulgular

3.1. Okul Müdürlerinin Örgütsel Stres Kaynaklarına İlişkin Bulgular

3.1.1. Okul müdürlerinin yönetici kaynaklı stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada ilk olarak “Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında yöneticilerden kaynaklananlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna yönelik elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin yöneticilerden kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.2’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1. Okul müdürlerinin yöneticilerden kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
24 Stres, yönetimi geliştirme için gereken tedbirleri zamanında alamamaktan kaynaklanmaktadır.	6	13	8	17,4	4	8,7	28	60,9	0	0
25 Stres, yönetsel uygulamaları eleştirememeden kaynaklanmaktadır.	1	2,2	9	19,6	7	15,2	17	37	12	26,1
34 Stres, bir işi başarabilmek için risk göze alabilmeden kaynaklanmaktadır.	1	2,2	12	26,1	6	13	20	43,5	7	15,2
36 Stres, yapılan işin aşırı önemsenmemesinden kaynaklanmaktadır.	1	2,2	14	30,4	10	21,7	14	30,4	7	15,2
37 Stres, aile sorunlarının çalışma hayatını olumsuz olarak etkilenmesinden kaynaklanmaktadır.	1	2,2	10	21,7	4	8,7	26	56,5	5	10,9
38 Stres, işyerindeki sorunların eve taşınmasından kaynaklanmaktadır.	1	2,2	14	30,4	3	6,5	21	45,7	7	15,2

39	Stres, aileye ve sosyal yaşama yeterli zaman ayıramamadan kaynaklanmaktadır.	0	0	8	17,4	4	8,7	25	54,3	9	19,6
40	Stres, yurt içinde ve yurt dışında mesleki yönden kendini geliştirme imkânının sağlanamamasından kaynaklanmaktadır.	0	0	15	32,6	4	8,7	17	37	10	21,7

Tablo 3.1.'de görüldüğü gibi okul müdürlerinin yöneticilerden kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 8 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)15,49 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 45,66 kararsızım ortalaması yüzde (%) 11,4 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 24,45 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 3 olarak hesaplanmıştır.

Katılım oranı en yüksek maddenin 24. madde olduğu görülmektedir. 36. maddede ise okul müdürlerinin görüşleri katılmıyorum ve katılıyorum şeklinde aynı orana sahiptir. Ayrıca 40. maddenin derecelendirilmesinin ise birbirine yakın olduğu görülmektedir.

3.1.2. Okul müdürlerinin iş ile ilgili koşullardan kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada ikinci olarak "Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında iş ile ilgili koşullardan kaynaklananlar nelerdir?" sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna yönelik elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin iş ile ilgili koşullardan kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.2' te gösterilmiştir.

Tablo 3.2. Okul müdürlerinin iş ile ilgili koşullardan kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
14	2	4,3	12	26,1	4	8,7	20	43,5	8	17,4
15	1	2,2	12	26,1	1	2,2	24	52,2	8	17,4
18	0	0	8	17,4	5	10,9	23	50	10	21,7
23	2	4,3	11	23,9	6	13	18	39,1	9	19,6
26	0	0	8	17,4	7	15,2	23	50	8	17,4
28	0	0	7	15,2	4	8,7	28	60,9	7	15,2

35	Stres, iş yükünün fazlalığından kaynaklanmaktadır.	0	0	7	15,2	1	2,2	23	50	15	32,6

Tablo 3.2.'te görüldüğü gibi okul müdürlerinin iş koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 7 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)20,19 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 49,39 kararsızım ortalaması yüzde (%) 8,7 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 20,19 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 1,55 olarak hesaplanmıştır.

Okul müdürlerinin iş koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin tüm maddelere katılıyorum düzeyinde görüş bildirdikleri görülmektedir. Ayrıca 28. madde ise katılım oranı en yüksek olan maddedir.

3.1.3. Okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada üçüncü olarak "Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgütsel rol sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?" sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna yönelik elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.3.' te gösterilmiştir.

Tablo 3.3. Okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1 Stres; yetki ile sorumluluk dengesizliğinden kaynaklanmaktadır.	15	32,6	2	4,3	1	2,2	13	28,3	15	32,6
3 Stres, görev tanımı belirsizliklerinden kaynaklanmaktadır.	2	4,3	5	10,9	3	6,5	24	52,2	12	26,1
21 Stres, karar verme için gerekli yetkiye sahip olamamaktan kaynaklanmaktadır.	1	2,2	5	10,9	6	13	23	50	11	23,9
32 Stres, sorumluluk almadan kaçınmaktan kaynaklanmaktadır.	5	10,9	14	30,4	3	6,5	16	34,8	8	17,4

Tablo 3.3.'te görüldüğü gibi okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 4 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)25 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 45,33 kararsızım ortalaması yüzde (%) 7,05 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 14,13 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 12,5 olarak hesaplanmıştır.

Okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin tüm maddelere katılıyorum düzeyinde görüş bildirdikleri görülmektedir. Katılım oranı en yüksek maddenin 1. madde olduğu görülürken 1. maddede kesinlikle katılıyorum ve kesinlikle

katılmıyorum düzeyinde cevap veren katılımcı sayıları da aynıdır. Ayrıca 32. maddede ise okul müdürlerinin görüşleri katılmıyorum ve katılıyorum şeklinde aynı orana sahiptir.

3.1.4. Okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada dördüncü olarak “Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında kariyer geliştirme koşullarından kaynaklananlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna ilişkin elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.4.’te gösterilmiştir.

Tablo 3.4. Okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	F	%
8 Stres, ödül ve değerlendirme ile ilgili sorunlardan kaynaklanmaktadır.	1	2,2	8	17,4	7	15,2	25	54,3	5	10,9
13 Stres, yeterince eğitilmemiş ve yetiştirilmemiş personelle çalışılma zorunluluğundan kaynaklanmaktadır	1	2,2	5	10,9	2	4,3	23	50	15	32,6
16 Stres, çalışanlar arasındaki yükselme hırsı ve bunun sonucu oluşan rekabetten kaynaklanmaktadır.	3	6,5	16	34,8	11	23,9	13	28,3	3	6,5
33 Stres, başarının ödüllendirilmediği olgusundan kaynaklanmaktadır.	2	4,3	14	30,4	3	6,5	19	41,3	8	17,4
42 Stres, atama ve yer değiştirmede objektif kriterlere uyulmamaktan kaynaklanmaktadır.	0	0	11	23,9	5	10,9	16	34,8	14	30,4

Tablo 3.4.’te görüldüğü gibi okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 5 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)19,56 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 41,74 kararsızım ortalaması yüzde (%) 12,16 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 23,48 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 3 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların 4 maddeye katılıyorum düzeyinde, 1 maddeye ise katılmıyorum düzeyinde görüş belirttiği görülmektedir. Katılım oranı en yüksek maddenin 8. madde olduğu görülmektedir. 16. madde ise katılmıyorum şeklinde görüş belirtilen en yüksek orana sahiptir.

3.1.5. Okul müdürlerinin örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada beşinci olarak “Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklananlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna ilişkin elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.5.’ da gösterilmiştir.

Tablo 3.5. Okul müdürlerinin örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
2 Stres, görev yeri ve süresi istikrarsızlığından kaynaklanmaktadır.	2	4,3	8	17,4	3	6,5	25	54,3	8	17,4
9 Stres, yetersiz maaş ve maddi koşullardan kaynaklanmaktadır.	2	4,3	4	8,7	6	13	22	47,8	12	26,1
12 Stres, uzun ve yorucu çalışma saatlerinden kaynaklanmaktadır.	3	6,5	11	23,9	3	6,5	20	43,5	9	19,6
17 Stres, görevini yaparken engellendiği duygusuna kapılmadan kaynaklanmaktadır.	1	2,2	9	19,6	7	15,2	19	41,3	10	21,7
22 Stres, sürekli olarak değişen yönetmeliklerden kaynaklanmaktadır.	0	0	8	17,4	7	15,2	21	45,7	10	21,7
27 Stres, haberleşme kanallarının dışında kalmadan- dışlanmadan- kaynaklanmaktadır.	1	2,2	10	21,7	13	28,3	20	43,5	2	4,3
29 Stres, örgütsel amaç ve politikalara yeterince uyulmadığı duygusundan kaynaklanmaktadır.	0	0	12	26,1	7	15,2	24	52,2	3	6,5
41 Stres, monoton iş yaşantısından kaynaklanmaktadır.	0	0	15	32,6	4	8,7	20	43,5	7	15,2

Tablo 3.5.’da görüldüğü gibi okul müdürlerinin örgüt yapısı ve iklimi kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 8 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%) 16,56 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 46,48 kararsızım ortalaması yüzde (%) 13,58 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 20,92 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 2,44 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların, stresin görev yeri ve süresi istikrarsızlığından kaynaklandığına dair tüm maddelere katılıyorum düzeyinde görüş belirttikleri görülmektedir. Katılım oranı en yüksek maddenin 8. madde olduğu görülürken diğer maddelerde de katılıyorum düzeyinde oranlar birbirine yakındır.

3.1.6. Okul müdürlerinin örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada altıncı olarak “Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna ilişkin elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.6.’ da gösterilmiştir.

Tablo 3.6. Okul müdürlerinin örgüt içi ilişkiler sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
6 Stres, üstlerle ilişkilerde ortaya çıkan sürtüşme ve sorunlardan kaynaklanmaktadır	0	0	7	15,2	4	8,7	27	58,7	8	17,4
7 Stres, astlarla ilişkilerde ortaya çıkan sürtüşme ve sorunlardan kaynaklanmaktadır.	1	2,2	9	19,6	3	6,5	28	60,9	5	10,9
10 Stres, aşırı disiplin ve baskıcı tutumdan kaynaklanmaktadır.	2	4,3	8	17,4	6	13	25	54,3	5	10,9
11 Stres, sıkı denetim ve gözetimden kaynaklanmaktadır.	2	4,3	16	34,8	4	8,7	18	39,1	6	13
20 Stres, güvensiz bir ortamda çalışmaktan kaynaklanmaktadır.	0	0	9	19,6	5	10,9	21	45,7	11	23,9
30 Stres, çalışanlar arasındaki uyumsuz davranışların çokluğundan ve eş güdümlenme eksikliğinden kaynaklanmaktadır.	0	0	7	15,2	8	17,4	27	58,7	4	8,7
31 Stres, çalışanlar arasındaki tartışma ve anlaşmazlıkların varlığından kaynaklanmaktadır.	1	2,2	11	23,9	4	8,7	26	56,5	4	8,7

Tablo 3.6.’da görüldüğü gibi okul müdürlerinin örgüt yapısı ve ikliminden kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 7 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)13,36 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 53,41kararsızım ortalaması yüzde (%) 10,56 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 20,81 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 1,86 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların 7 maddeye de katılıyorum düzeyinde görüş belirttikleri görülmektedir. En yüksek katılım 7. maddeye iken 11. maddede katılmıyorum ve katılıyorum düzeylerinde görüş belirtenlerin oranları birbirine yakındır.

3.1.7. Okul müdürlerinin örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin bulgular.

Araştırmada son olarak “Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynakları arasında örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle kaynaklananlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sorusuna ilişkin elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) hesaplanarak yorumlanmıştır. Okul müdürlerinin örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle stres kaynaklarına ilişkin elde edilen verilerin frekans ve yüzdeleri Tablo 3.7.’ de gösterilmiştir.

Tablo 3.7. Okul müdürlerinin örgüte dışarıdan yapılan müdahale sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin görüşlerinin frekans ve yüzde dağılımları

Maddeler	Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
4 Stres, siyasal karışma ve baskılardan kaynaklanmaktadır.	1	2,2	4	8,7	3	6,5	27	58,7	11	23,9
5 Stres, halkla ilişkiler ve iletişimde ortaya çıkan yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.	2	4,3	7	15,2	7	15,2	22	47,8	8	17,4
19 Stres, hizmet alanlar tarafından şikâyet edilme kaygısından kaynaklanmaktadır.	2	4,3	13	28,3	6	13	18	39,1	7	15,2

252

Tablo 3.7.’de görüldüğü gibi okul müdürlerinin örgüte dışarıdan yapılan müdahaleler sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 3 maddeye yönelik görüşleri alınmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; okul müdürlerinin kesinlikle katılıyorum ortalaması yüzde (%)18,83 katılıyorum ortalaması yüzde (%) 48,53 kararsızım ortalaması yüzde (%) 11,57 katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 17,4 kesinlikle katılmıyorum ortalaması yüzde (%) 3,6 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların 3 maddeye de katılıyorum düzeyinde görüş belirttikleri ve en yüksek katılımın 4. maddeye olduğu görülmektedir.

4. Sonuçlar

Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarının belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada elde edilen bulgulara göre;

Okul müdürlerinin strese maruz kalmalarına neden olan birçok alt sebebin olduğu görülmektedir. Okul müdürlerini strese sokan etmenlerin dışarıdan yapılan müdahale ya da örgüt içi ilişkiler mi olduğu konusunda anlamlı bir bulgu elde edilememiştir. Okul müdürlerinin stres kaynakları bir bütün olarak ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir.

Kırıkkale ilinde görev yapan okul müdürlerini en çok strese sokan faktörler iş yükünün fazla olması, yetki ve sorumluluk dengesizliğinden, yeterince eğitilmemiş ve yetiştirilmemiş personelle çalışma zorunluluğundan ve atama ve yer değiştirmede objektif

kriterlere uyulmamaktan kaynaklandığı görülmektedir. Bununla birlikte okul müdürlerinin yöneticilerden kaynaklanan stres kaynaklarının yönetimi geliştirme için tedbirlerin zamanında alınmamasından, risk alınmamasından, yapılan işin aşırı önemsenmemesinden, aile sorunlarının iş hayatını etkilemesinden, iş yerindeki sorunların eve taşınmasından, aile ve sosyal hayata yeterince vakit ayıramamadan, yurt içinde ve yurt dışında mesleki gelişiminin desteklenmemesinden kaynaklandığı sonucuna da ulaşılmıştır. Bu durum okul müdürlerinin stres kaynaklarından birinin yönetimde gerekli tedbirlerin zamanında alınmaması, atama ve yer değiştirme yönetmeliklerinin objektif kriterlere dayanmadığı, okul müdürlerine çok fazla sorumluluk yüklendiği, personele yeterince hizmetiçi eğitim verilmediği şeklinde yorumlanabilir.

Okul müdürlerinin iş ile ilgili koşullardan kaynaklanan stres kaynaklarının bir işin belli bir süre içinde bitirilmesi zorunluluğu, yeterli araç-gerecin olmaması, aşırı mali sorumluluk, karar verme yetersizliği, karara katılamama, bürokratik iş yükü ve iş yükü fazlalığı olduğu belirlenmiştir. Ekinci ve Ekici (2003) tarafından yapılan çalışmada da yöneticilerin bürokratik işlemler ve iş yükü sebepleriyle stres yaşadıkları sonuçlarına ulaşılmıştır. Ulaşılan bu sonuç da çalışma kapsamında ulaşılan sonuçla benzerlik göstermektedir.

Okul müdürlerinin örgütsel rol sebebiyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin ulaşılan sonuçlardan stresin nedenleri yetki-sorumluluk dengesizliği, görev tanımı belirsizliği, karar verme için yeterli yetkiye sahip olunmaması ve sorumluluk almaktan kaçınmaktır.

Okul müdürlerinin kariyer geliştirme koşullarından kaynaklanan stres kaynaklarının ise ödül ve değerlendirme ile ilgili sorunlar, yeterince eğitilmemiş personelle çalışma zorunluluğu, çalışanlar arasındaki rekabet, başarının ödüllendirilmemesi ve atama-yer değiştirmede objektif kriterlerin olmaması olduğu tespit edilmiştir.

Okul müdürlerinin örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 8 maddenin tamamı okul müdürleri tarafından "Katılıyorum" düzeyinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle okul müdürlerinin örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle de stres yaşadıkları söylenebilir. Okul müdürlerinin en çok görev yeri ve süresi ile örgütsel amaç ve duygulara yeterince uyulmamasından dolayı stres yaşadıkları anlaşılmaktadır. Örgüt yapısı ve iklimi nedeniyle kaynaklanan diğer stres kaynakları ise yetersiz maaş, uzun çalışma saatleri, görevi yerine getirirken engellendiğini hissetme duygusu, değişen yönetmelikler, dışlanma ve monoton iş hayatıdır.

Okul müdürlerinin örgüt içi ilişkiler nedeniyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 7 maddenin tamamını "Katılıyorum" düzeyinde değerlendirdiği görülmektedir. Bu bağlamda okul müdürlerinin örgüt içi ilişkiler nedeniyle de stres yaşadıkları söylenebilir. Okul müdürlerinin en çok astlarla olan ilişkilerden dolayı ortaya çıkan sorun ve sürtüşme nedeniyle stres yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca örgüt içi diğer stres kaynaklarının ise üstlerle olan sorunlar, aşırı disiplin ve baskıcı tutum, sıkı denetim ve gözetim, güvensiz

ortamda çalışma, çalışanlar arasındaki eş güdümlü eksikliği ve anlaşmazlıklar olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar; (Güçlü, 2001) tarafından yapılan çalışmayla da uyumluluk göstermektedir.

Okul müdürlerinin örgüte dışarıdan yapılan müdahale nedeniyle kaynaklanan stres kaynaklarına ilişkin 3 maddenin tamamının "Katılıyorum" şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. Bu durum okul müdürlerinin stres yaşamalarına sebep olan etkenlerden birinin de dış müdahale nedeniyle olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu sonuçlar; (Yılmaz ve Ekici 2006) tarafından yapılan çalışmayla da uyumluluk göstermektedir.

Kırıkkale ilinde görev yapan okul müdürlerinin dış müdahale nedeniyle stres yaşamalarına sebep olan en önemli etkenin siyasal baskı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca dış müdahale nedeniyle yaşanan diğer stres kaynakları ise iletişim yetersizliği ve şikâyet edilme kaygısıdır.

Okul müdürleri eğitimin en önemli enstrümanlarından biridir. Okul müdürleri görev yaptığı okulda eğitimsel birer lider, örgütün gelişimini sağlayan temel yapı taşıdır. Okul müdürleri kurum kültürünün gelişimine katkı sağlayan en önemli etmenlerden biridir. Okul müdürlerinin örgütsel stres kaynaklarına ilişkin gerekli çözümlerin üretilmesinin, stres yaşamalarına neden olan sebeplerin en aza indirilmesi adına çeşitli çalışmaların planlanmasının ve yapılması eğitimin gelişmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

5. Öneriler

- Okul müdürleri başa çıkamadıklarını düşündükleri konularda psikolojik destek (psikoterapi, bireysel rehberlik vb.) almaları için teşvik edilebilir.
- Okul müdürleri stres düzeylerinin en aza indirilmesi için sportif ve sanatsal faaliyetlere katılım sağlayabilir.
- İş ve işleyiş nedeniyle yaşanan stresin en aza indirilmesi için Bakanlık ve İl Millî Eğitim Müdürlükleri tarafından hizmet içi eğitimler düzenlenebilir.
- Eğitim-öğretim başında ve sonunda okul müdürlerine yönelik motivasyon seminerleri düzenlenebilir.
- Okul müdürlerinin haklarının korunması için sendika veya sosyal platformlar kurulabilir.
- Okul müdürlerinin iş stresini oluşturan etkenler incelenerek gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Stresle başa çıkma yöntemleri hakkında ülke düzeyinde araştırmalar yapılabilir.
- Bakanlık düzeyinde okul müdürlerine rehabilitasyon programları hazırlanabilir.
- Okul müdürlerine yetki ve sorumluluk dengesi sağlanmalıdır.
- Okul müdürlerine çalışacağı insanları seçme hakkı verilmelidir.
- Okul müdürlerinin kişilik hakları iyileştirilmelidir.

Kaynakça

- Akat, İ., Budak, G., Budak, G. (1999). *İşletme yönetimi*. (Baskı 3). İzmir: Barış.
- Akgündüz, S. (2006). Örgütsel stres kaynaklarının çalışanların iş tatmini üzerindeki etkisi ve banka çalışanları için yapılan bir araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir.
- Akpınar, B. (2008). Eğitim sürecinde öğretmenlerde strese yol açan nedenlere yönelik öğretmen görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*. Cilt 16(sayı 1). 359- 386.
- Aytaç, S. (2002). İş Yerindeki Stres Kaynakları. *İşgüç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. Cilt 4 (1). 1- 120.
- Aytaç, S. (2009). *İş stresi yönetimi el kitabı iş stresi*. Ankara: Labour Ministry- CASGEM.
- Balcı, A. (2000). *Öğretim elemanının iş stresi kuram ve uygulama*. Ankara: Nobel.
- Baltaş, A. (2007). *Stres altında ezilmeden öğrenmede ve sınavlarda üstün başarı*.(Baskı 11) İstanbul: Remzi.
- Baltaş, A. ve Baltaş, Z. (2012). *Stres ve başa çıkma yolları*.(Baskı 11) İstanbul: Remzi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak. K. E., Akgün Ö. E. ve Karadeniz, F. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (Baskı 8). Ankara: PEGEM.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). Deneysel desenler: Öntest-sontest, kontrol grubu, desen ve veri analizi. Ankara: Pegem A.
- Ekici, H. ve Ekici, S. (2003) Yöneticiler Üzerindeki Etkileri Açısından Stres Kaynakları ve Bir Uygulama. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.
- Eren, E. (2010). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. (Baskı 12) İstanbul: Beta.
- Ertekin, Y. (1993). *Stres ve yönetim*. Ankara: TODAİE
- Güçlü, N (2001) G.Ü. Stres Yönetimi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 21(1)*. 91-109.
- Gözütok, F. D. (2006). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Ankara: Ekinoks.
- Karadere, F. (2022). Okul yöneticilerinin örgütsel stres düzeyleri ile okul iklimi arasındaki ilişkinin incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Denizli.
- Maraşlı, M. (2005). Bazı özelliklerine ve öğrenilmiş güçlülük düzeylerine göre lise öğretmenlerinin tükenmişlik düzeyleri. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Cilt 1 (sayı 3).27-33.
- MEB (2003) İlköğretim Kurumları Yönetmeliği.
- MEB (2012) 12 Yıl Zorunlu Eğitime Yönelik Uygulamalar.
- Murat, M. ve Yılmaz, Z. (2008). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin İş Doyumları ile Örgütsel Stres Kaynakları Arasındaki İlişki. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), ss. 203-222
- Pehlivan, İ. (2008). *İş yaşamında stres*. (Baskı 3) Ankara: Pegem.
- Soysal, Y. (2009). Farklı Sektörlerde Çalışan İşgörenlerde Örgütsel Stres Kaynakları: Kahramanmaraş ve Gaziantep'te Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14 (2), 333-359. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduibfd/issue/20830/223122>.
- Şimşek, M. (2005). Stres yönetimi programının bursa ilinde sanayi alanında çalışan personelin stres düzeyine etkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Bursa Uludağ Üniversitesi*, Bursa.

Uzunsakal, E. & Yıldız, D. (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 14-28. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuusbdt/issue/38311/399621>

Yılmaz, A. ve Ekici, S. (2006). Örgütsel Yaşamda Kamu Çalışanlarının Örgütsel Stres Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. C.11, S.1, s. 31-58.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 17.11.2022 Kabul/Accepted: 05.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 257-279.

EBEVEYN GESTALT TEMAS ENGELLERİYLE ÇOCUKTA ANKSİYETE ARASINDAKİ İLİŞKİDE EBEVEYNLİK STİLLERİNİN ARACILIK ROLÜ

Sahra RAYANAⁱ, Hasan ATAKⁱⁱ

Öz

Ebeveynlerin temasını olumsuz etkileyen Gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeylerini etkileyebileceği varsayımından hareketle yürütülen bu çalışmada değişkenler arasındaki yordayıcı etkinin ortaya konulması ve bu etkide ebeveynlik stillerinin aracılık rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma 2-6 yaş aralığında (okul öncesi dönem) çocuğa sahip 104 ebeveynin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada veri toplama aracı olarak Demografik Bilgi Formu, Gestalt Temas Engelleri Ölçeği (GTEÖ), Ebeveyn Tutum Ölçeği (ETÖ) ve Okul Öncesi Çocuklarda Anksiyete Ölçeği (OÖÇAÖ) kullanılmıştır. Değişkenler arasında yürütülen basit regresyon analizi sonuçlarına göre temas boyutunun aşırı korumacı ebeveynlik tutumunu ve tam temas boyutunun ise otoriter ebeveyn tutumunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur (sırasıyla $B=.43$, $p<.05$; $B=.25$, $p<.05$). Sonuç olarak değişkenler arasında tam aracılık etkisine rastlanılmamış olup, aşırı koruyucu ebeveynlik tutumunun temas boyutu temas engelleri ile ayrılık anksiyetesi arasında, otoriter ebeveyn tutumunun ise tam temas boyutu temas engelleri ile yaygın anksiyete ve toplam anksiyete puanı arasında aracı değişken rolü üstlendiği bulunmuştur. Tüm bu bulgular literatür ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gestalt Temas Engelleri, Anksiyete, Ebeveynlik Stilleri.

The Mediating Role of Parenting Styles in the Relationship Between Parental Gestalt Contact Disturbances and Anxiety in Children

Abstract

Based on the assumption that Gestalt contact disturbances, which negatively affect parental contact, may affect children's anxiety levels, this study aimed to reveal the predictive effect between the variables and to examine the mediating role of parenting styles in this effect. The research was carried out with the participation of 104 parents who have children between the ages of 2-6 (pre-school period). In the study, Demographic Information Form, Gestalt Contact Disturbances Scale (GTEO), Parental Attitude Scale (ETO) and Preschool Children's Anxiety Scale (OOCOA) were used as data collection tools. According to the results of the simple regression analysis conducted between the variables, it was found that the contact dimension predicted the overprotective parenting attitude ($B=.43$, $p<.05$) and the full contact dimension positively and significantly predicted the authoritarian parenting attitude ($B=.25$, $p<.05$). As a result, no full mediation effect was found between the variables. Only the contact dimension of overprotective parenting was between contact disturbances and separation anxiety found to play an intermediary role. On the other hand, it was found that authoritarian parenting style played a mediating role between full contact dimension, contact barriers and generalized anxiety and total anxiety scores. All these findings are discussed in the light of the literature.

Keywords: Gestalt Contact Disturbances, Anxiety, Parenting Styles.

ⁱ Psikolog, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aile Danışmanlığı ve Eğitimi Tezli Yüksek Lisans Programı, e-posta: psksahararayana@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3883-062X.

ⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Anabilim Dalı, e-posta: hasanatak@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5637-2186.

Structured Abstract

Gestalt contact disturbances are defined as a number of processes and mechanisms that cause the deterioration of contact between people while interacting with their environment. Based on the assumption that these disturbances, which negatively affect parental contact, may affect children's anxiety levels, this study aimed to reveal the predictive effect between the variables and to examine the mediating role of parenting styles in this effect. The research was carried out with the participation of 104 parents who have children between the ages of 2-6 (pre-school period). In the study, Demographic Information Form, Gestalt Contact Disturbances Scale (GTEO), Parental Attitude Scale (ETO) and Preschool Children's Anxiety Scale (OOCOA) were used as data collection tools. According to the results of the simple regression analysis conducted between the variables, it was found that the contact dimension predicted the overprotective parenting attitude ($B=.43$, $p<.05$) and the full contact dimension positively and significantly predicted the authoritarian parenting attitude ($B=.25$, $p<.05$). Secondly, hierarchical regression analysis was carried out separately for contact and full contact dimensions. With the addition of overprotective parental attitude to the equation, there was a significant decrease in beta value of the contact size variable from 0.33 ($p<.05$) to 0.27 ($p<.05$) (Sobel $z= 2.21$, $p<.05$). When authoritarian parenting was included in the regression analysis of the predictive effect of the full contact dimension on separation anxiety, it was found that the decrease in beta value of the full contact dimension from 0.22 ($p<.05$) to 0.17 ($p<.05$) was not significant (Sobel $z= 1.85$, $p=.06$). As a result, no full mediation effect was found between the variables. Only the contact dimension of overprotective parenting was between contact disturbances and separation anxiety found to play an intermediary role. On the other hand, it was found that authoritarian parenting style played a mediating role between full contact dimension, contact barriers and generalized anxiety and total anxiety scores. All these findings are discussed in the light of the literature.

Giriş

İnsanlar, ihtiyaçlarını gidermek amacıyla çevresindeki kişi ve nesnelere etkileşim içerisindeyler. Gestalt yaklaşımına göre çevre ile organizma arasındaki bu etkileşim temas olarak adlandırılmaktadır (Gökdemir-Aktaş, 2002). Temas, organizma ve çevre arasındaki sınırdır yaşanmaktadır. Temas sınırı olarak adlandırılan bu sınır, açık bir ifade ile kişinin çevreden etkilenip, çevreyi etkilediği kısaca çevreyle etkileşimde bulunduğu yer olarak tanımlanmaktadır (Gökdemir Aktaş, 2002). Temas sınırı aynı zamanda ben ile diğeri arasındaki ayrıştığı noktadır. 'Ben' ile 'Diğeri' (ya da 'O') arasındaki bu sınır netliğini yitirdiğinde, her şeye izin verildiğinde ya da tamamen sertleştiğinde, alışverişi durdurduğunda ben ile diğeri arasındaki temas, farkındalık ve ayırım bozulmaktadır (Simkin ve Yontef'den akt. Ülker Tümlü ve Voltan Acar, 2017). Temas sınırında meydana gelen ve teması bozan bu durumlar Gestalt yaklaşımında temas engelleri olarak adlandırılmaktadır. Temas engelleri, gestalt temas döngüsünün basamaklarında bireyin esnek, yaratıcı ilerleyişini ve temasını bozan (Clarkson'dan akt. Molaei, 2015) süreç ve psikolojik mekanizmalardır (Molaei, 2015).

Gestalt yaklaşımında içe alma, dışa yansıtma, kendine çevirme, yön değiştirme, sınırların yokluğu, yardım eden sendromu ve çekilme olmak üzere yedi temas engelinden bahsedilmektedir. *İçe alma* temas engeli kişinin kural ve mesajları seçmeden, ayırt etmeden, kontrol etmeden doğrudan içine almasıdır. Genellikle çiğnemenin yutma metaforu ile tasvir edilmektedir. *Dışa yansıtma* temas biçiminde kişi kendisinde var olan ancak kabul etmediği duygu, davranış ve tutumları çevresindeki kişilere yöneltilmekte ve bu özellikler kendisine ait değilmiş gibi davranmaktadır (Perls'den akt. Gökdemir-Aktaş, 2002). Yansıtma temas engelini çok kullanan bireyler genelde suçlayıcı tavır takınırlar ve çevreleriyle ilişkileri gergin ve yıpratıcıdır. *Kendine çevirme* kişinin ihtiyacını karşılamak üzere meydana gelen enerji çevreye yöneltilmek yerine kendisine yöneltilmesi olarak tanımlanmaktadır. Kendine çevirmede kişi ihtiyaçlarını kendi içinde karşılamaya çalışmaktadır. Kendine çevirme, çocuklukta cezalandırılma ve girişimlerin başarısız sonuçlanması ile temellenmektedir. *Yön Değiştirme*, kişinin temasın meydana getireceği güçlü duygulanımdan kaçınmak için enerjisini temasın dışındaki bir alana yönlendirerek hedeften kaçınmasıdır (Latner'den akt. Mutlu - Tagay, 2010). Bu kaçınma; 'ben' yerine 'biz' ifadelerinin kullanılması, genellemelere başvurulması, şimdiki zaman önemli olduğu halde geçmişten bahsetme, söylediklerinin etkisini yok sayarak ya da gülerek azaltmak, duygusal tepkileri seyreltmek gibi farklı şekillerde gerçekleştirilebilir (Mann, 2020). *Sınırların yokluğu* Gestalt yaklaşımına göre 'ben' ile 'diğeri' arasındaki sınırın ortadan kaldırıldığı durumdur. 'Ben' ile 'diğeri'nin ayrışması, bireyselliğin kazanılması ve sürdürülmesi için sınırın varlığı önemli ve gereklidir. Bu temas engeli bireylerin kendi özerkliğini kazanamadıklarını, kendi benliklerini ve karşıdaki kişinin benliğini ayırt edemediklerini ve başkalarına bağımlı olduklarını göstermektedir. *Yardım eden sendromu* kişilerin kendi isteklerini dile getirmekte zorlanmasını ve başkalarının kendilerine yapmalarını istedikleri şeyleri başkalarına yapmaları olarak tanımlanmaktadır. Bireyler isteklerini dile getiremediklerinde farkında olmadan başkalarına yardım etme eğiliminde

olmaktadırlar (Voltan-Acar'dan akt. Tagay ve Voltan-Acar, 2012). *Çekilme* ise kişinin yoğun deneyimden sonra duygusal sindirim için geri çekilmesini ifade etmektedir (Ülker - Tümlü ve Voltan-Acar, 2017). Sınırların sertleşmesi ve kişinin çevre ile etkileşimi keserek kendi içine çekilme durumudur.

Literatür incelendiğinde Gestalt temas engellerinin farklı değişkenlerle ilişkisinin incelendiği çalışmalara rastlanılmaktadır. Örneğin, Tagay, Savi-Çakar & Ünüvar (2016) temas ve tam temas engellerinin psikolojik iyi oluşu negatif yönde anlamlı düzeyde yordadığını, bağımlı temas engelinin ise pozitif yönde anlamlı düzeyde yordadığını bulmuşlardır. Başka bir çalışmada ise temas boyutu ile güvenli bağlanma arasında; kendine döndürme boyutu ile saplantılı ve korkulu bağlanma arasında; saptırma boyutu ile saplantılı ve korkulu bağlanma arasında; duygusal duyarsızlaşma boyutu ile kayıtsız bağlanma arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler saptanmıştır (Gürdil, 2009). Bu çalışmalar dikkate alındığında, ebeveyne bağlanma ile temas engellerinin ilişkisinden ayrıntılı söz etmek işlevsel olabilir.

Ebeveynlik Stilleri

Doğumu izleyen ilk yıllarda ebeveynler çocuklarına yeni alışkanlık kazandırmak ya da yeni bir bilgi öğretmek için onları doğrudan desteklemelerinin yanı sıra başkalarından edindikleri bilgileri onaylama, yönlendirme, teşvik etme ve reddetme yoluyla da dolaylı yoldan sürece katılmaktadırlar (Dereli ve Dereli, 2016). Baumrind, gelişime etki eden ebeveynlik tutumlarını dengeli, otoriter ve izin verici olmak üzere üç grupta tanımlamıştır (Sümer, Gündoğdu - Aktürk ve Helvacı, 2010). Maccoby ve Martin ise ebeveyn tutumlarını ilgi/kabul ve talep olmak üzere iki boyut üzerinden açıklamışlardır (Maccoby ve Martin'den akt. Karabulut - Demir ve Şendil, 2008). Ebeveynlerin tutumları bu boyutların yüksek ve düşük düzeylerinin kesişimlerine yerleştirilerek izin verici, demokratik, otoriter ve ihmalkâr olarak adlandırılan dört farklı ebeveynlik stili tanımlanmıştır.

İzin verici ebeveynler; sıcaklığın ve izin vericiliğin yüksek olduğu tutumları benimseyen ebeveynlerdir. Bu ailelerde ebeveynler çocuğa karşı hoşgörülü fakat sınır koymada gevşek davranmaktadırlar (Sümer, Gündoğdu-Aktürk ve Helvacı, 2010). Demokratik ebeveynler; çocuğa kısıtlamalar koymalarına karşın sıcaklık gösterirler. Yüksek beklentilerin yanında çocuklarına özen gösterip destek olurlar (Passer ve Smith, 2008). Otoriter ebeveynler; kurallar ve denetim konusunda oldukça katıdır. Çocuklarından fazlaca beklentileri vardır ve onlara sıcaklık göstermezler (Baumrind'den akt. Karabulut Demir ve Şendil, 2008). İhmalkâr ebeveynler; en olumsuz ebeveynlik stili olarak görülmektedir. Kontrol olmadığı gibi sıcaklık da en düşük düzeydedir. İhmalkâr ebeveyne sahip çocukların güvensiz şekilde bağlanması, akran ilişkilerinin bozulması, dürtüsel olması ve düşük motivasyona sahip olması muhtemeldir (Passer ve Smith, 2008). Bu dört ebeveynlik tutumuna ek olarak aşırı korumacı ebeveynlik tutumu da zaman zaman literatürde yer almaktadır. Aşırı korumacı tutuma sahip ebeveynler çocuklarına yeni deneyimler için fırsat vermemekte, başarabilecekleri görevleri dahi onların yerine yapmaya istekli olmaktadırlar (Alabay, 2017). Literatür incelendiğinde ebeveyn tutumlarının çocukların psikososyal gelişiminde önemli bir

yordayıcı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Örneğin, Yaman (2018) demokratik ebeveyn tutumlarının çocukların duygu düzenleme becerileri üzerinde olumlu etkisini ve otoriter ebeveyn tutumlarının aşırı hareketlilik, dürtüsellik, nötr uyaranlara olumsuz tepki verme, empati becerilerinde yetersizlik, değişen ruh hali ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Erözkan (2012) kaygı duyarlılığı ile demokratik ebeveyn tutumu arasında anlamlı negatif koruyucu ve otoriter ebeveyn tutumları arasında ise pozitif anlamlı ilişkilerin varlığını bulmuştur. Bu bilgiler çocuğun erken yaşta aldığı bakımın içeriğinin ve biçiminin çocuk için ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu önemden hareketle ebeveyn tutumlarının farklı değişkenler bağlamında incelenmesi ihtiyacı doğmaktadır.

Çocukta Anksiyete

Anksiyete; kişinin tehdit edici, tehlikeli ya da belirsiz bir durum ya da durumlar karşısında gösterdiği bedensel tepkiler içeren endişeli duygu durumudur (Mantar, 2008). Anksiyete bozuklukları birtakım fizyolojik ve psikolojik belirtiler ile karakterizedir. Bu belirtilerden nefes alma zorluğu, çarpıntı, titreme, kas gerginliği, aşırı terleme ve bulantı fizyolojik belirtiler grubuna girerken; sıkıntı, huzursuzluk, korku, odaklanma güçlüğü ve gerçek dışılık psikolojik belirtiler grubundadır. Anksiyete biyolojik faktörlerin yanı sıra çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Travmatik olaylar, bir yakının kaybı, boşanma, çevre değişikliği (iş, okul değişikliği ya da göç) ve stresli yaşam olayları anksiyete bozukluklarına sebep olabilmektedir. Literatürdeki konu ile ilgili çalışmalar incelendiğinde Bulut Serin ve Öztürk (2007), 9-13 yaş grubundaki anne babası boşanmış çocukların anksiyete düzeylerinin ve benlik saygılarının anne babası boşanmamış çocuklara göre anlamlı düzeyde farklılaştığını bulmuşlardır. Başka bir çalışmada duygusal istismar algılayan ve algılamayan ergenlerin anksiyete düzeyleri ve denetim odakları karşılaştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre duygusal istismara uğramış ergenler istismara uğramamış ergenlere göre daha kaygılı bulunmuşlardır (Öztep, 2010).

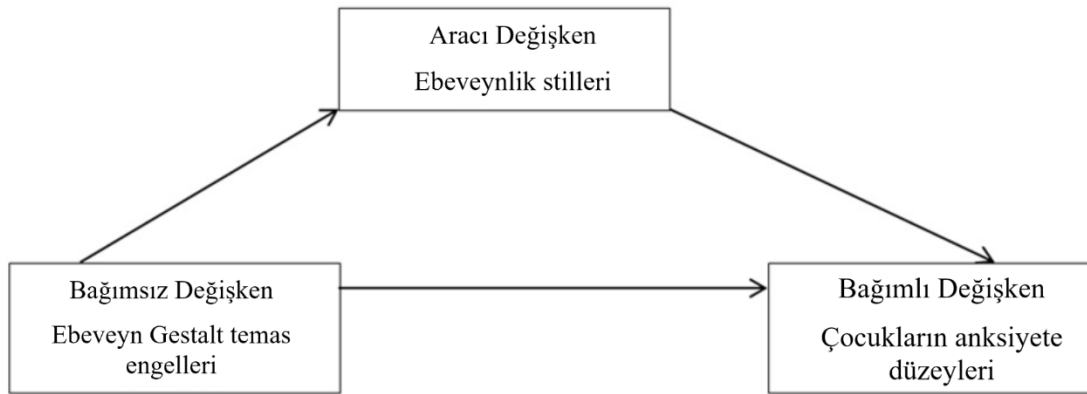
Literatürde yer alan deneysel ve epidemiyolojik araştırmalar anksiyete bozukluklarının okul öncesi dönem kadar erken dönemde ortaya çıkabileceğini göstermektedir (Luby, 2013). Konu ile ilgili yürütülen çoğu çalışmanın bulguları okul öncesi dönemde görülen anksiyete bozukluğu prevalansının genellikle %10 ile %20 arası değiştiğini göstermektedir. Yine aynı araştırmacılar anksiyete bozukluklarının bu varyasyona karşın okul öncesi dönemde ve yaşam boyu en yaygın psikiyatrik hastalıklar olduğunu belirtmektedirler. Anksiyeteyi açıklayan psikoloji yaklaşımları göz önüne alındığında ortak vurgunun çocukluk çağı yaşantılarında olduğu dolayısıyla bu dönemde çocuğa bakım ve ilgi veren ebeveynlerin etkisine de odaklanıldığı görülmektedir. Literatürde çocukluk çağı yaşantıları ve ebeveynlik faktörlerinin anksiyete ile ilişkisini konu alan ve bu ilişkileri farklı değişkenler bağlamında inceleyen pek çok bilimsel çalışma bulunmaktadır. Örneğin Edwards, Rapee ve Kennedy (2010), annenin aşırı korumasının, annenin olumsuz duygulanımının, olumsuz yaşam olaylarının etkisinin ve çocuğun engellenmesinin çocukların anksiyete semptomları için yordayıcı olduğunu bulmuştur. Bir başka çalışmada anksiyete bozukluğu olan çocukların, ebeveyn-çocuk ilişkilerinde daha az destekleyici ebeveynlere sahip oldukları bulunmuştur

(Dougherty ve ark., 2013). Sümer ve Anafarta- Şendağ (2009) ise bağlanmanın, birbirinden bağımsız olarak bütün benlik alanlarında olumlu değerlendirmeye ve düşük anksiyete ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır.

Bu araştırmada çocuklarda sık gözlenen anksiyete türlerinden sosyal anksiyete, ayrılık anksiyetesi, özgül fobi ve yaygın anksiyete odağa alınmıştır. Sosyal anksiyete, en kısa tanımı ile sosyal ortamlarda olumsuz değerlendirmeye maruz kalmaktan dolayı duyulan endişedir. Ayrılık anksiyetesi, kişinin temel bağlanma figüründen ya da evinden ayrılmaya karşı göstermiş olduğu yoğun endişe, korku halidir (Irmak, Irmak, Murat ve Üçok Demir, 2016). Özgül fobi, bir nesne ya da duruma özgü verilen orantısız, gerçekdışı korku ve endişe tepkisi olarak tanımlanmaktadır. Yaygın anksiyete ise bireyin başına kötü bir şey gelecekmiş hissi ile endişe halinde olması ve bunun sürekli devam etmesi şeklinde tanımlanabilmektedir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde erken dönem aile çocuk ilişkisinin çocukluk çağı anksiyetesinde etkili olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların ışığında ve anksiyete bozukluklarının okul öncesi dönemdeki en yaygın psikiyatrik hastalıklar olmasına ilişkin bilgiden hareketle bu araştırmada okul öncesi dönem çocuklarının anksiyete düzeylerine etki ettiği düşünülen ebeveyn kaynaklı değişkenlere odaklanılmıştır.

Bu bağlamda bu araştırmanın temel amacı, ebeveyn Gestalt temas engellerinin çocuklarının anksiyete düzeylerine olan etkisinde ebeveyn tutumlarının aracılık etkisinin incelenmesidir. Araştırmanın hipotez modeli ve hipotezleri aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1. Hipotez Model

H1: Ebeveynlerin kullandıkları gestalt temas engelleri ile çocukların anksiyete düzeyleri arasında ebeveynlik stillerinin aracılık rolü vardır.

H2: Ebeveynlik stilleri çocuklarının anksiyete düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkiye (doğrudan) sahiptir.

H3: Ebeveynlerin kullandıkları gestalt temas engelleri çocuklarının anksiyete düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkiye (doğrudan) sahiptir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırma betimsel bir araştırmadır ve bağımsız (dışsal) değişken ebeveyn gestalt temas engelleri, bağımlı değişken çocukların anksiyete düzeyleri ve aracı değişken ise ebeveyn tutumlarıdır.

Araştırma Grubu

Araştırma grubunu 2-6 yaş aralığında (okul öncesi dönem) çocuğa sahip ebeveynler oluşturmaktadır. Çocuklarda anksiyeteye sebep olabilecek diğer karıştırıcı değişkenlerin (okula başlama, okul ve arkadaş ilişkileri gibi.) elimine edilebilmesi için araştırma grubu, okul öncesi dönemde çocukları olan ebeveynler ile sınırlandırılmıştır. Araştırmaya kartopu örneklem yöntemine göre seçilmiş yaşları 24-48 yaş aralığında olan 85 kadın (%81,7) ve on dokuz erkekten (%18,3) oluşan toplam 104 ebeveyn katılmıştır (Orta yaş=35,35, ss=5,41). Bu katılımcıların çocuklarının yaşları ise iki-dört yaş aralığında değişmektedir (Ort.=4,37, ss=1,29). Çocuklardan 50'si (%48,1) kız 54'ü (%51,9) ise erkektir. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler incelendiğinde ebeveynlerden 4'ü (%8) ilköğretim mezunu, 21'i (%20,2) lise mezunu, 62'si (%59,2) ön lisans ya da lisans mezunudur ve 17'si (%16,3) lisansüstü eğitim almıştır. Katılımcı ebeveynlerin 5'i (%4,8) bekar ve 99'u (%95,2) evlidir. Katılımcıların çalışma durumları ve ekonomik durumlarına ilişkin algılarına dair verdikleri cevaplar incelendiğinde 36 katılımcının (%34,6) çalışmıyorum/öğrenciyim cevabını verdiği, 68 katılımcının da (% 65,4) çalışıyorum yanıtını verdiği görülmektedir. Katılımcıların 1'i (%1) ekonomik durumunu düşük seviyede olarak belirtirken 72'si (%69,2) orta düzeyde, 31'i (%29,8) ise iyi düzeyde olduğunu belirtmiştir.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada veriler Demografik Bilgi Formu, Gestalt Temas Engelleri Ölçeği (GTEÖ), Ebeveyn Tutum Ölçeği (ETÖ) ve Okul Öncesi Çocuklarda Anksiyete Ölçeği (OÖÇAÖ) aracılığıyla toplanmıştır.

Gestalt Temas Engelleri Ölçeği(GTEÖ)

Yirmi dört maddeden ve dört faktörden oluşan bu ölçek, Tagay ve Voltan-Acar (2012) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin temas alt boyutunda beş, tam temas alt boyutunda sekiz, bağımlı temas alt boyutunda yedi ve temas sonrası alt boyutunda dört madde yer almaktadır. Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı temas alt ölçeği için .61; tam temas alt ölçeği için .79, bağımlı temas alt ölçeği için .75 ve temas sonrası alt ölçeği için .60 bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı .81 olarak bulunmuştur.

Ebeveyn Tutum Ölçeği (ETÖ).

Karabulut Demir ve Şendil tarafından ebeveyn tutumlarını belirlemek amacı ile oluşturulan ETÖ "demokratik", "otoriter", "aşırı koruyucu" ve "izin verici" olmak üzere dört boyuttan oluşan 62 maddeden oluşmaktadır. Geçerlik çalışmaları kapsamında yapılan

analizler sonucunda 16 madde ölçekten çıkarılarak 46 maddelik son halini alan ölçek beşli Likert tipinde hazırlanmıştır. Yapılan güvenirlik analizleri sonucunda Cronbach alfa değerler “demokratik” boyut için .83, “otoriter” boyut için .76, “aşırı koruyucu” boyut için .75 ve “izin verici” boyut için ise .74 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .77 olarak bulunmuştur. Geçerlik ve güvenirlik analizleri sonuçları, bu ölçeğin yeterli düzeyde psikometrik özelliklere sahip olduğunu göstermiştir.

Okul Öncesi Çocuklarda Anksiyete Ölçeği (OÖÇAÖ).

Ebeveynlerin çocuklarının davranışlarına ilişkin beyanlarına dayanan ölçek, Susan H. Spence tarafından The Preschool Anxiety Scale orijinal adı ile geliştirilmiş, ölçeğin uyarlama ve geçerlik güvenirlik çalışmaları Uğraş, Koşe Demiray, Mutluer ve Coşkun(2018) tarafından yapılmıştır. OÖÇAÖ yapı geçerliği için uygulanan doğrulayıcı faktör analizinin sonuçlarına bakıldığında, ölçeğin orijinal faktör yapısıyla Türkçe formun faktör yapısının yirmi dokuz maddede birbiriyle uyum içerisinde olduğu tespit edilmiştir. OÖÇAÖ'nin güvenirlik çalışmalarında iç tutarlık katsayıları tüm ölçek için .93 ve alt ölçeklerde toplumsal anksiyete bozukluğu için .84, yaygın anksiyete bozukluğu için .81, ayrılık anksiyetesi bozukluğu için .73 ve özgül fobi için .82'dir. Bulgular güvenirliğinin yeterli düzeyde olduğu kanıtlanmaktadır. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .90 olarak bulunmuştur. Bu bulgulara göre OÖÇAÖ'nün çocukların anksiyete düzeylerini belirlemeye yönelik olarak kullanılabilecek geçerliği ve güvenirliği olan bir araç olduğu görülmektedir.

İşlem ve Verilerin Analizi

Veri toplamı işlemi online olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden katılımcılara bilgilendirilmiş onam formu sunulmuş ve katılım beyanı veren katılımcılardan veri toplanmıştır. Ölçeklerin doldurulması yaklaşık 20 dakika sürmüştür. Katılımcılardan kimlik bilgileri istenmemiştir. Katılımcılardan demografik bilgi formu ve ölçekler aracılığıyla toplanan veriler aracı değişkenin rolünü belirlemek için doğrusal ve hiyerarşik regresyon analizi ile incelenmiştir. İstatistiksel analiz aşamasına geçmeden önce veriler normallik, kayıp değer ve uç değer varsayımları açısından test edilmiştir. Kayıp değer analizinde ölçek maddelerinin en az %5'ini yanıtız bırakan katılımcıların verileri araştırmadan çıkartılmış; diğer eksik olan verilerin yerine ise cevapların ortalama değerleri atanmıştır. Veriler uç değerlerin varlığı açısından analiz edilmiş Mahalanobis ve ki-kare karşılaştırması sonucu uç değere sahip olduğu tespit edilen bir katılımcı analizden çıkartılmıştır. Normallik testi için ise George ve Mallery (2010)'nin koşul olarak belirlediği -2/+2 aralığındaki Skewness-Kurtosis değerleri referans alınmıştır. Değişkenlerin tüm alt boyutları normal dağılım göstermektedir. Varsayımların karşılanmasının ardından nihai analiz 104 katılımcıdan elde edilen veriler ile SPSS 26.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Güven aralığı %95 alınmıştır.

Bulgular

Bu araştırmada ebeveynin gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeylerine etkisinde ebeveyn stillerinin aracı rolü Baron ve Kenny'nin dört aşamalı modeli ile incelenmiştir. Öncelikle Baron ve Kenny'nin ilk üç aşamasının araştırma değişkenleri açısından karşılanıp karşılanmadığının belirlenmesi amacıyla değişkenler arasındaki pearson korelasyon katsayıları incelenmiştir. Araştırmada yer alan değişkenler arasındaki pearson korelasyon katsayıları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.Temas	1	,29**	-,03	,56**	,06	,20*	,30**	,13	-,05	,33**	,30**	,21*	,24*
2.Tam temas		1	,29**	,26**	-,19	,31**	,12	,06	,30**	,30**	,29**	,43**	,42**
3.Bağımlı temas			1	,06	-,07	,09	,25**	-,02	,20*	,10	,05	,15	,16
4.Temas sonrası				1	,21*	,01	,03	,07	-,11	,05	,12	,01	,02
5.Demokratik ebeveynlik					1	-,47**	,12	-,01	-,22*	-,15	-,16	-,16	-,22*
6.Otoriter ebeveynlik						1	,15	,20*	,08	,31**	,23*	,31**	,29**
7.Asırı korumacı ebeveynlik							1	,27**	-,02	,28**	,04	,11	,12
8.İzin verici ebeveynlik								1	,04	-,04	-,14	,05	-,03
9.Sosyal anksiyete									1	,31**	,42**	,49**	,72**
10.Ayrılık anksiyetesi										1	,47**	,55**	,71**
11.Özgül fobi											1	,62**	,82**
12.Yaygın anksiyete												1	,87**
13.Toplam anksiyete puanı													1

** p< 0.01, * p< 0.05

Anlamli ilişki koşulunu sağlayan değişkenler arasında çoklu regresyon analizi ve hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Hiyerarşik regresyon analizinde bağımsız değişkenin beta değerlerindeki farkın anlamlılığı incelenmiştir. Beta değerlerindeki azalma miktarının anlamlılık düzeyi Sobel testi kullanılarak analiz edilmiştir (Kenny ve ark.'dan akt. Şenkal ve Işıklı, 2015).

Aşama 1: Ebeveynlerin gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeyine yordayıcı etkisi

Ebeveynlerin gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeyine etkisinde ebeveyn tutumlarının aracı rolü incelenirken Baron ve Kenny tarafından geliştirilen aracı değişken analizi ölçütlerinden yararlanılmıştır. Aracı değişken analizinin ilk ölçütü "bağımsız değişken bağımlı değişkeni yordamalıdır" şeklindedir. Bu ölçüt kapsamında basit regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz aralarında korelasyon ilişkisi tespit edilmiş değişkenler arasında gerçekleştirilmiştir ve Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Ebeveynlerin Gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeyine etkisine ilişkin regresyon analizi

	B	Standart		t	p	
		hata	β			
1	-1,40	1,64		-,85	,40	
Ayrılık Anksiyetesi (Bağımlı Değişken)	Temas boyutu	,27	,10	,27	2,80	,01
	Tam temas boyutu	,16	,07	,22	2,30	,02
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .39	R ² =.15	F= 9,15			
2	-2,05	4,23		-,48	,63	
Sosyal Anksiyete (Bağımlı Değişken)	Tam temas boyutu	,26	,10	,27	2,69	,01
	Bağımlı temas boyutu					
	(Bağımsız Değişkenler)	,19	,16	,12	1,20	,24
	R= .32	R ² =.10	F= 5,75			
3	,96	2,35		,41	,69	
Özgül Fobi (Bağımlı Değişken)	Temas boyutu	,33	,14	,23	2,40	,02
	Tam temas boyutu	,24	,10	,23	2,34	,02
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .37	R ² =.14	F= 7,91			
4	,49	2,30		,21	,83	
Yaygın Anksiyete (Bağımlı Değişken)	Temas boyutu	,14	,13	,10	1,04	,30
	Tam temas boyutu					
	(Bağımsız Değişkenler)	,43	,10	,40	4,26	,00
	R= .44	R ² =.19	F= 11,85			
5	4,67	6,48		,72	,47	
Toplam Anksiyete Puanı (Bağımlı Değişken)	Temas boyutu	,54	,38	,13	1,42	,16
	Tam temas boyutu	1,16	,28	,39	4,14	,00
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .44	R ² =.20	F= 12,27			

Analiz sonuçları ebeveynlerin temas ve tam temas temas engellerinin çocukların ayrılık anksiyetesini pozitif ve anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir (sırasıyla B= .27, $p<.05$; B= .16, $p<.05$). Ebeveynlerin tam temas boyutu temas engelleri, çocukların sosyal anksiyete düzeyini pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır (B= .26, $p<.05$). Bağımlı temas temas engellerinin ise sosyal anksiyete düzeyini yordayıcı etkisi bulunmamıştır (B= .19, $p=.235$). Ebeveynlerin temas ve tam temas boyutu temas engellerinin çocukların özgül fobilerine etkisinin incelendiği analiz bulguları, temas boyutu (B= .33, $p<.05$) ve tam temas boyutu (B= .24, $p<.05$) temas engellerinin çocukların özgül fobilerini yordayıcı pozitif yönde ve anlamlı etkileri olduğunu göstermektedir. Bulgular ebeveynlerin temas boyutu (B= .14, $p=.30$) temas engellerinin çocukların yaygın anksiyetelerini yordayıcı etkisi olmadığını gösterirken, tam temas boyutu temas engellerinin çocukların yaygın anksiyeteleri için pozitif yönde anlamlı yordayıcı etki göstermektedir (B= .43, $p<.05$). Son olarak temas ve tam temas boyutu temas engellerinin toplam anksiyete puanını yordayıcı etkisi analiz edilmiştir. Analiz sonucunda ebeveynlerin temas boyutu temas engellerinin çocukların toplam anksiyete puanını yordayıcı etkisinin bulunmadığı belirlenmiştir (B= .54, $p=.16$). Ebeveynlerin tam temas boyutu temas engelleri ise çocukların toplam anksiyete puanları üzerinde pozitif yönde anlamlı yordayıcı etkiye sahip olarak bulunmuştur (B= 1.16, $p<.05$).

Aşama 2: Ebeveynlerin Gestalt Temas Engellerinin Ebeveyn Stillerini Yordayıcılığı

Aracı değişken analizinin ikinci ölçütü “bağımsız değişken aracı değişkeni yordamalıdır” şeklindedir. Bu ölçüt kapsamında ebeveynlerin Gestalt temas engellerinin ebeveyn tutumlarını yordayıcı etkisini değerlendirmek amacı ile basit regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bulgular tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Ebeveynlerin Gestalt temas engellerinin ebeveynlik stillerini yordayıcılığına ilişkin regresyon analizi

	B	Standart hata	β	t	p
1	14,66	2,04		7,20	,00
Otoriter Ebeveynlik (Bağımlı Değişken)					
Temas boyutu	,14	,12	,12	1,21	,23
Tam temas boyutu (Bağımsız Değişkenler)	,25	,09	,28	2,81	,01
	R= .33	R ² =.11	F= 6,17		
2	12,04	4,81		2,50	,01
Aşırı Korumacı Ebeveynlik (Bağımlı Değişken)					
Temas boyutu	,43	,13	,31	3,39	,00
Bağımlı temas boyutu (Bağımsız Değişkenler)	,47	,16	,26	2,89	,01
	R= .40	R ² =.16	F= 9,60		
3	71,62	2,80		25,57	,00
Demokratik Ebeveynlik (Bağımlı Değişken)					
Temas sonrası boyutu (Bağımsız Değişken)	,44	,20	,21	2,17	,03
	R= .21	R ² =.04	F= 4,73		

Analiz sonuçlarına göre ebeveynlerin temas boyutu temas engellerinin otoriter ebeveyn tutumu üzerinde yordayıcı etkisi bulunmamakta iken ($B=.14$, $p=.23$); tam temas boyutu temas engellerinin otoriter ebeveyn tutumu üzerinde pozitif yönde anlamlı düzeyde yordayıcı etkisi bulunmaktadır ($B= .25$, $p<.05$). Yürütülen bir diğer analiz de temas ve bağımlı temas boyutları temas engelleri ile aşırı koruyucu ebeveyn tutumu arasında gerçekleştirilmiştir. Bulgular hem temas hem de bağımlı temas boyutu temas engellerinin aşırı koruyucu ebeveyn tutumunu pozitif yönde anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir (sırasıyla $B= .43$, $p<.05$; $B= .47$, $p<.05$). Bu ölçütün yapılan son analizinde ise temas sonrası boyutu temas engellerinin demokratik ebeveyn tutumunu pozitif yönde anlamlı düzeyde yordayıcı etkisi tespit edilmiştir ($B= .44$, $p<.05$).

Aşama 3: Ebeveynlik Stillerinin Çocukların Anksiyete Düzeyini Yordayıcılığı

Aracı değişken analizinin üçüncü ölçütü “aracı değişken bağımlı değişkeni yordayıcı etkiye sahip olmalıdır” şeklindedir. Bu ölçüt kapsamında ebeveynlerin ebeveynlik stillerinin çocukların anksiyete düzeylerini yordayıp yordamadığını değerlendirmek amacıyla basit regresyon analizi uygulanmıştır. Bulgular tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Ebeveynlerin ebeveyn tutumlarının çocukların anksiyete düzeylerini yordayıcılığına ilişkin regresyon analizi

		Standart		β	t	p
		B	hata			
1		22,69	6,63		3,42	,00
Sosyal Anksiyete (Bağımlı Değişken)	Demokratik ebeveynlik	-,19	,09	-,22	-2,25	,03
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .22 R ² =.05 F= 5,05					
2		-4,63	2,45		-1,89	,06
Ayrılık Anksiyetesi (Bağımlı Değişken)	Aşırı korumacı ebeveynlik	,17	,07	,24	2,56	,01
	Otoriter ebeveynlik					
	(Bağımsız Değişkenler)	,23	,08	,28	2,97	,00
R= .39 R ² =.15 F= 8,95						
3		4,41	2,48		1,78	,08
Özgül Fobi (Bağımlı Değişken)	Otoriter ebeveynlik	,27	,11	,23	2,34	,02
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .23 R ² =.05 F= 5,46					
4		2,51	2,45		1,024	,31
Yaygın Anksiyete (Bağımlı Değişken)	Otoriter ebeveynlik	,36	,11	,31	3,25	,00
	(Bağımsız Değişkenler)					
	R= .31 R ² =.09 F= 10,56					
5		40,09	27,27		1,47	,15
Toplam Anksiyete Puanı (Bağımlı Değişken)	Demokratik ebeveynlik	-,30	,29	-,11	-1,03	,31
	Otoriter ebeveynlik	,80	,36	,24	2,21	,03
	(Bağımsız Değişkenler)					
R= .31 R ² =.09 F= 5,20						

Sonuçlar ebeveynlerin demokratik tutumlarının çocukların sosyal anksiyetesini negatif ve anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir ($B=-.19, p<.05$). Bulgulara göre ebeveynlerin otoriter ve aşırı korumacı tutumlarının çocukların ayrılık anksiyetesini pozitif ve anlamlı düzeyde yordayıcı etkisi bulunmaktadır ($B=.23, p<.05$; $B=.17, p<.05$). Ebeveynlerin otoriter tutumlarının çocukların özgül fobi düzeyine yordayıcı etkisini tespit etmek üzere yapılan regresyon analizi sonucunda otoriter ebeveyn tutumunun çocukların özgül fobi düzeylerini pozitif yönde anlamlı düzeyde yordadığı bulgusuna ulaşılmıştır ($B=.27, p<.05$). Bir başka bulguda ebeveynlerin otoriter tutumlarının çocukların yaygın anksiyete düzeylerini pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığı sonucuna ulaşılmıştır ($B=.36, p<.05$). Ebeveyn tutumları ve çocukların toplam anksiyete puanları arasında gerçekleştirilen son regresyon analizi bulgularında ise demokratik ebeveyn tutumunun çocukların toplam anksiyete puanları üzerinde anlamlı yordayıcı etkisi bulunmamıştır ($B=-.30, p=.31$); otoriter ebeveyn tutumunun çocukların toplam anksiyete puanını pozitif yönde anlamlı düzeyde yordadığı tespit edilmiştir ($B=.80, p<.05$).

Aşama 4: Gestalt Temas Engelleri ile Çocukların Anksiyete Düzeyi Arasındaki İlişkide Ebeveynlik Stilllerinin Aracılık Rolü

Aracı değişken analizinin dördüncü ve son ölçütü, "aracı değişken ile bağımsız değişken eş zamanlı olarak regresyon analizine girildiğinde daha önce bağımsız ve bağımlı değişken arasında var olan anlamlı ilişki anlamlı olmaktan çıkmalı (tam aracılık) ya da daha önceki anlamlılık düzeyi azalmalıdır" şeklindedir. Analizlere yalnızca ilk üç ölçütteki

bulgulara yordayıcı değişken olma şartını sağlayan boyutlar dahil edilmiştir. Analize dahil edilen boyutlara ilişkin sembolik gösterim tablo 5'te bulgular tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 5: Aracı değişken analizine dahil edilen boyutlar

	Bağımsız değişken (Temas engeli)	Aracı değişken (Ebeveyn Tutumu)	Bağımlı değişken (Anksiyete düzeyi)
1	Temas boyutu	Aşırı korumacı tutum	Ayrılık anksiyetesi
2	Tam temas boyutu	Otoriter tutum	Ayrılık anksiyetesi
3	Tam temas boyutu	Otoriter tutum	Özgül fobi
4	Tam temas boyutu	Otoriter tutum	Yaygın anksiyete
5	Tam temas boyutu	Otoriter tutum	Toplam anksiyete

Bu ölçüt kapsamında regresyon analizine çocukların anksiyete düzeyleri bağımlı değişken, ebeveynlerin Gestalt temas engelleri ve ebeveynlik tutumları bağımsız değişken olarak dahil edilmiştir.

Tablo 6: Ebeveynlerin Gestalt temas engelleri ile çocukların anksiyete düzeyi ilişkisinde ebeveynlik stillerinin aracılı rolüne ilişkin hiyerarşik regresyon analizi

Analiz aşaması	Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişken	R	R ²	B	Standart hata	T	p
Adım 1	Temas boyutu	Ayrılık anksiyetesi	,33	,11	,33	,09	3,53	,00
Adım 2	Temas boyutu Aşırı korumacı ebeveyn tutumu	Ayrılık anksiyetesi	,38	,14	,27 ,14	,10 ,07	2,81 2,02	,01 ,05
Adım 1	Tam temas boyutu	Ayrılık anksiyetesi	,30	,09	,22	,07	3,14	,00
Adım 2	Tam temas boyutu Otoriter ebeveyn tutum	Ayrılık anksiyetesi	,37	,14	,17 ,20	,07 ,08	2,29 2,48	,02 ,02
Adım 1	Tam temas boyutu	Özgül fobi	,29	,09	,31	,10	3,10	,00
Adım 2	Tam temas boyutu Otoriter ebeveyn tutum	Özgül fobi	,33	,11	,26 ,18	,11 ,12	2,50 1,50	,01 ,14
Adım 1	Tam temas boyutu	Yaygın anksiyete	,43	,18	,46	,10	4,75	,00
Adım 2	Tam temas boyutu Otoriter ebeveyn tutum	Yaygın anksiyete	,46	,22	,39 ,23	,10 ,11	3,95 2,08	,00 ,04
Adım 1	Tam temas boyutu	Toplam anksiyete puanı	,42	,18	1,28	,27	4,72	,00
Adım 2	Tam temas boyutu Otoriter ebeveyn tutum	Toplam anksiyete puanı	,46	,21	1,11 ,59	,28 ,31	3,96 1,88	,00 ,06

Değişkenler arasında yürütülen basit regresyon analizi sonuçlarına göre temas boyutunun aşırı korumacı ebeveynlik tutumunu ve tam temas boyutunun ise otoriter ebeveyn tutumunu pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur (sırasıyla $B=.43$, $p<.05$; $B=.25$, $p<.05$).

İkinci olarak temas ve tam temas boyutları için ayrı ayrı hiyerarşik regresyon analizi yürütülmüştür. Bu analizlerde denkleme ilk blokta temas engelleri alt boyutlarından olan temas ve tam temas puanları, ikinci blokta ise aşırı korumacı ve otoriter ebeveyn tutumları girilmiştir. Yürütülen hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi analize ikinci blokta ebeveyn tutumlarının dahil edilmesiyle beta değerlerinin bazılarında düşme meydana gelmiştir. Bu düşmenin anlamlılık düzeyi Sobel analizi ile kontrol

edilmiştir. Denkleme aşırı koruyucu ebeveyn tutumunun eklenmesiyle birlikte temas boyutu değişkeninin beta değerinde 0.33'ten ($p<.05$) 0.27'e ($p<.05$) anlamlı bir düşme meydana gelmiştir (Sobel $z= 2.21$, $p<.05$). Tam temas boyutunun ayrılık anksiyetesini yordayıcı etkisine ilişkin regresyon analizine otoriter ebeveyn tutumu dahil edildiğinde tam temas boyutunun beta değerinde meydana gelen 0.22'den ($p<.05$) 0.17'ye ($p<.05$) düşmenin anlamlı olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır (Sobel $z= 1.85$, $p=.06$). Tam temas boyutu ve özgül fobi arasında gerçekleştirilen regresyon analizine otoriter ebeveyn tutumu dahil edildiğinde beta değerinde meydana gelen 0.31'den ($p<.05$) 0.26'ya ($p<.05$) düşmenin anlamlı olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır (Sobel $z= 1.94$, $p=.05$). Tam temas boyutu ve yaygın anksiyete arasında gerçekleştirilen regresyon analizine otoriter ebeveyn tutumu dahil edildiğinde beta değerinde 0.46'dan ($p<.05$) .39'e ($p<.05$) anlamlı bir düşmenin meydana geldiği bulgusuna ulaşılmıştır (Sobel $z= 3.03$, $p<.05$). Gerçekleştirilen son hiyerarşik regresyon analizinde, tam temas boyutu ve toplam anksiyete arasındaki regresyon analizine otoriter ebeveyn tutumu dahil edilmiştir, beta değerinde 1.28'den ($p<.05$) 1.11'e ($p<.05$) anlamlı bir düşmenin gerçekleştiği bulgusuna ulaşılmıştır (Sobel $z= 3.03$, $p<.05$).

Sonuç olarak değişkenler arasında tam aracılık etkisine rastlanılmamış olup, aşırı koruyucu ebeveynlik tutumunun temas boyutu temas engelleri ile ayrılık anksiyetesi arasında, otoriter ebeveyn tutumunun ise tam temas boyutu temas engelleri ile yaygın anksiyete ve toplam anksiyete puanı arası aracı değişken rolü üstlendiği bulunmuştur.

Tartışma

Bu araştırmada ebeveynlerin Gestalt temas engellerinin çocukların anksiyete düzeyini yordayıcı etkisi ve bu etkide ebeveyn tutumlarının aracı rolü incelenmiştir.

Bulgular ebeveynlerin temas ve tam temas boyutu temas engellerinin çocukların ayrılık anksiyetesi ve özgül fobi düzeylerini pozitif yönde ve anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir. Ayrıca ebeveynlerin tam temas boyutu temas engellerinin çocukların sosyal anksiyete ve yaygın anksiyete düzeyleri ile toplam anksiyete puanlarını yordadığı bulunmuştur. Bu bulgu, bireylerin çevreleriyle temas kurarken gerçekleştirdiği birtakım engellerin çocuklarını etkilediği ve onları daha kaygılı hale getirdiği anlamına gelmektedir. Temas ve tam temas boyutu bu ilişkide anlamlı etkiye sahip iki boyutu oluşturmaktadır. Bu boyutlarda yer alan dışa yansıtma, yön değiştirme ve kendine çevirme temas engelleri bulunmaktadır. Bu bulgulara dayanarak, kişilerin temas sırasında kendisini rahatsız edecek duygu, düşünce ve davranışları kabul etmeyip dışsallaştırmasının, çevresinin isteklerine göre bastırıldığı içgüdüsel davranışların ve/veya kişinin çevresinden aldığı olumsuz tepkiler sonrasında temastan kaçınmak amacıyla hızlı hızlı konuşmasının ve sürekli şakaya vurmasının çocukların anksiyete düzeylerinde artışa neden olduğu söylenebilmektedir. Ebeveynlerin yaşadıkları olumsuz deneyimler sonrası başvurdukları bu temas engellerinin çocukların anksiyete düzeyini yordaması, olumsuz deneyimlerin sadece maruz kalan kişi adına değil, temasta olduğu diğer bireyler adına da risk barındırdığını göstermektedir. Bu bulgular literatürü destekler niteliktedir. Örneğin, bir çalışmada kendi ebeveynleri tarafından

duygusal olarak desteklenmeyen ebeveynlerin kendi çocuklarına empatik yaklaşmakta, çocuklarının duygularını düzenlemede bazı zorluklar yaşadıklarını ve geçmiş deneyimin izlerini kendi çocukları ile olan ilişkilerine yansıttıkları görülmektedir (İstikbal, 2020).

Bu çalışmada ayrıca tam temas boyutu temas engellerinin otoriter ebeveyn stilini pozitif yönde yordadığı; hem temas hem de bağımlı temas boyutu temas engellerinin aşırı koruyucu ebeveyn tutumunu pozitif yönde yordadığı ve temas sonrası boyutu temas engellerinin demokratik ebeveynlik tutumunu pozitif yönde anlamlı düzeyde yordadığını bulunmuştur.

Temasın tek taraflı gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve bireyle birey veya bireyle nesne arasında gerçekleştiği bilgisi göz önüne alındığında bu yordayıcı ilişkinin aslında beklenen bir sonuç olduğu ifade edilmelidir. Bu bulguda özel olarak vurgulanması gereken nokta, hangi temas boyutunun hangi ebeveynlik tutumunu yordamakta olduğudur. Tam temas boyutunda yer alan yön değiştirme ve kendine çevirme temas engelleri otoriter ebeveyn tutumunu yordamaktadır. Yön değiştirme temas engeline bireylerin çevreden aldıkları olumsuz geri bildirimler sonucunda temastan kaçınmaları, kendine çevirmede ise kişinin çevresi tarafından engellenen başarısız girişimlerinden dolayı isteklerini bastırmayı öğrenmesi söz konusudur. Bu engellenme kişinin enerjisini yapmak isteyen ve kontrol etmek isteyen olarak ikiye bölmektedir. Tam temas engelinin otoriter ebeveynlik tutumunu yordamasında bu kontrolcü tarafın etkili olduğu düşünülmektedir. Bireyin geçmiş deneyimleri ile şekillenen bu kontrol isteğinin çocuklarına yöneldiği ve otoriter ebeveyn tutumu olarak kendini gösterdiği düşünülmektedir. Bireylerin köken ailelerinden algıladıkları ebeveyn tutumlarının kendi ebeveynlik tutumunu yordayıcı etkisini araştıran bir çalışmada anne ve babaların tutumlarının köken ailelerinin tutumlarından etkilendikleri tespit edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre annelerin otoriter ebeveyn tutumu üst kuşak anne otoriter tutumu ve üst kuşak baba koruyucu tutumu tarafından yordanırken babaların otoriter tutumları üst kuşak baba otoriter tutumu tarafından yordanmaktadır (Karaman, 2019). Araştırmada tespit edilen bir diğer etki temas ve tam temas boyutunun aşırı korumacı ebeveyn tutumu üzerine yordayıcı etkisidir. Bu boyutlarda yer alan dışa yansıtma engeli kişinin kendisine atfettiğinde memnun olmayacağı duygu ve düşünceleri bir başkasına atfetmesi şeklinde tanımlanırken, sınırların yokluğu temas engeli 'ben' ile 'diğeri' arasındaki sınırların yokluğunu ve ayrılaşmanın gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Bu boyutlardaki bir diğer temas engeli yardım eden sendromu ise kişinin kendi isteklerini ifade etmede yaşadığı zorluk sebebi ile giderilmeyen ihtiyaçlarına karşılık olarak başkalarının ihtiyaçlarını gidermesi, kendisini onlara adamasıdır. Bu iki engelde de sınırların yokluğundan söz edilmektedir. Bu sebeple bu temas engellerinin aşırı koruyucu ebeveyn tutumunu yordaması beklenen sonuçlardan birisidir. Nitekim aşırı korumacı ebeveyn tutumunun temelinde de ayrışma sorunları ve ebeveynin çocuğun bireyselliğine ve sınırına olan aşırı müdahalesi söz konusudur. Literatürde bu aşırı müdahale ve koruyuculuğun çocukların bazı becerilerini olumsuz etkilediğini kanıtlayan pek çok araştırma mevcuttur. Arı ve Şahin Seçer (2003)'ün gerçekleştirmiş olduğu araştırmanın bulguları annelerin aşırı koruyuculuk düzeyleri ile

çocukların psikososyal temelli problem çözme becerilerinin negatif yönde anlamlı farklılaştığını göstermektedir. Annelerin aşırı koruyuculuk düzeyleri yükseldikçe çocukların psikososyal temelli problem çözme becerisi düzeyleri azalmaktadır. Ayrıca ebeveyn aşırı koruyuculuğunun çocuklarda saldırgan davranışları (Eldeleklioğlu, 2007) ve aile içi çatışmaları arttırdığı bulunmuştur (Kulaksızoğlu, 1989). Bu bulgular ebeveynlerin ilişkilerinde yaşamakta oldukları sınır problemlerinin ebeveynlik tutumlarına yansımaları ve onların çocuklarına yönelik yaklaşımlarını belirlediğini göstermektedir. Bu boyutlardaki bir diğer temas engeli olan sınırların yokluğu temas engeline başvuran bir ebeveynin çocuğunun istek ve ihtiyaçlarını dile getirirken sürekli 'biz' zamirini kullanması veya yardım eden sendromu engeline başvuran bir başka ebeveynin her an çocuğunun ihtiyacı olsun ya da olmasın yardım girişiminde bulunması ebeveyn temas engellerinin çocuk yetiştirme sürecinde ne kadar belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu aşamada gerçekleştirilen analizin son bulgusu da temas sonrası temas engellerinin demokratik ebeveyn tutumunu pozitif yönde anlamlı yordadığını göstermektedir. Bu boyutta yer alan tek temas engeli çekilmedir. Çekilme kişinin yoğun duygusal deneyim sonrası kendisi ile baş başa kalması durumunu temsil etmektedir. Çekilme farkında olunarak yapıldığında oldukça sağlıklı iken farkında olmadan yapıldığında temas engeline dönüşmektedir. Bu engelin demokratik ebeveyn tutumunu yordayıcı etkisi beklenmeyen bir durumdur. Çünkü temas engelleri sağlıksızdır ve temas sırasında meydana gelen aksamayı tanımlamaktadır. Fakat ölçekteki sorular incelendiğinde bu boyutu ölçen maddelerin bilinçli bir çekilmeyi kastettiği ve sorguladığı görülmektedir. Bu sebeple bu ölçekte bahsedilen çekilmenin katılımcılar tarafından engel olan çekilme olarak değil duygusal yoğunluğu sindirmek için bilinçli gerçekleştirilen sağlıklı çekilme olarak anlaşıldığı düşünülmektedir. Bu sebeple en işlevsel ebeveynlik biçimi olan demokratik ebeveynlik tutumunu yordayıcı olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada ayrıca, ebeveynlerin demokratik tutumlarının çocukların sosyal anksiyetesini negatif ve anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur. Otoriter ve aşırı korumacı ebeveyn tutumu çocukların ayrılık anksiyetesini tutumlarını pozitif ve anlamlı düzeyde yordamaktadır. Ayrıca bulgular otoriter ebeveyn tutumlarının çocukların özgül fobi, yaygın anksiyete düzeylerini ve toplam anksiyete puanlarını pozitif ve anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir.

Demokratik ebeveyn tutumunun çocukların sosyal anksiyetesini negatif yönde yordayıcı etkiye sahip olması ebeveyn tutumlarının çocuklar üstündeki olumlu etkisine kanıt oluşturmaktadır. Demokratik ebeveynlik en güvenli ebeveynlik biçimi olarak değerlendirilmektedir. Bu tutumu benimseyen ebeveynler çocuğa sıcaklık göstermekte ve gerektiğinde net kurallar koyabilmektedirler. Passer ve Smith (2008) bu ailelerin çocuklarının daha özgüvenli bireyler olarak yetiştiklerini belirtmektedirler. Bu görüşleri bu araştırmanın bulgularıyla uyumlu kabul edilebilir çünkü bu çalışmada bu ebeveynlerin çocuklarının sosyal anksiyete seviyelerinin düşük olduğu görülmektedir. Bu da bu çocukların sosyal ortamlara daha rahat katılabildiklerini, topluma katılmak ve kendilerini ifade etmek

konularında daha az kaygılı olduklarını ifade etmektedir. Tüm bu eylemleri gerçekleştirebiliyor olmaları da gereken özgüvene sahip olduklarını göstermektedir. Uygun (2018)'un gerçekleştirmiş olduğu çalışmada demokratik ebeveyn tutumu ile anaokuluna giden çocukların sosyal yetkinlik davranışları arasında düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bir başka araştırma da ise demokratik ebeveyn tutumu ile çocukların sosyal iş birliği, sosyal bağımsızlık, sosyal kabul becerileri, sosyal etkileşim becerileri alt boyutları ve sosyal beceri toplam puanı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Yener, 2014). Literatürdeki bu bulgular mevcut çalışmanın demokratik ebeveyn tutumu ve sosyal anksiyete düzeyi arasındaki negatif yordayıcılık etkisini destekler niteliktedir.

Aşırı korumacı ebeveynler çocuklarını ayrı bir birey olarak görmeyen, onları her zaman koruma ihtiyacı hisseden bireylerin ebeveynlik tutumudur. Otoriter ebeveynler ise katı kurallara sahip, çocuklarına sıcaklık göstermeyen cezalandırıcı ebeveynlerin tutumudur. Bu iki olumsuz ebeveyn tutumu da ayrılık anksiyetesini yordamaktadır. Aşırı korumacı ebeveynlerin çocuklarının ihtiyaçlarını gidermeye yönelik aşırı çabası ve eylemi, çocukları aileden bağımsız var olabilme, bir yerde bulunabilme ve kendi ihtiyaçları giderebilme konusunda umutsuzluğa sürüklemektedir. Bu da özellikle okula başlama döneminde çok sık karşılaşılan ayrılık anksiyetesini arttırmaktadır. Otoriter ailelerde ise çocuklar çok sıkı kurallar altında ve yönetilme halinde yetiştirildikleri için ebeveynlerinden bağımsız olma durumunda ne yapacaklarını bilemedikleri ve kendi inisiyatiflerinde karar alabilme tecrübesine sahip olmadıkları için ayrılmaya karşı daha kaygılı olmaktadır. Nazlıoğlu (2019) tarafından yapılan çalışmada da bu çalışmanın bulguları ile uyumlu olarak otoriter ve aşırı koruyucu ebeveynlik tutumları ile çocukların ayrılık anksiyeteleri arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Yine benzer şekilde bir çalışmada anne babaların aşırı koruyucu davranışları ile çocukların kaygı düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğuna ulaşılmıştır (Pereira, Barros, Mendonça ve Muris, 2013). Mofrad, Abdullah ve Samah (2009) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise ebeveyn aşırı koruyuculuğunun çocukların ayrılık anksiyetesi bozukluğu ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu ayrılık anksiyetesi belirtileri gösteren çocukların diğer çocuklara göre annelerini daha fazla aşırı koruyucu olarak algıladıklarını göstermektedir.

Ek olarak, bu çalışmada özgül fobi, yaygın anksiyete ve toplam anksiyete puanını yordadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu da aile içerisinde gereğinden fazla sıkı kurallar uygulanmasının, çocuklara söz hakkı tanınmamasının ve kararlarına önem verilmemesinin onları kaygılı bireylere dönüştürebileceğini göstermektedir. Bu bulgular ve katılımcı ebeveynlerin en fazla altı yaşında çocuklara sahip oldukları bilgisi göz önüne alındığında ebeveyn tutumlarının çok küçük yaştan itibaren çocukların anksiyete gibi büyük zorluklarla baş etmek zorunda kalmalarına neden olduklarını göstermektedir. Ayrıca otoriter ebeveyn tutumuna ilişkin bu bulgular literatürdeki bir başka çalışmanın bulgularıyla da örtüşmektedir. Erözkan (2012)'a ait bir çalışmada ergenlerin kaygı duyarlılığı ve ebeveyn tutumları arasındaki ilişki incelenmiş ve bulgular demokratik ebeveyn tutumlarının kaygı duyarlılığını negatif

yönde anlamlı otoriter ebeveyn tutumunun ise pozitif yönde anlamlı yordadığını göstermiştir. Bu bulgular çocukların küçük yaşlarda yaşadıkları anksiyete problemin ilerleyen yıllarda devam edebileceğine ilişkin öngörü sağlamaktadır.

Son olarak, bu çalışmada aşırı koruyucu ebeveyn tutumunun temas boyutu temas engelleri ile ayrılık anksiyetesi arasında, otoriter ebeveyn tutumunun ise tam temas boyutu temas engelleri ile yaygın anksiyete ve toplam anksiyete puanı arasında aracı değişken rolü üstlendiği bulgusuna ulaşılmıştır. Daha önce Gestalt temas biçimleri, bağlanma stilleri ve yaşam doyumu ilişkisinin incelendiği bir çalışmada temas biçimleri ve bağlanma stilleri arasında ilişki tespit edilmiş ve bu ilişki araştırmacılar tarafından bireylerin maruz kaldıkları benzer ebeveynlik stillerine dayandırılmıştır. Fakat bu değişken kontrol altına alınmadığı için kesin bir sonuca ulaşamamıştır (Gürdil, 2009). Bu sebeple bu çalışmada ebeveyn tutumlarının kontrol altına alınmasının daha net sonuçlar vereceği düşünülmüş ve bu değişken aracı değişken olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme hem temas biçimlerinin anksiyete üzerindeki etkisini daha anlaşılır hale getirmiş hem de ebeveyn tutumlarının sürece katkısını da kontrol edilebilir kılmıştır.

Aşırı koruyucu ebeveyn tutumu hem temas boyutu temas engellerinden yani dışa yansıtmadan etkilenmekte hem de çocukların ayrılık anksiyetesi üzerinde yordayıcı etkide bulunmaktadır. Bu sanılanın aksine aslında olumsuz bir ebeveynlik tutumu olan aşırı koruyucu ebeveynlik tutumunun çocukların anksiyete düzeyleri için risk oluşturabileceğini göstermektedir. Otoriter ebeveyn tutumu ise tam temas boyutu temas engellerinden yani yön değiştirme ve kendine çevirmeden etkilenmekte ve yaygın anksiyete ile toplam anksiyete puanlarını yordamaktadır. Bu bulgu kişilerin geçmiş deneyimlerinin ebeveynlik tutumunu yordaması ebeveynlik tutumunun da çocukların anksiyete düzeyini yordaması açısından değerlendirildiğinde geçmiş deneyimlerin temas yoluyla nesillerden nesillere aktarılabilceğini düşündürmektedir. Bu hem temas biçimlerinin hem de ebeveynlik tutumlarının önemini kavranması adına son derece önemli görülmektedir.

Tespit edilen bu aracılık etkileri ebeveynlerin temas engelleri ile çocukların anksiyete düzeyleri arasındaki ilişki mekanizmasını açıklayabilecek niteliktedir. Bireyler çevreleriyle temasları sırasında gerçekleştirdikleri engelleri çocukları ile olan temaslarında ebeveynlik tutumları aracılığı ile gerçekleştirmektedirler. Bulgular temas biçimlerinin kişisel ilişkilerin olumlu ya da olumsuz olmasını etkilediği kadar bireyle temasta, ilişkide bulunan kişilerin ruh sağlıkları konusunda etkili olduğunu göstermektedir. Bu durumun 2-6 yaş grubu çocuklar için bile gözlenebilir olması bu konuda çok daha fazla etkinin olduğunu kanıtı olarak yorumlanabilir.

Bu araştırma sonuçları özellikle çocukla çalışan alan uzmanlarına uygulama alanında ve müdahalede yol gösterici olabilir. Özellikle çocuk ergen psikiyatristleri, çocukla çalışan psikolog ve psikolojik danışmanlar, ebeveynin temas engellerinin çocuğun anksiyetesine olan etkisini dikkate alabilirler ve müdahalede bulunurken ebeveynle de çalışmayı dikkate alabilirler. Bu çalışmada çocukların anksiyete düzeylerine ilişkin veriler ebeveynlerin

beyanlarına dayanarak toplanmıştır. Bu veri toplama yöntemi araştırmanın en önemli sınırlılığıdır. Sonraki çalışmalarda çocuklara uygulanan bir anksiyete ölçeğinin kullanılması işlevsel görünmektedir.

Kaynakça

- Alabay, E. (2017). Okul öncesi dönem çocuğu olan ebeveynlerin ebeveynlik tutumlarının incelenmesi. *Erken Çocukluk Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 156-174.
- Amerikan Psikiyatri Birliği, *Ruhsal bozuklukların tanısai ve sayımsai el kitabı*, Beşinci Baskı (DSM-5), Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı'ndan, çev. Köroğlu E, Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 2014.
- Arı, R. ve Şahin-Seçer, Z. (2003). Farklı anne baba tutumlarının çocukların psikososyal temelli problem çözme becerilerine etkisinin incelenmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(45), 1-463.
- Baumrind, D.(1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.
- Bulut, M., Mercan, N. ve Yüksel, Ç.(2020). Bilişsel çarpıtma düzeyi ile depresyon ve anksiyete düzeyi arasındaki ilişki: sistematik derleme. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(3), 215-226.
- Bulut Serin, N. ve Öztürk, S.(2007). Anne babası boşanmış 9-13 yaşlarındaki çocuklar ile aynı yaş grubundaki anne babası boşanmamış çocukların benlik saygısı ve kaygı düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 8(2), 117-128.
- Carpenter K., L., H., Sprechmann P, Calderbank R, Sapiro G, Egger H., L. (2016). Quantifying risk for anxiety disorders in preschool children: A machine learning approach. *Plos One*, 11(11), 1-20. doi:10.1371/journal.pone.0165524.
- Chorpita, B.F., & Barlow, D.H. (1998). The development of anxiety: The role of control in the early environment. *Psychological Bulletin*, 124, 3-21.
- Corey, G. (2015). Psikolojik danışma kuram ve uygulamaları (Çev. T. Ergene). Ankara: Mentis Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi: 2009).
- Daş, C. (2020). *Geşalt terapi bütünleşmek ve büyümek*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Demir, Y. ve Kumcağız, H.(2015). Öğrencilerin anne baba tutumlarını algılama biçimleri ve şiddete eğilimleri. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(2), 221-234.
- Dereli, ve Dereli, (2016). Ebeveyn-çocuk ilişkisinin okul öncesi dönem çocukların psikososyal gelişimlerini yordaması. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 227-258.
- Duogherty, L., R., Tolep, M., R., Bufferd, S., J., Olino, T., M., Dyson, M., Traditi, J. ... Klein, D., N.(2013). Preschool anxiety disorders: comprehensive assessment of clinical, demographic, temperamental, familial, and life stress correlates. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 42(5), 577-589. doi:10.1080/15374416.2012.759225.
- Edward, S., L., Rapee, R., M. & Kennedy, S. (2010). Prediction of anxiety symptoms in preschoolaged children: examination of maternal and paternal perspectives. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(3), 13-321. doi:10.1111/j.1469-7610.2009.02160.x.
- Eldeleklioglu, J. (2007). The relationships between aggressiveness, peer pressure and parental attitudes among Turkish high school students. *Social Behavior and Personality*, 35(7), 975-986.
- Erden, G. (2018). Gestalt terapi. (Powerpoint sunu). Erişim adresi: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/71262/mod_resource/content/0/14-Gestalt%20Terapi.pdf.
- Erden, G. (2018). Psikanaliz ve psikodinamik psikoterapiler. (Powerpoint sunu). Erişim adresi: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/71255/mod_resource/content/0/3-4-Psikanaliz%20ve%20Psikodinamik%20Terapiler-GE.pdf.

- Erözkan, A.(2012). Ergenlerde kaygı duyarlılığı ve ebeveyn tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 12(1), 43-57.
- Geçtan, E.(2017). *Psikanaliz ve sonrası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step:A simple guide and reference*, 17.0 update(10a ed.) Boston: Pearson.
- Gökdemir Aktaş, C. (2002). Gestalt temas biçimleri ölçeği yeniden düzenlenmiş formun Türk örnekleminde faktör yapısı geçerliliği ve güvenilirliği. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürdil, G. (2009). Geştalt temas biçimleri, bağlanma stilleri ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi.Erişim adresi: <https://ankadanismanlik.com.tr/wp-content/uploads/2020/01/gokce-gurdil-birinci-gestalt-baglanma-yasam-doyumu.pdf>.
- Irmak, M., Y., Irmak, A., Murat, D. ve Üçok Demir, N. (2016). Ayrılık anksiyetesi bozukluğu ile ilişkili okul reddi: Bir ergen olgu sunumu. J Contemp Med, 6(4), 357-360.
- Işıkoğlu Erdoğan, N., Yoleri, S. ve Tetik, G.(2017). Ebeveyn tutumlarının okul öncesi dönemdeki çocukların mizaç özellikleri ile ilişkisinin incelenmesi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 42, 226-239.
- İnanç, L., Altıntaş, M. ve Barış, T. (2017). Ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumları ile kişilik yapıları arasındaki ilişki. International Journal of Social Sciences and Education Research, 3(5), 1731-1745.
- İstikbal, E. N. (2020). Anne çocuk ilişkisinin nesiller arası aktarımının annelerin anlatıları üzerinden niteliksel yöntemle araştırılması (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Karabulut Demir, E. ve Şendil, G.(2008). Ebeveyn tutum ölçeği(ETÖ). Türk Psikoloji Yazıları, 11(21), 15-25.
- Karaman, S.(2019). Üst kuşak ebeveynlik tutumlarının kişilerin ebeveynlik tutumlarını yordayıcı etkisi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kelland, M., D. (2020). Rollo May and existential psychology. Erişim adresi: <https://chem.libretexts.org/@go/page/12232>.
- Kulaksızoğlu, A. (1989). Ergen-aile çatışmaları ile annenin tutumları arasındaki ilişki ve ergenin problemleri. M. Ü. Atatürk Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Dergisi, 1, 71-87.
- Luby, J., L. (2013). Treatment of anxiety and depression in the preschool period. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 52(4), 346-358.
- Mackintosh M, Gatz M, Wetherell J ve ark. (2006). A twin study of lifetime generalized anxiety disorder (GAD) in older adults: genetic and environmental influences shared by neuroticism and GAD. Twin Research Human Genetics, 9, 30-37.
- Mann, D.(2020). *Gestalt therapy: 100 key points and techniques*. New York: Routledge.
- Mantar, A. (2008). Anksiyete Duyarlılığı İndeksi-3'ün Türkçe Formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması. Yayınlanmamış tıpta uzmanlık tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı, İzmir.
- Mofrad, S., Abdullah, R., & Samah, B. A. (2009). Perceived parental overprotection and separation anxiety: Does specific parental rearing serve as specific risk factor. Asian Social Science, 5(11), 109-116.

- Molaei, B.(2015). Birey odaklı grupla psikolojik danışmanın Gestalt temas engelleri ve fonksiyonel olmayan tutumları üzerine etkisi. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Murdock, N., L. (2018). Psikolojik danışma ve psikoterapi kuramları olgu sunumu yaklaşımıyla (Çev. Prof. Dr.Füsun Akkoyun). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mutlu Tagay, Ö. (2010). Gestalt temas engelleri ölçeğinin geliştirilmesi ve üniversite öğrencilerinin temas engellerinin incelenmesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Nazlıoğlu, A. G. (2019). Çocuğun ayrılık kaygısı ile annelerinin kaygı düzeyleri ve ebeveynlik tutumları arasındaki ilişki. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Özakkaş, T. (2010). Tedaviye alınan anksiyete bozukluğu grubundaki hastaların kişilik bozuklukları ve psikososyal çevresel sorunlar açısından incelenmesi. Erişim adresi: <http://www.psikoterapi.com/anksiyete-bozuklugu-1/>
- Öztep, İ. C. (2010). Duygusal istismar algılayan ve algılamayan ergenlerin kaygı düzeyleri ve denetim odaklarının karşılaştırılması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Passer, M., W. & Smith, R., E. (2008). *Psychology the science of mind and behavior*. New York
- Pereira, A. I., Barros, L., Mendonça, D., & Muris, P. (2013). The relationships among parental anxiety, parenting, and children's anxiety: the mediating effects of children's cognitive vulnerabilities. *Journal of Child and Family Studies*, 23(2), 399-409. doi:10.1007/s10826-013-9767-5
- Schultz, D., P. & Schultz, S., E.(2007). *Modern Psikoloji Tarihi*.(Çev. Y. Aslay). İstanbul: Kaknüs Yayınları.(Orijinal yayın tarihi: 2004).
- Seviçok, L. (2007). Yaygın anksiyete bozukluğunun nörobiyolojisi. *Klinik Psikiyatri*, 10(5), 3-12.
- Sümer, N., Anafarta Şendağ, M.(2009). Orta çocukluk döneminde ebeveynlere bağlanma, benlik algısı ve kaygı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 24(63), 86-101.
- Sümer, N., Gündoğdu Aktürk, E. ve Helvacı, E.(2010). Anne-baba tutum ve davranışlarının psikolojik etkileri: Türkiye'de yapılan çalışmalara toplu bakış. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 42-59.
- Şahin, M.(2019) Korku, kaygı ve kaygı(Anksiyete) bozuklukları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi(ASEAD)*, 6(10), 117-135.
- Şenkal, İ. ve Işıklı, S. (2015). Çocukluk çağı travmalarının ve bağlanma biçiminin depresyon belirtileri ile ilişkisi: Aleksitiminin aracı rolü. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 26(4), 261-267.
- Tagay, Ö., Savi Çakar, F. ve Ünüvar, P. (2016). Üniversite öğrencilerinin temas engelleri ile psikolojik iyi oluşları arasındaki ilişki. *Eğitim Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5(31), 275-281.
- Tagay, Ö., Voltan Acar, N.(2012). Gestalt temas engelleri ölçeğinin geliştirilmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(37), 61-72.
- Uygun, N. (2018). Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların oyun davranışları, sosyal yetkinlik davranışları ve ebeveyn tutumları arasındaki ilişki. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Van.
- Ülker Tümlü, G., Voltan Acar, N. (2017). The investigation of Turkish pre-service teachers' contact disturbance levels. *International Journal of Social Science*, 54, 541-461.

- Vasey, M., W., Bossmans, G. & Ollendick, T., H. (2014). The developmental psychopathology of anxiety. M. Lewis and K.D. Rudolph (eds.), *Handbook of Developmental Psychopathology*,(543-560.ss). Springer Science+Business Media: New York.
- Whalen, D., J., Sylvester, C., M. & Luby, J., L.(2017). Depression and anxiety in preschoolers: a review of the past 7 years. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 26(3), 503-522.
- Yaman, B.(2018). Ebeveyn tutumlarının çocukların mizaç özellikleri ve duygu düzenleme becerileri üzerindeki rolü. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yazgan İnanç, B. ve Yerlikaya, E., E. (2017). *Kişilik kuramları*. Ankara: Pegem Akademi.
- York: McGraw-Hill Higher Education.
- Yener, P. (2014). Okul öncesi eğitimi alan 60 ay ve üzeri çocukların sosyal beceri düzeyleri ile annelerinin çocuk yetiştirme tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 27.10.2022 Kabul/Accepted: 18.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 281-307.

2018 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMININ MÜZE KULLANIMI BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Süleyman TEMURⁱ, Yavuz TOPKAYAⁱⁱ

Öz

Yapılandırmacı yaklaşım doğrultusunda yenilenen 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda (SBDÖP) okul dışı alanlardan yararlanılması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Nitekim sosyal bilgiler dersinde kazanımların somutlaştırılmasında gerek gerçek yaşam örüntüleri sağlamak gerekse de farklı öğretim yöntem ve tekniği kullanmak önemlidir. Müzeler, yapılandırmacı yaklaşımın yansıtılarak revize edildiği öğretim programlarında bireylerin aktif olarak öğrenme sağlayacakları mekânların başında gelmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda müze kullanımının incelenmesi olarak belirlenmiştir. Çalışmada, nitel araştırma modeli kapsamında veri toplama araçlarından doküman incelemesi kullanılmıştır. Veriler, içerik analizi tekniğiyle analiz edilmiştir. Araştırmada "2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı" veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Çalışmada, SBDÖP'de yer alan kazanımlar ve kazanımların yer aldığı öğrenme alanları müze kullanımı kapsamında analiz edilerek tablolar halinde sunulmuştur. Araştırma sonucunda, 4. sınıfta 11, 5. sınıfta 11, 6. sınıfta 9 ve 7. sınıfta 12 olmak üzere toplam 43 kazanımda müze kullanımına ilişkin sonuçlara ulaşılmıştır. Müze kullanımına ilişkin en fazla kazanımın yer aldığı sınıf kademesi 7. sınıf, en az kazanımın yer aldığı sınıf kademesi ise 6. sınıftır. Müze kullanımına ilişkin kazanımların en fazla yer aldığı öğrenme alanı "Kültür ve Miras", en az kazanımın yer aldığı öğrenme alanı ise "İnsanlar, Yerler ve Çevreler"dir. Tüm bu verilerden hareketle bazı öneriler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı, Müze, Öğrenme Alanı, Kazanım.

Examining the 2018 Social Studies Curriculum in terms of Museum Usage

Abstract

In the 2018 Social Studies Curriculum, which was renewed in line with the constructivist approach, it was clearly stated that out-of-school areas should be used. As a matter of fact, in the social studies course, it is important to use different teaching methods and techniques, both in providing real-life patterns and in concretizing the gains. Museums are at the forefront of places where individuals will actively learn in curriculums in which the constructivist approach is reflected and revised. In this context, the aim of the study was determined as the examination of the use of museums in the 2018 Social Studies Curriculum. In the study, document analysis, one of the data collection tools, was used within the scope of the qualitative research model. The data were analyzed by content analysis technique. In the research, "2018 Social Studies Curriculum" was used as a data source. In the study, the acquisitions in the SBDÖP and the learning areas in which the acquisitions take place were analyzed within the scope of museum use and presented in tables. As a result of the research, results regarding the use of museums were obtained in a total of 43 outcomes, 11 in the 4th grade, 11 in the 5th grade, 9 in the 6th grade and 12 in the 7th grade. The class level with the highest acquisition regarding museum

ⁱ MEB Öğretmen/Yüksek Lisans Öğrencisi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi, e- posta: temursuleyman19@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5203-6553.

ⁱⁱ Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, e-posta: topkayay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9722-1114.

use is 7th grade, and the class level with the least acquisition is 6th class. The learning area with the most acquisitions related to museum use is "Culture and Heritage", and the learning area with the least amount of acquisitions is "People, Places and Environments". Based on all these data, some suggestions were made.

Keywords: Social Studies Curriculum, Museum, Learning Area, Attainment.

Structured Abstract

Countries aim to bring their education systems into a state that can be integrated into our age, which is constantly changing and developing (Doğanay, 2008). In this direction, countries have made changes in the fields of education and training, technology integration, management profile, and understanding of learning and teaching (Gömleksiz & Kılınç, 2012). Our country has gone through many innovations and changes in line with this understanding. The most important result of this is the revision of the curricula. Because curricula form the basis of education and are important in building individuals in line with near and far goals in educational institutions. As a matter of fact, the success in educational institutions is directly proportional to the success in the curriculum. In this context, curricula have been designed within the framework of the constructivist approach that makes the individual active (Baysal, 2006; Nas, 2006).

In the constructivist approach, the question of "how to learn" draws attention instead of the question of "what to teach" in order to develop high-level thinking skills by considering the needs of students (Koç & Demirel, 2004). In this context, it is of great importance how individuals will gain the existing gains in the 2018 Social Studies Curriculum renewed.

It is of great importance to what extent and how the use of museums is included in the acquisitions and learning areas in the Social Studies Curriculum. In this context, in this study, the use of museums in the 2018 Social Studies Curriculum, which helps to gain experience through concrete experiences, has been tried to be determined.

Research data were collected by using document analysis, one of the data collection tools, within the scope of qualitative research model. 2018 Social Studies Curriculum was used as a data source in the research.

As a result of the research, it was seen that the gains in the Social Studies Curriculum were related to the use of museums. Şişman (2019), stated that in many of the acquisitions included in the Social Studies Curriculum, organizing trips to natural and cultural places with real and virtual museums will contribute to the cognitive and affective learning of students. In addition, we can say that the use of museums is a product of the constructivist approach, and therefore, it is given a lot of places in the acquisitions of the Social Studies Curriculum. Since both virtual museums and real museums appeal to many senses, they are an important teaching method in gaining high-level skills. This shows that museums are of great importance in order to provide permanent and meaningful learning. As a matter of fact, museums appeal to the sense of curiosity of the visitors and offer the opportunity to take an active role in learning activities by presenting natural and cultural products to the visitors and designing living environments (Filiz, 2010). Çerkez (2011), in his study titled "The effect of teaching practices based on the use of museums in the social studies course on the academic success and attitudes of the students" concluded that the use of museums considerably increased the academic achievement scores of the students and positively affected the attitudes of the students towards the course. Dewey also stated that museums provide a rich life experience, help exhibit positive behaviour, are one of the most important parts of education due to their qualifications and are therefore one of the institutions that should be visited (Hein, 2004, p.423). In addition, we can say that using museums expands children's vocabulary and creates new mental schemes (Anderson et al., 2000). This shows that the acquisitions in the Social Studies Curriculum are blended with museum education and thus serve the constructivist approach.

Another finding obtained within the scope of the research is that the use of museums in the Social Studies Curriculum with 4 different learning areas and 11 acquisitions in the 4th grade, 3 different learning areas and 11 acquisitions in the 5th grade, it was associated with 4 different learning areas and 9 acquisitions in the 6th grade and with 5 different learning areas and 12 acquisitions in the 7th grade.

In addition, in the Social Studies Curriculum, the acquisitions related to the use of museums are related to the most 17 (39.53%) "Culture and Heritage" learning areas, and at least 1 (2.32%) related learning area is "People, Places and Environments". It was seen that the acquisitions related to the use of the museum were included in the 7th grade level at the most (12) and at the 6th grade level at the least (9). In order to create an effective citizenship culture, knowing the cultural values of the past stands out as a prerequisite. In this context, the use of museums in lessons is of great importance. As a matter of fact, Filiz (2010) states that working with real objects in museums and taking an active role will help students to gain awareness of "patriotism" and "sensitivity to cultural heritage" and to develop their values. In this direction, we can say that the use of museums in the field of "culture and heritage" learning increases the historical knowledge and thoughts of the students. Çulha (2006), on the other hand, stated in her research that the achievements gained in historical places through museums contribute to the development of positive attitudes in children, they develop their feelings of historical empathy and they structure their knowledge with this perspective, they develop their communication skills by interacting with their friends and thus they are happy. This supports the study findings.

In this context, it is important to use museums, which are one of the out-of-school environments, in the social studies course in line with the Social Studies Curriculum. In this direction, education administrators and education staff should work on the use of museums because the use of museums in social studies lessons plays a key role in gaining social values and norms. As a matter of fact, the use of museums in the social studies course, the purpose of which is to raise active citizens, is a necessity. In particular, museums should be used to develop historical empathy skills.

Giriş

Yaşadığımız çağda eğitim denildiğinde öğretim programları, öğretmenler, öğrenciler, ders materyalleri, kullanılan yöntem ve teknikler akla gelmektedir. Bu değişkenlerin nasıl tasarlandığı eğitimin kalitesini ve önemini belirleyen en önemli göstergedir (Kuruoğlu Maccario, 2002). Nitekim yenilenen öğretim programlarının yapısına baktığımızda araştırma ve sorgulama becerisine sahip, öğrenmeyi öğrenme anlayışı doğrultusunda hareket eden ve sahip olduğu yaratıcılık potansiyelini etkin bir şekilde kullanabilen bireyler inşa etmek gibi niteliklere sahip olduğu görülmektedir (Önder, Abacı ve Kamaraj, 2009). Bu bağlamda geleneksel eğitimin parçası haline gelen öğretmen, ders materyalleri (kitap vb.) ve sınıf içi yaklaşımlarla sınırlı olan eğitim anlayışı önemini yitirmiş bunun yerine öğrenci merkezli, aktif bir şekilde sorumluluk alabilen, eğitimi sadece okul içine değil okul dışına da taşıyabilen, birincil veri kaynaklarını kullanan ve araştırma yapabilen bireylerin yetiştirilmesi anlayışı eğitimde müzelerin önemini de artırmıştır (Tezcan Akmehmet, 2008). Eğitimde müzelerin önemine dikkat çeken isimlerden biri olan Carter (1980), Comenius ve J. Dewey gibi bilim insanlarının nesnelere sağladığı deneyim aracılığıyla kalıcı öğrenmelere hizmet ettiğini bu durumun da müzelerin eğitim alanında kullanılmasının önünü açtığını ifade etmiştir (akt. Tezcan Akmehmet ve Ödekan, 2006).

İnsanlığın kültürel mirasına ev sahipliği yapan müzenin pek çok tanımı bulunmaktadır. “Müze, Yunanca “mounsesion” kelimesinden türeyip, Yunan mitolojisinde Musa’lar (İlham Perileri) olarak adlandırılan ‘tanrıçalara adanan tapınak’ ve Atina’da Musa’lara ‘ayrılan tepe’ anlamına gelmektedir” (Alpagut, 2003, s.72). Uluslararası Müze Konseyi [International Council of Museums (ICOM) tarafından yapılan tanımda ise müze, toplumsal yapının gelişimine öncülük eden, topluma açık gerek eğitim gerek araştırma yapma ve gerekse de eğlendirme gayesi doğrultusunda insanlığın maddi ve manevi mirasını ortaya koyan, muhafaza eden, insanlığın hizmetine sunan ve bunu herhangi bir çıkar beklemeden yapan kurum şeklindedir (ICOM, 2007). Türk Dil Kurumu (TDK) (2019)’da müzeyi, “sanat ve bilim eserlerinin veya sanat ve bilime yarayan nesnelere saklandığı, halka gösterilmek için sergilendiği yer veya yapı.” şeklinde tanımlamaktadır.

Başaran (1995), müzeleri, kültürel bir değere sahip olan bulgulardan meydana gelen holistik parçaları çeşitli araçlarla muhafaza etmek, derinlemesine incelemek ve toplumun estetik yönüne ve eğitimine hitap etmek için oluşturulmuş kuruluşlar şeklinde belirtmiştir. Altunbaş ve Özdemir (2012), ise müzeyi, toplumsal yaşama konu olan, toplumun yaratıcılık becerisini geliştiren ve toplumun geleceğine yön veren önemli bir kaynak olarak tanımlamaktadır. Bowe (2009)’de müzeyi, bireyler ve nesnelere arasında iletişimin sağlandığı, toplumun kimlik teması altında kültürel değerlerini keşfettiği toplumsal eğitim kurumları şeklinde tanımlamaktadır. Bir diğer tanımda ise insanoğlunun ortaya koyduğu yaratıcı ürünleri toplu şekilde muhafaza eden, depolayan ve bu ürünler aracılığıyla bilimsel faaliyette bulunarak farklı düşünme becerilerine hizmet eden ortam olarak ifade etmiştir (Abacı, 2005; San,2001). İnsan yaşamının kültürel unsurlarını gerek bugünümüze gerekse de geleceğe taşıyan ve tarihi değerleri aşıl原因 bir hafıza deposudur (Erbay, 2000; Çetin, 2002). Işık (2008),

ise müzelerin yerel tarihe dair bilgilerin öğretilmesinde önemli bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Bu durum müzelerin yaygın eğitim kurumları olarak değerlendirilmesi gerektiğini bizlere göstermektedir (Atasoy, 1998).

Müze eğitimi, müzelerde oluşturulan koleksiyonlardan yararlanarak insanlardaki merak duygusuna hitap ederek, ilgi uyandıran ve heyecan veren bir yapıda eğitim programları ve somut aktiviteler aracılığıyla gerçekleşen öğrenme ve öğretme faaliyetlerinin tümüdür (Karadeniz ve Çıldır, 2014). Müze eğitiminin temelinde, ziyaretçiler ile koleksiyonlar arasında kurulan diyaloglar aracılığıyla, ziyaretçilerin yaşamlarını anlamlandırmalarını sağlamak yatmaktadır (Tezcan Akmeahmet, 2013).

Erdoğan (2003), müzelerin en önemli amacının eğitim olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca müzelerin eğitim işlevinin yanında bireylerin çağa ayak uydurmasına ve geleceğini şekillendirmesine hizmet etmesi gerektiğini belirtmiştir. Atagök (1999), ise müzelerin ulusların kültürel mirasını muhafaza edip depoladığını ve bu sayede toplumların kültürel gereksinimlerini giderdiğini belirtmiştir. Bunu ise eğitimsel aktiviteler aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Nitekim müzeler geleceği inşa etmede, yaratıcı hayal gücünü ortaya çıkarmada, özgüveni üst seviyeye taşımada ve öz yargılama kapasitesini artırmada büyük öneme sahiptir (Pamir, 2008).

Tırpan (1982), müzelerin tarihsel bir bilgi deposu ve hazinesi olduğunu, araştırma amacına hizmet ettiğinden yapılacak icatlara öncülük eden yaşayan öğretim ortamı olduğunu ifade etmiştir. Bu yönüyle müzeler, öğretici bir misyon yüklenen kuruluşlardır. Nitekim formal eğitim görmekte olan bireylerin müzeler vasıtasıyla eğitim görmeleri, içinde yaşadıkları toplumu tanıma, anlama ve geleceğe aktarma konularında somut yaşantılar sağlamaktadır. Yaygın eğitim alanında da müzeler gerek ulusal gerekse de uluslararası kültürü tanıma ve etkileşim kurma gibi birçok amaca hizmet ettiğini söyleyebiliriz (Mercin, 2017). Bu bağlamda müzede gerçekleştirilen eğitim faaliyeti kısa süreli değil, hayat boyu öğrenme sağlayan bir araç olarak görülmesi gerekmektedir. Zira müze insanlığa yaşamının her döneminde faydalanabileceği eşsiz olanaklar sunar. Çünkü farklı duyu organlarına hitap eden bir niteliğe sahip olan müzeler kalıcı öğrenmeler sağlayan bir lokomotifdir (Hooper-Greenhill, 1999).

Müzeler aracılığıyla tarihsel değere sahip olan bir mekâna yapılan gezilerin; çocukların kavram haznesini genişlettiği, eleştirel ve sorgulayıcı bir bakış açısı kazandığı, kanıt kullanma ve değişim ve sürekliliği algılama becerisini geliştirdiği ve en önemlisi tarihsel empati becerisi kazanmasına yardımcı olduğu görülmektedir (Safran ve Ata, 1998). Nitekim okulda verilen eğitim daha çok zihinsel kavramlara yönelikken müzeler, çocukların kendi duygularının farkına varma ve onları anlamlandırmalarına katkı sağlamaktadır (Seidel ve Hudson, 1999).

Müzeler çocuklara somut yaşantılar aracılığıyla öğrenme olanağı sunar (Oruç ve Altın, 2008). Müzelerin bu amaçla kullanılması anlamlı ve kalıcı öğrenmeler sağlar (Yıldırım ve Tahiroğlu, 2012). Allard, Boucher ve Forest (1992), müze eğitiminin dersi eğlenceli bir hale getirdiği ve dolayısıyla çocukların motivasyonu ve ilgilerinin arttığını ifade etmiştir. Çerkez,

(2011)'de müze ve eğitimi harmanlayan müze eğitiminin aktif eğitimin bir parçası olduğunu, günceli yakalamada ve geleceği inşa etmede önemli bir unsur olduğunu belirtmiştir.

Ayrıca müze eğitimi çocukların, farklı kültürleri kabullenmesine, çevreye karşı duyarlı bir birey olmasına, kendi değerlerini ve davranış örüntülerini oluşturmalarına yardımcı olur (Uçar, 2014). Talboys, (2016) ise müze eğitiminin çocuklara gerek grup halinde gerekse de aile ile keşfetme olanağı sağlayacağını bu durumun da özgüven kazandıracağını ve yeni öğrenmeler için motivasyonlarını artıracığını ifade etmiştir. Nitekim müzeler sayesinde öğrencilerde estetik duygular gelişir ve düş gücü artar. Zira müzeler aracılığıyla çocuklar nesnelere tanır, dokunur, karşılaştırma yapar, zihinsel şemalarını oluşturur. Tüm bu üst düzey beceriler çocuğun gelişimine katkı sağlar (Hein, 1998, akt., Alpagut, 2009).

Broek (2015), müzelerin etkili öğrenme ortamı olarak nitelendirilmesinin nedenlerini şu şekilde ifade etmiştir:

- Müzelerdeki fiziksel ortam sınıf ortamından farklıdır ve müzeler çocuklarda sinema, kütüphane ve sergi gibi ortamların karışımı olarak algılanmaktadır.
- Müzelerde bulunan koleksiyonlar özgünlük amacına hizmet etmektedir.
- Koleksiyonları tanıtmak ve açıklayıcı bilgiler vermek için uzman kişiler müzelerde hizmet vermektedir.
- Koleksiyonların farklı duyu organlarına hitap edecek nitelikte olması öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır.

Bu bilgiler ışığında müze eğitimi, müze ortamında çeşitli etkinlikler vasıtasıyla somut yaşantılar elde etmeyi sağlayacak tüm çalışmalar şeklinde tanımlanabilir (Zilcioğlu, 2008). Ayrıca bireyler, müzede bulunan nesnelere ifade ettikleri anlamlar ile müze tüketicisi arasında bir sentez kurar.

Müzeler hakkında bahsi geçen tanımlamalar ve amaçlardaki değişkenlerden ötürü müze türleri de farklı kategorilerde ifade edilmektedir (Demir, 2001). "Müzeler koleksiyonlarına göre; arkeoloji, etnografya, tarih, güzel sanatlar, çocuk, bilim ve teknik müzeleri gibi kategorilerde sınıflandırılmaktadır" (Kale, 2014, s. 243).

Dünyadaki müzeler genellikle; "Sanat Müzeleri, Tarih Müzeleri, Antropolojik Müzeler (Arkeoloji, Etnoloji, Folklor), Doğa Tarihi Müzeleri, Bilim ve Endüstri Müzeleri, Çeşitli uzmanlık dallarıyla ilgili müzeler (cam, tütün, şarap, sağlık, vb.)olarak sınıflandırılmaktadır." (Sezgin ve Karaman, 2009, s.11-12).

Sanat Müzesi, sanat eserlerinden meydana gelen müzelerdir. Sanat değeri taşımakla beraber bilimsel niteliğe de sahip olan eserleri parçalar halinde toplayıp; sanata dair çeşitli değişkenleri koleksiyonlarında insanlığa sunar (Sezgin ve Karaman, 2009; Varol Akçe, 2011). Çocuk Müzesi, çocukların şu ana kadar görmedikleri etkinlikler aracılığıyla, çocukları heyecanlandıran, eğlendiren ve eğiten müzelerdir. Nitekim bu amaç doğrultusunda çocuk eser etkileşimini üst düzeye çıkarmak için sergiler çocukların ilgisini çekecek şekilde tasarlanır (Hooper-Greenhill, 1999a; Zilcioğlu, 2008). Ayrıca çocuk müzeleri, bireysel farklılıklardan

doğan öğrenme stillerine ve düşünce yapısına sahip olan çocuklara merakı aşıl原因 kurumlarıdır (Onur, 2012). Arkeoloji Müzesi, kazılar aracılığıyla ortaya çıkarılan araç, gereç ve nesnelere meydana gelen müzelerdir (Riviere, 1962; Önder, 1985). Tarih Müzesi, herhangi bir ülke, şehir, yöre veya toplumun tarihsel zaman içerisindeki gelişim evresini sistematik bir şekilde mali, diplomatik ve kültürel açıdan koleksiyonlarında harmanlayan müzelerdir (Madran, 1999; Mercin, 2002). Topkapı Sarayı (İstanbul), Anadolu Medeniyetleri Müzesi (Ankara) tarih müzelerine örnek verilebilir. Ekonomimüze ise daha çok ticari etkinliklerin yer aldığı bu müze türünde sanayi devrimine yenik düşen üretim yöntemlerinin insanlığa tanıtılıp, somut olarak canlandırıldığı ortamlardır (Madran, 1999; Sezgin ve Karaman, 2009). “Bilim ve Teknoloji Müzesi içerikleri, koleksiyonları ve mekânlarıyla özelleşmiş, toplumun bilimsel ve teknik faaliyetlerinin sergilendiği müzelerdir. Demiryolları, havayolları, kara taşıtları gibi ulaşım ile ilgili teknolojilerin sunulduğu müzeler ile tarım ve sanayi ürünleri, mineral bilim, uzay, astronomi, tıp, maden ve metalürji müzeleri bu tür müzeler arasında gösterilebilir” (Madran, 1999, s. 9). Etnografya müzeleri, çeşitli toplumlara ve bu toplumların ortaya koyduğu kültürel mirasın arz edildiği müzelerdir. Nitekim toplumun kültürel değerlerini çeşitli aktivitelerle canlandırarak kuşaktan kuşağa sağlan kültürel aktarıma öncülük etmektedir (Atasoy, 2000; Abacı, 2005). Bu müze türünde yazılı olmayan ürünler sergilenmektedir. “Örneğin, bir kişinin silahı, çömleği, elbisesi, ziraat ve iktisadi aletleri gibi eşyalar bulunur” (Şapolyo, 1936, s.102). 21.yy’da ise teknolojinin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan, zamandan ve mekândan bağımsız öğrenmeler gerçekleştiren bir diğer müze türü olan Sanal Müzeler, çeşitli medya yayın organları tarafından dizayn edilen, insanlık ile sınırsız iletişim imkânı sunan ve bunu farklı diyalog yöntemleri ile yapan erişimi kolay olan müzelerdir (Çolak, 2006).

“Müzelerin işlevleri, 19. yüzyılın geleneksel anlayışı doğrultusunda toplama, koruma, belgeleme, depolama ve sergileme şeklindedir. 20. yüzyılda bu işlevler arasında eğitim de eklenmiştir. 21. yüzyılda ise müzenin işlevleri koruma, araştırma ve iletişimdir” (Özkasım, 2013, s. 11).

Müzelerin iletişim işlevine bakacak olursak ziyaretçilerin yapmış olduğu araştırma çalışmaları, eğitim kapsamında yapılan eğlenme ve dinlenme imkânı sunan aktiviteler ve bilgi transferi gibi müze içerisinde yapılmakta olan tüm etkinlikleri barındıran bir işlevdir (Hooper-Greenhill, 1999a; Akt., Uralman, 2012). Müzelerin bir başka işlevi belgelemedir. Zira müzelerde sergilenen koleksiyonların etiketlemeler ve fotoğraflar aracılığıyla korunması büyük önem arz etmektedir. Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak günümüzde bu belgeleme işlemi daha ekonomik, daha kolay ve daha kalıcı yapılabilmektedir (Mercin, 2002).

Onur’a göre (2012), müzeler çeşitli nesnelere insanlığın hizmetine sunan ve sergileyen mekânlardır. İlginç ve zengin bir veri kaynağı sunmasından ötürü şaşırtıcı olabilmektedir. Bu da müzelerin öğrenme ve öğretmeye hizmet ettiğini göstermektedir. Bu durum kalıcı öğrenmelerin gerçekleşmesi için ilgi çekici ve şaşırtıcı niteliklere sahip olmak bir ön koşuldur.

İnsanlığın kültürel mirasını, sanatsal ve bilimsel çalışmalarını toplumsal yapının her kesimine ulaştırılması müzelerin eğitim işlevi kapsamında değerlendirilir. Nitekim çağımızda müzeler birer eğitim ve kültürün beşiği olarak nitelendirilmektedir (Özkasım, 2013). Bu bağlamda müzeler, geçmişin maddi ve manevi değerlerini geleceğe aktararak hafıza tazelemektedir. Bu durum toplumun gelişmesine hizmet ettiğinden müzelerin yaygın eğitim kurumu niteliğine sahip olduğunu göstermektedir (Yavuzoğlu Atasoy, 1999).

Atagök (1999), müzelerin genel olarak işlevlerini şu şekilde ifade etmiştir:

1. Müzeler, geçmişe ait kültürel değerlere sistemli bir şekilde ve tarafsız olarak muhafaza eder ve insanlığa sunar.
2. İnsan doğasının gelişim evrelerini resmi olarak belgelendirir ve bireyleri aydınlatır.
3. Ulusal ve uluslararası değerlerin gelişimine katkı sağlar ve bireylerin yaratıcılık becerisine hizmet eder.
4. Bireylerin, yaşadığı çağa entegre olabilmelerini sağlayacak değerlerin önemini kavramasına ve içselleştirmesine fayda sağlar.
5. Değişen ve gelişen dünyada yalnızlaşan insanlara alternatifler sunarak yaşamda var olmasını sağlar.
6. Farklı değişkenler aracılığıyla toplumların gelişimine yardımcı olur.
7. Bireylerin içinde bulunduğu sosyal yapıyı tanımasını sağlayarak toplumsallaşmasına katkı sağlar.
8. Farklı kültürlerin etkileşim kurmasına olanak sağlar ve küresel vatandaşlık gayesine hizmet eder.

Ayrıca Pierre Rebetez'e göre (1969) günümüzdeki müzelere eğitsel ve kültürel görevler yüklenmektedir. Bunlar:

1. Müzeler yeni bir görev üstlenerek öğretim işlevine hizmet etmelidir.
2. Bireylerin yaratıcılık potansiyellerini keşfetmelerini sağlamalıdır.
3. Bireyleri toplumsal yaşam pratiklerinde var ederek toplumsallaşmasına yardımcı olmalı.
4. Bireylerin boş zamanlarını değerlendirebileceği aktivitelerle sentezlenmelidir.

Paykoç-Baykal (2000) ise müzelerin amaçlarını şu şekilde belirtmiştir:

- İnsanlığın içinde yaşadığı toplumsal yapıya yabancılaşmasını engellemek
- Dün ve bugün arasında sentez kurarak hayatı anlamlandırma
- Hizmete sunulan eserler ile bireylerin etkileşimini sağlayarak toplumsal yaşam ile bütünleşmeyi gerçekleştirmek ve bu sayede araştırma ve sorgulama becerisinin gelişimine katkı sağlamak

- İletişim ve öğrenme için ön koşul sağlamak ve bu amaçla müzeyi hayatın bir parçası haline getirmek.

Ülkeler eğitim sistemlerini, aktif olarak sürekli değişim ve gelişme gösteren çağımıza entegre olabilecek bir duruma getirme amacı gütmektedir (Doğanay, 2008). Bu doğrultuda ülkeler, eğitim ve öğretim alanlarında, teknoloji entegrasyonunda, yöneticilik profilinde, öğrenme ve öğretme anlayışında değişiklik yapmaya gitmişlerdir (Gömleksiz ve Kılınc, 2012). Ülkemiz de bu anlayış doğrultusunda birçok yeniliğe ve değişime gitmiştir. Bunun en önemli sonucu ise öğretim programlarının revize edilmesidir. Zira öğretim programları eğitimin temelini oluşturmakta ve eğitim kurumlarında yakın ve uzak hedefler doğrultusunda bireyler inşa etmede önem arz etmektedir. Nitekim eğitim kurumlarındaki başarı öğretim programlarındaki başarıyla doğru orantılıdır. Bu bağlamda öğretim programları bireyi etkin kılan yapılandırmacı yaklaşım çerçevesinde dizayn edilmiştir (Baysal, 2006; Nas, 2006).

Bu yaklaşım aracılığıyla, öğrenci merkezli bir eğitim yöntemi ortamı çıkmış, çocukların bilgiyi alıcı konumdan çok yapılandırması ve davranışlarına yansıtması söz konusu olmuştur. Nitekim ezberci bir anlayıştan çok transfer edilebilir ve yeniden yapılandırılabilir aktif bilgi edinme süreci bu yaklaşımın yapı taşı oluşturulmaktadır (Baysal ve Göksel, 2014). Bu nedenle günümüzde yapılan eğitim öğretim faaliyetleri sınıf ortamıyla sınırlı kalmayıp birçok yerde yapılmaktadır. Çocukların anlamlı ve kalıcı öğrenmeler sağlaması için sınıf dışı ortamlar gerçek yaşam koşulları sağlamada çok büyük öneme sahiptir (Altın ve Demirtaş, 2014). Zira yaşam okulun kendisidir. Bu nedenle hedef kazanımların sadece okul ortamında kazandırılmaya çalışılması ciddi yetersizliğe sebep olmaktadır (Tarman, Ergür ve Eryıldız, 2012). Okul dışı ortamlardan yararlanarak somut yaşantılar aracılığıyla bilgi edinme süreci sosyal bilgiler dersinin amaçları içerisinde yer almaktadır.

Sosyal bilgilerin çeşitli tanımları olmakla beraber, ABD’de Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi [National Council of the Social Studies (NCSS)] tarafından yapılan tanım; “Sosyal bilgiler, bireylere vatandaşlık yeterlilikleri kazandırmak için sosyal ve beşeri bilimleri bütünleştiren bir alandır. Okul müfredat programı kapsamında sosyal bilgiler; tarih, coğrafya, antropoloji, arkeoloji, ekonomi, hukuk, felsefe, siyaset bilimi, psikoloji, din ve sosyolojiye ek olarak beşeri, matematik ve fen bilimlerinden uygun olan içerikler üzerinde düzenli ve sistemli bir çalışma sağlar” (NCSS, 1994) şeklindedir.

MEB (2005b), Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda sosyal bilgiler dersini şu şekilde tanımlamıştır: “Bireyin toplumsal varoluşunu gerçekleştirebilmesine yardımcı olması amacıyla; tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, felsefe, siyaset bilimi ve hukuk gibi sosyal bilimleri ve vatandaşlık bilgisi konularını yansıtan; öğrenme alanlarının bir ünite ya da tema altında birleştirilmesini içeren insanın sosyal ve fiziki çevresiyle etkileşiminin geçmiş, bugün ve gelecek bağlamında incelendiği; toplu öğretim anlayışından hareketle oluşturulmuş bir ilköğretim dersidir.”

2018 yılında yenilenen Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda yapılan açıklamada okul dışı mekânlar olarak nerelerden faydalanılması gerektiği şu şekilde belirtilmektedir:

“Sosyal bilgiler öğretiminde okul dışı ortamlardan da faydalanmaya önem verilmesi gerekmele beraber bu çalışmalar okulun yakın çevresinden (okul bahçesi gibi) pazaryerine, resmî dairelere, fabrikalara, sergilere, arkeolojik kazı alanlarına, atölyelere, müzelere ve tarihî mekânlara (tarihî yapılar, anıtlar, müze-kentler, savaş alanları, sanal müze gezisi vb.) yönelik olabilir” (MEB, 2018, s.9).

Bu açıklamadan yola çıkarak okul dışı öğrenme ortamlarından birinin müzeler olduğunu ifade edebiliriz.

Yapılandırmacı yaklaşımda öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak üst düzey düşünme becerilerini geliştirmek amacıyla “ne öğretilmesi” sorusu yerine “nasıl öğrenir” sorusu dikkat çekmektedir (Koç ve Demirel, 2004). Bu bağlamda yenilenen 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (SBDÖP) var olan kazanımların bireylere nasıl kazandırılacağı büyük önem arz etmektedir.

Sosyal bilgiler dersinde, kazanımların somutlaştırılmasında gerek gerçek yaşam örüntüleri sağlamada gerekse de farklı öğretim yöntem ve tekniği kullanmak önemlidir. Nasıl ki Fen Bilimleri dersinde yer alan konular laboratuvar aracılığıyla öğretilmekteyse sosyal bilgiler dersinde de müze ve tarihi yerler tarih konularının anlaşılması ve öğretilmesi için ciddi bir somut yaşam alanı olmaktadır (Meydan ve Akkuş, 2014). Nitekim çocuklar geçmişe dair kültürel mirası öğrenerek; bugünü şekillendirecek ve geleceğini inşa edecektir. Bu inşa sürecinde eğlenceli, farklı ve ilgi çekici niteliklere sahip olan araçlardan biri de müzelerdir (Solmaz, 2015).

Müzeler, yapılandırmacı yaklaşımın yansıtılarak revize edildiği öğretim programlarında bireylerin aktif olarak öğrenme sağlayacakları mekânların başında gelmektedir. Özellikle sosyal bilgiler dersinde sıkıcı olan tarih konularının öğretimine farklı bir boyut kazandırarak kalıcı öğrenmeler sağlamaktadır (Demircioğlu, 2010). Ercan (2007)’da tarih konularının öğretiminde ciddi zorluklar yaşandığını özellikle dikkat dağınıklığı, ilgi ve motivasyon eksikliğinin konuların anlaşılmasını güçleştirdiğini belirtmiştir. Bu durumun zaman içerisinde derse karşı da olumsuz bir tutum sergilenmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda olumsuzlukları ortadan kaldırmak için müzeler en iyi öğrenme mekânları olarak göze çarpmaktadır. Yılmaz ve Şeker (2011), ise sosyal bilgiler öğretiminde müzelerin kullanımının çok kültürlülüğe hizmet edeceğini ve kültürel değerlerin muhafaza edilmesinde fayda sağlayacağını belirtmiştir. Bu bağlamda ülkemizde çok kültürlü toplumsal yapıda hoşgörü ortamı sağlamak için müzeler önemli bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde müze türlerinden biri olan sanal müzelerin, sosyal bilgiler dersinde kullanılmasının ulusal ve uluslararası müzeyi okul ortamına taşıması bakımından çocuklarda estetik unsurları harekete geçirmekte ve sanatsal beceriler kazandırmaktadır (Ustaoglu, 2012).

Ayrıca müzelere yer alan tarihi eserler çocuklarda tarihsel empati becerisinin geliştirilmesine yardımcı olur (Egüz ve Kesten, 2012). Nitekim tarihi mekânlar birinci elden kaynak sağlayarak geçmişi tanımda, kişileri ve olayları somut olarak anlamlandırmaktadır. Bu bağlamda somut yaşantılar sunan, bireysel farklılıklara hizmet eden, kalıcı öğrenmeler

sağlayan, tarihsel empati becerisini geliştiren, farklılıklara karşı saygılı ve hoşgörülü olmada çok büyük öneme sahip olan müzelerin sosyal bilgiler dersinde kullanılması gerekmektedir (Şaşan, 2002).

“TTKB tarafından 24.01.2008’de 2 Sayılı Karar ile sosyal bilgiler dersi programının uygulanması ile ilgili açıklamalar bölümüne ve kazanım tablolarındaki açıklamalar kısmına ‘Müze ile Eğitim’ ile ilgili ilavelerin yapılması kararlaştırılmıştır. 2008-2009 öğretim yılında uygulamaya konulan bu karar ile birlikte sosyal bilgiler dersi içinde verilmek istenen kazanımlardan 35 tanesinin müze ile eğitimle verilmesi uygun bulunmuştur” (MEB, 2005a; MEB, 2005b). Ancak yenilenen 2018 SBDÖP’deki kazanımlarda doğrudan müzelerle ilgili bir açıklama veya yönergeye rastlanmamıştır. Bu bağlamda yapılan çalışma literatürdeki boşluğu doldurmak için önem arz etmektedir.

Literatür incelendiğinde müze kullanımına ilişkin farklı branş öğretmenlerinin ve öğrenci görüşlerinin belirlenmesine (Ata, 2002; Filiz, 2010; Egüz ve Kesten, 2012; Kısa, 2012; Selanik Ay ve Kurtdede Fidan, 2014; Solmaz, 2015; Demir ve Tak, 2019) ve farklı derslerde müze kullanımına (Güleç ve Alkış, 2003; Gürkan, 2004; Çulha, 2006; Yeşilbursa, 2006; Utku, 2008; Yıldırım ve Çerkez, 2011; Tahiroğlu, 2012; Ustaoglu, 2012; Şişman, 2019; Egüz, 2020; Kaba, 2021; Sevigen, 2021) yönelik birçok çalışmanın yer aldığı görülmüştür. Ayrıca “sosyal bilgiler programı tarih öğretiminde İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nin okul dışı eğitim ortamı olarak kullanılabilmesi” (Akmehmet, 2005), “sosyal bilgiler dersleri konularının öğretiminde düzenlenecek müze ile eğitim faaliyetlerinin programlanması” (Ekelik, 2010), “sosyal bilgiler ders konularından müzede işlenebilecek belirli bir konuyu ve müzelerin ders açısından uygunluğu” (Sönmez, 2011), ve “sosyal bilgiler öğretim programında müze eğitimiyle ilişkilendirilen kazanımların gerçekleştirilmesine yönelik sosyal bilgiler öğretmenlerinin yaklaşımları (Tokat ili örneği)” (Demir, 2015) gibi bazı spesifik çalışmalar yapıldığı görülmüştür.

Sosyal bilgilerde müze kullanımına yönelik öğrencilerin akademik başarı ve tutumuna etkisi ile öğrenci ve öğretmen görüşleri kapsamında çalışmalar çok fazla olmakla beraber doğrudan 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda (SBDÖP) yer alan kazanımlarda müze kullanımına ilişkin herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Nitekim SBDÖP’de yer alan kazanımlar ve öğrenme alanlarında, müze kullanımına ne derecede ve nasıl yer verildiği büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda somut yaşantılar yoluyla deneyim kazanmaya yardımcı olan müzelerin Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda kullanım durumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır:

- 2018 SBDÖP’te müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar hangileridir?
- 2018 SBDÖP’te müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına dağılımı nasıldır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Çalışmada nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel yöntemle desenlenmiş çalışmalarda incelemeye konu olan olay veya olgular hakkında gerçekçi, bütünleştirilmiş ve derinlemesine bir veriye ulaşma çabası söz konusudur (Morgan, 1996; Yıldırım ve Şimşek, 2021).

Veri Kaynağı ve Verilerin Toplanması

Araştırma verileri nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi tekniğiyle toplanmıştır. "Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" (Şimşek ve Yıldırım, 2021, s.189). "Eğitim alanında ders kitapları, müfredat, öğrenci ve öğretmen el kitapları, ders ve ünite planları, öğretmen dosyaları, eğitimle ilgili resmi belgeler veri kaynağı olarak kullanılabilir" (Goetz & LeCompte, 1984; Bogdan & Biklen, 1992). Çalışmanın amacına ulaşması için öğretim programı gerekli içeriğe sahip doküman olarak belirlenmiştir. Tümevarım analizinin temel amacı, benzer yönleri bulunan verileri, belirli kavram ve temalar etrafında sentezlemek ve bu kavram ve temaları okuyucu kitlesinin anlamlandırabileceği bir şekilde düzenlemek ve yorumlayarak sonuçlara ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Bu amaçla aşağıda belirtilen işlemler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın veri kaynağını, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlan 2018 yılında uygulamaya konulan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (4, 5, 6 ve 7. sınıf) oluşturmaktadır. Bulgular SBDÖP'de yer alan verilerden oluşmaktadır. Araştırmacının ortaya koyduğu verileri ve yorumları desteklemek ve müze kullanımının içeriğinde neler olduğunu göstermek amacıyla veri kaynağı olarak kullanılan SBDÖP'den alıntılara yer verilmiştir. Araştırmada kullanılan öğretim programının künyesi aşağıda verilmiştir:

- MEB. (2018). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar). MEB Yayınları.

Verileri toplamak için literatür taraması yapıldıktan sonra ve SBDÖP'de yer alan yönergeler de göz önünde bulundurularak sosyal bilgiler alanında uzman iki Doç. Dr.'nin görüşleri de alınarak müze kullanımına ilişkin kontrol listesi oluşturulmuştur. Müze kullanımının temel yapısını ortaya koyan niteliklerine kontrol listesinde yer verilmiştir. Ayrıca SBDÖP'de yer alan 131 kazanım incelenmiş ve bu kazanımların açıklamaları doğrultusunda bir liste hazırlanmıştır. Kontrol listesi aracılığıyla kazanımlar müze kullanımının özelliklerine göre oluşturulan gruba dağıtılmıştır.

Verilerin Geçerliliği ve Güvenirliği

"Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirliliği sağlamanın en önemli aşaması; araştırmacının veri toplama, veri analizi ve yorumlanması süreçlerinde tutarlı olması, araştırmanın tüm aşamalarını ayrıntılı ve açık bir şekilde ifade etmesidir" (Yüksel, Mil ve

Bilim, 2007). Bu araştırmada geçerliğin ve güvenilirliğin sağlanması için; araştırmının deseni, verilerin toplanması ve çözümlenmesi ve veri analizleri açıkça belirtilmiştir. Araştırmının güvenilirliğini belirlemek amacıyla kaynak olarak kullanılan SBDÖP’de müze kullanımını gerektiren kazanımlar yazarlar tarafından incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda görüş birliği ve görüş ayrılığı olan kazanım sayıları belirlenmiştir. Daha sonra araştırmının güvenilirliği için Miles ve Huberman’ın (1994), belirttikleri formül ($\Delta = C \div (C + d) \times 100$) formülü kullanılmıştır. Formülde, “ Δ : Güvenirlik katsayısını, C: Üzerinde görüş birliği sağlanan konu/terim sayısını, d: Üzerinde görüş birliği bulunmayan konu/terim sayısını ifade etmektedir.” “İçsel tutarlılığı veren kodlama denetimine göre kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az %80 olması” beklenmektedir (Miles ve Huberman, 1994, akt. Baltacı, 2017, s. 8.; Patton, 2002). Bu hesaplamada sonuç %86 bulunmuş ve araştırma güvenilirliği için yeterli düzeyde kabul edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmının verileri içerik analizine tabi tutulmuş ve değerlendirilmiştir.

“İçerik analizinin temel amacı, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması gerekir. Daha sonra ortaya çıkan kavramların mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekir. Elde edilen kavramlar, araştırmacıyı temalara götürür. Bu temalarla olgular, daha iyi düzenlenebilir ve anlaşılır bir duruma getirilebilir” (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 227).

Bu araştırmada 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı müze kullanımı doğrultusunda incelendiği için içerik analizi kullanılmıştır. Çalışmada problem durumu doğrultusunda elde edilen veriler temaya uygun olarak düzenlenip yorumlanmıştır. Veri analizi esnasında 8 kazanımda müze kullanımının gerekliliği konusunda tereddüt yaşanmıştır. Bu bağlamda sosyal bilgiler alanında ve nitel araştırma (doküman analizi) konusunda çalışmaları bulunan iki Doç. Dr.’den görüşler alınarak tereddüt edilen 8 kazanımdan 6’sı müze kullanımı ile ilişkilendirilerek çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışmada SBDÖP’de yer alan kazanımların müze kullanımı bakımından ilişkisi sınıf bazında tablolastırılarak verilmiştir. Yapılan ilişkilendirmeleri açık bir şekilde görebilmek için gerekli görülen yerlerde kazanımların öğretim programında belirtilen açıklamalarından da faydalanılmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan tablolarda mevcut olan kazanımlar müze kullanımı ilişkisi doğrultusunda incelenerek yorumlanmıştır.

Bulgular

Araştırmada SBDÖP’de yer alan kazanımlar ve bu kazanımların yer aldığı öğrenme alanları müze kullanımı bakımından incelenerek tablolar halinde aşağıda sunulmuştur.

Araştırmada 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı incelenerek Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlarının öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme alanı	f	%
Birey ve Toplum	-	-
Kültür ve Miras	4	36,36
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	3	27,27
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	-
Etkin Vatandaşlık	1	9,09
Küresel Bağlantılar	3	27,27
Toplam	11	-

Tablo 1 incelendiğinde; 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların en fazla 4 (%36,36) “Kültür ve Miras” öğrenme alanıyla ilişkili olduğu, en az 1 (9,09) ilişkili olan öğrenme alanı ise “Etkin Vatandaşlık”tır. Ayrıca “Birey ve Toplum” ve “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir. Araştırmada kapsamında 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar incelenerek Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar

SB.4.2.1. “Sözlü, yazılı, görsel kaynaklar ve nesnelere yararlanarak aile tarihi çalışması yapar.”
SB.4.2.2. “Ailesi ve çevresindeki millî kültürü yansıtan öğeleri araştırarak örnekler verir.”
SB.4.2.3. “Geleneksel çocuk oyunlarını değişim ve süreklilik açısından günümüzdeki oyunlarla karşılaştırır.”
SB.4.2.4. “Millî Mücadele kahramanlarının hayatlarından hareketle Millî Mücadele’nin önemini kavrar.”
SB.4.4.1. “Çevresindeki teknolojik ürünleri, kullanım alanlarına göre sınıflandırır.”
SB.4.4.2. “Teknolojik ürünlerin geçmişteki ve bugünkü kullanımını karşılaştırır.”
SB.4.4.3. “Kullandığı teknolojik ürünlerin mucitlerini ve bu ürünlerin zaman içerisindeki gelişimini araştırır.”
SB.4.6.4. “Ülkesinin bağımsızlığı ile bireysel özgürlüğü arasındaki ilişkiyi açıklar.”
SB.4.7.1. “Dünya üzerindeki çeşitli ülkeleri tanıtır.”
SB.4.7.3. “Farklı ülkelere ait kültürel unsurlarla ülkemizin sahip olduğu kültürel unsurları karşılaştırır.”
SB.4.7.4. “Farklı kültürlerle saygı gösterir.”

Tablo 2 incelendiğinde; 11 kazanım müze kullanımı ile ilişkilendirilmiştir. SB.4.2.1. “aile tarihi çalışması ve nesnelere”, SB.4.2.2. “millî kültür”, SB.4.2.3. “çocuk oyunları”, SB.4.2.4. “Millî Mücadele kahramanları”, SB.4.4.1., SB.4.4.2., ve SB.4.4.3. “teknolojik ürünler, mucitleri ve kullanımları”, SB.4.6.4. “bağımsızlık ve özgürlük”, SB.4.7.1. “dünya üzerindeki devletler”, SB.4.7.3. “kültürel unsurların karşılaştırılması” ve SB.4.7.4. “farklı kültürlerle saygı” (MEB, 2018) gibi ifadelerin müze kullanımı ile ilişki olduğu görülmüştür.

Araştırmada incelemeye konu olan bir diğer sınıf düzeyi 5. sınıftır. 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlarının öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme alanı	f	%
Birey ve Toplum	-	-
Kültür ve Miras	5	45,45
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	2	18,18
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	-
Etkin Vatandaşlık	-	-
Küresel Bağlantılar	4	36,36
Toplam	11	-

Tablo 3 incelendiğinde; 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların en fazla 5 (%45,45) “Kültür ve Miras” öğrenme alanıyla ilişkili olduğu, en az 2 (18,18) ilişkili olan öğrenme alanı ise “Bilim, Teknoloji ve Toplum”dur. Ayrıca “Birey ve Toplum”, “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” ve “Etkin Vatandaşlık” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir.

Araştırmada kapsamında 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar incelenerek Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar

SB.5.2.1. “Somut kalıntılardan yola çıkarak Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının insanlık tarihine önemli katkılarını fark eder.”
SB.5.2.2. “Çevresindeki doğal varlıklar ile tarihî mekânları, nesnelere ve eserleri tanıtır.”
SB.5.2.3. “Ülkemizin çeşitli yerlerinin kültürel özellikleri ile yaşadığı çevrenin kültürel özelliklerini karşılaştırarak bunlar arasındaki benzer ve farklı unsurları belirler.”
SB.5.2.4. “Kültürel öğelerin, insanların bir arada yaşamasındaki rolünü analiz eder.”
SB.5.2.5. “Günlük yaşamdaki kültürel unsurların tarihî gelişimini değerlendirir.”
SB.5.4.1. “Teknoloji kullanımının sosyalleşme ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini tartışır.”
SB.5.4.4. “Buluş yapanların ve bilim insanlarının ortak özelliklerini belirler.”
SB.5.7.1. “Yaşadığı yer ve çevresinin ülkemiz ile diğer ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerdeki rolünü araştırır.”
SB.5.7.2. “Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerde iletişim ve ulaşım teknolojisinin etkisini tartışır.”
SB.5.7.3. “Turizmin uluslararası ilişkilerdeki önemini açıklar.”
SB.5.7.4. “Çeşitli ülkelerde bulunan ortak miras öğelerine örnekler verir.”

Tablo 4 incelendiğinde; SB.5.2.1. “somut kalıntılar, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları” SB.5.2.2. “doğal varlıklar, tarihi mekanlar ve nesnelere”, SB.5.2.3., SB.5.2.4., SB.5.2.5. “kültürel öğeler ve özellikler”. SB.5.4.1 “teknoloji kullanımı”, SB.5.4.4. “bilim insanları ve buluşlar”, SB.5.7.1. “ülkemiz ile diğer ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler” SB.5.7.2. “iletişim ve ulaşım teknolojisi” SB.5.7.3. “turizm” ve SB.5.7.4. “ortak miras öğeleri” (MEB, 2018) gibi ifadelerin müze kullanımı ile ilişki olduğu görülmüştür.

Araştırmada incelemeye konu olan bir diğer sınıf düzeyi 6. sınıftır. 6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. 6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlarının öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme alanı	f	%
Birey ve Toplum	2	22,22
Kültür ve Miras	4	44,44
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	-
Bilim, Teknoloji ve Toplum	2	22,22
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	-
Etkin Vatandaşlık	1	11,11
Küresel Bağlantılar	-	-
Toplam	9	-

Tablo 5 incelendiğinde; 6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların en fazla 4 (%44,44) “Kültür ve Miras” öğrenme alanıyla ilişkili olduğu, en az 1 (11,11) ilişkili olan öğrenme alanı ise “Etkin Vatandaşlık”tır. Ayrıca “Birey ve Toplum”, “İnsanlar, Yerler ve

Çevreler”, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” ve “Etkin Vatandaşlık” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir.

Araştırmada kapsamında 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar incelenerek Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. 6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar	
SB.6.1.1.	“Sosyal rollerin zaman içerisindeki değişimini inceler.”
SB.6.1.2.	“Sosyal, kültürel ve tarihî bağların toplumsal birlikteliğin oluşmasındaki yerini ve rolünü analiz eder.”
SB.6.2.1.	“Orta Asya’da kurulan ilk Türk devletlerinin coğrafi, siyasi, ekonomik ve kültürel özelliklerine ilişkin çıkarımlarda bulunur.”
SB.6.2.3.	“Türklerin İslamiyet’i kabulleri ile birlikte siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda meydana gelen değişimleri fark eder.”
SB.6.2.4.	“Türklerin Anadolu’yu yurt edinme sürecini XI ve XIII. yüzyıllar kapsamında analiz eder.”
SB.6.2.5.	“Tarihî ticaret yollarının toplumlar arası siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki rolünü açıklar.”
SB.6.4.1.	“Sosyal bilimlerdeki çalışma ve bulgulardan hareketle sosyal bilimlerin toplum hayatına etkisine örnekler verir.”
SB.6.4.2.	“Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin gelecekteki yaşam üzerine etkilerine ilişkin fikirler ileri sürer.”
SB.6.6.6.	“Türk tarihinden ve güncel örneklerden yola çıkarak toplumsal hayatta kadına verilen değeri fark eder.”

Tablo 6 incelendiğinde; SB.6.1.1. “sosyal roller”, SB.6.1.2. “sosyal, kültürel ve tarihî bağlar” SB.6.2.1. “Orta Asya’da kurulan ilk Türk devletleri”, SB.6.2.3. “Türklerin İslamiyet’i kabulleri”, SB.6.2.4. “Türklerin Anadolu’yu yurt edinme süreci”, SB.6.2.5. “tarihî ticaret yolları”, SB.6.4.1. “sosyal bilimler”, SB.6.4.2. “bilimsel ve teknolojik gelişmeler” ve SB.6.6.6. “kadına verilen değer” (MEB, 2018) gibi ifadelerin müze kullanımı ile ilişki olduğu görülmüştür.

Araştırmada incelemeye konu olan bir diğer sınıf düzeyi 7. sınıftır. 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı		
Öğrenme alanı	f	%
Birey ve Toplum	-	-
Kültür ve Miras	4	33,33
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	1	8,33
Bilim, Teknoloji ve Toplum	3	25
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	2	16,66
Etkin Vatandaşlık	2	16,66
Küresel Bağlantılar	-	-
Toplam	12	-

Tablo 7 incelendiğinde; 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların en fazla 4 (%33,33) “Kültür ve Miras” öğrenme alanıyla ilişkili olduğu, en az 1 (8,33) ilişkili olan öğrenme alanı ise “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”dir. Ayrıca “Birey ve Toplum” ve “Küresel Bağlantılar” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir.

Araştırmada kapsamında 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar incelenerek Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımlar

SB.7.2.1. “Osmanlı Devleti’nin siyasi güç olarak ortaya çıkış sürecini ve bu süreci etkileyen faktörleri açıklar.”
SB.7.2.2. “Osmanlı Devleti’nin fetih siyasetini örnekler üzerinden analiz eder.”
SB.7.2.4. “Osmanlı Devleti’nde ıslahat hareketleri sonucu ortaya çıkan kurumlardan hareketle toplumsal ve ekonomik değişim hakkında çıkarımlarda bulunur.”
SB.7.2.5. “Osmanlı kültür, sanat ve estetik anlayışına örnekler verir.”
SB.7.3.1. “Örnek incelemeler yoluyla geçmişten günümüze, yerleşmeyi etkileyen faktörler hakkında çıkarımlarda bulunur.”
SB.7.4.1. “Bilginin korunması, yaygınlaştırılması ve aktarılmasında değişim ve sürekliliği inceler.”
SB.7.4.2. “Türk-İslam medeniyetinde yetişen bilginlerin bilimsel gelişme sürecine katkılarını tartışır.”
SB.7.4.3. “XV-XX. yüzyıllar arasında Avrupa’da yaşanan gelişmelerin günümüz bilimsel birikiminin oluşmasına etkisini analiz eder.”
SB.7.5.1. “Üretimde ve yönetimde toprağın önemini geçmişten ve günümüzden örneklerle açıklar.”
SB.7.5.2. “Üretim teknolojisindeki gelişmelerin sosyal ve ekonomik hayata etkilerini değerlendirir.”
SB.7.6.1. “Demokrasinin ortaya çıkışını, gelişim evrelerini ve günümüzde ifade ettiği anlamları açıklar.”
SB.7.6.2. “Atatürk’ün Türk demokrasisinin gelişimine katkılarını açıklar.”

Tablo 8 incelendiğinde; SB.7.2.1. “Osmanlı Devleti’nin siyasi güç olarak ortaya çıkış süreci”, SB.7.2.2. “Osmanlı Devleti’nin fetih siyaseti”, SB.7.2.4. “Osmanlı Devleti’nde ıslahat hareketleri sonucu ortaya çıkan kurumlardan hareketle toplumsal ve ekonomik değişim”, SB.7.2.5. “Osmanlı kültür, sanat ve estetik anlayışı”, SB.7.3.1. “geçmişten günümüze, yerleşmeyi etkileyen faktörler”, SB.7.4.1. “Bilginin korunması, yaygınlaştırılması”, SB.7.4.2. “Türk-İslam medeniyetinde yetişen bilginler”, SB.7.4.3. “XV-XX. yüzyıllar arasında Avrupa’da yaşanan gelişmeler”, SB.7.5.1. ve SB.7.5.2. “üretim teknolojisi ve toprağın önemi”, SB.7.6.1. “Demokrasinin ortaya çıkışı” ve SB.7.6.2. “Atatürk’ün Türk demokrasisinin gelişimine katkıları” (MEB, 2018) gibi ifadelerin müze kullanımı ile ilişki olduğu görülmüştür.

Araştırmada SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı incelenerek Tablo 9’de gösterilmiştir.

Tablo 9. SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme alanı	4. sınıf (f)	5. sınıf (f)	6. sınıf (f)	7. sınıf (f)	Toplam	%
Birey ve Toplum	-	-	2	-	2	4,65
Kültür ve Miras	4	5	4	4	17	39,53
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	-	-	-	1	1	2,32
Bilim, Teknoloji ve Toplum	3	2	2	3	10	23,25
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	-	-	-	2	2	4,65
Etkin Vatandaşlık	1	-	1	2	4	9,30
Küresel Bağlantılar	3	4	-	-	7	16,27
Toplam	11	11	9	12	43	100

Tablo 9 incelendiğinde; SBDÖP’de müze kullanımı ile ilişkili olan kazanımların en fazla 17 (%39,53) “Kültür ve Miras” öğrenme alanıyla ilişkili olduğu, en az 1 (%2,32) ilişkili olan öğrenme alanı ise “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”dir. Ayrıca müze kullanımına ilişkin kazanımlara en fazla (12) 7. sınıf kademesinde en az ise (9) 6. sınıf kademesinde yer verildiği görülmüştür.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Yapılan çalışmada SBDÖP’de yer alan kazanımların müze kullanımı ile ilişkili olduğu görülmüştür. Nitekim SBDÖP’de (2018, s.10) sosyal bilgiler öğretiminde okul dışı ortamlardan da faydalanmaya önem verilmesi gerektiği ifade edilerek “çalışmalar okulun yakın çevresinden okul bahçesi gibi pazaryerine, resmî dairelere, fabrikalara, sergilere, arkeolojik kazı alanlarına, atölyelere, müzelere ve tarihî mekânlara tarihî yapılar, anıtlar, müze-kentler, savaş alanları, sanal müze gezisi vb. yönelik olabilir.” şeklinde belirtilmiştir. Bu bağlamda SBDÖP’de yer alan birçok kazanımda müze kullanımına vurgu yapılmıştır. Şişman, (2019)’da SBDÖP’de yer alan birçok kazanımda gerçek ve sanal müzeler ile doğa ve kültürel yerlere geziler düzenlenmesinin, öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal öğrenmelerine katkı sağlayacağını belirtmiştir. Ayrıca müze kullanımının yapılandırmacı yaklaşımın bir ürünü olduğunu bu nedenle de SBDÖP’deki kazanımlarda çokça yer verildiğini söyleyebiliriz. Gerek sanal müzeler gerekse de gerçek müzeler birçok duyu organına hitap ettiğinden, üst düzey beceriler kazandırmada önemli bir öğretim yöntemidir. Bu durum kalıcı ve anlamlı öğrenmeler sağlamak için müzelerin çok büyük önem arz ettiğini göstermektedir. Nitekim müzeler, doğal ve kültürel ürünleri ziyaretçilere arz ederek ve yaşayan canlı ortamlar tasarlayarak ilgi çekici özeliğinden dolayı ziyaretçilerin merak duygusuna hitap eder ve öğrenme faaliyeti için aktif rol alma imkânı sunar. (Filiz, 2010). Çerkez, (2011)’de yapmış olduğu “sosyal bilgiler dersinde müze kullanımına dayalı öğretim uygulamalarının öğrencilerin akademik başarısına ve tutumlarına etkisi” isimli çalışmasında müze kullanımının öğrencilerin akademik başarı puanlarını oldukça arttırdığını ve öğrencilerin derse karşı olan tutumlarını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Dewey de müzelerin, zengin bir yaşam deneyimi sağladığını, olumlu davranış sergilemeye yardımcı olduğunu, sahip olduğu niteliklerden dolayı bireysel anlamda haz uyandıran ve eğitimin en önemli parçasından biri olduğunu bu nedenle de ziyaret edilmesi gereken kurumların başında geldiğini ifade etmiştir (Hein, 2004, s.423). Ayrıca müzelerden yararlanmanın çocukların kelime haznesini genişlettiğini ve zihinsel yeni şemalar ortaya çıkardığını söyleyebiliriz (Anderson vd., 2000). Bu durum SBDÖP’de yer alan kazanımların müze eğitimi ile harmanlandığını ve dolayısıyla yapılandırmacı yaklaşıma hizmet ettiğini göstermektedir.

4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı 4 farklı öğrenme alanı ve 11 kazanım ile ilişkilendirilmiştir. Kazanımlar incelendiğinde; Aile kültürü ve çocuk oyunları konusunda “Etnografik eserlerin sergilendiği müzelerde, ailede günlük hayatı yansıtan nesnelere kap, kaçak, giyim kuşam, ev malzemeleri gibi nesnelere çalışma yapılabilir.” Kurtuluş savaşı kahramanları için “Kurtuluş Savaşı Müzesi, Anıtkabir Müzesi, Askeri Müzeler, Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı boyunca gezdiği illerdeki Atatürk Müzeleri ve Kurtuluş Savaşı’nın yapıldığı mekânlarda incelemeler yapılabilir” (MEB, 2005a). Teknoloji konusunda ise “Teknolojik ürünlerin sergilendiği kurum, kuruluşlarla kişilerin kurduğu özel müzelerde nesnelere çalışma yapılabilir” (MEB, 2005b). Bağımsızlığın sembolü olarak “TBMM Müzesi” incelenebilir. Ayrıca diğer devletlerle olan ilişkilerde “Sanal Müze” gezileri yapılabilir. 4. sınıf SBDÖP’de müze kullanımına ilişkin kazanımların en fazla 4 (%36,36) “Kültür ve Miras” öğrenme alanına

ait olduğu görülmektedir. Ayrıca “Birey ve Toplum” ve “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir. Akyürek (2011), “İlköğretim I. kademe görsel sanatlar dersinde müze eğitiminin tarih ve kültür bilinci oluşturmadaki önemi” isimli çalışmasında görsel sanatlar dersinde kültürel ve tarihi bilincin ortaya çıkarılmasına ilişkin müzelerin, öğrencilerin hayal dünyalarını genişlettiğini, öğrencilere yaptığı çalışmalarında olumlu katkı sağladığını, sanata dair potansiyellerini ortaya çıkarmada fayda sağladığını ve değişik bakış açılarını estetik unsurlarla sentezlediğini ifade etmiştir. Bu durum yapılan çalışmayı destekler niteliktedir.

5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı 3 farklı öğrenme alanı ve 11 kazanım ile ilişkilendirilmiştir. Kazanımlar incelendiğinde; Somut kalıntılar, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları, doğal varlıklar ile tarihî mekânlar, nesnelere konularında sanal veya gerçek müze ziyaretleri hedef kazanımların öğretilmesi için kullanılabilir. Nitekim kazanımlardan da anlaşılacağı üzere tarih konularının ağırlıkta olduğu ve bu amaçla milli bilincin harekete geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir (Şişman, 2019). Teknoloji kullanımı ile ilgili “Teknolojik ürünlerin sergilendiği kurum ve kuruluşlarla kişilerin kurduğu özel müzelere gezi düzenlenebilir” (Özensoy, 2013, s.134). Diğer ülkeler ve ortak miras konularında sanal ve gerçek müzelerden yararlanılması öğrencilerin farklı ülkeleri ve ülkemizi tanıma olanağı sağlayabilir. 5. sınıf SBDÖP’de müze kullanımına ilişkin kazanımların en fazla 5 (%45,45) “Kültür ve Miras” öğrenme alanına ait olduğu görülmektedir. Ayrıca “Birey ve Toplum”, “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” ve “Etkin Vatandaşlık” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanım bulgusuna rastlanılmamıştır. Ayrıca Sevigen (2021), yapmış olduğu çalışmada öğrencilerin sosyal bilgiler dersinde en fazla “Kültür ve Miras” öğrenme alanında müze kullanılmasını istedikleri sonucuna ulaşmıştır. Nitekim “Kültür ve Miras” öğrenme alanında yer alan kazanımlar incelendiğinde, müze kullanımı ile ilişkilendirilebilecek birçok tarihi mekân ve nesne göze çarpmaktadır. Bu da araştırma bulgularını destekler niteliktedir.

6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı 4 farklı öğrenme alanı ve 9 kazanım ile ilişkilendirilmiştir. Kazanımlar incelendiğinde; Şişman (2019, s.43), kadın hakları ile ilgili “Sadberk Hanım Müzesi (İstanbul), İzmir, Antalya, Mersin, İstanbul’da bulunan kadın müzeleri, Ankara Polatlı yakınlarındaki Kurtuluş Savaşı Kadın Müzesi, Şerife Uludağ Kız Olgunlaşma Enstitüsü 100.Yıl Müzesi (Ankara), Latife Hanım Köşkü Anı Evi Müzesi (İzmir)” gibi müzelere ziyaret edilebileceğini belirtmiştir. Karabıyık, (2014a, s.77) ise ilk Türk devletleri ile ilgili dönemin özelliklerini kavrayabilme adına sanal ortamda Orhun Abideleri ile ilgili inceleme yapılabileceğini ifade etmiştir. 6. sınıf SBDÖP’de müze kullanımına ilişkin kazanımların en fazla 4 (%44,44) “Kültür ve Miras” öğrenme alanına ait olduğu görülmektedir. Ayrıca “Birey ve Toplum”, “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” ve “Etkin Vatandaşlık” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir. Yalçın (2010), ise yapmış olduğu “Tarih öğretim alanı olarak müzelerin kullanılmasının toplumsal tarih bilincinin kazandırılmasındaki etkileri” isimli çalışmada, öğrencilere tarih bilinci kazandırmada, kültürel mirasa karşı duyarlı birer vatandaş olmalarında, derse karşı ilgi, motivasyon ve akademik başarılarının

artmasında, müzelerde yer alan eserlerin korunması gerektiğine karşı duyarlılık göstermede müze kullanımının önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu durum “Kültür ve Miras” öğrenme alanında müzelerin çokça kullanılmasının gerekliliğini kanıtlar niteliktedir.

7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımı 5 farklı öğrenme alanı ve 12 kazanım ile ilişkilendirilmiştir. Kazanımlar incelendiğinde; Osmanlı Devleti ile ilgili konularda “Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Osmanlı Vakfiyeleri, Osmanlı Sikkeleri”nin görülmesi, ziyaret edilmesi uygun olur (Ulu Kalın, 2015, s.346). Osmanlı Devleti’ndeki toplumsal ve ekonomik değişimi kavrayabilme adına “Meclis-i Mebusan ile Sanayi Nefise Mektebi” (Bugünkü adı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) gezi düzenlenebilir (Ulu Kalın, 2015, s.348). Osmanlı kültür ve sanat anlayışı ile ilgili, “İstanbul’da Dolmabahçe Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Yıldız Sarayı vb. ve Anadolu’da Osmanlı Devleti’nin son dönemleriyle ilgili kurum ve kuruluşlara ait özel müzeler; banka müzeleri, askeri müzeler ve eğitim müzelerine ve kültürel unsurlarla ilgili sergilerin olduğu Türk ve Avrupa müzelerine” (Karabıyık, 2014b, s.71) geziler düzenlenmesi uygun görülür. Geçmişten günümüze yerleşmeyi etkileyen faktörler için “arkeoloji müzelerine, arkeolojik buluntuların sergilendiği Çatalhöyük, Kültepe, Alishar, Truva gibi açık hava müzelerine yapılacak sanal ya da gerçek müzelerle gezi düzenlenebilir” (Karabıyık, 2014a, s.55). Bilginin korunması ve geliştirilmesi konusunda “ODTÜ Bilim ve Teknoloji Müzesi, MTA Tabiat Tarihi Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi Kadeş Antlaşması Tableti, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ne” (Ulu Kalın, 2015, s.349) geziler düzenlenebilir. Türk İslam bilginleri için “İstanbul’daki İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi”ne gezi düzenlenebilir (Şişman, 2019, s.45). XV-XX. yüzyıllar arasında Avrupa’da yaşanan gelişmelerin etkileri için “PTT Müzesi (İstanbul), İstanbul Demiryolu Müzesi, Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi” (Ulu Kalın, 2015, s.351) ziyaret edilebilir. Üretim teknolojisi ve toprağın önemi konusunda “Türkiye’nin çeşitli illerinde bulunan arkeoloji müzeleri ile Anadolu’daki ilk köy yerleşmesi olan Çatalhöyük’e gerçek ya da sanal gezi düzenlenebilir” (Karabıyık, 2014b, s.125). Atatürk’ün Türk demokrasinin gelişimi için yaptıklarını görebilmek adına ülkemizin birçok ilinde bulunan “Atatürk evlerine, Anıtkabir, Kurtuluş Savaşı Müzesi, Amasya Saraydüzü Kışla Binası Milli Mücadele Müzesi ve Kongre Merkezi, Ankara Cumhuriyet Müzesi, Balıkesir Kuvay-i Milliye Müzesi, Mudanya Mütareke Evi Müzesi, Kurtuluş Savaşı’nda Atatürk Konutu ve Vagonu-Ankara, Bandırma Vapuru ve Milli Mücadele Müzesi” (Şişman, 2019, s.45-46) gibi müzelerle geziler düzenlenebilir. 7. sınıf SBDÖP’de müze kullanımına ilişkin kazanımların en fazla 4 (%33,33) “Kültür ve Miras” öğrenme alanına ait olduğu görülmektedir. Ayrıca “Birey ve Toplum” ve “Küresel Bağlantılar” öğrenme alanında müze kullanımı ile ilişkilendirilecek herhangi bir kazanıma yer verilmemiştir. Aydoğan (2020), yaptığı çalışmada öğrencilerin müzelerde karşılaştıkları, arkeolojik objelerin, günümüzde kültürel amaçlara hizmet ettiğinin ve teşhir edilen ürünler üzerinden geçmiş ile günümüz arasında bağ kurarak, günümüzde mevcut olan en sıradan ürünün bile tarihsel bir süreçte sahip olduğunun farkına vardıkları sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca müze ve kültürel miras arasında bir sentez kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim müzelerde sergilenen nesne ve ürünler kültürel aktarıma hizmet etmektedir. Bu durum çocuklarda kültürel mirasa karşı

farkındalık ve saygı oluşturacak ve dolayısıyla çocukların kültürlü bir birey olmasına yardımcı olacaktır. Zira kültürlü olmak, tarihsel süreç içerisinde ortaya konulan mirasın farkında olmak ve bu mirasın kültürel, sosyolojik ve estetik niteliklerini görerek bu niteliklere uygun yeni bir kültürel miras ögesi yaratmaktır (Kaplan, 2019).

Araştırmanın bir başka bulgusu müze kullanıma ilişkin SBDÖP kazanımlarının en fazla "Kültür ve Miras" öğrenme alanıyla ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. SBDÖP'de "Kültür ve " Miras" öğrenme alanı "temelde tarih odaklı olan bu öğrenme alanı kültür ve kültürel mirası ön plana çıkararak bir yapıya sahiptir" (MEB, 2018) şeklinde tanımlanmıştır. Etkin bir vatandaşlık kültürü oluşturmak için, geçmişin kültürel değerlerini bilmek bir ön koşul olarak göze çarpmaktadır. Bu bağlamda derslerde müze kullanımı büyük önem arz etmektedir. Nitekim Filiz (2010), müzelerde gerçek nesnelere çalışmalar yapmanın, etkin rol almanın, öğrencilerin "vatanseverlik" ve "kültürel mirasa duyarlılık" bilinci kazanmasında, onlara değerlerini geliştirmelerine yardımcı olacağını ifade etmektedir. Bu doğrultuda "kültür ve Miras" öğrenme alanında müze kullanımının öğrencilerin tarihsel bilgi ve düşüncelerini arttırdığını söyleyebiliriz. Çulha (2006), ise araştırmasında, müzeler aracılığıyla tarihi mekânlarda edinilen kazanımların çocuklarda olumlu tutum geliştirmeye katkı sağladığını, tarihsel empati duygularını geliştirdiklerini ve bu bakış açısıyla bilgilerini yapılandırdıklarını, arkadaşları ile etkileşime girerek iletişim becerilerini geliştiklerini ve bu sayede mutlu olduklarını ifade etmiştir. Bu durum çalışma bulgularını desteklemektedir.

SBDÖP doğrultusunda okul dışı ortamlardan biri olan müzelerin sosyal bilgiler dersinde kullanılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda eğitim yöneticileri ve eğitim çalışanları müze kullanımına yönelik çalışmalar yapmalı zira sosyal bilgiler dersinde müze kullanımı toplumsal değerleri ve normları kazandırmada kilit rol oynamaktadır. Nitekim amacı etkin vatandaş yetiştirme olan sosyal bilgiler dersinde müzelerin kullanımı bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle tarihsel empati becerisini geliştirmek adına müzelerden faydalanılmalıdır.

Öneriler

- Müze kullanımının öğrenme alanlarına daha dengeli dağıtılması gerekmektedir. Nitekim bilişsel ve duyuşsal öğrenmelere çok büyük katkısı olan müzelerin her öğrenme alanında asgari düzeyde kullanılması gerekmektedir.
- Öğretim programındaki kazanımların açıklamaları öğretmenlere yol göstermesi bakımından zenginleştirilmeli, müze kullanımı net ve açık bir şekilde ifade edilmelidir. Nitekim birçok kazanımda açıklamalara yer verilmemiştir.
- Araştırma sonuçları öğretmenlerle paylaşılmalı. Nitekim öğretim programlarının uygulayıcıları öğretmenlerdir. Her ne kadar kazanımlarda müze eğitimi kullanımı vurgulanmışsa da öğretmenlerin müzelerden yararlanmaması hedef kazanımların gerçekleştirilmesine engelleyebilir.

Kaynakça

- Abacı, O. (2005). *Çocuk ve Müze*. İstanbul: Morpa Yayınları.
- Akmehmet, K. T. (2005). *İlköğretim sosyal bilgiler öğretiminde arkeoloji müzelerinin nesne merkezli eğitim etkinlikleriyle kullanılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akyürek, T. (2011). *İlköğretim I. kademe görsel sanatlar dersinde müze eğitiminin tarih ve kültür bilinci oluşturmasındaki önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Allard, M., Boucher, S., & Forest, L. (1992). The museum and the school. *McGill Journal of Education*, 29(2), 1-17.
- Alpagut, A. (2009). *Anadolu medeniyetleri müzesi eğitim etkinlikleri ve müze eğitimi*. 38. İcanas 10-15.09.2007. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Alpagut, B. (2003). *Türkiye’de doğa tarihi araştırmalarının örgütlenmesi*. 1. Ulusal Doğa Tarihi Kongresi (s. 63-73). Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği Yayını.
- Altın, B. N., & Demirtaş, S. (2014). Sosyal bilgiler dersinde sınıf dışı eğitim etkinlikleri. İçinde M. Safran (Edt.), *Sosyal bilgiler öğretimi* (s. 509-544). Ankara: Pegem Akademi.
- Altunbaş, A., & Özdemir, Ç. (2012). *Çağdaş müzecilik anlayışı ve ülkemizde müzeler*. <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/4655,makale.pdf?0>. Erişim Tarihi: 28.07.2022
- Anderson, D., Lucas, K., Ian Ginns, S., & Dierking, L. D. (2000). Development of knowledge about electricity and magnetism during a visit to a science museum and related post- visit activities. *Science Education* (84), 658-679.
- Ata, B. (2002). *Müzelerle ve tarihi mekânlarla tarih öğretimi: tarih öğretmenlerinin “müze eğitimine” ilişkin görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Atagök, T. (1999a). Müze mimarisi. İçinde T. Atagök (Edt.), *Yeniden müzeciliği düşünmek* (s. 71-86). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Atagök, T. (1999b). Çağdaş müzeciliğin anlamı; müze ve ilişkileri. İçinde T. Atagök (Edt.), *Yeniden müzeciliği düşünmek* (s. 131-142). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Atasoy, N. Y. (1998). *“Müze eğitiminde yazılı gereçlerin rolü”*. 4. Müzecilik Semineri Bildiriler. İstanbul: Askeri Müze ve Kültür Sitesi. 16-18 Eylül.
- Aydoğan, Y. (2020). *Kültürel miras bilinci kazanımıyla ilgili müze eğitimi dersi üzerine bir durum çalışması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eğitim bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Baltacı, A. (2017). Nitel veri analizinde Miles-Huberman modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 1-15.
- Başaran, C. (1995). *Arkeolojiye giriş I –II*. Erzurum: Aşiyân Kitabevi.
- Baysal, Z. N. (2006). Hayat bilgisi ve sosyal bilgiler programlarının felsefi temelleri. İçinde A. Tanrıoğen (Edt.), *Hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi* (s. 55-74). İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Bogdan, R. C., & Biklen, S. K. (1992). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bowe, J. A. (2009). Intercultural dialogue and the British museum: a “museum for the world”. İçinde S. Bodo, K. Gibbs, & M. Sani (Edt.), *Museums as places for intercultural dialogue: selected practices from Europe* (s. 14-17). MAP for ID Group.

- Broek, S. (2015). *Why museums are valid learning environments*. <https://ec.europa.eu/epale/en/blog/why-museums-are-valid-learning-environments> Erişim Tarihi: 28.07.2022
- Çerkez, S. (2011). *Sosyal bilgiler dersinde müze eğitime dayalı öğretim uygulamalarının öğrencilerin akademik başarısına ve tutumlarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Çolak, C. (2006). *Sanal müzeler*. Türkiye'de İnternet Konferansı Bildirileri (s. 291-296). Ankara: Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. 21-23 Aralık.
- Çulha, B. (2006). *Tarihsel mekânlarda keşfederek öğrenme yoluyla sosyal bilgiler öğretimine yönelik öğrenci görüşleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Demir, A. (2015). *Sosyal bilgiler öğretim programında müze eğitimiyle ilişkilendirilen kazanımların gerçekleştirilmesine yönelik sosyal bilgiler öğretmenlerinin yaklaşımları* (Tokat ili örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Demir, A., & Tak, İ. (2019). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin müze ile eğitime yaklaşımları (Tokat ili örneği). *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 1-18.
- Demir, C. (2001). *Müzelerde çağdaş pazarlama*. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı.
- Demircioğlu, İ. H. (2010). *Tarih öğretiminde öğrenci merkezli yaklaşımlar*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Doğanay, A. (2008). Çağdaş sosyal bilgiler anlayışı ışığında yeni sosyal bilgiler programının değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 77-96.
- Egüz, Ş. (2020). Sosyal bilgiler dersinde müze eğitimi uygulamalarının öğrenciler üzerindeki etkisi. *Milli Eğitim*, 227, 245-270.
- Egüz, Ş., & Kestel, A. (2012). Sosyal bilgiler dersinde müze ile eğitimin öğretmen ve öğrenci görüşlerine göre değerlendirilmesi: Samsun ili örneği. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 81-104.
- Ekelik, H. G. (2010). *Sosyal bilgiler derslerinde müze faaliyetlerinin programlanması* (Konya müzeleri örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Erbay, F. (2000). *Doğal afetler ve müzeler*. V. Müzecilik Semineri'nde sunuldu (s. 42-47). İstanbul, Türkiye. 20-22 Eylül.
- Ercan, M. (2007). *Cumhuriyet döneminde ilköğretim sosyal bilgiler programlarındaki sanat konularının yeterliliği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Erdoğan, T. (2003). Türkiye'deki arkeoloji müzelerinde yapılan eğitsel faaliyetler (Dönem Projesi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Filiz, N. (2010). *Sosyal bilgiler öğretiminde müze kullanımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Goetz, J. C., & LeCompte, M. D. (1984). *Ethnography and qualitative design in educational research*. Orlando: Academic Press.
- Gömlüksiz, M. N., & Kılınç, H. (2012). Küreselleşmenin eğitim programları üzerindeki etkisine ilişkin akademisyen görüşleri: nitel bir çalışma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 397-413.

- Güleç, S., & Alkış, S. (2003). Sosyal bilgiler öğretiminde müze gezilerinin iletişimsel boyutu. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 63-78.
- Gürkan, T. (2004). *İlköğretim II. kademedeki müze eğitiminin önemi üzerine araştırma (Bursa örneğinde)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Hein, G. E. (1998). *Learning in the museum*. London: Routledge.
- Hein, G. E. (2004). John Dewey and museum education. *The Museum Journal*, 47(4), 414-417.
- Hooper-Greenhill, E. (1999a). *Müze ve galeri eğitimi*. (B. Onur, Edt., Çev: M. Ö. Evren ve E. G. Kapçı) Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Hooper-Greenhill, E. (1999b). *Museums and interpretive communities*. Musing on Learning Semineri'nde sunuldu. University of Leicester. 20 Nisan
- ICOM, Uluslararası Müzeler Konseyi. (2007). <http://icom.museum/the-vision/museum-definition/> Erişim Tarihi: 28.07.2022
- Işık, H. (2008). İlköğretimde tarih konularının yerel tarih ile ilişkilendirilmesinin öğrenci başarısına etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4), 290-310.
- Kaba, G. (2021). *Sosyal bilgiler dersinde müze eğitimine yönelik geliştirilen dijital çizgi romanın öğrencilerin akademik başarısına ve tutumuna etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kale, Y. (2014). Tarih öğretiminde müzeler ve tarihi mekânlar. İçinde M. Safran (Edt.), *Tarih nasıl öğretilir?* (s. 242-250). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Karabıyık, E. Ü. (2014a). *İlköğretim sosyal bilgiler 6 öğretmen kılavuz kitabı*. Ankara: BRC Basım Matbaacılık.
- Karabıyık, E. Ü. (2014b). *İlköğretim sosyal bilgiler 7 öğretmen kılavuz kitabı*. Ankara: BRC Basım Matbaacılık.
- Karadeniz, C., & Çıldır, Z. (2014). *İngiltere'de müze eğitimi "Londra'dan izlenimler"* (B. Onur, Edt.). Ankara: Kalem Kitap Yayınları.
- Kısa, Y. (2012). *Sosyal bilgiler öğretiminde müze kullanımına ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşlerinin incelenmesi (Afyonkarahisar müzeleri)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Koç, G., & Demirel, M. (2004). Davranışçılıktan yapılandırmacılığa: eğitimde yeni bir paradigma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(24), 174-180.
- Kuruoğlu Maccario, N. (2002). Müzelerin eğitim ortamı olarak kullanımı. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 275-285.
- Madran, B. (1999). Müze türleri. İçinde T. Atagök (Edt.), *Yeniden müzeciliği düşünmek* (s. 3-19). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- MEB. (2005a). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi 6-7. sınıflar öğretim programı ve kılavuzu*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB. (2005b). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi 4-5. sınıflar öğretim programı ve kılavuzu*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB. (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.
- Mercin, L. (2002). *Anadolu güzel sanatlar liselerinde müzelerin sanat (resim) eğitimi amaçlı kullanılmasına ilişkin yönetici ve öğretmenlerin görüşlerinin değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Mercin, L. (2017). Müze eğitimi, bilgilendirme ve tanıtım açısından görsel iletişim tasarımı ürünlerinin önemi. *Milli Eğitim*, 46(214), 209-237.
- Meydan, A., & Akkuş, A. (2014). Sosyal bilgiler öğretiminde müze gezilerinin tarihi ve kültürel değerlerin kazandırılmasındaki önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*(29), 2-42.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2. Baskı). CA: Sage Publications.
- Morgan, D. L. (1996). *Focus groups as qualitative research* (16. Baskı). New York: Sage publications
- Nas, R. (2006). *Hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- NCSS. (1994). *Expectations of excellence: Curriculum standards for the social*. Washington: DC: NCSS.
- Onur, B. (2012). *Çağdaş müze eğitim ve gelişim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Oruç, S., & Altın, B. N. (2008). Müze eğitimi ve yaratıcı drama. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(35), 125-141.
- Önder, A., Abacı, O., & Kamaraj, I. (2009). "Müzelerin eğitim amaçlı kullanımı projesi": İstanbul arkeoloji müzesi'ndeki marmara örnekleme. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(25), 103-117.
- Önder, M. (1985). *Türkiye müzeleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özensoy, A. U. (2013). *İlköğretim 5. sınıf sosyal bilgiler öğretmen kılavuz kitabı*. Ankara: Dorukkaya Matbaacılık Yayıncılık.
- Özkasım, H. (2013). Müze ve müzecilik. İçinde E. Altınsapan, & N. Küçükhasaköylü (Edt.), *Müzecilik ve sergileme* (s. 2-21). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Pamir, H. (2008). Geçmişten geleceğe Türkiye'de müzecilik. İçinde Z. Önen, G. Tunç ve M. Türkyılmaz (Edt.), *I Sempozyum* (21-22). Ankara: Vehbi Koç ve Ankara Araştırma Merkezi.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3 Baskı). London: Sage Publications, Inc.
- Paykoç, F., & Baykal, S. (2000). *Müze pedagojisi: kültür, iletişim ve aktif öğrenme ortamı olarak müzelerin etkinliğine ilişkin bir çalışma müzecilikte yeni yaklaşımlar küreselleşme ve yerelleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Rebetez, P. (1969). *Bir müze nasıl ziyaret edilir?*. Ankara: M.E.B, Talim Terbiye Dairesi Araştırma ve Değerlendirme Bürosu.
- Rıviere, G. H. (1962). *Müzelerin eğitimdeki rolü hakkında Unesco bölge semineri*. İstanbul: ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları.
- Safran, M., & Ata, B. (1998). Okul dışı tarih öğretimi. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 87-94.
- San, İ. (2001). "Müze kültürü, sanat kültürü ve toplumsal sorumluluk başlıklı açık oturum konuşması". İçinde, *Müze kültürü, sanat kültürü ve toplumsal sorumluluk* (s. 4-10). Ankara: Müzeciler Derneği Yayınları.
- Seidel, S., & Hudson, K. (1999). *Müze eğitimi ve kültürel kimlik*. (B. Onur, Edt., Çev: B. Ata) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müze Eğitimi Anabilim Dalı Yayınları.
- Selanik Ay, T., & Kurtdede Fidan, N. (2014). Öğretmen adaylarının sosyal bilgiler dersinde müzelerden yararlanmaya ilişkin görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(48), 69-89.
- Sevigen, E. (2021). *Sosyal bilgiler öğretiminde müze eğitimi uygulamalarının öğrencilerin somut kültürel miras ve ders ile ilgili tutumlarına etkisi ve süreç hakkındaki görüşleri: Bir karma yöntem araştırması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

- Sezgin, M., & Karaman, A. (2009). *Müze yönetimi ve pazarlama*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Solmaz, K. (2015). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin müze eğitime yönelik görüşleri ve uygulamaları. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 40-54.
- Sönmez, E. (2011). *İlköğretim II. kademe 6. sınıf sosyal bilgiler dersi eskiçağ tarihi konularının işlenmesinde müzelerin önemi, karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri (Şanlıurfa il merkezi örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Şapolyo, E. B. (1936). *Müzeler tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şaşan, H. (2002). Yapılandırmacı öğrenme. *Yaşadıkça Eğitim*(74), 49-52.
- Şişman, Z. B. (2019). *Sosyal bilgiler öğretiminde kültürel varlıklara ilişkin öğrencilerde farkındalık bilinci oluşturmada müze eğitiminin etkisi (Malatya ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Talboys, K. G. (2016). *Museum educator's handbook*. New York: Routledge.
- Tarman, B., Ergür, Ş., & Eryıldız, F. (2012). Yenilenen sosyal bilgiler programına dair bir değerlendirme. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 103-135.
- Tezcan Akmeahmet, K. (2008). Müzelerin tarih öğretiminde nesne merkezli eğitim etkinlikleriyle kullanılması ve ilköğretim sosyal bilgiler öğretimi. *Milli Eğitim Dergisi*(180), 50-67.
- Tezcan Akmeahmet, K. (2013). Müzeler ve eğitim. İçinde E. Altınsapan & N. Küçükasköylü (Edt.), *Müzecilik ve sergileme* (s. 128-154). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Tezcan Akmeahmet, K., & Ödekan, A. (2006). Müze eğitiminin tarihsel gelişimi. *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, 3(1), 47-58.
- Tırpan, N. (1982). Müzeler ve eğitim. *Müze Dergisi (özel sayı)*, 20-21.
- Uçar, A. (2014). Sanat eğitiminde müzelerin eğitimsel rolleri ve işlevleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 107-117.
- Ulu Kalın, Ö. (2015). Sosyal bilgiler eğitiminde kültürel ve edebi mekânlara dayalı öğrenme ortamları. İçinde R. Sever, & E. Koçoğlu (Edt.), *Sosyal bilgiler eğitiminde mekânsal öğrenme ortamları* (s. 311-359). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Uralman, H. (2012). Müze halkla ilişkilerinin genişleyen perspektifi. İçinde, *Müze bilimin abc'si* (s. 247-262). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ustaoglu, A. (2012). *İlköğretim 7. sınıf sosyal bilgiler dersi Türk tarihinde yolculuk ünitesinde anal müzelerin kullanımının öğrenci başarısına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Utku, Ç. (2008). *İlköğretim 5. sınıf düzeyi sanat eğitiminde müze eğitiminin öğrencilerin tutumlarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Varol Akçe, N. (2011). *Sanatçı müzeleri: müzeolojik bağlamda bir değerlendirme ve Türkiye için model önerisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yalçın, F. (2010). *Tarih öğretim alanı olarak müzelerin kullanılmasının toplumsal tarih bilincinin kazandırılmasındaki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yeşilbursa, C. C. (2006). *Sosyal bilgilerde tarihi yerleri kullanarak tarih konularının öğretimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Yavuzoğlu Atasoy, N. (1999). Çağdaş eğitimde müzenin işlevi. İçinde T. Atagök (Edt.), *Yeniden müzeciliği düşünmek* (s. 147-153). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12 Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, T., & Tahiroğlu, M. (2012). Sanal ortamda gerçekleştirilen müze gezilerinin ilköğretim öğrencilerinin sosyal bilgiler yönelik tutumlarına etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 104-114.
- Yüksel, A., Mil, B., & Bilim, Y. (2007). *Nitel araştırma: Neden, nasıl, niçin?* (3 baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Zilcioğlu, Ş. (2008). *Çocuk müzeleri ve müze eğitimi*. B. Onur (Edt.), Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.11.2022 Kabul/Accepted: 02.12.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 309-334.

BELİREN YETİŞKİNLİKTE KİMLİK GELİŞİMİ: STRESLE BAŞA ÇIKMA BECERİLERİNİN YORDAYICILIĞIⁱ

Büşra Nur AKSOYⁱⁱ, Nuray TAŞTANⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, beliren yetişkinlerin kimlik gelişim alt boyutları (keşif ve içsel yatırım) üzerinde stresle başa çıkma becerileri alt boyutlarının (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) yordayıcı bir etkisinin bulunup bulunmadığını incelemektir. Ayrıca, kimlik gelişiminin ve stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının cinsiyete göre farklılaşp farklılaşmadığını incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma grubunu, 391 (%63,3) kadın, 227 (%36,7) erkek olmak üzere; toplam 618 beliren yetişkin oluşturmaktadır. Katılımcılar 18-29 yaş aralığındadır, yaş ortalamaları 22.86'dır. Veriler, "Kişisel Bilgi Formu", "Ego Kimlik Süreci Ölçeği", "Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği" ile toplanmıştır ve SPSS 22.0 paket programı ile analiz edilmiştir. Analizde ilişkisiz örneklerde t-testine, Pearson korelasyon ve çoklu regresyon analizine başvurulmuştur. Sonuçta, keşif; kendine güvenli yaklaşım, çaresiz yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı tarafından pozitif ve anlamlı düzeyde yordanmaktadır. İyimser ve boyun eğici yaklaşım, keşfi negatif ve anlamlı düzeyde yordamaktadır. İçsel yatırım, kendine güvenli ve iyimser yaklaşım tarafından pozitif ve anlamlı düzeyde yordanmaktadır. İçsel yatırım, çaresiz yaklaşım tarafından negatif ve anlamlı düzeyde yordanmaktadır. Boyun eğici yaklaşımın ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımının ise içsel yatırım üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Keşiften elde edilen veriler, cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmamaktadır. Ancak içsel yatırım, erkekler lehine cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Kendine güvenli ve iyimser yaklaşım, erkekler lehine cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Çaresiz yaklaşım ve sosyal destek arama yaklaşımı, kadınlar lehine cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Boyun eğici yaklaşım ise cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır. Bulgular ilgili alanyazın bağlamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beliren Yetişkinlik, Kimlik Gelişimi, Stresle Başa Çıkma Becerileri.

Identity Development in Emerging Adulthood: The Predictions of Coping with Stress

Abstract

The main purpose of this study is to whether the sub-dimensions of coping with stress (self-confident approach, optimistic approach, helpless approach, submissive approach and seeking of social support approach) have a predictive effect on the identity development sub-dimensions (exploration and commitment processes) of emerging adults. In addition, it was aimed to examine whether the sub-dimensions of identity development and coping skills differ according to gender. Relational survey research model was used in the study. The research group consisted of 391 (63.3%) women, 227 (36.7%) of which are males and it constitutes a total of 618 emerging adults. Participants are between the ages

ⁱ Bu çalışma ikinci yazar danışmanlığında birinci yazarın yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

ⁱⁱPsikolojik Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı, e-posta: busranuraksoy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2337-0162.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, e-posta: nuraytastan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9101-0236.

of 18-29, and average of age is 22.86. The data were collected with the "Personal Information Form", "Ego Identity Process Questionnaire", "Styles of Coping with Stress Scale" and analysed with the SPSS 22.0 package program. In the analysis, unrelated samples t-test, Pearson correlation and multiple regression analysis were used. After all, the exploration process is predicted positively and significantly by the self-confident approach, helpless approach and the approach of seeking of social support. Optimistic and submissive approach predicts exploration process negatively and significantly. Commitment process is predicted positively and significantly by the self-confident and optimistic approach. Commitment process is predicted negatively and significantly by the helpless approach. The submissive approach and the seeking of social support approach do not have a significant effect on commitment process. Data of exploration process do not differ significantly by gender. However, commitment process shows a significant difference in favour of men by gender. Self-confident and optimistic approach demonstrate a significant difference in favour of men by gender. The helpless approach and the approach to seeking of social support approach demonstrate a significant difference in favour of women by gender. On the other hand, the submissive approach does not differ significantly by gender. The findings are discussed in this context of the in-question literature.

Keywords: *Emerging Adulthood, Identity Development, Coping with Stress.*

Structured Abstract

The main purpose of this study is to examine whether the sub-dimensions of coping with stress (self-confident approach, optimistic approach, helpless approach, submissive approach and seeking of social support approach) have a predictive effect on the identity development sub-dimensions (exploration and commitment processes) of emerging adults. Another purpose of this study is to examine whether the sub-dimensions of identity development and the sub-dimensions of coping with stress differ according to the gender variable. This study was prepared using the quantitative method. It was made use of the methodological survey model, which is one of the descriptive studies and the cross-sectional research design was used. The research group of this study was determined by convenience sampling method, taking into account the condition of "being between the ages of eighteen and twenty-nine and being in the emerging adulthood". The research group of this study consists of 618 emerging adults, 391 (63.3%) women and 227 (36.7%) men. The average age of the research group is 22.86. Data were collected face-to-face and online with the "Personal Information Form", "Ego Identity Process Questionnaire", "Styles of Coping with Stress Scale". The data of this study were analysed with the SPSS 22.0 package program and the level of significance was accepted as 0.05 for the analysis of the data. In the analysis, Pearson correlation analysis was applied to examine whether there was a significant relationship between the sub-dimensions of the participants' identity development and the sub-dimensions of their coping skills. Then, multiple regression analysis was performed to determine whether coping with stress skills predicted the level of identity development. The Independent Samples t-test was used to determine whether the sub-dimensions of identity development and the sub-dimensions of coping with stress differed significantly according to gender. As a result, coping skills with stress significantly affect the exploration dimension ($R=0.33$, $R^2=0.10$, $F=15.12$, $p<0.001$), one of the identity development sub-dimensions. Self-confident approach has a positive and significant effect ($\beta=0.41$, $p<0.01$); optimistic approach has a negative and significant effect ($\beta=-0.27$, $p<0.01$); helpless approach has a positive and significant effect ($\beta=0.15$, $p<0.01$); submissive approach has a negative and significant effect ($\beta=-0.10$, $p<0.05$), and seeking of social support approach has a positive and significant effect ($\beta=0.10$, $p<0.05$) on exploration dimension. According to these results, the strongest predictor is the self-confident approach; the weakest predictor is the submissive approach and seeking of social support approach. Stress coping skills significantly affect the commitment process dimension ($R=0.50$, $R^2=0.25$, $F=41.59$, $p<0.001$) which is one of the identity development sub-dimensions. Self-confident approach has a positive and significant effect ($\beta=0.13$, $p<0.05$); optimistic approach has a positive and significant effect ($\beta=0.24$, $p<0.01$) effect, and helpless approach has a negative and significant effect ($\beta=-0.20$, $p<0.01$) on commitment process dimension. According to the results, the strongest predictor is the optimistic approach; The weakest predictor is the self-confident approach. The submissive approach ($\beta=-0.02$, $p>0.05$) and seeking social support approach ($\beta=-0.01$, $p>0.05$) do not significantly predict the commitment process dimension. On the other hand, the data obtained from exploration dimension, one of the identity development sub-

dimensions, do not differ significantly by gender ($t(616) = 1.47, p > .05$); commitment process dimension differs significantly by gender ($t(397.55) = -2.44, p < .05$). The results indicate that male emerging adults (Mean=3.92) have higher levels of internal investment than female emerging adults (Mean=3.75). Self-confident approach ($t(616) = -4.90, p < .00$), optimistic approach ($t(616) = -6.55, p < .00$), helpless approach ($t(616) = 5.14, p < .00$) and social support seeking approach ($t(616) = 3.24, p < .00$) differ significantly by gender. Self-confident approach in men (Mean = 2.18) compared with women (Mean = 1.92); optimistic approach in men (Mean =1.97) compared with women (Mean =1.57); the helpless approach in women (Mean = 1.53) compared with men (Mean = 1.23) and the seeking social support approach in women (Mean = 1.81) compared with men (Mean = 1.65) have a significantly higher mean. It is found that the submissive approach do not differ significantly by gender ($t(616) = 1.04, p > .05$). It is thought that this study will raise awareness to emerging adults, their parents and educators; will provide developmental mental health services to relevant field experts; and will to be a resource to develop interventions such as various psychoeducational programs. At the same time, the conditions that have an impact on the identity development processes of emerging adults will be investigated and it is predicted that it will contribute to the literature on their identity development processes to go through more smoothly and healthily.

Giriş

Son yıllarda bireylerin eğitim alma, okula devam etme, evlenme, anne ya da baba olma süreçleri giderek daha ileri yaşlarda gerçekleşmektedir. Bu durum ise ergenlik ile genç yetişkinlik dönemleri arasında yer alan ve iki dönemden de belirgin bir biçimde ayrılan beliren yetişkinlik döneminin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir (Morsünbül, 2013). On sekiz ile yirmi dokuz yaşlarını kapsayan beliren yetişkinlik; arada kalmışlık, olasılıklar, istikrarsızlık, kendine odaklanma ve kimlik arayışı dönemidir (Arnett, 2000, 2005; Arnett, Žukauskienė ve Sugimura, 2014). Beliren yetişkinlik dönemindeki bireyler, kendilerini tam anlamıyla ne ergen ne de genç yetişkin olarak hissetmektedirler. Dolayısıyla beliren yetişkinlik döneminin, arada kalmışlık dönemi olduğu ifade edilmektedir (Morsünbül, 2013). Bununla birlikte aşk, iş ve dünya görüşü alanlarında bireylere sayısız seçenek sunması ve bireylerin seçenekler üzerinde değişiklikler yapabilmesine imkan sağlaması bakımından beliren yetişkinlik döneminden olasılıklar dönemi olarak da söz edilmektedir (Atak, 2005). Beliren yetişkinlik dönemi, bir istikrarsızlık dönemidir. Çünkü beliren yetişkinlik dönemi, bireylerin içinde buldukları gelişim dönemi boyunca başta aşk, iş ve dünya görüşü olmak üzere birçok bağlamda aktif biçimde çeşitli deneme-yanımlarda bulunmaları ve kesin bir karara ulaşamamaları ile belirgindir (Atak ve Çok, 2010). Öte yandan, beliren yetişkinlik döneminde diğer gelişimsel dönemlere göre bireylerin kendilerine daha çok odaklandıkları bilinmektedir. Beliren yetişkinlik dönemiyle sınırlı olan bu kendine yoğun bir biçimde odaklanma dönemi, bireylerin kendilerini daha iyi tanımalarına ve hayattan neler istediklerini belirlemelerine yardımcı olması nedeni ile istendik bir süreçtir (Atak, 2005). Aynı zamanda beliren yetişkinlik dönemi, bireylerin aşk, iş ve dünya görüşü bağlamlarında çeşitli yaşantılar geçirerek kendileri için en uygun seçenekte kararlılık göstermeleri ile de bir kimlik arayışı dönemidir (Atak ve Çok, 2010). Beş çekirdek özellikten oluşan beliren yetişkinlik döneminin en önemli gelişimsel görevinin ise şüphesiz kimlik gelişim sürecinin sağlıklı bir şekilde tamamlanması olduğu belirtilmektedir (Morsünbül, 2015). Yaygın olarak kabul gören görüşe göre, kimlik gelişimi ergenlik döneminin gelişimsel görevlerindedir. Ancak özellikle Amerika ve Avrupa'da kimlik gelişimi ile ilgili yürütülen son çalışmalarda kimliğin lise yılları sonrasında, beliren yetişkinlik dönemiyle birlikte ele alınmasının daha doğru olacağı vurgulanmaktadır (Atak, 2005). Arnett'e (2000) göre kimlik; aşk, iş, dünya görüşü alanlarında yapılan sorgulama, deneme ve değerlendirmeler ile şekillenmektedir. Beliren yetişkinlik döneminde bu alanlar ergenlik dönemine kıyasla daha ciddi, sistemli ve derin bir biçimde ele alınmakla birlikte dönem, beliren yetişkinlerin bu süreç boyunca hem aşkta hem işte hem eğitimde hem de ideolojik görüşlerde devamlı olarak değişiklikte bulunmalarıyla dikkat çekmektedir (Arnett, 2005). Aşk konusunda, beliren yetişkinler geçirdikleri çeşitli yaşantılar doğrultusunda, kimliklerini göz önünde bulundurarak uzak gelecekte birlikte olmayı tercih edecekleri kişiyi tanımlamaya çalışmaktadırlar (Arnett, 2000). Beliren yetişkinlikte ergenlik dönemine göre daha ciddi, uzun süreli, cinsel deneyimin eşlik edebildiği, ikili ve duygusal paylaşımın ön plana çıktığı bir romantik ilişki anlayışından söz edilebilir (Atak, 2011). Benzer şekilde iş konusunda da bireyler kendilerini yetenekli gördükleri ve ilgi duydukları konuları

bu dönemde keşfetmekte ve bu doğrultuda eğitim yaşantılarına yön vermektedirler (Arnett, 2000, 2014). Aynı zamanda bireylerin, dini ve politik bağlamlarda kendilerine özgü bir dünya görüşü ortaya koymaları da beliren yetişkinlik döneminde kimlik gelişimi için kritik bir öneme sahiptir (Arnett, 2014). Bununla birlikte beliren yetişkinlik döneminde bireylerin, ergenlerden ve genç yetişkinlerden daha özgür olduğu ifade edilmektedir. Çünkü beliren yetişkin anne-babasına bağımlı değildir, ona bağlı olan herhangi bir eşi ya da çocukları yoktur, devam etmek zorunda olduğu bir işe sahip değildir. Aşk, iş, dünya görüşü alanlarında çeşitli yaşantılar geçirerek kim olduğunu ortaya koyması için bireye en çok imkan tanıyan gelişim dönemidir (Arnett, 2000; Reifman, Arnett ve Colwell, 2007). Aynı zamanda beliren yetişkinlik dönemi, genç yetişkinlik dönemi öncesinde bireylere zengin yaşantılar sunmakta ve çeşitli tecrübeler edinmelerini sağlamaktadır (Atak, 2011) Ergenlik yıllarının sonlarında başlayan, beliren yetişkinlik dönemiyle daha önemli bir boyuta taşınan kimlik gelişim süreci; bireylerin hayatlarına ilişkin ciddi seçimler yapmalarını gerektirmektedir ve kimlik gelişiminin yansımaları, bireyin tüm hayatı boyunca devam etmektedir. Bu özellikleri nedeniyle sağlıklı bir kimlik gelişimine verilen önemin derecesi ise her geçen gün yükselmektedir (Atak, 2011; Göğüş, 2013).

Bireyin kendisine sorduğu, “Ben kimim?” sorusuna verdiği cevapların bir bütünü olarak açıklanan kimlik; öznel, değişmez, devamlı ve tutarlı bir özelliktedir (Derman, 2008; Özgüngör, 2009; Atak, 2011; Demir, 2011). Bunların yanı sıra kimlik gelişimi; çeşitli faktörlerin bir araya gelmesiyle oluşan, anlaşılması ve açıklanması zor, kompleks bir yapıya da sahiptir (Atak, Kapçı ve Çok, 2013). Kimlik gelişiminin sahip olduğu bu yapı, çok sayıda araştırmacıyı bu konuda varsayımda bulunmaya sevk etmiştir. İlgili alanyazın incelendiğinde kimlik gelişim sürecini ele alan, üzerinde fikir birliğine varılmamış çeşitli görüşler ortaya konulduğu ve her ne kadar uzlaşma sağlanmasa da öne sürülen bu görüşlerin, temel olarak Erik Erikson’un kuramına dayandığı söylenebilir. Kimlik konusunda temel görüşleri ortaya koyan Erikson’a (1968, 1984) göre ego kimliği duygusu, bireyin geçmişteki kimliği ile gelecekteki kimliği arasındaki aynılık ve süreklilik algısıdır. Erikson (1963), kimlik gelişiminin ergenlik döneminde başladığını belirtmiş ve yine bu dönemde atlatılması gereken en önemli gelişimsel görevin, kimlik duygusu kazanmaya karşı rol karmaşası olduğunu savunmuştur. Bireyin kendisine “Ben kimim?”, “Hayattan istek ve beklentilerim neler?” sorularını sorarak kimliğini tanımlamaya çalıştığı bu dönemde aslında birey, Erikson’a (1968) göre, bir kimlik bunalımı içerisinde ve kimlik bunalım süreci; kimlik duygusu kazanımı, askıya alma/psikososyal moratoryum, rol karmaşası yaşama ve ters/olumsuz kimlik edinimi olmak üzere dört şekilde tamamlanabilmektedir. Kimlik bunalım süreci, başarılı ve sağlıklı bir kimlik gelişimiyle sonlandığında bireyin bir kimlik duygusu edindiği ve bu kazanımın aynı zamanda, sonraki gelişim görevleri üzerinde kolaylaştırıcı bir etki oluşturduğu söylenebilir (Erikson, 1968, 1984). Bununla birlikte kimlik bunalımı, psikososyal moratoryum ya da askıya alma olarak nitelendirilen bir erteleme evresiyle de sonuçlanabilir. Bu evre, bireyin bir kimliğe bağlanmadan önce çeşitli seçenekler üzerinde denemeler yapması amacına hizmet etmekte ve toplum tarafından da teşvik edilmektedir (Erikson, 1968). Ancak rol karmaşasında aynı

koşullar geçerli değildir. Kimlik gelişim sürecinde toplum, ergen bireyin denemeyenimlerinde bulunmasına imkan vermemekte, aksine engel olmaktadır. Roller ve deneyimleri arasında bir denge kuramayan bireyler ise rol karmaşası içerisine girmektedirler (Erikson, 1968, 1984). Erikson (1968), böyle bir durumda birtakım psikopatolojilerin gelişebileceğini belirtmiş ve kimlik gelişim sürecinin sağlıklı bir şekilde işlemesi ile tamamlanmasında sosyal çevrenin önemine dikkat çekmiştir. Ters/olumsuz kimlikte ise ergen bireyin, bütünüyle toplumun ya da otoritenin isteklerine karşıt bir kimlik ortaya koyması söz konusudur (Erikson, 1968, 1984). Kimlik konusunda görüş sunan önemli isimlerden bir diğeri olan Marcia'ya (1993) göre kimlik; öznel algılara dayanan, bireyin kendisini olduğunu düşündüğü kişi bağlamında değerlendirmesi ve ifade etmesi biçimidir. Marcia (1988), kimlik kazanımı sürecinin keşif/seçeneklerin araştırılması ve bağlanma/içsel yatırım olmak üzere iki faktör etrafında geliştiğini öne sürmüştür. Keşif; dini ve ideolojik görüş, meslek ve iş yönelimi, sosyal ve cinsel ilişki tercihi boyutlarında bireyin çeşitli seçenekleri değerlendirmesi olarak tanımlanır (Marcia, 2002). Değerlendirmelerin ardından bireyin kendine uygun bulduğu seçenekler üzerinde bir karara vararak, kişisel yatırımlarda bulunması ise bağlanma boyutuna karşılık gelmektedir (Marcia, 1966). Kuramda aşk, iş ve dünya görüşü konularında, keşif ve bağlanmanın değerlendirilmesiyle; başarılı, ipotekli, moratoryum/askıya alınmış ve dağınık kimlik statüsü olarak dört temel statü belirlenmiştir (Marcia ve Josselson, 2013). Başarılı kimlik statüsündeki birey, keşif ve bağlanma süreçlerinin ikisinden de sağlıklı ve istendik bir biçimde geçmiştir (Marcia, 2006). İpotekli kimlik statüsünde olan birey, arayış ve sorgulamalarla belirgin olan keşif sürecini deneyimlemeden özellikle ebeveynlerinin yönlendirmeleri doğrultusunda bir bağlanma gerçekleştirmiştir (Marcia, 1967). Moratoryum kimlik statüsündeki birey, henüz bir karara varıp bağlanma gerçekleştiremese de alternatifleri aktif bir biçimde değerlendirmeye devam etmektedir (Marcia, 1980). Dağınık kimlik statüsünde ise birey, keşif süreci içerisinde bulunsa da bulunmasa da sonuçta bir bağlanma yapmamıştır (Marcia, 1966). Bunların dışında Waterman (1992, 1999, 2004) en iyi psikolojik işlev olarak tanımladığı kimlik gelişim yaklaşımında, Marcia tarafından kimlik statülerinin atanmasında kriter olarak alınan keşif ile bağlanmaya, kişisel anlamlılık duygusunu ekleyerek üçüncü bir kriter öne sürmüştür ve bu kriterler doğrultusunda yedi temel kimlik statüsü ortaya koymuştur. Luyckx, Goossens, Soenens ve Beyers'ın (2006) beş boyutlu kimlik biçimlenmesi yaklaşımında ise Marcia'nın bağlanma/içsel yatırım kriteri; içsel yatırımda bulunma ve içsel yatırımla özdeşleşme olmak üzere iki alt boyutta ele alınmıştır. Luyckx vd. (2008) Marcia'nın keşif/seçeneklerin araştırılması kriterini de seçeneklerin genişlemesine, derinlemesine ve saplantılı araştırılması olmak üzere üç alt boyutta inceleyerek toplam beş boyut ortaya koymuşlardır ve ortaya koymuş oldukları bu beş boyuttan hareketle Marcia'nın dört statüsüne, kaygısız dağınık ve farklılaşmamış kimlik statülerini de ilave ederek toplamda altı kimlik statüsü tanımlamışlardır. Berzonsky (1992a, 2004) de kimlik gelişimi yaklaşımını, sosyal-bilişsel süreçler üzerine temellendirmiştir ve bilgi yönelimli, norm yönelimli ve kaçınma yönelimli olmak üzere üç kimlik stili tanımlamıştır.

Bununla birlikte bireye; sağlıklı bir bağlanma, aidiyet hissi, doyurucu kişilerarası ilişkiler, kendine, başkalarına ve geleceğe güven duyma, iyimser bir bakış açısı, sorumluluk bilinci, duyarlılık, kararlılık, iyi belirlenmiş hedefler ve anlamlı bir hayat sunması nedeniyle kimlik gelişim sürecinin başarıyla tamamlanması büyük önem taşımaktadır (Waterman, 1985; Derman, 2008; Demir, 2011; Kararımak, Özeke-Kocabaş ve Toker, 2016). Ancak kimlik gelişim süreci zorlu bir süreçtir ve bireyler bu süreçte yoğun korku, kaygı ve tereddüt gibi duygular yaşayabilmektedirler (Pala, Keklik ve Çelik, 2021). Başka bir deyişle, kimlik gelişim süreci tamamen sorunsuz atlatılan bir dönem olmamakla birlikte, dönem boyunca açığa çıkabilen bu sorunlar bir noktaya kadar sürecin doğal bir parçası olarak kabul edilir. Ancak kimlik gelişim sürecinde yer alan cinsel, mesleki, ideolojik, dini ve ahlaki alanlarda seçimde bulunma ve amaç belirleme gibi sorumluluklar bireyin yüksek düzeyde strese maruz kalmasına yol açabilmektedir (Akgül, 2021).

Stres, bireye herhangi bir seçim şansı tanımadan yaşamının temelinde yer almakta ve bütünüyle ortadan kalkması ise ancak yaşamın sona ermesiyle mümkün olmaktadır (Baltaş ve Baltaş, 2018; Tekin, Çilesiz ve Gede, 2019). Bu konuda ilk çalışmaları ortaya koyan Cannon (1932) tarafından stres, canlı varlıklar üzerinde tehlike yaratan ve onların hem hayatlarını hem de uyumlarını varoluşsal anlamda riske sokan faktörlere karşı organizmanın sergilediği savaş ya da kaç temelli bir yanıt olarak tanımlanmıştır. Selye (1974) stresi, organizmaya ilişkin birtakım beklentilerin varlığı durumunda organizmanın, ona özgü olmayan bir biçimde, reaksiyon vermesi olarak ifade etmiştir. Lazarus ve Folkman (1984) ise bireyin içsel kaynaklarının kullanımını engelleyerek psikolojik iyi oluşunu zedeleyen herhangi bir konuda fizyolojik, psikolojik ya da sosyolojik boyutlarda açığa çıkabilen tepkileri stres olarak nitelendirmiştir. Doğum ve ölüm, rahatsızlıklar, doğal afetler, önemli birinin yitilmesi, işsizlik, işe girme, evlilik, evliliğin ya da duygusal bir ilişkinin sonlanması gibi birçok nedenden kaynaklanabilen stres; oluşum şekline göre iç ve dış kaynaklı olmak üzere ikiye ayrılır (Smith ve Carlson, 1997; Düşmez ve Yaycı, 2016). Ancak kaynağı fark etmeksizin bir stres durumuyla karşı karşıya kalındığında; sempatik sinir sistemi faaliyete geçmekte ve böylece nefes alıp verme hızı artmakta, kalp vuruş sayısı, kan basıncı yükselmekte, göz bebekleri büyümekte, adrenalin, epinefrin, norepinefrin, dopamin gibi hormonlar salgılanmakta, kaslar ile beyne giden kan miktarı çoğalmaktadır (Grunberg, Berger ve Hamilton, 2011). Öte yandan stres, genel olarak hem fizyolojik hem de psikolojik boyutta çeşitli problemlerin oluşmasına zemin hazırlamakta ya da mevcut problemlerin etkisini artırabilmektedir (Akçakaya ve Erden, 2014). Altuntaş (2003); stresin yol açtığı problemleri fizyolojik, psikolojik, bilişsel ve davranışsal olarak ele almıştır. Bu doğrultuda stresin organizmada; kanser, kalp rahatsızlıkları, yüksek tansiyon, mide ülseri, migren, ateroskleroz, enfeksiyon, astım, sindirim sistemi problemleri gibi ölümle sonuçlanma riski olan birçok fizyolojik soruna neden olabileceği söylenebilir (Stora, 1992; Bilge, Bulutlu, Göktaş ve Siviloğlu, 2015; Kaba, 2019; Sürme, 2019). Diğer taraftan stres; depresyon, kaygı, endişe, gerginlik, uyku problemleri, yorgunluk ve sürekli uyku hali, haz yitimi, öfke, çaresiz, aşağılık, tükenmiş ve güçsüz hissetme gibi psikolojik problemlere neden olmaktadır (Stora, 1992;

Abacı, 1997; Doğan ve Mümin, 2013). Stresin sağlıksız besin tüketimi, sigara, alkol ve uyuşturucu maddeye başvurma, saldırganlık, cinsel bozukluklar gibi birtakım olumsuz davranışsal sonuçları ile çeşitli bellek sorunlarıyla belirgin olan birtakım bilişsel sonuçları da bulunmaktadır (Selye, 1974; Stora, 1992; Contrada, 2011; Doğan ve Mümin, 2013).

Birey ile dış dünya ilişkisinde bir durumun stresli olarak algılanmasının ve algılanan bu stres durumunun birey üzerinde hangi düzeyde stres yarattığının ortaya konulması amacıyla birincil, ikincil ve yeniden değerlendirme gibi alt boyutları olan bilişsel değerlendirmeye başvurulmaktadır (Lazarus ve Folkman, 1984). Birincil değerlendirmede; bireyin bakış açısı, görüşleri, fikirleri, amaçları ön planda tutularak olayın birey için ne anlam taşıdığı incelenirken ikincil değerlendirmede; bireyin hangi başa çıkma becerisini benimseyerek durumu yöneteceği belirlenmektedir ve bu iki değerlendirme kişiden kişiye değişmekte, bunun sonucunda da çeşitli duygular ortaya çıkmaktadır (Folkman, 2013). Yeniden değerlendirmede ise bireyden ya da dış dünyadan alınan geri dönüşlere göre tekrar bir değerlendirme yapılması söz konusudur (Lazarus ve Folkman, 1984).

Tarih boyunca hep var olan ve her zaman da yaşamda varlığını sürdürmeye devam edecek olan stresin işlevsel olarak değerlendirilmesi ve stres ile etkili bir şekilde başa çıkılması; bireyin hem fizyolojik hem de ruhsal iyi oluşunun sağlanması, yaşam kalitesi ve doyumunun zedelenmemesi için gereklidir (Gökler ve Işıtan, 2012; Çelenk ve Peker, 2020). Lazarus ve DeLongis'e (1983) göre stresle başa çıkma, davranışsal ya da bilişsel olarak gerçekleşebilir. Bireylerin, problemleriyle yüz yüze gelmeleri halinde var olan problem durumunu değiştirme çabaları, davranışsal olarak stresle başa çıkma olarak açıklanır iken; bireylerin problem yaratan durumun kendileri için ifade ettiği anlam ile algı üzerinde birtakım değişiklik yaratma girişimleri, bilişsel olarak stresle başa çıkmadır. Stresle başa çıkma sürecinde birey, kendisi üzerinde stres yaratan bir uyarıcıya maruz kalmasıyla başlangıçta durumu kendisi için tehlike arz eden bir risk faktörü olarak ele alır. Ardından bu risk koşulunda yapılması gerekenleri değerlendirir ve süreç tamamlanmadan önce de bunları hayata geçirir (Akyol ve Işık, 2018). Stresle başa çıkma süreci, problem ve duygu odaklı olarak iki boyutta gerçekleşir (Folkman, 2013). Problem odaklı stresle başa çıkma sürecinde birey; problemi sonlandırma amacı ile problemin kökenine iner, problem ile ilgili fikir sahibi olur, değişik çözüm yöntemleri arar, nasıl bir yol izleyeceğini belirler ve bu doğrultuda birtakım girişimlerde bulunur (Wills ve Filer, 1996). Duygu odaklı stresle başa çıkmada ise sosyal desteğe başvurma, yadsıma ya da yüzleşme, kaçma ve kaçınma gibi stratejiler ile stres durumunun yol açtığı olumsuz duyguları istendik bir boyuta taşıma söz konusudur (Lazarus ve Folkman, 1984). Görüldüğü üzere stres yaratan koşullar, bu koşulların algılanması, yorumlanması, konumlandırılması bireyden bireye birtakım değişikliklerle belirgin olduğundan bu noktada, her bireyin farklı stresle başa çıkma mekanizmasının bulunduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır (Bartram ve Gardner, 2008; Çankaya ve Çiftçi, 2019). Stresle başa çıkma konusunda söz edilen tüm bu mekanizmalar, yaklaşımlar, girişimler ve çabalar sonucunda bireyler stresle etkili bir biçimde başa çıkmadıklarında bedensel, psikolojik ve bilişsel anlamda çeşitli problemler yaşamaktadırlar. Ancak stres ile etkili bir biçimde başa

çıkılabildiğinde bu problemlerle karşı karşıya kalınmamakta, verim ve başarı düzeyi yükselmekte, stres durumundan güdüleyici bir güç olarak yararlanılabilmektedir (Akçakaya ve Erden, 2014). Bu bağlamda stresle etkili bir biçimde başa çıkılması birey için büyük öneme sahiptir.

Bireyin aşk, iş, dünya görüşü alanlarında çeşitli alternatifleri incelemesi, deneme yanılmada bulunması, seçim yapması, ebeveynlerinden, akranlarından ve diğer insanlardan ayrı bir "ben"i ortaya koymasıyla belirgin olan kimlik gelişiminin; zorlayıcı ve yüksek düzeyde stres yaratan bir süreç olduğu düşünülebilir. Kimlik edinimi ise beliren yetişkinlik döneminin başlıca gelişimsel görevlerinden biridir. Bu bağlamda bireyin stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişimi üzerindeki etkisinin beliren yetişkinlik dönemiyle birlikte ele alınması önemli görülmektedir. Beliren yetişkinlik döneminde ön plana çıkan kimlik gelişim sürecinin bireyin tüm hayatını etkilediği de göz önünde bulundurulursa, bireyin bu dönemde karşılaştığı ve hayatında hem fizyolojik hem psikolojik hem bilişsel hem de davranışsal birçok probleme yol açan stres durumlarıyla etkili bir biçimde başa çıkmasının sağlıklı bir kimlik edinimi için gerekli olduğu savunulmaktadır. Bu çalışmanın beliren yetişkinlere, bu bireylerin ebeveynlerine ve eğitimcilere farkındalık kazandıracağı; ilgili alan uzmanlarına bu konuda gelişimsel ruh sağlığı hizmetleri sağlamak ve çeşitli psikoeğitim programları oluşturmak gibi müdahaleler geliştirmek için kaynak oluşturacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda, alanyazın incelendiğinde bu konuda yeterince çalışmaya rastlanmamıştır. Beliren yetişkinlerin kimlik gelişim süreçleri üzerinde etkisi bulunan koşullarının araştırılmasının kimlik gelişim süreçlerinin daha sorunsuz ve sağlıklı bir şekilde atlatılması noktasında ilgili alanyazına da katkıda bulunabileceği öngörülmektedir.

Temel amacı, beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişimlerini yordayıp yordamadığını incelemek olan bu çalışmanın bir diğer amacı ise kimlik gelişiminin ve stresle başa çıkma becerilerinin cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını değerlendirmektir. Belirlenen bu amaçlar doğrultusunda: "Beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin alt boyutları (keşif ve içsel yatırım) ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) arasında anlamlı bir ilişki vardır.", "Beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı), kimlik gelişimlerinin alt boyutlarını (keşif ve içsel yatırım) anlamlı bir şekilde yordamaktadır.", "Beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin alt boyutları (keşif ve içsel yatırım) ve stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşmaktadır." hipotezleri test edilmiştir.

Yöntem

Araştırma Deseni

Nicel yöntemle yürütülen bu çalışma, var olan durumu sorguladığı için betimsel bir çalışmadır ve bu çalışmada betimsel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli; en az iki değişken arasındaki ilişkileri ele almakta, ilişkilerin ne yönde ya da hangi düzeyde olduğu, nasıl değiştiği gibi konularda yol gösterici olmaktadır (Karasar, 2011). Bununla birlikte, örneklem grubu olan on sekiz ile yirmi dokuz yaş aralığındaki beliren yetişkinlerden tek seferde veri elde edildiği için bu çalışmada kesitsel araştırma deseninden yararlanılmıştır.

Örneklem

Bu çalışmanın katılımcılarını, Türkiye'deki on sekiz ile yirmi dokuz yaş aralığında diğer bir ifadeyle beliren yetişkinlik döneminde bulunan; Kırıkkale Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde 2021-2022 Güz yarıyılına devam etmekte olan 99 birey ile çevrimiçi yöntemlerle ulaşılan 519 birey oluşturmaktadır. Toplamda 618 katılımcının yer aldığı bu örnekleme 391 (%63,3) katılımcı kadın iken 227 (%36,7) katılımcı erkektir. Katılımcıların yaş ortalaması ise 22,86'dır. Bu çalışmada, ilgili ölçme araçlarının uygulanacağı bireyler, "on sekiz ile yirmi dokuz yaş arasında, beliren yetişkinlik döneminde bulunmak" koşulu gözetilerek, kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmanın verileri, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 20.09.2021 tarihli ve 09 numaralı izni ile yüz yüze ve çevrimiçi olarak toplanmıştır. Yüz yüze ve çevrimiçi ortamlarda veri toplama sürecinin her ikisinde de ölçme araçları uygulanmadan önce katılımcılara araştırmaya ilişkin gerekli bilgilendirmeler yapılmış, uygulama sonunda katılımcılara herhangi bir hediye, çekiliş hakkı ya da ücret verilmemiş, katılımcılardan hiçbir kimlik bilgisi istenmemiş, soruların içten, doğru ve eksiksiz yanıtlanmasının önemine dikkat çekilmiş, verilen yanıtların gizli tutulacağı ve yalnızca bilimsel amaçlara yönelik kullanılacağı katılımcılara açıklanmıştır. Aynı zamanda, tüm süreç boyunca etik kurallar doğrultusunda hareket edilmiş ve sadece gönüllü katılımcılar, onamları alınarak örnekleme dahil edilmiştir. Kişisel Bilgi Formu, Ego Kimlik Süreci Ölçeği ve Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği'nden oluşan ölçme araçları, 14 Aralık 2021 tarihinde pratik nedenlerden dolayı 2021-2022 Güz döneminde Kırıkkale Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde öğrenimlerini sürdüren on sekiz ile yirmi dokuz yaş arasındaki 100 bireye uygulanmıştır. Veriler, tamamlanması yaklaşık on ile on beş dakika süren ölçeklerden bireysel ve grup uygulaması yoluyla toplanmıştır. Bununla birlikte çevrimiçi ortamlar üzerinden Türkiye'nin tamamında on sekiz ile yirmi dokuz yaş aralığındaki beliren yetişkinlere ulaşmak amacıyla ilgili ölçme araçları, Google Formlar'a aktarılmıştır. Ekim 2021 ile Aralık 2021 tarihleri arasında, çevrimiçi ortamlar üzerinden bireysel olarak toplam 535 bireyden veri toplanmıştır. Yapılan kontroller, uç değer analizleri ve değerlendirmeler sonucunda, on sekiz ile yirmi

dokuz yaş aralığında yer almayan on katılımcı ile uç değerlere sahip yedi katılımcının verileri, veri setinden çıkarılmıştır. Bunların dışında kalan on sekiz ile yirmi dokuz yaş aralığında ve beliren yetişkinlik döneminde olan toplam 618 katılımcının verileriyle gerekli analizler yapılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacılar tarafından katılımcıların cinsiyet, yaş, algılanan sosyoekonomik düzey, eğitim ve çalışma durumu gibi bilgilerine ulaşmak amacıyla hazırlanmış olan formdur.

Ego Kimlik Süreci Ölçeği

Balisteri, Busch-Rossnagel ve Geisinger'ın (1995) geliştirdiği Ego Kimlik Süreci Ölçeği, kimlik gelişiminin boyutlarını ölçmektedir. Türkçeye uyarlanması ise Morsünbül ve Atak (2013) tarafından gerçekleştirilen ölçeğin, keşif/seçeneklerin araştırılması ile bağlanma/içsel yatırım olmak üzere, her biri on altı maddeden oluşan iki alt ölçeği ve toplamda da 32 maddesi bulunmaktadır. Bu alt ölçeklerin her birinden en az on altı ve en çok 96 puana ulaşabilmektedir. Kendini anlatmaya dayalı olarak ve altılı Likert şeklinde (1=kesinlikle katılmıyorum, 6=kesinlikle katılıyorum) geliştirilen ölçekte toplam puan ise hesaplanmamaktadır. Alt ölçeklerden edinilen puanların yükselmesi, keşif ve içsel yatırımın da yükseldiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, katılımcıların her iki alt ölçekte ulaştıkları puanlar ile hesaplanan medyan değeri karşılaştırılarak katılımcıların kimlik statüleri hakkında da yorum yapılabilmektedir. Buna göre, iki alt ölçekten de medyan değerinin üzerinde puan alanlar başarılı; iki alt ölçekten de medyan değerinin altında puan alanlar dağınık; yalnızca keşiften medyan değerinin altında puan alanlar ipotekli ve yalnızca bağlanmadan medyan değerinin altında puan alanlar moratoryum kimlik statüsündedir. Ölçeğin orijinalinde medyan; keşif için 66,5 ve içsel yatırım için 62 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı ise keşif için .82; içsel yatırım için .85 olarak hesaplanmıştır. Test-tekrar test güvenilirliği keşif için .87; içsel yatırım için .89 olarak belirlenmiştir. Açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analiziyle yapı geçerliği belirlenen ölçekte Varimax temel bileşenler analizi ile özdeğeri 1'den yüksek iki faktör elde edilmiştir ve açıklanan varyans değeri %56,62 olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte ($X^{2/sd}$) değeri 3.02 olarak bulunmuş ve böylece belirlenen iki faktör doğrulanmıştır (Morsünbül ve Atak, 2013). Bu çalışmada Cronbach alfa değeri keşif boyutunda .75; içsel yatırım boyutunda ise .83 olarak bulunmuştur.

Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği

Folkman ve Lazarus'un (1980) geliştirdiği Başa Çıkma Yolları Envanteri, Şahin ve Durak (1995) tarafından Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği adı ile Türkçeye uyarlanmıştır. Kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı olmak üzere beş faktörü bulunan ölçek otuz maddeden oluşmaktadır. Özbildirim ve dörtlü Likert tipindeki ölçeğin maddeleri, sıfır ile üç arasında (0=%0, 1=%30, 2=%70, 3=%100) puanlanmaktadır. Üç farklı çalışma ile ortaya konulan ölçeğin

tamamındaki Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .47 ile .80 arasında belirlenmiştir. Bununla birlikte bu değer, kendine güvenli yaklaşımda .62-.80; iyimser yaklaşımda .68-.49; çaresiz yaklaşımda .64-.73; boyun eğici yaklaşımda .47-.72 ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımda .47-.45 arasında hesaplanmıştır (Şahin ve Durak, 1995). Bu çalışmada Cronbach alfa katsayısı kendine güvenli yaklaşımda .88; iyimser yaklaşımda .83; çaresiz yaklaşımda .85; boyun eğici yaklaşımda .65 ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımda .60 olarak bulunmuştur.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada verilerin istatistiksel analizinde, SPSS 22.0 paket programı kullanılmıştır ve verilerin analizi esnasında anlamlılık düzeyi 0.05 olarak kabul edilmiştir. Bütün değişkenler için betimsel istatistiklerin hesaplandığı çalışmada, ilk olarak Mahalanobis uzaklığı ($p < 0.001$) ile uç değerler incelenmiş ve belirlenen yedi uç değer veri setinden çıkarılmıştır. Ardından dağılımın normal olup olmadığının test edilmesi için yapılan normallik analizinde basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiştir ve çarpıklık katsayısının -0.07 ile 0.17; basıklık katsayısının da 0.38 ile 0.63 arasında değer aldığı görülmüştür. Sonuçlar +1,5 ile -1,5 aralığında değer aldığından dağılımın normal olduğu gözlenmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Katılımcıların demografik bilgilerinin analizinde frekans ve yüzde analizleri yapılmıştır. Katılımcıların kimlik gelişimlerinin alt boyutları (keşif ve içsel yatırım) ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığının incelenmesi için Pearson korelasyon analizi yapıldıktan sonra stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişim düzeyini yordayıp yordamadığının belirlenmesi için çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Çoklu regresyon analizi yapılmadan önce bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusallık probleminin bulunup bulunmadığının belirlenmesi için değişkenler arasındaki ikili korelasyonlar değerlendirilmiştir ve değişkenler arasında .80 ve üzeri korelasyona rastlanmamıştır. Bununla birlikte çoklu doğrusallık probleminin olup olmadığının belirlenmesi için VIF (2,73-1,08 arasında değer almaktadır) değeri ve Tolerans (.38-.93 arasında değer almaktadır) değeri de incelenmiş ve çoklu doğrusallık probleminin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kimlik gelişiminin alt boyutlarının (keşif ve içsel yatırım) ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklemelerde t-testi yapılmıştır.

Bulgular

Katılımcıların demografik bilgilerinin analizi için frekans ve yüzde analizleri yapılmıştır ve bu doğrultuda ulaşılan bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların demografik bilgilerine ilişkin betimsel istatistikler				
Değişkenler	Kategoriler	N	%	
Cinsiyet	Kadın	391	63,3	
	Erkek	227	36,7	
Yaş	18-21	257	41,6	
	22-25	222	35,9	
	26-29	139	22,5	
Algılanan Sosyo-ekonomik Düzey	Düşük	117	18,9	
	Orta	464	75,1	
	Üst	37	6,0	
Eğitim Durumu	İlkokul Mezunu	16	2,6	
	Ortaokul Mezunu	9	1,5	
	Lise Mezunu	50	8,1	
	Üniversite Okuyor	290	46,9	
	Üniversite Mezunu	143	23,1	
	Yüksek Lisans	94	15,2	
	Doktora	16	2,6	
Çalışma Durumu	Çalışıyor	205	33,2	
	Çalışmıyor	413	66,8	
Yaşamın Çoğunluğunun Geçirildiği Yer	Büyük Köy	49	7,9	
	İlçe	148	23,9	
	İl	421	68,1	

Tablo 1’de görüldüğü üzere toplam 618 beliren yetiştikten oluşan katılımcıların %63,3’ünü kadın (n=391); %36,7’sini (n=227) ise erkek beliren yetişkin oluşturmaktadır. Tablo incelendiğinde katılımcıların %41,6’sının (n=257) 18-21 yaş aralığında; %35,9’unun (n=222) 22-25 yaş aralığında ve %22,5’inin (n=139) 26-29 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, katılımcıların %75,1’i (n=464) kendilerinin orta düzeyde sosyo-ekonomik güce sahip olduğunu düşünmektedir. Dikkat çeken bulgulardan bir diğeri ise katılımcıların %46,9’unu (n=290) üniversite öğrencilerinin oluşturmasıdır. Katılımcılardan %66,8’i (n=413) herhangi bir işte çalışmıyor iken; %68,1’inin (n=421) yaşamının büyük çoğunluğunu bir ilde geçirdiği görülmüştür.

Beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin alt boyutları (keşif ve içsel yatırım) ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı Pearson korelasyon analizi (r) ile incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 2’de aktarılmıştır.

Tablo 2. Kimlik gelişiminin alt boyutları ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları arasındaki korelasyon analizi sonuçları						
	Kendine Güvenli Yaklaşım	İyimser Yaklaşım	Çaresiz Yaklaşım	Boyun Eğici Yaklaşım	Sosyal Başvurma Yaklaşımı	Desteğe
Keşif	.18**	-.03	.01	-.15**	.16**	
İçsel Yatırım	.43**	.46**	-.42**	-.24**	.04	

**p<0.01, *p<0.05

Tablo 2’de aktarılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, kimlik gelişimin alt boyutlarından biri olan keşif ile stresle başa çıkma alt boyutlarından kendine güvenli yaklaşım ($r=.18$; $p<.01$) ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı ($r=.16$; $p<.01$) arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı bir ilişki var iken; keşif ile boyun eğici yaklaşım ($r=-.15$; $p<.01$) arasında negatif yönde ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Keşif alt boyutu ile iyimser yaklaşım ($r=-.03$; $p>.05$) ve çaresiz yaklaşım ($r=.01$; $p>.05$) arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Kimlik gelişiminin diğer bir alt boyutu olan içsel yatırım ile kendine güvenli yaklaşım ($r=.43$; $p<.01$) ve iyimser yaklaşım ($r=.46$; $p<.01$) arasında pozitif yönde ve orta düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İçsel yatırım boyutu ile çaresiz yaklaşım ($r=-.42$; $p<.01$) arasında negatif yönde orta düzeyde anlamlı bir ilişki tespit edilir iken; boyun eğici yaklaşım ($r=-.24$; $r<.01$) arasında negatif yönde düşük düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İçsel yatırım ile sosyal desteğe başvurma yaklaşımı ($r=.04$; $p>.05$) arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Sonuçlara göre, en güçlü ilişki içsel yatırım ile iyimser yaklaşım arasında bulunmuş iken; en zayıf ilişki ise keşif ile boyun eğici yaklaşım arasında bulunmuştur. Korelasyon analizi sonucunda değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının çoklu regresyon analizi için yeterli olduğu değerlendirilmiştir.

Sonraki adımda, kimlik gelişiminin alt boyutlarının (keşif ve içsel yatırım) stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) tarafından yordanıp yordanmadığını test etmek için Çoklu Doğrusal Regresyon Analizine geçilmiştir. Yapılan analizin sonuçları Tablo 3’te ve Tablo 4’de belirtilmiştir.

Tablo 3. Çoklu regresyon analizi sonuçları (keşif)

	B	Standart Hata	Beta	T	R	R ²
Sabit	3.51	0.16		22.18**		
Kendine Güvenli Yaklaşım	0.39	0.06	0.41	6.50**		
İyimser Yaklaşım	-0.23	0.05	-0.27	-4.38**		
Çaresiz Yaklaşım	0.13	0.05	0.15	2.74**	0.33	0.10
Boyun Eğici Yaklaşım	-0.11	0.06	-0.10	-2,06*		
Sosyal Desteğe Başvurma Yaklaşımı	0.10	0.04	0.10	2.41*		

** $p<.01$, * $p<.05$

Tablo 3’te belirtilen sonuçlara göre stresle başa çıkma becerileri kimlik gelişimi alt boyutlarından keşif boyutunu ($R=0.33$, $R^2=0.10$, $F=15.12$, $p<0.001$) anlamlı düzeyde açıklamaktadır. İlgili değişkenler keşifteki varyansın %10’unu ($R^2_{adjusted}=0.10$) açıklamaktadır. Bağımsız değişkenlere ilişkin t-testi sonuçlarına göre keşif boyutunda kendine güvenli yaklaşım pozitif yönde ve anlamlı ($\beta=0.41$, $p<0.01$); iyimser yaklaşım negatif yönde ve anlamlı ($\beta=-0.27$, $p<0.01$); çaresiz yaklaşım pozitif yönde ve anlamlı ($\beta=0.15$, $p<0.01$); boyun eğici

yaklaşım negatif yönde ve anlamlı ($\beta=-0.10$, $p<0.05$) ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı pozitif yönde ve anlamlı ($\beta=0.10$, $p<0.05$) bir etkiye sahiptir. Sonuçlara göre, en güçlü yordayıcı kendine güvenli yaklaşım iken; en zayıf yordayıcı ise boyun eğici yaklaşım ile sosyal desteğe başvurma yaklaşımıdır.

Tablo 4. Çoklu regresyon analizi sonuçları (içsel yatırım)

	B	Standart Hata	Beta	T	R	R ²
Sabit	3.45	0.18		19.33**		
Kendine Güvenli Yaklaşım	0.15	0.07	0.13	2.22*		
İyimser Yaklaşım	0.25	0.06	0.24	4.21**		
Çaresiz Yaklaşım	-0.22	0.05	-0.20	-4.02**	0.50	0.25
Boyun Eğici Yaklaşım	-0.03	0.06	-0.02	-0.48		
Sosyal Destek Arama Yaklaşımı	-0.01	0.05	-0.01	-0.29		

** $p<0.01$, * $p<0.05$

Tablo 4'te belirtilen sonuçlara göre; stresle başa çıkma becerileri kimlik gelişimi alt boyutlarından içsel yatırım boyutunu ($R=0.50$, $R^2=0.25$, $F=41.59$, $p<0.001$) anlamlı düzeyde açıklamaktadır. İlgili değişkenler içsel yatırımdaki varyansın %25'ini ($R^2_{adjusted}=0.25$) açıklamaktadır. Bağımsız değişkenlere ilişkin t-testi sonuçlarına göre içsel yatırım boyutunda kendine güvenli yaklaşım pozitif yönde ve anlamlı ($\beta=0.13$, $p<0.05$); iyimser yaklaşım pozitif yönde ve anlamlı ($\beta=0.24$, $p<0.01$) ve çaresiz yaklaşım negatif yönde ve anlamlı ($\beta=-0.20$, $p<0.01$) bir etkiye sahiptir. Sonuçlara göre, en güçlü yordayıcı iyimser yaklaşım iken; en zayıf yordayıcı ise kendine güvenli yaklaşımdır. Boyun eğici yaklaşım ($\beta=-0.02$, $p>0.05$) ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı ($\beta=-0.01$, $p>0.05$) ise içsel yatırım boyutunu anlamlı bir biçimde yordamamaktadır.

Beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin alt boyutlarının (keşif ve içsel yatırım) ve stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının (kendine güvenli yaklaşım, iyimser yaklaşım, çaresiz yaklaşım, boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı) cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için ilişkisiz örneklemelerde t-testi yapılmıştır. İlgili analize ilişkin bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Kimlik gelişimi alt boyutları ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının cinsiyete göre t-testi analizi sonuçları

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	Sd	t	p
Keşif	Kadın	391	4,18	.61	616	1.47	.14
	Erkek	227	4,10	.65			
İçsel Yatırım	Kadın	391	3,75	.70	397,55	-2.44	.02*
	Erkek	227	3,92	.86			
Kendine Güvenli Yaklaşım	Kadın	391	1,92	.65	616	-4.90	.00**
	Erkek	227	2,18	.64			

İyimser Yaklaşım	Kadın	391	1,57	.72	616	-6.55	.00**
	Erkek	227	1,97	.73			
Çaresiz Yaklaşım	Kadın	391	1,53	.70	616	5.14	.00**
	Erkek	227	1,23	.68			
Boyun Eğici Yaklaşım	Kadın	391	0,99	.56	616	1.04	.30
	Erkek	227	0,94	.57			
Sosyal Desteğe Başvurma Yaklaşımı	Kadın	391	1,81	.59	616	3.24	.00**
	Erkek	227	1,65	.59			

**p<0.01, *p<0.05

Tablo 5'te görüldüğü üzere, kimlik gelişimi alt boyutlarından keşiften elde edilen veriler cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşmaz iken ($t(616) = 1.47, p > .05$); içsel yatırım boyutu cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($t(397,55) = -2.44, p < .05$). Sonuçlar, erkek beliren yetişkinlerin (Ort.=3,92) kadın beliren yetişkinlere (Ort.=3,75) göre içsel yatırım düzeylerinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. Stresle başa çıkma becerileri alt boyutlarından kendine güvenli yaklaşımın ($t(616) = -4.90, p < .00$), iyimser yaklaşımın ($t(616) = -6.55, p < .00$), çaresiz yaklaşımın ($t(616) = 5.14, p < .00$) ve sosyal destek arama yaklaşımının ($t(616) = 3.24, p < .00$) cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterdiği bulunmuştur. Kendine güvenli yaklaşım erkeklerde (Ort. =2,18) kadınlara göre (Ort. =1,92); iyimser yaklaşım erkeklerde (Ort. =1,97) kadınlara göre (Ort. =1,57); çaresiz yaklaşım kadınlarda (Ort. =1,53) erkeklere göre (Ort. =1,23) ve sosyal destek arama yaklaşımı kadınlarda (Ort. =1,81) erkeklere göre (Ort. =1,65) anlamlı bir biçimde daha yüksek ortalamalarda görülmektedir. Boyun eğici yaklaşımın ise cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı bulunmuştur ($t(616) = 1.04, p > .05$).

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada kuramsal olarak Marcia'nın (1966) kimlik gelişimi süreçlerinden olan keşif ve içsel yatırım üzerinde Folkman ve Lazarus'un (1980) stresle başa çıkma becerilerinin anlamlı bir etkiye sahip olup olmadığı beliren yetişkinler örneklemini üzerinden incelenmiştir. Bununla birlikte, beliren yetişkinlerin kimlik gelişim süreçleri ve stresle başa çıkma becerilerinin cinsiyete göre anlamlı bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığı da değerlendirilmiştir.

Kimlik gelişiminin alt boyutları ile stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutları arasındaki ilişkilere dair sonuçlar incelendiğinde keşif ile kendine güvenli yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı arasında pozitif yönde düşük düzeyde; keşif ile boyun eğici yaklaşım arasında ise negatif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ancak keşif ile iyimser ve çaresiz yaklaşım arasında anlamlı ilişki saptanmamıştır. İçsel yatırım ile kendine güvenli ve iyimser yaklaşım arasında pozitif yönde ve orta düzeyde; içsel yatırım ile çaresiz yaklaşım arasında negatif yönde orta düzeyde ve içsel yatırım ile boyun eğici yaklaşım arasında negatif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. İçsel yatırım ile sosyal

desteğe başvurma yaklaşımı arasında ise anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Diğer taraftan stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişimi süreçlerinden keşif üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve keşifteki varyansın %10'unu açıkladığı bulgulanmıştır. Kendine güvenli yaklaşım, çaresiz yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı keşif üzerinde pozitif yönde anlamlı düzeyde bir etkiye sahip iken; iyimser ve boyun eğici yaklaşımın keşif üzerinde negatif yönde anlamlı düzeyde bir etkisinin olduğu görülmüştür. Genel olarak stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişim süreçlerinden içsel yatırım üzerinde de anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve içsel yatırımdaki varyansın %25'ini açıkladığı bulunmuştur. Kendine güvenli ve iyimser yaklaşım içsel yatırımı pozitif yönde ve anlamlı düzeyde; çaresiz yaklaşım ise içsel yatırımı negatif yönde ve anlamlı düzeyde yordamaktadır. Boyun eğici yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımı ise içsel yatırımı anlamlı bir şekilde yordamamaktadır. Kendine güvenli bir biçimde stresle başa çıkan beliren yetişkinlerin başlı başına stresli bir dönem olarak kabul gören kimlik gelişim sürecinde; aşk, iş, dünya görüşü alanlarında aktif bir biçimde deneme-yanımlarda bulunarak kendileri için en sağlıklı seçeneğe bağlanmalarında kendi potansiyel, beceri ve yeteneklerinin farkında olmalarının ve kendilerine inanmalarının önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülebilir. Beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma sürecinde sakın kafayla düşünerek öfkelenmemeye çalışmaları, sorunları gözlerinde büyütmemeyerek gerçekçi bir yaklaşım sergilemeleri, kendilerine karşı acımasız olmamaları ve olayların olumlu yanlarına odaklanmaları; bunalımın eşlik ettiği ve araştırmanın, irdelemenin, sorgulamanın, başarısız deneyimlerin, seçenekler üzerinde sık düşünmelerin varlığıyla bilinen keşif süreci üzerinde tersi bir etki yarattığı ve artık bireylerin kararlı amaçlı davranışlar sergilediği içsel yatırım sürecine girmelerini etkilediği düşünülebilir. Kapana kısılmış gibi hisseden, ruminasyonları olan, umutsuz, "keşke"lerle düşünen, her olayda kendini sorumlu tutan ve suçluluk hisseden beliren yetişkinlerin stresle başa çıkarken çaresiz yaklaşımı kullandıkları ifade edilebilir. Stresle bu şekilde başa çıkılması, halihazırda birçok konuda seçimler yapmak için sıklıkla düşünmeyi gerekli kılan, birçok kez başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerin olduğu keşif sürecini tetiklediği ve kararların verilmiş olduğu, bireylerin kendilik farkındalığına ulaştıkları, seçimlerine dair kaygılarının daha az olduğu içsel yatırım süreci üzerinde ise tersi bir etki yarattığı söylenebilir. Beliren yetişkinlerin stresli durumlarla başa çıkarken, bu durumları çevrelerindeki insanların bilmesinden çekinmemeleri, nedenlerini anlamak için başkalarına danışmaları, hayatlarında destek alabilecekleri kişilerin olduğunu düşündüklerinde rahat hissetmeleri gibi durumlar sosyal desteğe başvurma yaklaşımını açıklamaktadır. Bu yaklaşıma başvurmanın, beliren yetişkinlerin meslek ve eş seçimi gibi konularda karar verirlerken diğer kişilerle kararları hakkında konuşmaları ve doğru kararı vermek için çevrelerinden bilgi toplamalarını içeren keşif sürecini yordadığı sonucuna ulaşılması olası görünmektedir. Ayrıca yine stresli durumlar karşısında kabullenici, elinden bir şey gelmediğini düşünen, mücadele etmekten kaçınan, kaderci bir tutum sergileyen beliren yetişkinlerin boyun eğici yaklaşımı kullandıkları ve bunun, başarısızlıkla dahi sonuçlansa da deneme davranışının sıklıkla yer aldığı keşif sürecine tersi bir etki yarattığı söylenebilir (Marcia, 1966; Lazarus ve Folkman, 1984; Arnett, 2000). Diğer yandan Marcia'nın (1966) ortaya koyduğu, içsel yatırım sürecinin, otorite tarafından diretilen kimliği kabul etmekle oluşan

ipotekli kimlik statüsü düşünüldüğünde; stresle başa çıkmada boyun eğici yaklaşımın içsel yatırımı yordamaması ilgi çekici görünmektedir. Alanyazındaki ilgili araştırmalar değerlendirildiğinde bu çalışmada ele alınan değişkenlerin alt boyutlarının ilişkisini ortaya koyan herhangi bir sonuca ulaşılmamıştır. Berzonsky (1992b) kimlik stilleri ile başa çıkma stratejilerinin ilişkisini incelediği çalışmasında problem odaklı başa çıkma stratejilerini kullanan bireylerin başarılı kimlik ile eşdeğer tuttuğu bilgi yönelimli kimlik stiline sahip bireyler; duygu odaklı başa çıkma stratejilerini kullanan bireylerin de normatif yönelimli kimlik stiline sahip bireyler olduğunu ortaya koymuştur. Luyckx, Klimstra, Duriez, Schwartz ve Vanhalst'ın (2012) kimlik ile başa çıkma stratejileri arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada kimlik gelişim süreçlerinden olan seçeneklerin derinlemesine araştırılması, seçeneklerin genişlemesine araştırılması, içsel yatırımda bulunma ve içsel yatırımla özdeşleşme arttıkça bireylerin problem odaklı başa çıkma stratejilerine başvurma durumlarının da arttığı belirlenmiştir. Benzer çalışmalar değerlendirildiğinde Ergin'in (2015) kimlik statüleri ile başa çıkma stratejilerinin ilişkisini beliren yetişkinler üzerinden incelediği çalışmasından söz edilebilir. Ergin (2015), çalışmasında başarılı kimlik statüsüne sahip beliren yetişkinlerin stres durumlarıyla problem odaklı bir biçimde başa çıkma eğilimi sergilediğini bulmuştur. Çalışmada ipotekli kimlik statüsüne sahip beliren yetişkinlerin ise duygu odaklı başa çıkma stratejilerini benimsediği ortaya konmuştur. Mullis, Mullis, Schwartz, Pease ve Shriner'in (2007) da kimlik statüleri ile başa çıkma stratejileri arasındaki ilişkiyi kadın beliren yetişkinler üzerinden inceledikleri çalışmada ipotekli kimlik statüsüne sahip kadın beliren yetişkinlerin duygu odaklı başa çıkma stratejilerine başvurdukları görülmüştür. Sonuç olarak bu çalışmanın bu konuda yapılmış benzer çalışmalardan farklı olarak stresle başa çıkma becerilerinin kimlik statüleri ya da stilleri yerine kimlik gelişimindeki keşif ve içsel yatırım süreçlerinin ilişkisine dikkat çekmesi açısından ilgili alanyazına katkı sağladığı belirtilebilir.

Bu çalışmada, stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarından boyun eğici yaklaşım dışında diğer tüm alt boyutlarda cinsiyete göre anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmıştır. Cinsiyete göre elde edilen bu farklılaşma incelendiğinde kendine güvenli yaklaşım düzeyinin erkek beliren yetişkinlerde, kadın beliren yetişkinlere göre daha yüksek olduğu ortaya konmuştur. Alanyazın incelendiğinde Akbaş (2018), Ulusal (2020) ve Turan'ın (2021) bulgularının bu çalışmanın bulgularıyla tutarlı olduğu; Duman (2016) ve Aşkan'ın (2020) bulgularının ise bu çalışmanın bulgularıyla çeliştiği görülmüştür. Erkek beliren yetişkinlerin iyimser yaklaşım düzeylerinin de kadın beliren yetişkinlere göre daha yüksek olduğu bu çalışmada ulaşılan bir diğer sonuçtur. Bu bulgu Ekşi (2010), Akbaş (2018), Doğru (2018), Kara (2018), Keleş (2018), Ulusal (2020) ve Turan'ın (2021) çalışmalarında elde ettiği bulgularla tutarlı iken Aşkan'ın (2020) çalışmasından elde ettiği sonuçla çelişmektedir. Bununla birlikte, stresle başa çıkma becerilerinden çaresiz yaklaşım düzeyi bu çalışmada, kadınlar lehine anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu, Akbaş (2018) ve Kara'nın (2018) bulgularıyla uyuşurken; Kömür'ün (2018) bulgusuyla uyuşmamaktadır. Stresle başa çıkma becerilerinden bir diğeri olan sosyal desteğe başvurma yaklaşımının düzeyi de kadın beliren yetişkinlerde daha yüksek bulunmuştur. Alanyazın incelendiğinde bu çalışmanın bulgularıyla Ekşi (2010), Yazıcıoğlu

(2011), Özkubat ve Çakmak (2017), Doğru (2018), Kara (2018), Kömür (2018) ve Ünal'ın (2021) çalışmalarının tutarlı sonuçlar gösterdiği; bu çalışmanın bulgularıyla çelişen sonuçlar arasında Akbaş'ın (2018) çalışmasının yer aldığı görülmüştür. Boyun eğici yaklaşım ise bu çalışmada cinsiyete göre anlamlı bir fark göstermemiştir. Bu bulgu Yamaç (2009), Duman (2016), Bektaş ve Karagöz (2017), Doğru (2018), Keleş (2018), Aşkan (2020), Ulusal (2020) ve Ünal'ın (2021) bulgularıyla tutarlı iken; Akbaş (2018) çalışmasında kadınların boyun eğici yaklaşımının erkeklere göre daha yüksek olduğunu belirlemiştir. Kara (2018), Kömür (2018) ve Turan (2021) ise erkeklerin kadınlara göre daha yüksek düzeyde stres ile boyun eğici bir biçimde başa çıktıklarını bulgulamışlardır. Özetle, bu çalışmada elde edilen bulgulara göre erkeklerin daha çok kendine güvenli ve iyimser bir şekilde; kadınların ise daha çok çaresiz ve sosyal desteğe başvurma şeklinde stresle başa çıkma eğiliminde oldukları görülmüştür. Dolayısıyla, stres yaratan bir koşulla karşı karşıya kalınması durumunda erkek beliren yetişkinlerin kadın beliren yetişkinlere göre stresle başa çıkmada daha başarılı ve etkili yaklaşımlara başvurdukları söylenebilir. Bu durum üzerinde ise toplumsal cinsiyet rollerinin etkisinin olabileceği düşünülebilir. Her toplumun kadın ve erkeklerden farklı beklentileri; kadın ve erkekler için ayrı ayrı tanımladıkları rol kalıpları vardır (Vatandaş, 2007). Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında Türkiye'de erkeklerin daha aktif ve mantıksal; kadınların daha pasif ve duygusal olduğu söylenebilir (Savaş, 2018). Bunun bir sonucu olarak da stres yaratan durumlarla Türkiye'deki erkek beliren yetişkinlerin daha atılgan, aktif, problem odaklı, özgüvenli, dayanıklı, bağımsız bir şekilde başa çıkması; kadın beliren yetişkinlerin ise kendileri üzerinde stres yaratan koşullarla daha pasif, duygu odaklı, başkalarına bağımlı, kişilerarası ilişkileri ön planda tutarak başa çıkma eğiliminde olması olasıdır. Aynı zamanda bu durum, toplumsal cinsiyet rollerinden ve dolayısıyla kültürden bağımsız olarak biyolojik faktörlerle de açıklanabilir. Kadınların beyninde duygulardan sorumlu limbik sistemin ve konuşmadan sorumlu alanın erkeklerinkinden daha büyük olduğu bilinmektedir (Ruigrok vd., 2014, akt. Çakır ve Baş, 2018). Doğumu izleyen tüm gelişimsel süreçlerde genel anlamda kadınların erkeklere göre daha duygusal, sosyal etkileşim ve iletişim odaklı varlıklar olduğu alanyazında yer alan birçok çalışmanın ortak bulgusudur. Kadın ve erkek beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma eğilimlerinin de biyolojik alt yapıları doğrultusunda seyretmesi, mümkün görülmektedir. Bu çalışmada genel anlamda, cinsiyetin stresle başa çıkma becerileri üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Ancak ilgili alanyazındaki cinsiyetin stresle başa çıkma becerileri üzerindeki etkisine yönelik çalışmalar değerlendirildiğinde birbirlerinden farklı ve tutarsız sonuçlara ulaşılması, bu konuda genel bir yargıya varılamadığının bir göstergesidir.

Bu çalışmada kimlik gelişimi alt boyutlarından keşif, cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaz iken; içsel yatırım boyutunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılığa rastlanmıştır ve içsel yatırım düzeyi erkek beliren yetişkinlerde daha yüksek bulunmuştur. İlgili alanyazın incelendiğinde cinsiyetin kimlik gelişimi alt boyutları olan keşif ve içsel yatırım üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını inceleyen kısıtlı sayıda çalışma bulunduğu görülmüştür. Boynueğri (2018) ve Yılmaz (2018) çalışmalarında, cinsiyetin keşif ve içsel yatırım boyutlarının

her ikisinde de anlamlı bir farklılaşma yaratmadığı sonucuna ulaşmıştır. Boynueğri (2018) ve Yılmaz (2018) tarafından ulaşılan bu sonuçlardan cinsiyetin keşif boyutu üzerinde anlamlı bir farklılaşma oluşturmaması, bu çalışmanın bulguları ile tutarlılık gösterir iken; içsel yatırım boyutunda elde edilen sonuçlarla çelişmektedir. Arslan (2008) ile Arslan ve Arı (2010) da çalışmalarında keşif boyutunda cinsiyete göre anlamlı bir fark oluşmadığını ortaya koyar iken; kızların erkeklere göre daha yüksek düzeyde bağlılık gösterdiğini bulgulamıştır. Arslan (2008) ile Arslan ve Arı'nın (2010) elde ettiği sonuçlardan keşifin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemesi bu çalışmanın sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Ancak bağlılık noktasında elde edilen sonuçlar bu çalışmanın sonuçlarıyla çelişmektedir. Yürütülen bu çalışmada cinsiyetin yalnızca içsel yatırım boyutu üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ortaya konmuş; erkek beliren yetişkinlerin içsel yatırım düzeyi kadın beliren yetişkinlere göre daha yüksek bulunmuştur. Bu durum hem kadın hem de erkek beliren yetişkinlerin çeşitli seçenekleri değerlendirdikleri bir keşif sürecinden geçmelerine karşın seçeneklerden birine bir bağlanma, içsel yatırımda bulunma noktasında erkek beliren yetişkinlerin daha başarılı olduğunu göstermektedir. Bu durumun sebebi olarak toplumsal cinsiyet rolleri görülmektedir. Erkeklerin kadınlara göre daha aktif, atılgan, özgür, kararlı, özgüvenli ve problem odaklı bir toplumsal cinsiyet rolüne sahip olduğu bilinmektedir (Savaş, 2018). Bu bağlamda düşünülürse, erkek beliren yetişkinlerin kimlik gelişim süreçlerinden içsel yatırım boyutunu da kadın beliren yetişkinlere göre daha rahat bir biçimde tamamlamalarının olası olduğu söylenebilir. Öte yandan cinsiyetin kimlik gelişimi üzerindeki etkisine ilişkin ilgili alanyazında yer alan çalışmalar değerlendirildiğinde üzerinde fikir birliğine varılmış sonuçlara ulaşamaması nedeniyle bu konuda genel bir yargının bulunulmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişimlerini anlamlı bir şekilde yordayıp yordamadığını incelemenin temel amaç olduğu bu çalışmada, stresle başa çıkma becerilerinin kimlik gelişimlerini hem keşif hem de içsel yatırım boyutlarında anlamlı bir biçimde yordadığı bulgusu elde edilmiştir. Bu çalışmada beliren yetişkinlerin stresle başa çıkma becerilerinin yalnızca keşif ve içsel yatırım boyutlarında kimlik gelişimlerini anlamlı bir şekilde yordayıp yordamadığına odaklanılmıştır. Dolayısıyla bu konuda çalışma yapmak isteyen diğer araştırmacıların, beliren yetişkinlerin kimlik statülerini tanımlayarak bu bireylerin kimlik statüleri ile stresle başa çıkma becerileri arasındaki ilişkiyi incelemelerinin ilgili alanyazına katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Diğer taraftan bu çalışmada beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin ve stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiş olup anlamlı bir farklılaşma ortaya konmuştur. Bu doğrultuda bu konuda çalışma yapacak diğer araştırmacıların beliren yetişkinlerin kimlik gelişimlerinin ve stresle başa çıkma becerilerinin yaş gruplarına, algılanan sosyo-ekonomik düzeylerine, eğitim, çalışma ve medeni durumlarına göre farklılaşıp farklılaşmadığının incelenmesi ilgili alanyazına katkı sağlayabilir. Aynı zamanda beliren yetişkinlerin kimlik statülerinin de bu konuda çalışacak diğer araştırmacılar tarafından cinsiyet, yaş grubu, algılanan sosyoekonomik düzey, eğitim, çalışma ve medeni durum gibi birtakım demografik

bilgilere göre farklılaşıp farklılaşmadığının incelenmesi ilgili alanyazına katkı sunabilir. Bu çalışma nicel yöntemler kullanılarak ortaya konmuştur. Bu konuda çalışma yapmak isteyen diğer araştırmacıların nitel yöntemlere başvurarak çalışmalarını yürütmesinin konu hakkında daha detaylı ve derinlemesine bilgi elde edilmesi noktasında ilgili alanyazına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Ek olarak, bu çalışmanın katılımcılarını 391 kadın; 227 erkek beliren yetişkin oluşturmaktadır ve bu çalışmanın verileri katılımcıların 99'una yüz yüze; 519'una da çevrimiçi yöntemlerle ulaşılarak edinilmiştir. Bu konuda yapılacak sonraki araştırmalarda kadın-erkek katılımcı sayısının dengeli dağılımının gözetilerek daha çok katılımcıya ulaşılması ve örneklemin TÜİK'in (Türkiye İstatistik Kurumu) NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) kriterleri doğrultusunda seçilmesi önerilmektedir. Bu önerinin bulguların genellenebilirliğine katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Çevrimiçi yöntemlerle toplanan verilerin gözlem yetersizliği nedeniyle bireysel yanıtlanıp yanıtlanmama, belirlenen örnekleme ulaşıp ulaşılamama gibi birtakım sınırlılıklar yaratmasından dolayı bu konuda yapılacak sonraki araştırmalarda yüz yüze toplanan veri sayısının artırılması da çalışmadan daha sağlıklı veriler elde edilmesi açısından diğer araştırmacılara önerilen bir diğer noktadır.

Beliren yetişkinlik aşk, iş, dünya görüşü alanlarında çeşitli sorgulamalar doğrultusunda kimlik gelişiminin gerçekleştirildiği bir yaşam evresidir (Atak, 2011). Bu çalışmada bireyin sorgulamalarda ve deneme-yanılmada bulunduğu, birtakım seçimler yaparak kim olduğuna karar verdiği ve tüm yaşamını şekillendirdiği bu stresli dönem üzerinde stresle başa çıkma becerilerinin bir yordayıcılığının olup olmadığı incelenmiştir. Türkiye'de bu konuda yapılmış çalışmaların sınırlılığı nedeniyle ortaya konan bu çalışma ile bu konuda çalışma yapacak diğer araştırmacılara bir kaynak oluşturulacağı ve ilgili alanyazına katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Beliren yetişkinlerin içinde buldukları ve stresli olarak nitelendirilebilecek bu yaşam döneminin gerektirdiği gelişim görevlerini sağlıklı bir şekilde tamamlayarak kimliklerini oluşturmaları sürecinde bu çalışmanın beliren yetişkinlere, ebeveynlere, eğitimci ve ilgili alan uzmanlarına farkındalık ve ortak bilinç oluşturmada katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada ortaya konan bulguların kimlik kazanımı sürecindeki beliren yetişkinlerle çalışan psikolojik danışman, psikolog ve ilgili diğer alan uzmanlarına bu konuda koruyucu, önleyici ve geliştirici ruh sağlığı hizmetlerini sunmak, çeşitli psikoeğitim programları geliştirmek gibi müdahalelerin sağlanması ve bu müdahalelerin bireylerin stresle başa çıkma becerileri kapsamında uygun olanın seçilmesi noktasında yararlı olacağı düşünülmektedir. Ek olarak bu çalışmada kimlik gelişiminin ve stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığı da incelenmiştir. Sonuçta, erkeklerin kimlik gelişim alt boyutlarından içsel yatırımda; stresle başa çıkma becerilerinin alt boyutlarında ise kendine güvenli ve iyimser yaklaşımda anlamlı olarak yüksek puan aldığı görülmüştür. Bu doğrultuda OECD (Organisation for Economic Co-operation) kapsamında kadınlara küresel yetkinliklerin kazandırılması, ilgili alan uzmanlarına önerilebilir.

Kaynakça

- Abacı, R. (1997). Okulda stres ve başa çıkma teknikleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 7-22.
- Akbaş, S. (2018). *Üniversite öğrencilerinin duygusal zeka yetenekleri ve stresle başa çıkma stilleri: Pamukkale Üniversitesinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Projesi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Akçakaya, R. Ö. ve Erden, S. Ç. (2014). Stres ve stresle baş etmede psikiyatrik yaklaşım. *Turkish Family Physician*, 5(2), 8-25.
- Akgül, G. (2021). *Pandemi döneminde duygusal problemler ve yaşam doyumu: Kimlik gelişimi, kimlik sıkıntısı ve dijital ilgilerin rolü*. 8. International Eurasian Educational Research Congress-EJERCongress sunulan bildiri. Karatekin Üniversitesi, Çankırı, Türkiye, 7-10 Temmuz.
- Akyol, Y. E. ve Işık, Ş. (2018). Akademisyenlerde mutluluğun yordayıcıları olarak farkındalık ve stresle başa çıkma tutumları. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 6(1), 1-17.
- Altuntaş, E. (2003). *Stres yönetimi*. İstanbul: Alfa Yayın.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480.
- Arnett, J. J. (2005). The developmental context of substance use in emerging adulthood. *Journal of Drug Issues*, 35(2), 235-254.
- Arnett, J. J. (2014). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Arnett, J. J., Žukauskienė, R. & Sugimura, K. (2014). The new life stage of emerging adulthood at ages 18-29 years: Implications for mental health. *Lancet Psychiatry*, 1(7), 569-576.
- Arslan, E. (2008). *Bağlanma stilleri açısından ergenlerde Erikson'un psiko-sosyal gelişim dönemleri ve ego kimlik süreçlerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Arslan, E. ve Arı, R. (2010). Analysis of ego identity process of adolescents in terms of attachment styles and gender. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 744-750.
- Aşkan, B. (2020). *Üniversite öğrencilerinde öz-şefkat düzeyi ile stresle başa çıkma tarzının depresyon belirtisiyle ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi, İstanbul.
- Atak, H. (2005). *Beliren yetişkinlik: Yeni bir yaşam döneminin Türkiye'de incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Atak, H. (2011). Kimlik gelişimi ve kimlik biçimlenmesi: Kuramsal bir değerlendirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1), 163-213.
- Atak, H. & Çok, F. (2010). İnsan yaşamında yeni bir dönem: Beliren yetişkinlik. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17(1), 39-50.
- Atak, H., Kapçı, E. G. ve Çok, F. (2013). Yetişkinliğe geçişte bireyleşme türleri ve kimlik statüleri: Üniversite öğrencileri ve "unutulan yarı". *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 16(2), 71-82.
- Balistreri, E., Busch-Rossnagel, N. A. & Geisinger, K. F. (1995). Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire. *Journal of Adolescence*, 18(2), 179-192.
- Baltaş, A. ve Baltas, Z. (2018). *Stres ve başa çıkma yolları* (36. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bartram, D. & Gardner, D. (2008). Coping with stress. *In Practice*, 30(4), 228-231.

- Bektaş, M. ve Karagöz, Ş. (2017). Stresle başa çıkma tarzlarının yalnızlığa etkisi: Meslek Yüksekokulu öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(21), 342-355.
- Berzonsky, M. D. (1992a). Identity style and coping strategies. *Journal of Personality*, 60(4), 771-788.
- Berzonsky, M. D. (1992b). *A process perspective on identity and stress management*. In Adolescent Identity Formation (Eds: G. R. Adams & R. M. Montemary), 193-215. Newbury Park: Sagepub.
- Berzonsky, M. D. (2004). Identity processing style, self-construction, and personal epistemic assumptions: A social-cognitive perspective. *Eur J Dev Psychol*, 1(4), 303-315.
- Bilge, A., Bulutlu, H., Göktepe, K. ve Siviloğlu, T. (2015). Topluma verilen stresle baş etme eğitiminin toplum ruh sağlığına yönelik etkililiğinin belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 18(2), 125-130.
- Boynueğri, E. (2018). *Türkiye’de uluslararası öğrencilerde kültürleşme stratejileri ile kimlik statüleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Cannon, W. B. (1932). *The wisdom of the body* (1st ed.). New York: Norton.
- Contrada, R. J. (2011). *Stress, adaptation and health*. In The Handbook of Stress Science: Biology, Psychology, and Health (Eds: R. J. Contrada & A. Baum), 1-9. New York: Springer Publishing.
- Çakır, H. ve Baş, H. (2018). Cinsiyetler ve cinsiyetlerle özdeşleşen davranışların sosyolojik ve biyolojik açıdan değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 176-191.
- Çankaya, M. ve Çiftçi, G. E. (2019). Hemşirelerin stresle başa çıkma tarzlarında duygusal zekanın etkisi: Çorum ilinde bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 391-414.
- Çelenk, B. ve Peker, A. (2020). Ergenlerde benlik saygısının, stresle başa çıkma tarzları ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkideki aracılık rolü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 147-162.
- Demir, İ. (2011). Kimlik işlevleri ölçeği: Türkçe geçerlik ve güvenilirliği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11(2), 571-586.
- Derman, O. (2008). Ergenlerde psikososyal gelişim. *Adolesan Sağlığı II Sempozyum Dizisi*, 63, 19-21.
- Doğan, B. ve Mümin, E. (2013). Üniversite öğrencilerinin stresle başa çıkma yöntemleri: Nazilli MYO örneği. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 3(4), 29-39.
- Doğru, N. (2018). *Üniversite öğrencilerinin psikolojik iyi oluş düzeylerinin stres, stresle başa çıkma tarzları ve sosyal destek değişkenleri bakımından incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Duman, S. (2016). *Üniversite öğrencilerinde öznel iyi oluş ve benlik saygısının stresle başa çıkma tarzlarıyla ilişkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Düşmez, İ. ve Yayıcı, L. (2016). Rehberlik ve psikolojik danışmanlık öğrencilerinin kişilik özellikleri ve stresle başa çıkma stratejilerinin incelenmesi. *OPUS-Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 61-84.
- Ekşi, H. (2010). Personality and coping among Turkish college students: A canonical correlation analysis. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 10(4), 2159- 2176.
- Ergin, E. (2015). *Beliren yetişkinlik döneminde kimlik statüleri ve başa çıkma stratejileri ilişkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.

- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1984). *İnsanın Sekiz Çağı* (Çeviri Ed: V. Şar ve B. Üstün). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Folkman, S. (2013). *Stress, coping, and hope*. In *Psychological Aspects of Cancer* (Eds: B. I. Carr & J. Steel), 119-127. London: Springer Publishing.
- Folkman, S. & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21(3), 219-239.
- Göğüş, A. (2013). Üniversite öğrencilerinin kimlik oluşumu ve demografik bilgileri. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 3(2), 59-90.
- Gökler, R. ve Işıtan, İ. (2012). Modern çağın hastalığı; stres ve etkileri. *Journal of History Culture and Art Research*, 1(3), 154-168.
- Grunberg, N. E., Berger, S. S. & Hamilton, K. R. (2011). *Stress and drug use*. In *The Handbook of Stress Science: Biology, Psychology, and Health* (Eds: R. J. Contrada & A. Baum), 287-300. New York: Springer Publishing.
- Kaba, İ. (2019). Stres, ruh sağlığı ve stres yönetimi: Güncel bir gözden geçirme. *Akademik Bakış Dergisi*, (73), 63-81.
- Kara, Y. (2018). *Üniversite öğrencilerinin bağlanma stillerinin stresle başa çıkma tarzları ve çatışma eylem stillerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kararmak, Ö., Özeke-Kocabaş, E. ve Toker, N. (2016). Ergenlerde olumsuz kimlik gelişiminin önlenmesine yönelik aile rehberlik programı. *Yaşadıkça Eğitim*, 30(2), 1-20.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Keleş, D. (2018). *Üniversite öğrencilerinin yeme tutumları ile dissosiyatif yaşantılar ve stresle başa çıkma tarzlarının ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kömür, B. E. (2018). *Üniversite öğrencilerinde bilişsel esneklik ile stresle başa çıkma becerileri arasındaki ilişkinin araştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lazarus, R. S. & DeLongis, A. (1983). Psychological stress and coping in aging. *American Psychologist*, 38, 245-254.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing.
- Luyckx, K., Goossens, L., Soenens, B. & Beyers, W. (2006). Unpacking commitment and exploration: Preliminary validation of an integrative model of late adolescent identity formation. *Journal of Adolescence*, 29(3), 361-378.
- Luyckx, K., Klimstra, T. A., Duriez, B., Schwartz, S. J. & Vanhalst, J. (2012). Identity processes and coping strategies in college students: Short-term longitudinal dynamics and the role of personality. *Journal of Youth and Adolescence*, 41(9), 1226-1239.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., et al. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42(1), 58-82.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551-558.

- Marcia, J. E. (1967). Ego identity status: Relationship to change in self-esteem, "general maladjustment," and authoritarianism. *Journal of Personality*, 35(1), 118-133.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. *Handbook of Adolescent Psychology*, 9(11), 159-187.
- Marcia, J. E. (1988). *Common processes underlying ego identity, cognitive/moral development and individuation*. In *Self, Ego and Identity* (Eds: D. K. Lapsley & F. C. Power), 211-225. New York: Springer.
- Marcia, J. E. (1993). *The ego identity status approach to ego identity*. In *Ego Identity A Handbook for Psychosocial Research* (Eds: J. E. Marcia, A. S. Waterman, D. R. Matteson, S. L. Archer & J. L. Orlofsky), 3-21. New York: Springer.
- Marcia, J. E. (2002). Adolescence, identity, and the Bernardone family. *Identity*, 2(3), 199-209.
- Marcia, J. E. (2006). Ego identity and personality disorders. *Journal of Personality Disorders*, 20(6), 577-596.
- Marcia, J. & Josselson, R. (2013). Eriksonian personality research and its implications for psychotherapy. *Journal of Personality*, 81(6), 617-629.
- Morsünbül, Ü. (2013). Beliren yetişkinler mi, beliren üniversiteli yetişkinler mi? Risk alma ve kimlik biçimlenmesi üzerinden bir inceleme. *İlköğretim Online*, 12(3), 873-885.
- Morsünbül, Ü. (2015). The effect of identity development, self-esteem, low self-control and gender on aggression in adolescence and emerging adulthood. *Eurasian Journal of Educational Research*, 15(61), 99-116.
- Morsünbül, Ü. ve Atak, H. (2013). Ego Kimlik Süreci Ölçeği Türkçe versiyonunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(4), 2043-2058.
- Mullis, A. K., Mullis, R. L., Schwartz, S. J., Pease, J. L. & Shriner, M. (2007). Relations among parental divorce, identity status and coping strategies of college age women. *Identity Development*, 7(2), 137-154.
- Özgüngör, S. (2009). Postmodern değerler, kimlik oluşumu ve yaşam doyumu. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(31), 32-42.
- Özkubat, S. & Çakmak, A. (2017). Üniversite öğrencilerinin stresle başa çıkma yöntemlerinin incelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 64, 286-295.
- Pala, G., Keklik, İ. ve Çelik N. D. (2021). Ergenlerin kimlik gelişimi ile akademik güdülenme/umudun ilişkisinde psikolojik ihtiyaçların aracı rolü. *Milli Eğitim Dergisi*, 50(231), 241-262.
- Reifman, A., Arnett, J. J. & Colwell, M. J. (2007). Emerging adulthood: Theory, assessment and application. *J Youth Dev*, 2(1), 37-48.
- Savaş, G. (2018). Türkiye’de yaşayan bireylerin toplumsal cinsiyet eşit(siz)liği algısı. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 1(2), 101-121.
- Selye, H. (1974). *Stress without distress*. New York: A Signet Book New American Library.
- Smith, C. & Carlson, B. E. (1997). Stress, coping, and resilience in children and youth. *Social Service Review*, 71, 231-256.
- Stora, J. B. (1992). *Stres* (Çeviri Ed: A. Kalın). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sürme, Y. (2019). Stres, stresle ilişkili hastalıklar ve stres yönetimi. *Journal of International Social Research*, 12(64), 525-529.
- Şahin, N. H. ve Durak, A. (1995). Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği: Üniversite öğrencileri için uyarlanması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(34), 56-73.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Boston: Pearson.

- Tekin, E., Çilesiz, Z. Y. ve Gede, S. (2019). Farklı mesleklerde çalışanların algılanan stres düzeyleri ve stresle başa çıkma tarzları üzerine bir araştırma. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 79-89.
- Turan, Ö. (2021). *Üniversite öğrencilerinde çocukluk çağı travmaları, psikolojik dayanıklılık ve stresle başa çıkma biçimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ulusal, A. (2020). *Üniversite öğrencilerinin stresle başa çıkma yöntemleri ve bu yöntemlerin sosyodemografik veriler ile ilişkisi* (Uzmanlık Tezi). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir.
- Ünal, S. (2021). *Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılık düzeylerinin, yalnızlık, algılanan sosyal destek ve stresle başa çıkma arasındaki ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.
- Vatandaş, C. (2007). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, (35), 29-56.
- Waterman, A. S. (1985). Identity in the context of adolescent psychology. *New Dir Child Adolesc Dev*, 1985(30), 5-24.
- Waterman, A. S. (1992). *Identity as an aspect of optimal psychological functioning*. In Adolescent Identity Formation (Eds: G. R. Adams, T. P. Gullotta & R. Montemayor), 50-72. Newbury Park: Sage Publications.
- Waterman, A. S. (1999). Identity, the identity statuses, and identity status development: A contemporary statement. *Developmental Review*, 19(4), 591-621.
- Waterman, A. S. (2004). Finding someone to be: Studies on the role of intrinsic motivation in identity formation. *Identity*, 4(3), 209-228.
- Wills, T. A. & Filer, M. (1996). *Stress coping model of adolescent substance use*. In Advances in Clinical Child Psychology (Eds: T. H. Ollendick & R. J. Prenz), 91-132. New York: Plenum Press.
- Yamaç, Ö. (2009). *Üniversite öğrencilerinin algıladıkları sosyal destek ile stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yazıcıoğlu, G. (2011). *Üniversite öğrencilerinin bağlanma stilleri ve stresle başa çıkma stratejileri arasındaki ilişki: ODTÜ örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Yılmaz, B. (2018). *Üniversite öğrencilerinin ego kimlik statüleri ile ebeveyn otorite stilleri ve sosyal değerleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 06.09.2022 Kabul/Accepted: 01.01.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 335-351.

الاختلاف التحويلي وأثره في توجيه المعنى بين روايتي حفص وشعبة عن عاصم، جمعاً ودراسة، وتوجيهها

Hüseyin YUSUF¹

ملخص

هذا البحث قائم على دراسة الاختلافات في روايتي شعبة وحفص من الناحية التحويلية، ففيه تم رصد الاختلافات الإعرابية بين الروايتين في القرآن الكريم كله، ومن ثم فورنت الروايتان، وتم توجيههما نحوياً مع بيان أثر هذا الاختلاف الإعرابي في اختلاف المعنى، ووقفت الدراسة عند ما يحتمله اللفظ من أوجه إعرابية مما تم ذكره في بطون أمات كتب اللغة والتفسير وغيرها، ثم دراستها والوقوف عندها، وإمعان النظر وتسريحه فيها؛ لترجيح كفة وجه على غيره، كل ذلك وفق قواعد النحو وأصوله، وأولوياته في الترجيح، فهناك وجه يفوق غيره من حيث القوة؛ لاعتماده على أقوى المذهبين، وأثبت المسلكين، ثم كانت للباحث آراؤه التي يذلل بها كل مسألة معضدة بالأدلة وقواعد الاستدلال، وقد قسّمت الدراسة إلى مبحثين: الأول: تناول الآيات المكتبة التي ورد فيها الاختلاف بين روايتي حفص وشعبة من الناحية التحويلية. والثاني: تطرق إلى الآيات المدنية التي ورد فيها اختلاف بين الروايتين، وقد سلكت في هذه الدراسة المنهج التكاملي، ثم دُبلت الدراسة بأهم النتائج التي توصل إليها الباحث، وأهم التوصيات، فثبت للمصادر والمراجع.

الكلمات المفتاحية: الاختلاف التحويلي، توجيه المعنى، روايتي شعبة وحفص، جمعاً ودراسة.

Derleme, İnceleme ve Anlam Yönelimi Açısından

Hafs ve Şu'be'nin Âsım'dan Rivâyetleri Arasındaki Nahiv (Sentaks) Farklılığı ve Bunun Anlamı Yönlendirmeye Olan Etkisi

Öz

Bu araştırma, Şu'be ve Hafs'ın rivâyetleri arasındaki farklılıkları nahiv (sentaks) yönünden inceleme üzerine yapılmıştır. Araştırma içerisinde, Kur'ân-ı Kerim'in tümü üzerinde iki rivâyet arasındaki îrâb (kelimelerin son hareketlerini inceleyen ilim) farklılıkları gözlemlenmiş ve buradan yola çıkılarak iki rivâyet karşılaştırılmıştır. Bu îrâb farklılığının, anlam farklılığı üzerindeki etkisi açıklanarak her iki rivâyet, nahiv (sentaks) açısından sunulmuştur. İnceleme, temel dil ve tefsir kitapları ile diğer eserlerin içinde zikredilen, lafzın ihtimal dahilinde olan îrâbî açıdan üzerinde durmakta, sonra bunları incelemekte, onlarla meşgul olmakta; bir bakış açısını diğerlerine tercih etmek için konuyu dikkatle gözden geçirmekte ve detaylı bir biçimde ele almaktadır. Tüm bunlar, nahiv (sentaks) ilminin kaide ve temellerine, tercih hususundaki önceliklerine uygun olarak yapılmıştır. Ortada, iki ekolün en güçlüsüne ve iki gidiş yolunun en sağlamına dayanması itibarı ile kuvvet bakımından diğerlerinden daha seçkin olan bir bakış açısı vardır. Sonra araştırmacının, delillerle ve delil çıkarma kaideleri ile güçlendirerek her meselenin sonuna eklediği görüşleri yer almaktadır. İnceleme, iki bölüme ayrılmıştır: Birinci bölüm: içlerinde, Hafs ve Şu'be'nin rivâyetleri arasındaki farklılığın geçtiği Mekki (Mekke'de nâzil olan) âyetleri, nahiv (sentaks) açısından ele almaktadır. İkinci bölüm ise: içlerinde iki rivâyet arasındaki farklılığın geçtiği Medeni (Medîne'de nâzil olan) âyetlere değinmektedir. Bu incelemede, tamamlayıcı yöntemi takip etmiş; sonra incelemeye araştırmacının ulaştığı en önemli sonuçları, en önemli tavsiyeleri eklemiştir; kaynak ve referansları tespit etmiş bulunmaktayım.

Anahtar Kelimeler: Nahiv Farklılığı, Anlam Yönelimi, Hafs ve Şu'be'nin Rivâyetleri, Derleme, İnceleme.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, e-posta: hyusuf@29mayis.edu.tr, dr.husseinyousef@gmail.com., ORCID ID: 0000-0002-0663- 0754.

***In Terms of Compilation, Review and Meaning Orientation
the Difference in Syntax between Hafs and Şu'be's Narrations from Âsım and Its
Meaning and Its Effect on Guidance***

Abstract

This research is based on examining the differences between the narrations of Şu'be and Hafs in terms of syntax. In the research, the differences in îrâb (the science that studies the last vowel point of words) between the two narrations on the whole of the Qur'an were observed and the two narrations were compared based on this. By explaining the effect of this difference of îrâb on the difference in meaning, both narrations are presented in terms of syntax. The study focuses on the possible îrâbî aspects mentioned in the basic language and interpretation books and other works, then examines them and deals with them; carefully examines the issue and discusses it in detail in order to prefer one point of view over the others. All these have been done in accordance with the rules and foundations of syntax and its priorities in preference. Here, there is a point of view that is more distinguished than the others in terms of strength, as it is based on the strongest of the two schools and the strongest of the two paths. Then, there are the opinions of the researcher, which he adds to the end of each issue by strengthening it with evidence and the rules of removing evidence. The review is divided into two chapters: The first chapter deals with the mekkî (revealed in Mecca) verses in which the difference between the narrations of Hafs and Şu'be is mentioned, in terms of syntax. The second chapter deals with the medenî verses (revealed in Medina) in which the difference between the two narrations is mentioned. In this review, the complementary method was followed; then the most important conclusions of the researcher and the most important recommendations to the review were added; sources and references have been identified.

Keywords: *The Difference in Syntax, Meaning Orientation Hafs and Şu'be's Narrations, Collect and Study.*

Structured Abstract

In this study, the syntax aspect of the differences between the narrations of Şu'be and Hafs from Âsım has been emphasized. Within the research, the differences in îrâb (the science that examines the last vowel point of words) between the two narrations, including the entire Qur'an, were observed and the two narrations were compared based on this. By explaining the effect of this difference of îrâb on the difference in meaning, both narrations are presented in terms of syntax. The study focuses on the issues mentioned in the basic language and tafsir books and other works, which are within the scope of the possibility of the word in terms of îrâbî, then examines them and deals with them; carefully examines the issue and discusses it in detail in order to prefer one point of view over the others. All these have been done in accordance with the rules and foundations of syntax and its priorities in preference. Here, there is a point of view that is more distinguished than the others in terms of strength, as it is based on the strongest of the two schools and the strongest of the two paths. Then, there are the opinions of the researcher, which he adds to the end of each issue by strengthening it with evidence and the rules of finding evidence.

The study is divided into two parts: The first part deals with the mekkî (revealed in Makkah) verses in which the difference between the narrations of Hafs and Şu'be in terms of syntax. The second part deals with the medenî verses (revealed in Medina) in which the difference between the two narrations is mentioned. The Makki surahs in which the difference between the two narrations occur are as follows: En'âm surah, A'râf surah, Hûd surah, Yusuf surah, Nahl surah, İsrâ surah, Tâhâ surah, Enbiyâ surah, Mü'minûn surah, Furkan surah, Lokman surah, Sebe' surah, Yâsin surah, Sâffât surah, Ğâfir surah, Fussilet surah, Câsiye surah, Zâriyât surah, Meâric surah, Müzzemmil surah. The medenî surahs in which there is a difference between the two narrations are as follows: Bakara surah, Âl-i İmrân surah, Nisâ surah, Enfâl surah, Ra'd surah, Hacc surah, Nûr surah, Saff surah, Talâk surah, İnsan surah.

When we look at the narrations made by Hafs and Şu'be from Âsım, we observe that there is a difference which is not simple between the two narrations. However, most of the differences between these two narrations are in terms

of morphology and word structure. According to Şu'be's narration method, wherever the word "Raûfun (رؤوف)" is mentioned in the Qur'an, it is used as "Raufun (رؤف)" as "fe'ul (فَعْل)" rhythm; when the word "hutuvâtun (حُطُوات)" is mentioned, it is read as "hutoâtin (حُطُوات)" by making the letter "tâ (ط)" calm (that is, with cezim). Likewise, he reads the following words as fâ'e'l letters (that is, their first letters) as "biyût (بيوت)", "ğiyûb (غيبوب)", "i'yûn (عيون)" and "şiyûh (شيوخ)". As it can be seen, most of the differences between the two narrations emerge not in the îrâb but in the word structure. These two narrations differ in terms of îrâb and structure in various aspects of nahiv (syntax). For example, as in the îrâb of the verb "uffin (أَفْت)". Şu'be read this name as "uffi (أَفْت)" with the kesre without tenwin, as it has been mentioned before. There is a difference between the îrâb of "Yâ buneyye! (يا بُنَيَّ) (oh my son!)". Şu'be made the last letter of this with kesre and said, "yâ buneyyi! (يا بُنَيَّ)". As in more than one place in the chapter of the Bakara surah, the two narrations differ in terms of ref' and nasb between words. Again, there is a difference between the two narrations as to whether the hamzes of the preposition "inne (إن)" should be read with kesre or with fetha". As a result of the study, the researcher reached some conclusions, among the most important of which are:

1. Most of the syntax differences between the two narrations have the feature of reflection and effect on the meaning, but there are some differences that do not appear in the meaning.
2. The syntax differences between the two narrations are not much. In this research, I have succeeded in being aware of this issue. In order to reach this conclusion, the syntax differences between the two narrations and the differences in the word structure (morphology) were compared. The (morphological) differences in sarf are many and a separate book is required to observe them.
3. Most of the syntax differences between the two narrations are seen in the mekkî (revealed in Makkah) surahs. A small part of these differences appears in the medenî (revealed in Medîna) surahs.

مقدمة

النظر في روايتي حفص وشعبة عن عاصم، نلاحظ أنّ هناك اختلافاً غير يسير في الروايتين، بيد أنّ الاختلاف بينهما معظمه في الجانب الصّريّ، وبنية الكلمات، فمن أصول رواية شعبة أنّه يقرأ (رؤوف) بحذف الواو أينما وقعت في القرآن الكريم، (رؤوف) على صيغة (فعل)، ويقرأ كلمة (حطّوات) حيث وقعت بتسكين الطاء (حطّوات)، كما أنّه يقرأ الكلمات التالية: بيوت، غيوب، عيون، شيوخ، بكسر فائها حيث وقعت، كما نرى فإنّ معظم الخلاف بين الروايتين يكون في بنية الكلمة، وليس في الإعراب، وقد اختلفت الروايتان في جوانب نحويّة متعدّدة إعراباً وبناء، كما في إعراب اسم الفعل (أفّ) فقد قرأه شعبة (أفّ) بكسر دون تنوين، وكما في المنادى (يا بُنيّ)، فقد قرأه (يا بُنيّ) بكسر آخره، كما اختلفت الروايتان من حيث الرفع والتّصّب بين الكلمات كما في سورة البقرة في غير موضع، وكان هناك اختلاف بين الروايتين في كسر همزة (إنّ) وفتحها، وغير ذلك كثير، هذا ما سأقوم في هذا البحث بجمعه ودراسته، وتوجيهه، مع بيان ما ذكره النّحاة والمفسّرون من آراء، ولن آلو جهداً في سبيل الوصول إلى أدقّ التّوجيهات وأنسبها بالسياق القرآني الكريم، والله أسأل التّوفيق والسّداد، وحسن الرّأي والصّواب، وأعوذ بجلال وجهه من لفظ يجمع، ورأي إلى الخصام ينجح.

المبحث الأوّل

الاختلاف النّحويّ بين الروايتين في السّور المكيّة

سورة الأنعام

في سورة الأنعام ليس ثمة ما اختلفت فيه الروايتان من النّاحية الإعرابيّة سوى موضعين، وهما: الأوّل: قوله تعالى: ﴿لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ [الأنعام/ ٩٤] فقد قرأ حفص (بَيْنَكُمْ) بفتح النون، وقرأ شعبة (بَيْنَكُمْ) بضم النون. وتوجيه الروايتين هو أنّ رواية حفص فيه توجيهات أوصلها السّمين الحلبيّ إلى سبعة، منها: أنّ (بينكم) نصب على الظرفيّة، وفاعل تقطع محذوف تقديره (الوصل). والثاني: أنّ (بينكم) هو الفاعل، وهو بمعنى (الوصل)، وبني لكونه مضافاً إلى مبنيّ، وهو حرف الكاف، ومعلوم أنّ المضاف يكتسب من المضاف إليه البناء في بعض حالاته، هذا الوجهان هما أشهر التّوجيهات المذكورة في الآية الكريمة، والذي تطمئنّ إليه النّفس أنّ (بينكم) على رواية حفص باقٍ على الظرفيّة، وحذف الفاعل للدّلالة السّياق عليه. وأما على رواية الرفع (بَيْنَكُمْ)، فبينكم فاعل للفعل (تقطّع)، وهو ظرف في الأصل، لكنه دخله التّصرف، فعومل معاملة الأسماء، أو أنّه اسم، وهو مصدر الفعل (بَانَ، يَبِينُ، بَيَّنَّ) بمعنى الوصل، وهو من الأضداد، أي: يدل على البعد، والوصل، وهو في الآية بمعنى الوصل، ويعزى هذا القول إلى أبي عمرو بن العلاء، وابن جنيّ، وليس ببعيد.

والفرق بين الروايتين يكمن في أنّ رواية حفص - في رأيي - تفتح باب التقدير، فلك أن تقدر فاعلاً يمكن نظمه في السياق، وهذا الفاعل يمكن للنفس أن تذهب كل مذهب في تقديره، فيقال: لقد تقطع الوصل بينكم، أو الود، أو اللقاء، أو التفاهم، وهذا ما لا أثر له في رواية شعبة، والله أعلم.

الثاني: وأما الخلاف الثاني، فكان في قوله تعالى: ﴿وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [الأنعام/ ١٠٩]، فقد قرأ حفص بفتح همزة (أَنَّهَا) وقرأ شعبة بكسرها (أَنَّهَا)، أما قراءة شعبة، فالأمر فيها جدّ جليّ، فالكسر يدل على أنّ الجملة ابتدائيّة منقطعة عما قبلها، وهي إخبار بعدم إيمانهم ولو جاءهم كلّ آية، وأما على رواية الفتح، فهنا توجيهات متعدّدة، منها: أنّ (أَنَّهَا) بمعنى (لعل)، وهذا نظير قولك العرب: أتيت السوق أنك تشتري لنا شيئاً، أي: لعلك، ويشفع لهذا التّوجيه أنّها جاءت هكذا في مصحف أبيّ: (وما أدراكم لعلّها إذا جاءت لا يؤمنون) ويبدو أنّ ذلك شرح للمعنى. (السّمين الحلبيّ، د.ت، ج ٥/ص ١٠٢).

وهناك توجيهات أخرى لست بصدد سردها، ولكني أرى أنّها على الفتح ستكون معمولة للفعل (يُشْعِرُكُمْ)، ويكون المعنى: وما يُعلمكم بعدم إيمانهم إذا جاءت؟ وبهذا يتضح الفرق بين الروایتين، فعلى رواية حفص هناك ترابط بين ما بعد (أُمَّه) وما قبلها، وفي رواية شعبة (إِهْمَا)، تكون الجملة ابتدائية مقطوعة عما قبلها، وأثر ذلك جلي على المعنى.

سورة الأعراف

وردت في سورة الأعراف بعض الاختلافات بين روايتي حفص وشعبة، ويمكن أن نجمل هذه الاختلافات فيما يلي: **الأول:** قوله تعالى: ﴿ قَالَ أَبْنُ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّونِي ﴾ [الأعراف/ ١٥٠] فقد قرأ حفص ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾ بفتح على آخر كلمة (أُمَّ)، بينما قرأ شعبة ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾ بكسر الميم. وتوجيه رواية حفص ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾ فيه طريقتان: الأولى: أنّ ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾ ركبتا تركيب (حَسَنَةَ عَشْرَ)، فهما جزآن مبنيتان على الفتح لتركبهما تركب (خمسة عشر). فليست كلمة (ابن) مضافة إلى (أُمَّ)، وعلى هذا فالجزآن مبنيتان على الفتح في محل نصب منادى. والثاني: أنّ ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾ أصلها: ﴿ أَبْنُ أُمِّي ﴾، ثم قلبت ياء المتكلم ألفاً وحذفت، وبقيت الفتحة. وأما رواية شعبة: ﴿ أَبْنُ أُمَّ ﴾، فإما أنّ كلمة (أُمَّ) معربة، وهي مضافة إلى ياء المتكلم، ثم حذفت الياء، وبقيت الكسرة، أو أنّها مبنية على الفتح، ثم كسرت بسبب ياء المتكلم المحذوفة. (الزجاج، ١٤٠٨هـ، ط ١، ج ٣/ص ٣٧٣).

وانطلاقاً مما أصله ابن جني في الدلالة الصوتية حين عقد باباً في خصائصه أسماء: إمساس الألفاظ أشباه المعاني، فإنّي أرى أنّ الفتح في (ابن أُمَّ) يدل على علو شأن الأخوة التسيبية؛ وذلك لأنّ ارتفاع الشفة العليا حين التطق بالفتح يوحي بشيء من ذلك، وأما الكسر في رواية شعبة (ابن أُمَّ) ففيه جانب من التذلل والخضوع للأخ لما في الكسر من انخفاض اللسان واستفاله، والله أعلم. **الثاني:** قوله تعالى: ﴿ وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِّنْهُمْ لِمَ تَعْطُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعْذِرَةً إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴾ [الأعراف/ ١٦٤] فقد قرأ حفص بنصب (مَعْذِرَةً)، وقرأ شعبة (مَعْذِرَةً) على الرفع، فعلى النصب ستكون (مَعْذِرَةً) مفعولاً لأجله، أو مفعولاً مطلقاً لفعل محذوف تقديره: نعتذر معذرة، أو مفعول به للقول؛ لأنّ المعذرة ضرب من الكلام؛ لذا يجوز إعرابه مفعولاً به.

وعلى الرفع (مَعْذِرَةً) هي خبر لمبتدا محذوف تقديره: موعظتنا معذرة، هي معذرة، والفرق بين الروایتين من حيث المعنى جلي، فقراءة النصب فيها توكيد لا نلمسه في قراءة الرفع وبخاصة عند من أعرب (مَعْذِرَةً) مفعولاً مطلقاً، فهو توكيد للفعل المقدر. وفي قراءة الرفع (مَعْذِرَةً) حذف المسند إليه لتذهب النفس في تأويله كلّ مذهب، وليفيد العموم، والله أعلم.

سورة هود

لم تكن الخلافات التحويلية بين الروایتين كثيرة في هذه السورة، ويمكن أن نلخصها بما يلي: **الأول:** قوله تعالى: ﴿ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أُمَّرْنَا وَقَارَ التَّنُورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ ﴾ [هود/ ٤٠] قرأ حفص (من كلّ) بالتونين، وقرأ شعبة (من كلّ) دون تنوين بإضافتها إلى (زَوْجَيْنِ)، فعلى رواية حفص، يكون مفعول احمل (زَوْجَيْنِ)، والتنوين في (كلّ) تنوين عوض عن اسم، أي: من كل حيوان. وعلى رواية شعبة، تكون كلمة (كلّ) مضافة إلى زوجين، ومفعولها (اثْنَيْنِ). وقيل غير ذلك في وجيه الروایتين. ولا يظهر أن اختلاف الروایتين انعكاساً على معنى الآية الكريمة، فالمعنى واحد كما قال الزجاج: " والمعنى واحدٌ في الزَوْجَيْنِ، أَضْفَتْ أُمَّ لَمْ تُضِفْ ". (الزجاج، ١٤٠٨هـ، ط ١، ج ١/ص ٤٠٧).

الثاني: قوله تعالى: ﴿ أَلَا إِنَّ تُمُودًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِتُمُودَ ﴾ [هود/ ٦٨] الخلاف بين الروایتين في هذه الآية الكريمة يتعلق بكلمة (تُمُودًا)، فقد منعت من الصّرف في رواية حفص، وصرفت في رواية شعبة (تُمُودًا)، ولا شك أنّ هذا لاختلاف التحويلي ينعكس على المعنى، فإذا قصد بشمود القبيلة، فهي ممنوعة من الصّرف للعلمية والتأنيث، وحين الصّرف، فالمعنى هو أبو القبيلة، أو اسم الحي؛ لذا يصرف، فلا مانع له من الصّرف.

الثالث: قوله تعالى: ﴿وَإِنْ كُنَّا لَمَّا لَيُؤْفِقِينَ رُبُّكَ أَعْمَلَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ [هود/٦٨] هذه رواية حفص، ورواية شعبة (وَإِنْ كُنَّا) بتخفيف (إِنْ) وإعمالها، وهو مذهب من مذاهب العرب يُعْمَلُونَ (إِنْ) حال تخفيفها، والذي يظهر لي أنّ هذا الاختلاف الطارئ على بنية (إِنْ) ينعكس معناه على رواية شعبة بحيث تفيد الآية فيها شيئاً من القصر، فالمعنى: وَإِنْ كُنَّا إِلَّا لِيُؤْفِقِينَ، أي: أنّ الجميع مقصور على التوفية التامة لا يُبْخسون مثقال ذرة، وعلى رواية حفص هناك تأكيد لمعنى الآية مستفاد من (إِنْ) واللام المرحقة التي تفيد التوكيد كذلك.

سورة يوسف

ورد اختلافان نحوّان بين الروایتين في سورة يوسف، وهما:

الأول: قوله تعالى: ﴿قَالَ يَبْنَئِي لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَيَّ إِحْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا﴾ [يوسف/٥] هذه رواية حفص بفتح الياء من (يَا بُنْيَئِي)، وقرأ شعبة: (يَا بُنْيَئِي) بكسر الياء المشددة، والفتح أو الكسر في الروایتين للتخلص من التقاء الساكنين، والفتح أخفّ، ولا نعدم هنا دلالة صوتية تتبع من صوت الفتح، أو الكسر، ففي رواية حفص الفتح يصحبه شيء من ارتفاع اللسان، وهذا يناسب ما يكته الأب لابنه من مكانة عالية، فَمَسَّ اللَّفْظَ شَيْءٌ مِنَ الْمَعْنَى. وفي رواية شعبة ينسبط اللسان وينحدر تحقياً للكسر، وهذا يعبر عن تودّد الأب لابنه وتقربه إليه، والله أعلم.

الثاني: قوله تعالى: ﴿فَأَلَّهَ خَيْرٌ حَفِظًا﴾ [يوسف/٦٤] هذه رواية حفص (حَافِظًا) على اسم الفاعل، وقرأ شعبة (حَفِظًا) على المصدرية، فعلى رواية حفص (حَافِظًا) تعرب الكلمة تمييزاً، وهذا من القليل الذي ورد فيه التمييز مشتقاً، كقول العرب: لله دَرُّهُ فَارِسًا، ويجوز إعرابها حالاً، ولا محذور في ذلك كما ذكر السمين الحلبي، وعلى رواية شعبة يتحتم القول بالتمييز. (السمين الحلبي، د.ت، ج ٦/ص ٥١٨).

ولكن هل هناك فرق في المعنى بين الروایتين؟ بلاشكّ، فاختلاف الروایتين ينشأ عنه اختلاف في المعنى، فعلى رواية حفص تكون الخيرية بين من يصدره منه الحفظ، فالله أحسن من يحفظ، وعلى رواية شعبة تكون الخيرية بين الحفظ والفعل، فحفظ الله أحسن من حفظ غيره.

سورة النحل

ثمّة اختلاف نحويّ بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ﴾ [النحل/١٢] هذه رواية حفص (وَالنُّجُومَ) و(مُسَخَّرَاتٍ)، وقرأ شعبة: ﴿وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ﴾ بنصب الكلمتين، وتوجيه ذلك، كما يرى الأزهرّي، أنّ رواية حفص على الاستئناف، ورفع (النجوم) على الابتداء و(مسخرات) خبره، وعلى رواية شعبة يكون نصب (النجوم) عطفاً على مفعول سخر (وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ) و(مسخرات) منصوبة على الحال من (الليل) ومما عُطِفَ عَلَيْهِ. (الأزهرّي، ١٤١٢هـ، ط ١، ج ٢/ص ٧٦).

وهنا نجد أنّ اختلاف الإعراب ينعكس على المعنى، فعلى رواية حفص هناك قطع وابتداء حكم جديد يتعلّق بالنجوم، ولا شكّ أنّ في هذا مزيداً اهتمام بما يتعلّق بتسخير النجوم، وعلى رواية شعبة تكون (النجوم) معطوفة على ما سبق وتأخذ حكمها ولا اختصاص للنجوم بمزيد حكم.

سورة الإسراء

وردت في سورة الإسراء اختلاف بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ [الإسراء/٢٣] هذه رواية حفص بتنوين (أَفٍّ)، وقرأ شعبة (أَفٍّ) بكسر دون تنوين، وفي الروایتين كليهما يكون إعراب (أَفٍّ) اسم فعل مضارع بمعنى: أُنْضَجِر. (السمين الحلبي، د.ت، ج ٧/ص ٣٤١).

فما الفرق بين الروائتين في الدلالة؟ تشير كتب النحو إلى أن المنون من أسماء الأفعال يكون منكرًا، فلا يدل على معين، فحين نقول: صه، فهذا يُطلب به السكوت عن كل حديث، وحين نقول: صه، فهذا يطلب به السكوت عن حديث معين، ولا بأس في التطرق إلى غيره، ومن هذا المنطلق نعي ونذكر أن الفرق بين الروائتين يكمن في التعريف والتشكيك، أو الخصوص والعموم، فرواية حفص عامة تشمل كل موضوع يُتضح منه، أما رواية شعبة، فجاءت بصيغة التعريف والتخصيص، وهو التضحج من معين.

سورة طه

هناك بعض الاختلافات التحويلية بين الروائتين يمكن إجمالها بما يلي **الأول**: قوله تعالى: ﴿قَالُوا إِنَّ هَذَا لَشِحْرَانٌ﴾ [طه/٦٣] هذه رواية حفص بتسكين (إن)، وقرأ شعبة بتشديد التون ورفع ما بعدها، فعلى رواية حفص تكون (إن) محققة من الثقيلة، وقد جاءت اللام في الخبر لإزالة اللبس بينها وبين (إن) التافية. أما رواية شعبة، ففيها تحريجات كثيرة، منها: أن (إن) حرف جواب بمعنى (نعم)، ولهذا نظائر في العربية لا مجال لبسط الحديث عنها، وما بعدها مبتدأ وخبر، وهناك من يرى أن (إن) على بابها غير أن اسمها ضمير الشأن أو القصة، والتقدير: إنه، أي: الحال، أو إنها: أي القصة، هذا لساحران. وهناك من يرى أن (إن) على بابها ولكن المثنى بعدها جاء على لغة بعض العرب الذين يلزمون المثنى الألف في جميع حالاته، وقيل غير ذلك. . (أبو زكريا الفراء، د.ت، ط ١، ج ٢/ص ١٨٣).

ويبرز الفرق في المعنى بين الروائتين من حيث كون رواية حفص خالية من التوكيد لكون (إن) مهملة، أما رواية شعبة، فالتأكيد فيه قائم في (إن).

الثاني: قوله تعالى: ﴿قَالَ يَبْنَؤُمْ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي﴾ [طه/٩٤] هذه رواية حفص، وقرأ شعبة (يَبْنَؤُمْ) بكسر الميم، وقد سبق تبين ذلك في سورة الأعراف.

الثالث: قوله تعالى: ﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا يَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَىٰ﴾ [طه/١١٨-١١٩] هذه رواية حفص بفتح الهمزة في (وَأَنَّكَ)، وقرأ شعبة (وَأَنَّكَ)، وعلى العموم، فإن الهمزة المفتوحة تؤول مع ما دخلت عليه بمفرد، وإذا كسرت، فهي جملة، فعلى الفتح تكون (أَنَّ) مع ما دخلت عليه في تأويل مفرد معطوف على المصدر المؤول من (أَلَّا يَجُوعَ)، أي: لك فيها عدم الجوع وعدم الظمأ، وعلى رواية شعبة (وَأَنَّكَ) تكون جملة استثنائية منقطعة عما قبلها، أو أن تكون عطفاً على جملة (إِنَّ لَكَ أَلَّا يَجُوعَ فِيهَا). (الطبري، ١٤٢٠هـ، ط ١، ج ١٨/ص ٣٨٦).

فعلى رواية حفص يكون قوله تعالى: (وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَىٰ) مندرجاً تحت ما يكون لك، فلك عدم الجوع، وعدم العرْي، وعدم الظمأ، بينما في رواية شعبة تكون الجملة مستقلة عما قبلها وفيها مزيد توكيد مستفاد من (إن) المسكورة، وتخصيص جملة مستأنفة مختصة لهذا المعنى لا تندرج تحت ما سبق. والله أعلم.

سورة الأنبياء

اختلفت الروائتان في سورة الأنبياء من الناحية التحويلية في قوله تعالى: ﴿أَفِ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ [الأنبياء/٦٧] هذه رواية حفص بتنوين (أفٍ)، وقرأ شعبة بكسر الفاء دون تنوين (أفٍ)، وقد سبق بيان ذلك في سورة الإسراء، وما قيل هناك ينسحب على آية الأنبياء.

سورة المؤمنون

ورد خلاف نحوي بين الروائتين في قوله تعالى: ﴿مَا آتَخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ* عَلِيمٌ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَلَّىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ [المؤمنون/٩١-٩٢] قرأ حفص

(عَلِمَ) بالجر، وقرأها شعبة (عَلِمَ) بالرفع، فعلى رواية حفص يكون قوله تعالى: (عَلِمَ) بدلاً من لفظ الجلالة في قوله تعالى: (سُبْحَانَ اللَّهِ)، أو صفة. وعلى الرفع يكون خبراً لمبتدأ محذوف.

ولا فرق بين الروایتين من حيث المعنى، غير أن رواية شعبة فيها مزيد تأكيد يتأتى من كون المبتدأ المحذوف (هو عالم) راجعاً إلى لفظ الجلالة، ففيه تكرار يقوي المعنى.

سورة الفرقان

ورد اختلافان بين الروایتين في سورة الفرقان: **الأول**: في قوله تعالى: ﴿وَعَادًا وَثَمُودًا وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا﴾ [الفرقان/ ٣٨]، فقد قرأ حفص بمنع (وَتَمُودًا) من الصَّرف، بينما قرأ شعبة بصرفها: (وَتَمُودًا)، وقد سبق القول في ذلك في سورة (هو)، وما قيل ثمة، يقال هنا.

الثاني: في قوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا* يُضْعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا﴾ [الفرقان/ ٦٩] فقد قرأ حفص بجزم (يُضْعَفْ) على البدلية من جواب الشرط، وجزم (يَخْلُدْ) عطفاً على (يُضْعَفْ)، وقرأ شعبة: (يُضْعَفْ)، و(يَخْلُدْ) برفعهما إما على الحالية أو الاستئناف. (عبد الخالق عضيمة، د.ت، د.ط، ج ١١/ص ١١٧).

ويبرز الفرق بين الروایتين في أن رواية حفص جاء فيها الفعلان (يضاعف، ويخلد) مرتبطين بما قبلهما ارتباط التابع بمتبوعه دون التطرق إلى حال من يفعل ما نهي عنه الله، بينما في رواية شعبة: (يُضْعَفْ)، و(يَخْلُدْ) فالفعل الأول حال مما سبق، وما عطف عليه مثله، ففي الفعلين تصوير لحال فاعل ما نهي عنه الله، وهو أنه سيكون خالداً في النار مضاعفاً له العذاب وخالداً فيه.

سورة لقمان

ورد اختلاف واحد في هذه السورة سبق مثيله في سورة يوسف، وهو قوله تعالى: ﴿يُبَيِّنُ إِنَّمَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ حَرْدَلٍ فَنُكِّنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾ [لقمان/ ١٦] فقد قرأ حفص بفتح الياء من (يُبَيِّنُ)، وقرأها شعبة (يُبَيِّنُ) بكسر الياء، وقد سبق توجيه الروایتين في سورة يوسف.

سورة سبأ

ورد في السورة اختلاف في غير موضع: **الأول**: في قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِتْنَةً مَعِجْرِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزٍ أَلِيمٍ﴾ [سبأ/ ٥] فقد قرأ حفص برفع (أَلِيمٍ)، وقرأها شعبة مجرورة (أَلِيمٍ)، ففي رواية حفص يكون قوله تعالى: (أَلِيمٍ) صفة لعذاب، وعلى رواية شعبة يكون صفة ل(رَجْزٍ)، وقد ضعَّف رواية الرفع مكِّي بن أبي طالب، ورأى أن رواية الجر أصح في التقدير والمعنى، فعلى رواية الرفع يكون المعنى: عذاب أليم من عذاب، وهذا المعنى - كما يقول مكِّي - غير متمكن، والاختيار خفض أليم، ويكون التقدير والمعنى: لهم عذاب من عذاب أليم.

ولا شك أن ما ذهب إليه مكِّي من تضعيفه رواية حفص غير مقبول، فالرواية متواترة، ونسبة الضعف إليها لا مكان لها، ويبقى الإشكال في الفهم الصحيح للمتواتر من كتاب الله، وأجيب عن ذلك من أوجه عدة:

- لو سلمنا بأن معنى (الرجز) هو العذاب فيكون مطلقاً، ويكون عذاب أليم خاصاً، ولا ضير في ذلك حينئذ.
- يحتمل أن يكون (عذاب) على الرفع خبراً لمبتدأ محذوف، والجملة الاسمية تكون صفة ل(رجز)، وبهذا نرد الإشكال الذي ذكره مكِّي، ونوجه القراءة توجيهاً يناسب المعنى.
- ترد كلمة رجز لأكثر من معنى، فقد ترد بمعنى وساوس الشيطان كما في قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يُمُوسَىٰ أَدْعُ لَنَا رَبَّنَا بِمَا عَاهَدَ عَبْدُكَ لِنَبِّئْنَا بِمَا كُنَّا فِيكُمْ كَاذِبِينَ﴾ [سورة القصص/ ٢٥]، وقد ترد بمعنى (القدر) كقول

سالم بن أبي الجعد: "اتَّقُوا فُضُولَ الدُّنْيَا، فَإِنَّ فُضُولَ الدُّنْيَا عِنْدَ اللَّهِ رِجْزٌ" (عبد الله بن المبارك، ١٤١٥هـ، ط ١، ص ٦٤٣) ولا أرى مانعاً أن يكون العذاب الأليم ضرباً من القدر، فهذا عذاب كذلك.

الثاني: في قوله تعالى: ﴿وَلَسَلَيْمُنَ الرِّيحُ عُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ﴾ [سبأ/١٢] هذه رواية حفص بنصب (الرِّيحِ)، وقرأ شعبة (الرِّيحُ) بالرفع، فعلى النصب تكون معمولة لفعل محذوف تقديره: سخرنا، وعلى الرفع تكون مبتدأ مؤخرًا، وما قبلها شبه جملة خبره. (أبو إسحاق الثعلبي، ١٤٣٦هـ، ط ١، ج ٢٢/ص ٢٧)

ففي رواية النَّصْب هناك تقدير عامل محذوف، والتقدير: وسخرنا لسليمان الرِّيحَ، وبهذا ستكون الجملة فعلية، والجملة الفعلية تدلّ -بلاغياً- على التجدد والحدث، وأما رواية الرفع، ففيها أسلوب قصر، فقد قُصِرَ تسخير الرِّيحِ على سليمان، وهذا المعنى مفقود في رواية النَّصْب، كما أنّ الجملة في رواية الرفع اسمية، والجملة الاسمية -بلاغياً- تدلّ على الثبوت والاستمرار، والله أعلم.

الثالث: في قوله تعالى: ﴿ذَلِكَ جَزَيْنَهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ يُجْزَى إِلَّا الْكُفُورُ﴾ [سبأ/١٢] قرأ حفص الفعل (جُزِيَ) مبنياً لما سُمِّيَ فاعله، ونصب ما بعده على المفعولية (الْكُفُورِ)، وأما شعبة، فقد قرأ (وَهَلْ يُجْزَى إِلَّا الْكُفُورُ) ببناء الفعل لما لم يسم فاعله، ورفع ما بعده على أنه نائب فاعل.

ويكمن الفرق بين الروايتين أنّ رواية شعبة جاءت على صيغة مالم يسم فاعله، والسر في حذف الفاعل (لفظ الجلالة) هو تنزيهه عن ذكره مع الكفور، وفي الوقت نفسه في ذلك تحقير للكفور الذي حاد عن الطريق السوي.

سورة يس

ورد في السورة اختلاف واحد بين الروايتين في قوله تعالى: ﴿تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾ [يس/٥] قرأ حفص بنصب (تنزيل)، وقرأها شعبة (تنزيل) بالرفع، وتوجيه ذلك على رواية النَّصْب: إما أن يكون نصباً على المصدرية، أو على أنه مفعول لفعل محذوف، تقديره: أعظم، أو أمدح، وعلى رواية الرفع يكون خبراً لمبتدأ محذوف، أي: هذا تنزيل العزيز الرحيم. (السّمين الحلبي، د.ت، ج ٩/ص ٢٤٦).

ولا يظهر أنّ هناك فرقاً بين الروايتين في المعنى، ولكن على الرفع تكون الجملة اسمية، ويكون فيها شيء من الدلالة على الثبات والاستمرار المعهود في الجمل الاسمية، وفي رواية النَّصْب على تقدير فعل محذوف ناصب لـ (تنزيل) تكون الجملة فعلية، وتدلّ على التجدد والحدث المعهود في الجمل الفعلية.

سورة الصافات

هناك بعض الاختلافات التحويلية في الروايتين، ويمكن حصرها بما يلي: **الأول:** في قوله تعالى: ﴿إِنَّا زَيْنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ﴾ [الصافات/٦] بجرّ (الْكَوَاكِبِ)، وقرأها شعبة (الْكَوَاكِبِ) منصوبة، فعلى رواية النَّصْب تكون (الْكَوَاكِبِ) منصوبة على المفعولية للمصدر (بزينة)، أو أنه مفعول به لفعل محذوف تقديره: أعني الكواكب، أو على البدلية من (السَّمَاءِ)، والذي تطمئن إليه النفس أنه منصوب بفعل محذوف؛ فهو أفرحها. وعلى رواية الجرّ تكون (الْكَوَاكِبِ) بدلاً من الزينة، أو عطف بيان. (الأزهري، ١٤١٢هـ، ط ١، ج ٢/ص ٣١٥)

فعلى رواية النَّصْب يكون المعنى: ولقد زينا السماء الدنيا بتزيين الكواكب وتجميلها في كونها مضيئة حسنة، وهذا في بعض التقديرات الإعرابية، وعلى رواية الجرّ يكون المعنى: ولقد زينا الدنيا بزينة، هذه الزينة هي الكواكب، والعنيان قريبان بيد أنّ بينهما فرقاً ملحوظاً.

الثاني: سبق مثيله في سورة يوسف، وهو قوله تعالى: ﴿قَالَ يَبْنَئِي إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَأَنْظِرْ مَاذَا تَرَى﴾ [الصافات/١٠٢] فقد قرأ حفص بفتح الباء من (يَبْنَئِي)، وقرأها شعبة (يَبْنَئِي) بكسر الباء، وقد سبق توجيه الروايتين في سورة يوسف.

الثالث: في قوله تعالى: ﴿أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ*اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ﴾ [الصفات/ ١٢٥-١٢٦] قرأ حفص بنص لفظ الجلالة (الله)، و(رَبُّكُمْ) و(رَبُّ) وقرأ شعبة برفعه (الله)، و(رَبُّكُمْ)، و(رَبُّ آبَائِكُمْ) فعلى النصب يكون منصوباً على أنه بدل أو عطف بيان من (أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ)، أو أنه منصوب على المدح، و (رَبُّكُمْ) صفة لفظ الجلالة، كل ذلك محتمل ووجيه. وعلى رواية شعبة يكون لفظ الجلالة (الله) خبراً لمبتدأ محذوف، أو مبتدأ وما بعده خبره. (النحاس، د.ت، ط ١، ج ٣/ص ٢٩٤). ولا يبدو فرق بين الروایتين من حيث المعنى، فالعاني على التقديرات كلها متساوية.

سورة غافر

ورد في هذه السورة الكريمة اختلاف بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَهْمُنُ ابْنُ لِي صَرَخًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ*أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَىٰ آلِهِ مُوْسَىٰ وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَذِبًا﴾ [غافر / ٣٦-٣٧] قرأ حفص (فَأَطَّلِعُ) بنصب الفعل المضارع، وقرأ شعبة (فَأَطَّلِعُ) برفعه، فعلى رواية الرفع يكون قوله تعالى: (فَأَطَّلِعُ) معطوفاً على الفعل (أَبْلُغُ)، فهو من الترجي، وعلى النصب يمكن أن يكون جواباً للطلب (ابْنِ لِي)، ونصب ب(أن) مضمرة بعد فاء السببية، أو يكون منصوباً ب(أن) مضمرة بعد الترجي (لَعَلِّي) وفقاً للمذهب الكوفي المجيز لذلك، والأول أرجح عندي. (السّمين الحلبي، د.ت، ج ٩/ص ٤٨٢). أما الرأي القائل بأن الفعل بعد الفاء (فَأَطَّلِعُ) منصوب بالعطف توهماً على خبر (لعل)؛ لأنّ خبرها يغلب أن يقترب ب(أن)، فهذا مرفوض جملة وتفصيلاً، فالقرآن الكريم يُقرأ كما عُلم، ومثل هذا يقال في كلام بني الإنسان الذين يعترهم التوهم.

وعلى رواية الرفع يكون المعنى: ابن لي صرخاً لعلّي أبلغ الأسباب، وأطلع إلى إله موسى، أما على رواية النصب، فيكون المعنى: ابن لي صرخاً يكون سبباً في اطلاعي على إله موسى، والله أعلم.

سورة فصلت

ورد في هذه السورة اختلاف واحد بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذِينَ أُضْلَلْنَا مِن جَنِّهِ وَالْإِنسِ نَجَعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ﴾ [فصلت / ٢٩] فقد قرأ حفص (أَرِنَا)، وقرأ شعبة (أَرِنَا)، فأما رواية حفص، فقد جاءت على الوجه المعروف، ف(أَرِنَا) فعل طلب مبني على حذف حرف العلة، وأما رواية شعبة (أَرِنَا)، فقد حذف الكسر للتخفيف، مثل الحذف في (كَيْفَ، كَيْفَ) ونحوه. (ابن عاشور، ١٩٨٤هـ، د.ط، ج ٩/ص ٤٨٢).

وأما فيما يتعلق بالفرق بين الروایتين، فيكمن في التاحية الصوتية، وأرى أنّ التخفيف في حذف الحركة من قوله تعالى: (أَرِنَا) يشعر بشيء من العجلة والسرعة في تحقيق الرؤية، وهذا ما نلمسه في رواية حفص، فقد حذف حرف العلة نطقاً وكتابة، غير أنّه في رواية شعبة أعلى درجة.

سورة الجاثية

في سورة الجاثية ورد اختلافان بين الروایتين، وهما: الأوّل: في قوله تعالى: ﴿هَذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزِ أَلِيمٍ﴾ [الجاثية/ ١١] فقد قرأ حفص برفع (أَلِيمٍ)، وقرأها شعبة مجرورة (أَلِيمٍ)، وقد سبق القول في مثيل هذه الآية الكريمة في سورة سبأ، وما قيل ثمة يقال نفسه هنا.

الثاني: في قوله تعالى: ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَن نَّجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَّحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ [الجاثية/ ٢١] قرأ حفص (سَوَاءً)، وقرأها شعبة (سَوَاءً)، وقد سبق نظير هذا في سورة الحج في قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعُكْفُ فِيهِ وَالْبَدَأُ﴾ [الحج/ ٢٥]، والقول واحد في الآيتين.

سورة الذاريات

ورد في سورة الذاريات اختلاف واحد بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِفُونَ﴾ [الذاريات/٢٣]، فقد قرأ حفص (مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ)، وقرأ شعبة (مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ)، فعلى رواية حفص يقتضى الظاهر أن يكون (مِثْلَ) مرفوعاً على الوصفية ل(حَقٌّ)، ولكنه جاء منصوباً، ويمكن توجيه ذلك على أن (مِثْلَ) صفة للحق بيد أنه بني لإضافته إلى مبني، وهو (ما)، ومعلوم أن المضاف يكتسب البناء من المضاف إليه أحياناً، وإما أن تكون (مثل) ركبت مع (ما)، فصارتا شيئاً واحداً؛ لذا بنيت كلمة (مثل)، ويرى الكوفيون أن (مثل) يمكن أن تكون ظرفاً، وهذا بعيد، ولا أمتع أن يكون (مِثْلَ) حالاً من الحق، وهو وجيه؛ لأن سبويه نفسه لا يشترط في صاحب الحال أن يكون معرفة، وقيل في توجيه الآية غير ذلك. وعلى رواية الرفع يكون (مِثْلَ) صفة للحق، أو أنه خبر ثان ل(إن)، وقيل: إن مثل مع الحق خبر، وهذا مثل قول العرب: هذا حلو حامض، أي: مُرٌّ، والذي أميل إليه أن (مثل) صفة للحق. (ابن جني، د.ت، ٤، ج ٢/ص ١٨٤). ولا أثر للاختلاف النحوي بين القراءتين على المعنى كما يبدو، فعلى التقديرات كلها هناك معنى واحد، والله أعلم.

سورة المعارج

وقع اختلاف بين الروایتين في موضع واحد في قوله تعالى: ﴿كَلَّا إِنَّهَا لَأَطْلَىٰ *نَزَّاعَةً لِّلشَّوَىٰ﴾ [المعارج/١٥-١٦]، فقد قرأ حفص بنصب (نَزَّاعَةً)، وقرأها شعبة (نَزَّاعَةً) مرفوعة، فعلى النصب تكون حالاً، أي: تَتَلَطَّىٰ وحال كونها نزاعة لجلدة الرأس (شواة)، وجمعها: شَوَى، وعلى الرفع تكون خبراً ثانياً ل(إن)، أو خبراً لمبتدأ محذوف، هي نزاعة. (الألوسي، ١٤١٥هـ، ط ١، ج ١٥/ص ٦٨). فعلى رواية حفص يكون المعنى: إن جهنم تلتهب وحال كونها تنزع جلدة الرأس لشدة حرارتها، وعلى رواية شعبة يكون المعنى: إن جهنم حارة، وهي تنزع جلدة الرأس، والمعنيان قريبان.

سورة المزمل

نجد في السورة اختلافاً واحداً بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿وَأَذْكُرُ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلُ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا *رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا﴾ [المزمل/٨-٩]، قرأ حفص (رَبُّ) مرفوعة، وقرأها شعبة (رَبِّ) مجرورة، فعلى رواية حفص تكون (رَبُّ) خبراً لمبتدأ محذوف، وعلى رواية شعبة تكون بدلاً من (رَبِّكَ)، أو عطف بيان، أو صفة. (السّمين الحلبي، د.ت، ج ١٠/ص ٥٢٢). ولا يظهر فرق بين الروایتين ينعكس على المعنى.

المبحث الثاني

الاختلاف النحوي بين الروایتين في السور المدنية

سورة البقرة

بالنظر في سورة البقرة وحين المقارنة بين الروایتين نلاحظ أن هناك اختلافاً بينهما من الناحية النحوية في موضعين اثنين، وهما: الأول: قوله تعالى: ﴿لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾ [البقرة/١٧٧] هذه رواية حفص كما يظهر لنا فإن (الْبِرُّ) خبر (ليس) مقدم، و(أَنْ تُولُوا) اسم ليس مؤخر، ف(أَنْ) وما دخلت عليه في تأويل مصدر مرفوع هو خبر ليس، والأصل: ليس توليتكم وجوهكم قبل المشرق والمغرب البرّ.

وأما رواية شعبة عن عاصم، فقد كانت برفع البرّ ﴿لَيْسَ الْبِرُّ﴾ وبهذا يكون ما بعد ليس وارداً على الأصل دون تقديم أو تأخير، فيكون (الْبِرُّ) اسم ليس، و(أَنْ تُولُوا) (أَنْ) وما دخلت عليه مصدر مؤول في محل نصب خبر ليس، والتقدير: ليس البرّ توليتكم وجوهكم قبل المشرق والمغرب.

وهنا يجدر بنا أن نعرض معنى الآيتين للوقوف على الفرق بينهما، ففي رواية حفص الأصل: لَيْسَ تَوَلَّيْتُمْكُمْ وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ الْبِرِّ كَلْمُهُ. وفي رواية شعبة يكون الأصل: لَيْسَ الْبِرُّ كَلْمُهُ تَوَلَّيْتُمْكُمْ وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ. وكأن الروایتين تكمل إحداهما الأخرى. (الزجاج، ١٤٠٨هـ، ج ١/ص ٢٤٦).

الثاني: في قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَّعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ [البقرة/٢٤٠] قرأ حفص بنصب (وصيئة)، وأما شعبة فقد قرأها مرفوعة (وصيئة). وتوجيه ذلك: كما يذكر السمين الحلبي، (وصيئة) بالنصب تكون مصدرًا، والأصل: ليوصوا وصيئة. أو أن تكون (وصيئة) مفعولاً به لفعل محذوف، والتقدير: أزموا وصيئة. وإذا كانت مرفوعة (وصيئة)، فهي مبتدأ، وسوغ الابتداء بها وصفها بـ(لأزواجهم)، والخبر شبه جملة محذوف تقديره: عليهم. أو أنها مرفوعة بفعل محذوف تقديره: كُتِبَ وصية، أو وجبت، ونحو ذلك مما يناسب السياق، وهذا بعيد، فما لا يحتاج إلى تقدير أولى. (السمين الحلبي، د.ت، ج ٢/ص ٥٠١).

والآن ما الفرق بين الروایتين في المعنى؟ فالذي يظهر لي -والله أعلم- أن قراءة النصب فيها تأكيد للمعنى لا يكون في قراءة الرفع، وحاصل ذلك أن (وصيئة) على تقدير كونها مصدرًا، فهي مصدر مؤكد للفعل المقدر، أو أنها نائبة عن الفعل، وفي الحالتين كلتيهما ثمة تأكيد لا نجده في قراءة الرفع.

سورة آل عمران والنساء

وأما سورة آل عمران، ففيها موطن واحد يمكن درجه تحت الخلاف النحوي بين الروایتين، وذلك في قوله تعالى: ﴿وَمَنْ أَهْلَ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنُهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ﴾ [آل عمران/٧٥] فقد قرأ حفص (يؤدِّيه) بكسر الهاء، وقرأ شعبة (يؤدِّيه) بإسكان الهاء، ومثل ذلك في سورة النساء (نؤله، نُصَلِّه) [النساء/٥٨-١١٥]، ففيهما قرأ شعبة بإسكان الهاء. أما رواية حفص، فهي الأصل، وما جاء على أصله فلا يسأل عنه، وأما رواية شعبة، فيرى التَّحَاةَ أَمَا جَاءتْ عَلَى طَرِيقَةٍ مِنْ يُجْرِي الْوَصْلَ مُجْرَى الْوَقْفِ، وهذا له نظائر كثيرة في العربية، ومثل ذلك يقال في سورة النساء في (نؤله، نُصَلِّه). (أبو جعفر النحاس، ط ١، ١٤٢١هـ، ص ١٦٦). فما الفرق بين الروایتين؟ من التَّحَاةِ التَّحْوِيَّةِ لا يبدو لي أن هناك فرقاً يمكن انعكاسه على المعنى، ولكن لا يخلو الأمر من لطيفة صوتية، فالهاء المكسورة لا تخلو من دلالة على المبالغة في الفعل، وهذا ما لا وجود له في رواية شعبة، فكسرة الهاء مشبعة، وفي هذا شيء من إمساس الألفاظ أشباه المعاني، كما يسمي ذلك ابن جني في خصائصه.

سورة الأنفال

لم تكن الاختلافات بين الروایتين في سورة الأنفال كثيرة، ويمكن حصرها فيما يلي: الأول: قوله تعالى: ﴿ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَيْدَ الْكَافِرِينَ﴾ [الأنفال/١٨] فقد قرأ حفص ﴿مُوهِنٌ كَيْدٌ﴾ على الإضافة، بينما قرأ شعبة ﴿مُوهِنٌ كَيْدٌ﴾ على إعمال اسم الفاعل ونصب ما بعده، ولا يختلف إعراب كلمة (مُوهِنٌ) في الروایتين، ولكن ما الفرق بينهما من حيث المعنى؟ لاشك أن هناك فرقاً بينهما، وإلا لما اختلفت القراءتان، ففي رواية حفص لم يُعْمَلْ اسم الفاعل فدلالته تكون على المضِيِّ، وبهذا يكون المعنى: إنَّ الله مضعف كيد الكافرين في كل مرة كادوا فيها ممَّا سبق، وعلى رواية شعبة، فاسم الفاعل (مُوهِنٌ) عامل، وهذا يقتضي دلالته على الحال أو الاستقبال، فالروایتان تستغرقان إيهان الله كيد الكافرين، فرواية حفص تتناول الماضي، ورواية شعبة تتناول الحال والاستقبال، فتبارك الله رب العالمين.

الثاني: قوله تعالى: ﴿وَلَنْ نُغْنِيَ عَنْكُمْ فِتْنَتَكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأنفال/١٩] فقد قرأ حفص (وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ) بفتح همزة (أَنَّ) بينما قرأ شعبة (وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ)، ومعلوم أن المفتوحة الهمزة تؤول بمصدر، والمكسورة تكون جملة.

أما رواية حفص فثمة عدّة توجيهات نحوية في إعراب (أَنَّ) وما دخلت عليه، فهناك من يقدر لأمّا جارة كانت داخلية على (أَنَّ) والأصل: ولأنّ الله مع المؤمنين كان كذا وكذا، وبهذا ف(أَنَّ) وما دخلت عليه في تأويل مصدر مجرور باللام، وهو شبه جملة متعلق بخبرٍ ل(كان) المحذوفة، والتقدير: كان كذا لكون الله مع المؤمنين. أو أن تكون (أَنَّ) وما دخلت عليه خبراً لمبتدأ محذوف، والتقدير: والحال كون الله مع المؤمنين. وفي رواية شعبة تكون الجملة ابتدائية لا محل لها من الإعراب. (أبو زكريا الفراء، د.ت، ط ١، ج ١/ص ٤٠٧).

سورة الرعد

وردت في سورة الرعد بعض الاختلافات التحويلية بين الروايتين في قوله تعالى: ﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّزَاتٌ وَجَنَّتْ مِنْ أَعْنَبٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَعَيْرٌ صِنَوَانٌ﴾ [الرعد/ ٤] هذه رواية حفص برفع (وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَعَيْرٌ صِنَوَانٌ)، وأما شعبة، فقد قرأ بجرهما: (وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٍ وَعَيْرٌ صِنَوَانٍ)، فالرفع عطفاً على (قِطْعٌ)، وفي الجر عطفاً على (أَعْنَبٍ). (السّمين الحلبي، د.ت، ج ٧/ص ١٣).

وبهذا فالمعنى على الرفع: إنّ في الأرض قطعاً متجاوزاتٍ وجناتٍ من أعناب، وزرعاً ونخيلاً، دون التطرق إلى صفة الزرع والنخيل، أهو جنات أم غير ذلك. وفي الجر: يكون المعنى: إنّ في الأرض قطعاً وجناتٍ، هذه الجنات تتكون من الزرع والنخيل.

سورة الحج

ورد اختلاف بين الروايتين في قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَدِئِ﴾ [الحج/ ٢٥] قرأ حفص بنصب (سَوَاءً)، وقرأ شعبة برفعها (سَوَاءً)، فعلى رواية حفص يكون (سَوَاءً) مفعول (جعل) الثاني، وإذا كانت جعل متعدية لواحد، ف(سَوَاءً) حال من الضمير في (جَعَلْنَاهُ)، وفي رواية شعبة تكون (سَوَاءً) خبراً مقدماً، والمبتدأ (العاكف)، وهناك من يجيز أن يكون (سَوَاءً) مبتدأ، وما بعده (العاكف) فاعل سدّ مسدّ الخبر؛ لأنّ (سواء) بمعنى اسم الفاعل، وهذا عندي مرجوح؛ لكوني التكرة خالية من مسوغات الابتداء بها، وبهذا يكون مفعول (جعل) الثاني هو شبه الجملة (للناس). (الألوسي، ١٤١٥هـ، ط ١، ج ٩/ص ١٣٣).

ويكون المعنى على رواية النَّصْب: المسجد الحرام جعله الله متساوياً للناس، المقيم فيه والقادم سواء، وهنا يظهر أن خبر (العاكف) محذوف لدلالة ما سبق عليه. وعلى رواية الرفع: المسجد الحرام جعله الله قائماً للناس، المقيم والقادم إليه سواء، ويكاد المعنيان يتطابقان في الروايتين.

سورة النور

هناك بعض الاختلافات النحوية بين الروايتين في سورة النور يمكن إجمالها بما يلي: الأول: قوله تعالى: ﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشِ اللَّهَ وَيَتَّقْهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ [النور/ ٥٢] قرأ حفص (وَيَتَّقْهُ) بتسكين القاف، وقرأ شعبة (وَيَتَّقْهُ)، وتوجيه القراءتين: بالنسبة لرواية حفص، ففيها سكتن حرف القاف للتخفيف وحقه الكسر، فكلمة (يتقه) عوملت معاملة الكلمة الواحدة، فدخلها التخفيف كما يدخل (كتف)، فيصير (كتف)، وأما رواية شعبة، فجاءت على الأصل، غير أنّ هاء النَّصْب عوملت معاملة هاء السكت، فسكتت. (السّمين الحلبي، د.ت، ج ٨/ص ٤٢٨).

ومن الناحية الصوتية، فأرى أنّ هناك فرقاً بين الروايتين، منبعه من السكون والكسر، وكلاهما يدعم معنى الثبوت على التقوى والديمومة فيها، فالسكون في (وَيَتَّقْهُ) كأنه يشير إلى الثبات والسكون على التقوى، وعدم تركها، كما أنّ الكسر فيه شيء من إطالة الصوت لا وجود له في السكون يوحي بديمومة التقوى والاستمرار فيها، وهنا يظهر ما يطلق عليه ابن جني إمساس الألفاظ أشباه المعاني.

الثاني: قوله تعالى: ﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لِيَسْتَتِدُّنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ﴾ [النور/٥٢] قرأ حفص (ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ) بالرفع، وقرأ شعبة (ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ)، فعلى الرفع المعنى ظاهر، وتقديره: هي ثلاث عورات، وعلى النصب فيه أوجه: الأول: أن (ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ) بدل من قوله تعالى: (ثَلَاثُ مَرَّاتٍ). الثاني: أنه بدل على المحل من الظروف في قوله تعالى: (مَنْ قَبْلَ صَلَاةِ الْفَجْرِ...). والثالث: أنه منصوب بفعل محذوف، تقديره: اتقوا. (الكرماي، ١٤٢٢، ط ١، ص ٣٠٢). ولعل هذا الأخير أملحها وأجودها. ويكمن الفرق بين الروایتين أن رواية النصب فيها تأكيد للاستئذان المطلوب على تقدير: اتقوا (ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ)، وليس موجوداً هذا التوكيد في رواية الرفع، والله أعلم.

سورة الصّفّ

اشتملت السورة على اختلاف واحد بين الروایتين في قوله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾ [الصّفّ/٨] فقد قرأ حفص (مُتِمُّ نُورِهِ) على التركيب الإضافي، وقرأ شعبة (وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورَهُ) بتنوين اسم الفاعل، ونصب ما بعده على أنه مفعول به له، وعلى الروایتين يكون قوله تعالى (مُتِمُّ) خبراً للفظ الجلالة. ويبرز الفرق بين الروایتين في أن رواية حفص (وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ) تدلّ على ما مضى، فالله قد أتمّ نوره في كلّ حدث، بينما رواية شعبة (وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورَهُ) تدلّ على الحال أو الاستقبال بدلالة أن اسم الفاعل لا يعمل حين تجرّده من الألف واللام إلا إذا دلّ على الحال أو الاستقبال، وهنا نلاحظ أن الروایتين يكمل بعضهما الآخر، فالله قد أتمّ نوره فيما مضى، وهو متمّ لنوره في الحال والاستقبال، لذا لا أرى أن الروایتين تدلان على معنى واحد كما قال الأزهري: "والمعنى واحد في القراءتين". (الأزهري، ١٤١٢ هـ، ط ١، ج ٣/ص ٦٨). بل ثمة فرق كما أسلفت.

سورة الطلاق

احتوت السورة الكريمة على اختلاف واحد في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ بَلِّغَ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾ [الطلاق/٣]، فقد قرأ حفص (بَلِّغَ أَمْرِهِ) على الإضافة، وقرأها شعبة (بَلِّغَ أَمْرِهِ) على تنوين اسم الفاعل وإعماله، ومن حيث الإعراب ف(أَمْرِهِ) في رواية حفص مضاف إليه، وفي رواية شعبة (أَمْرِهِ) مفعول به لاسم الفاعل. (الألوسي، ١٤١٥ هـ، ط ١، ج ١٤/ص ٣٣١). والفرق بين الروایتين كما ذكر في الاختلاف السابق، ففي رواية حفص يكون المعنى: إن الله فاعل مراده في كل ما سبق ومضى، وعلى رواية شعبة تكون الإرادة واقعة على الحال والاستقبال، وهذا مستفاد من إعمال اسم الفاعل الذي لا يعمل حين تجرّده من الألف واللام إلا في الحال أو الاستقبال، وبهذا تكمل كل من الروایتين الأخرى، ويُستغرق الزمان كلّهُ. والله أعلم.

سورة الإنسان

ورد في السورة الكريمة اختلاف بين الروایتين في غير موضع، على النحو التالي: **الأول:** في قوله تعالى: ﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلْسِلًا وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا﴾ [الإنسان/٤] فقد قرأها حفص (سَلْسِلًا) دون صرف، وقرأها شعبة (سَلْسِلًا) مصروفة، فعلى رواية حفص تكون الكلمة غير مصروفة، وعلى رواية شعبة تكون الكلمة مصروفة على لغة بعض العرب الذين يصرفون الممنوع من الصرف سوى (أفعل من)، وقد نقل ذلك الأخفش. (ابن عادل الحنبلي، ١٤١٩، ط ١، ج ٢٠/ص ١٤). كذلك هذا الاختلاف بين الروایتين لا انعكاس له على المعنى.

الثاني: في قوله تعالى: ﴿وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِأَيِّتٍ مِّنْ فَضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ فَوَارِيرًا* فَوَارِيرًا مِّنْ فَضَّةٍ قَدَرُوهَا تَقْدِيرًا﴾ [الإنسان/١٥-١٦] قرأ حفص (فَوَارِيرًا) ممنوعة من الصرف في الآيتين، وقرأها شعبة (فَوَارِيرًا) مصروفة في الآيتين، ويقال هنا ما قيل في الخلاف الأول.

الثالث: في قوله تعالى: ﴿عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَخُلُقُوا نَسَائِرًا مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَلَهُمْ رَهْمٌ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الإنسان/ ٢١] قرأ حفص (خُضْرٌ) مرفوعة، وقرأها شعبة (خُضْرٍ)، فعلى رواية حفص تكون صفة ل(ثِيَابٍ)، وعلى الجزر تكون صفة ل(سُنْدُسٍ)، ويشكل على هذا كيف يمكن أن يوصف المفرد (سُنْدُسٍ) بالجمع (خُضْرٌ)؟ وقد أجب عن ذلك بأن (سُنْدُسٍ) اسم جنس، واحده (سندسة)، واسم الجنس وَضْفُهُ بالجمع سائغٌ فصيحٌ. (السمين الحلبي، د.ت، ج ١٠/ص ٦١٩). ولا أرى بأساً بجر (خُضْرٍ) على المجاورة، فهو صفة للثياب، لكنّه جر لمجاورته اسماً مجروراً، وهذا نظير قول العرب: هذا جُحْرٌ صَبَّ حَرِبٍ، والفرق بين الروايتين أنّ رواية الرّفْع يكون فيها المعنى: عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ خُضْرٌ من سندس، وعلى رواية شعبة: ثِيَاب من سندس أخضر، فالثياب منسوجة من سندس لونه أخضر في الأصل، والله أعلم.

الخاتمة

بعد الوقوف على الاختلافات التحويلية بين الروايتين خلّص الباحث إلى ثلثة من النتائج والتوصيات تعدّ ثمرة هذا التطواف بين الآيات الكريمة بروايتيها:

١. معظم الاختلافات التحويلية بين الروايتين لها انعكاس وتأثير على المعنى، بيد أنّه هناك بعض الاختلافات التي لا يظهر أثرها في المعنى، ولا يعدو الخلاف كونه لفظياً كما يظهر لنظرنا القاصر.
٢. لم تكن الاختلافات التحويلية بين الروايتين كثيرة، فقد استطعت الوقوف عليها في هذا البحث، وهذا مقارنة مع الاختلافات الصرفية التي ظهرت في بنية الكلمة، والتي كانت جد كثيرة، وتحتاج إلى كتاب لرصدها.
٣. لقد كان الاختلاف في إحدى الروايتين يتم معنى الرواية الأخرى، بمعنى أن الروايتين يتماثلان معنيهما من الآية الكريمة، ففي قوله تعالى: ﴿ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَيْدُ الْكَافِرِينَ﴾ [الأنفال/ ١٨] فقد قرأ حفص ﴿مُوهِنٌ كَيْدٌ﴾ على الإضافة، بينما قرأ شعبة ﴿مُوهِنٌ كَيْدٌ﴾ على إعمال اسم الفاعل ونصب ما بعده، ففي رواية حفص لم يُعْمَل اسم الفاعل فدلالته تكون على المضي، وبهذا يكون المعنى أن الله مضعف كيد الكافرين في كل مرة كادوا فيها ممّا سبق، وعلى رواية شعبة، فاسم الفاعل (مُوهِنٌ) عامل، وهذا يقتضي دلالته على الحال أو الاستقبال، فالروايتان تستغرقان إيهان الله لكيد الكافرين.
٤. معظم الاختلافات التحويلية بين الروايتين كانت في السور المكية، وعدد قليل منها كان في السور المدنية.
٥. أوصي بمزيد من الدراسات في مجال القراءات القرآنية، فالأبحاث العلمية في هذا الصدد قليلة.

ثَبَّتُ الْمَصَادِرِ الْمَرَاجِعِ

أبو إسحاق التَّلَعْبِيّ، الكشف والبيان عن تفسير القرآن، تح: عدد من الباحثين، (جدة: دار التفسير، ط ١، الأولى، ١٤٣٦ هـ - ٢٠١٥ م).

أبو إسحاق الرَّجَّاجِ، معاني القرآن وإعرابه، تح: عبد الجليل عبده شلي، (بيروت: عالم الكتب، ط ١، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م)
أبو الفتح عثمان بن جنيّ، الخصائص، (مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط ٤).

أبو جعفر النَّحَّاسِ، إعراب القرآن، تح: عبد المنعم خليل إبراهيم، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ١، ١٤٢١ هـ).

أبو حفص عمر بن عليّ بن عادل الحنبليّ، اللباب في علوم الكتاب، تح: عادل أحمد عبد الموجود، وعلي محمد معوض، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ١، ١٤١٩ هـ - ١٩٩٨ م).

أبو زكريا الفراء، معاني القرآن، تح: أحمد يوسف النجاشي، محمد علي النجار، عبد الفتاح إسماعيل الشلي، (مصر، دار المصرية).

أحمد بن يوسف السمين الحلبي، الدر المصون، تح: أحمد الخراط، (دمشق: دار القلم).

الأزهريّ، معاني القراءات للأزهريّ، (جامعة الملك سعود: مركز البحوث في كلية الآداب، ط ١، ١٤١٢ هـ - ١٩٩١ م).

شهاب الدين الألوسيّ، روح المعاني، تح: علي عبد الباري عطية، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ١، ١٤١٥ هـ).

عبد الله بن المبارك المروزيّ، الزهد والرّقائق، تح: أحمد فريد، (الرياض: دار المعراج الدّوليّة، ط ١، ١٤١٥ هـ / ١٩٩٥ م).

محمد بن جريري الطّبريّ، جامع البيان في تأويل القرآن، تح: أحمد محمد شاکر، (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط ١، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م)

محمد بن أبي الخاسن الكرمانيّ، مفاتيح الأغاني في القراءات والمعاني، تح: عبد الكريم مصطفى مدلج، (بيروت: دار ابن حزم للطباعة والنشر والتوزيع، ط ١، ١٤٢٢ هـ - ٢٠٠١ م).

محمد بن محمد الطّاهر ابن عاشور، التحرير والتنوير، (تونس: الدار التّونسيّة للنشر).

محمد عبد الخالق عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم، تصدير: محمود محمد شاکر، (القاهرة: دار الحديث).

Kaynakça

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), ez-Zühd ve'r-Rekâik. (nşr. Ahmet Ferid), Riyad 1415/1995.

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l- Qur'ân. (nşr. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Cidde 1436/2015.

Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), Me'âni'l-Qur'ân ve irâbüh (nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Beyrut 1408/1988.

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mîsrî (ö. 338/950), İ'râbü'l Qur'ân, (nşr. Abdul Munim Halil İbrahim), Beyrut 1421/2001.

Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî (ö. 392/1002), el-Hasâiş (nşr. M. Ali en-Neccâr), Kahire: el-heyetülmisriyetu li-İkitap 1371/1952.

- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî(ö. 310/923), Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l- Qur'ân. (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut 1420/2000.
- Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b.Muhammed b. Âşûr (ö. 1284/1868), et-Tahrîr ve't-tenvîr, Tunus 1984.
- İbn Âdil, el-Lübâb fî'ulûmi'l-Kitâb (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Beyrut 1419/1998.
- M.Abdulhalık, Dirasat li Uslubi'l-Kur'ân, Kahire, Dârülhadis, 1972-1980.
- Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980), Me'âni'l-kiraat, (nşr. Camiatül-melik suud), Suudi Arabistan 1384-87/1964.
- Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l- Qur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî. (nşr. Abdülbari Atiyye), Beyrut 1415.
- Muhammed b. Ebi el-Hasan el-Kirmânî (ö. 370/980), Mefâtîh el-Ağani fi'l-kiraat ve el-Maani.(nşr. Abdul Karim Mustafa), Beyrut 1422/2001.
- Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn (nşr. Ahmed Muhammed el-Harrât), Dımaşk 1986.
- Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ(ö. 207/822), Me'âni'l- Qur'ân (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr abdülfettâh İsmâil Şelebî), Beyrut 1980.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 27.10.2022 Kabul/Accepted: 23.12.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 353-368.

التُّحفة اللطيفة في عمارة المسجد النبويّ و سُور المدينة الشريفة
تأليف محمد بن خضر الروميّ (ت بعد ٩٨٢هـ)

Mashhoor Abd AL- Rahman Al-Habbazi, Ahmed Daoud DAMASii

ملخص

تتناول هذه الدراسة تحقيق كتاب بعنوان: "التُّحفة اللطيفة في عمارة المسجد النبويّ و سُور المدينة الشريفة" تأليف أحد علماء القرن العاشر الهجري، وهو محمد ابن خضر الروميّ. وتقع هذه الدراسة في قسمين:

الأول: درسنا فيه سيرة المؤلف، وعزفت بمؤلفاته، ومنها "التُّحفة اللطيفة..."، ثم وصفت مخطوطتها، وبيّنت منهجي في تحقيقها. والثاني: حققت فيه كتاب "التُّحفة اللطيفة...".

وقد دفعنا إلى تحقيق هذا الكتاب أمران، هما:

الأول: اهتمامنا بتحقيق المخطوطات العربية الإسلامية بعامه، وما يختص منها بفضائل المدن الإسلامية المقدّسة الثلاثة بخاصة، حيث تسهم تلك الكتب بعد تحقيقها، ونشرها نشرًا علميًا في توضيح طبيعة الحياة الأدبية، والفكرية في الولايات العربية في دولة الخلافة الإسلامية العثمانية، واهتمام الخلفاء العثمانيين بالمقدّسات الإسلامية.

الثاني: أن تحقيق كتاب "التُّحفة" سيلقي ضوءًا على اهتمام السلطان سليمان القانوني، رحمه الله تعالى، بالمقدّسات الإسلامية، ورعايتها، وصيانتها.

الكلمات المفتاحية: الرومي، تحقيق، نسخة، كتاب.

**Muhammed İbn Hızır Er-Rumi'nin Mescid-İ Nebevi ve Medine-İ Münevvere
Surları Mimarisinde Güzel Bir Başyapıt**

Öz

Bu çalışma "et-Tuhfetu'l-Latîfe fî 'İmâreti'l-Mescidi'n-Nebevî ve Sûru'l-Medînetu's-Şerîfe" kitabının incelenmesini içermektedir. Bu kitabın müellifi X. Yy. alimlerinden Muhammed b. Hızır er-Rûmî'dir. İncelenen çalışma iki bölümden oluşmaktadır;

Birinci bölüm; müellifin biyografisini ve eserlerini içermektedir. Bu eserlerden "et-Tuhfetu'l-Latîfe" adlı eseri tavsif edilmiş, daha sonra incelemede kullandığımız yöntem açıklanmıştır. İkinci bölümde ise; "et-Tuhfetu'l-Latîfe" kitabı incelenmiştir.

Bu kitabın incelenmesine teşvik eden iki konu vardı, bunlar;

Birinci konu: Genel olarak Arap ve İslami el yazmalarının incelenmesi ve özel olarak İslami üç kutsal şehrin önemsenmesidir. Bu kitapların incelenip bilimsel olarak yayınlanması, Osmanlı yönetiminde bulunan Arap devletlerin fikri ve edebi hayatlarını ve Osmanlı halifelerinin İslami kutsallarla olan ilgilerini anlamaya yardımcı olmaktadır.

İkinci konu ise; "et-Tuhfetu'l-Latîfe" kitabını incelemek, Kanuni Sultan Süleymân'ın İslami kutsallara olan ilgisini, onları korumasını ve onların bakımını yaptırmasını açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: er-Rûmî, İnceleme, Nüsha, Kitap.

ⁱ Prof. Dr., Department of Arabic Language and Literature- Faculty of Arts – AL Quds University, e-mail: mhabazi@staff.alquds.edu, ORCID ID: 0000-0002-4639-547X.

ⁱⁱ Assis. Prof., Department of Arabic Language and Literature- Faculty of Arts – AL Quds University, e-mail: adeabes@staff.alquds.edu., ORCID ID: 0000-0003-2714-7144.

**Authored By Mohammad Bin Khader Alrumi (Died After 982 H) Altuhfa Al
Latifeh Fi Imaret Almasjed Alnabawi Wa Sur Almadeneh**

Abstract

The study aims to edit a book Titled “Altuhfa Al Latifeh Fi Imaret Almasjed Alnabawi Wa Sur Almadeneh Alshareefeh” written by one of the tenth Hijri century scholars, Mohammad bin Khader Alrumi. It is divided into two parts:

First: it includes the author’s biography and his publications and describes the book’s manuscript explaining my methodology in editing. Second, it includes the actual edited manuscript.

The motives behind this project: first, my genuine interest in editing Arabic and Islamic manuscripts in particular the ones pertaining to the three most sacred Islamic cities which helps to shed light on the literary, and intellectual lives in the different regions in the Ottoman Islamic caliphate, and on the Ottoman caliphs’ interest with Islamic sites.

Second, editing this book sheds light on Sultan Sulieman Alqanuni concern with maintaining and protecting Islamic sites.

Keywords: Al-Rumi, an investigation, a copy, a book.

Structured Abstract

The first Muslim rulers through successive ages are the holy places of Islam: the Kaaba, the Grand Mosque, the Mount of Arafat, Mina and others in Mecca. Al-Nabawi Al-Sharif Mosque, the tomb of the Messenger, may God’s prayers and peace be upon him, Al-Baqi’ and others in Al-Madinah Al-Munawwarah in the land of Hijaz in the Kingdom of Saudi Arabia. The blessed Al-Aqsa Mosque, the Dome of the Rock, Al-Buraq Wall, and others in Jerusalem. Al-Ibrahimi Al-Sharif Mosque, and the tombs of the prophets: Abraham and his wife Sarah, Isaac and his wife Rebekah, and Jacob and his wife, Laika, in the city of Khalil Al-Rahman (Hebron) in Palestine, great interest and special care; This is due to the sacred place it enjoys in the belief, hearts, and souls of Muslims.

The Ottoman sultans followed the guidance of the previous Muslim caliphs and rulers, so they gave the four holy cities their attention, and singled them out for their care and protection. Their interest in it began many decades before they conquered the Arab countries, whether it was in terms of defending the four holy cities, sending money and gifts to them and their people, or endowing various endowments on them, or arranging readers to read the Holy Qur’an in its mosques, especially the three mosques to which it is attached. The traveler, as mentioned in the hadith of the Noble Prophet.

The interest of the Ottoman sultans in the Islamic sanctities in the four cities dates back to the eighth century AH, that is, before Sultan Salim the first conquered the Levant and Egypt by more than a hundred years. To God, the Most High, and to win the hearts of the believers and their supplication to the sultans and the state with victory and support from God, Glory be to Him.

Nobles, masters, scholars, notables and the poor. The first to send it was Sultan “Bayazid I”, who took over the sultan between (791 and 805 AH), then the Ottoman sultans followed him in sending the bundle, which lasted until (1336 AH). Her procession with the pilgrim procession from Istanbul. And sending the honourable quarters to the honourable mosques in the four cities, and appointing reciters to recite the Holy Qur’an to the Sultan, as Sultan Murad bin Mahmoud did in the year 833 AH, when he appointed reciters in the Dome of the Rock, and others followed him.

After the conquest, the Ottoman sultans’ interest in the four cities and their sanctities increased in a way that none of the Muslim caliphs had done before, except during the era of the Rightly-Guided Caliphs, may God be pleased with them, and a number of the Umayyad and Abbasid caliphs. This concern was represented in: protecting the holy places and ensuring that they are not attacked, constructing a lot of buildings and restoring the urban features that need this in order to continue to perform their role in serving the believers, and draining water from springs and digging wells to provide water for visitors to these and other places.

Sultan Suleiman bin Salim I, known as the legal, who assumed the Sultanate between (926 and 974 AH) was one of the most interested sultans of Bani Othman in Islamic sanctities due to the long period of his rule, and the need for some of the Islamic sanctities in the four cities for construction and restoration work, and the most important of what he did was: Reconstruction of the Al-Madinah Al-Munawwarah wall with its towers, castles and doors, the Noble Prophet's Mosque and its minarets, and others, in the period between (939 and 948 AH). Historians have written a lot in describing these urban works, and one of the most important writers in that world and the historian Muhammad ibn Khidr al-Rumi, who died after the year (982 AH), wrote a letter entitled: "The Nice Masterpiece in the Architecture of the Prophet's Mosque and the Wall of the Noble City." The unique copy of the manuscript of this treatise is from the library of the El Escorial Monastery in Madrid, and I investigated it in this research due to the importance of the accurate and detailed information it contained.

Accordingly, this study is an investigation of the message: "The Nice Masterpiece in the Architecture of the Prophet's Mosque and the Walls of the Noble City" written by one of the scholars of the tenth century AH, Muhammad ibn Khidr al-Rumi. This study falls into two parts: the first, in which we studied the author's biography, and introduced us to his books, including "The Nice Masterpiece...", then we described its manuscript, and explained our approach to achieving it. The second: we achieved the message "The Nice Masterpiece...". Two things motivated us to achieve this message: The first: Our interest in realizing Arabic and Islamic manuscripts in general, and those related to the virtues of the holy Islamic cities in particular, as these books, after their realization and scientific publication, contribute to clarifying the nature of literary and intellectual life in the Arab states in the Ottoman Islamic Caliphate, and the interest of the Ottoman caliphs in Islamic sanctities.

The second: The realization of the message "Al-Tuhfa Al-Latefa..." will shed light on Sultan Suleiman the Magnificent, may God have mercy on him, care for Islamic sanctities, and their care and maintenance.

القسم الأول - الدراسة

تضمّن هذا القسم أربعة محاور، وهي:

أولاً - سيرة محمد بن خضر الرّوميّ

ي

المعلومات التي تمكّنت من جمعها، حول سيرة مؤلف هذه الكراسة، العلامة محمد بن خضر الرّوميّ

قليلة، لكنني استطعت منها رسم ملامح واضحة - إلى حدّ ما - لسيرته، وقد نثرتها في أربعة محاور، هي: اسمه ونسبه، ومولده ووفاته، وصفاته، وآثاره، وفصلت الحديث فيها على النحو الآتي:

١ - اسمه، ونسبه

هو: محمد بن خضر الرّوميّ، الحلبيّ، الجلايبيّ، الحنفيّ، الملقّب ناصر الدّين.^(١)

٢ - مولده، ووفاته

أ - مولده

لم أستطع الحصول على معلومات تُمكّني من تحديد تاريخ مولد هذا المؤلّف العلامة - لا فيما تمكّنت من مراجعته من المصادر والمراجع، ولا في مخطوطات مؤلفاته التي حصلت عليها - لكن الأرجح أنه ولد في أوائل القرن العاشر الهجري.

ب - وفاته

لم تذكر المصادر والمراجع - التي استطعت العودة إليها - تاريخاً محدّداً وسليماً^(٢) لوفاة العلامة محمد بن خضر الرّوميّ، لكنني أرجح أنه توفي بعد يوم الأحد العاشر من شهر صفر الخير سنة (٩٨٢هـ)؛^(٣) ويؤكد ذلك أنه فرغ من تأليف كتابه: "المستقصى في فضل زيارات المسجد الأقصى"، وفق مخطوطة الكتاب الموجودة في مكتبة دار الكتب المصريّة رقم (تاريخ طلعت ١٨٩٥) بالقاهرة إذ ورد فيها: "وكان الفراغ من تأليفه يوم الأحد، عاشر شهر صفر الخير سنة اثنتين وثمانين وتسعمائة، أحسن الله ختامها".^(٤) وقد كتب هذه النسخة في بيت المقدس.

٣ - علومه وصفاته

لا شكّ لديّ في أنّ ناصر الدّين محمد بن خضر الرّوميّ، تعلّم كثيراً من علوم عصره، التي مكّنته من تأليف ما عثرت له عليه من مؤلفات، وأرجح أنه تعلّم: العلوم الشّرعية، وعلوم اللّغة العربيّة، وعلم التاريخ، وعلم التّصوّف، وذلك ما استطعت استنتاجه^(٥) من تحقيقي لاثنتين من مؤلفاته. وهو تلقّى علومه في بيت المقدس وحلب وغيرها من المدن الإسلاميّة.

^(١) انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ١٨.

^(٢) انظر: بروكلمان، تاريخ الأدب، ج ٨، ص ٣٣٩/١٢؛ جرجي زيدان، تاريخ آداب، ٣/٣٤٥: حيث ذكر أنه توفي نحو سنة (٩٤٨هـ). وانظر: كامل العسلي، مخطوطات فضائل، ص ١١٢، حسام عبد الظاهر، القدس في التراث، ص ١٧٩. حيث ذكراً أنه توفي سنة (٩٤٨هـ) من دون كلمة (نحو). وانظر تفصيل ذلك في: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ١٨-١٩.

^(٣) انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ١٨.

^(٤) ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ٢٢٣.

^(٥) انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ١٩-٢٠.

أمّا شيوخه فلم أعتز إلاّ على اسم واحد منهم وهو: أحمد بن عليّ الدّجاني (ت ٩٦٩هـ)^(٦). وقد وصف المؤلف بأنه الإمام، والعالم، والعلامة، وشيخ الإسلام.^(٧)

٤- وظائفه

عمل ناصر الدّين محمد بن خضر الرّوميّ في وظائف عديدة في حياته، واستطاع من خلالها تحصيل رزقه، وأهم تلك الوظائف، هي:^(٨)

أ- عمل قاضيًا للمذهب الحنفيّ في المدينة المنوّرة في المدة ما بين (٩٣٩ و ٩٤٨هـ).

ب- عمل مدرّسًا في إحدى مدارس بيت المقدس.

ج- عمل مدرّسًا وخطيبًا في المسجد الأقصى المبارك.

٥- مؤلفاته

لا شك في أن العلامة ناصر الدّين محمدًا بن خضر الرّوميّ، قد ألّف عدّة مصتفات في العلوم التي أتقنها، ودرّسها، وقد استطعت معرفة ثلاثة من كتبه هي:^(٩)

١- المستقصى في فضل زيارات المسجد الأقصى.

وقد قمت بتحقيقه، وصدر في طبعته الأولى عن دار الجندي للنشر والتوزيع بالقدس الشّريف: سنة ١٤٣٢هـ، وبدعم

مشكور من جامعة القدس.

٢- التُّحفة اللطيفة في عمارة المسجد النبويّ، وسور المدينة الشريفة.

وهي هذه الكراسة، موضع هذا التّحقيق.

٣- نصيحة الصّبي.

ذكره بروكلمان، وقال إنّه يوجد في مكتبة شهيد عليّ تحت رقم (١٩١٥)، ولم يذكر شيئًا آخر عنه. ولم أستطع الحصول

عليه.

ثانيًا- مخطوطة التُّحفة اللطيفة في عمارة المسجد النبويّ، وسور المدينة الشريفة.

ألّف هذه الكراسة في تسع سنوات هي ما بين (٩٣٩ و ٩٤٨هـ)، وتوجد منها نسخة مخطوطة وحيدة في مكتبة دير

الإسكوريال بمدريد تحت الرقم (الإسكوريال ثان/٣/١٧٠٨). وقد حصلت على نسخة ورقية منها.

ثالثًا- وصف المخطوطة

تتكون مخطوطة الكراسة من ثماني ورقات من القطع المتوسط، بما فيها الورقة، التي يمكن تسميتها - تجاورًا - ورقة الغلاف

أو العنوان. وهذه الورقة تحمل رقم (١) ووجهها الأوّل (ق/١ أ) بياض كلّه، ووجهها الثاني (ق/١ ب) عليه في الوسط رقم المخطوط

في مكتبة دير الإسكوريال، وهو (mai, a' rabe ١٧٠٨). وتحت هذا الرقم شعار المكتبة، وتحت اسمها، وعنوانها البريديّ باللّغة

الإسبانية.

^{٥٦} هو: أحمد بن عليّ بن ياسين الدّجانيّ، الشّافعيّ، شهاب الدّين، أبو العباس، ولد في بيت المقدس، ونشأ بها، وتعلّم على علمائها. كان إمامًا، عالما في العلوم الشرعيّة والنحو، وحفظ القرآن الكريم ومنهاج النّوريّ، وكان متصوفاً، سافر إلى دمشق في قضاء حوائج للناس عند نائبيها، ثمّ عاد إلى بيت المقدس وتوفي بها سنة (٩٦٩هـ). انظر ترجمته في: النجم الغزي،

الكواكب السائرة، ٣/١٢٠؛ ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ٨/٣٥٥؛ يوسف النبهاني، جامع كرامات، ١/٤٤٥.

^{٥٧} انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ٢٠.

^{٥٨} انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ٢١.

^{٥٩} انظر: ناصر الدّين الرّوميّ، المستقصى، ص ٢٣-٢٦.

والورقة الثانية: هي ورقة العنوان؛ وجهها الأول بياض كلّ، ووجهها الثاني عليه عنوان الكراسة، ورقمان، هما: الأول، في أعلى طرف الجهة اليسرى وهو رقم (٢)، والثاني، في أعلى الثلث الأول من الصفحة من الجهة اليسرى وهو رقم (٨٨). وهذا هو الرقم الذي اعتمد في ترقيم بقية الصفحات.

وفي وسط الصفحة كتب عنوان الكراسة، واسم مؤلفها في عشرة أسطر، على شكل مثلث متساوي الساقين رأسه إلى أسفل، وقاعدته إلى أعلى.

والورقات من (٨٩-٩٤) تضم مادة المخطوط، وفي كلّ ورقة منها صفحتان؛ في كلّ صفحة (١٧) سطرًا، وفي كلّ سطر (١١-١٣) كلمة، باستثناء الورقة (٩٤). وأبعاد الصفحة هي (١٥X٢١ سم). وتوجد في الورقات التعقيبية، كما توجد كلمتان على هامش (ق ٩٠/أ) هما من النص، والمخطوطة كتبت بخط نسخي واضح، ويوجد على (ق ٩٣/ب) بعض آثار من سواد لم يؤثر على الكتابة.

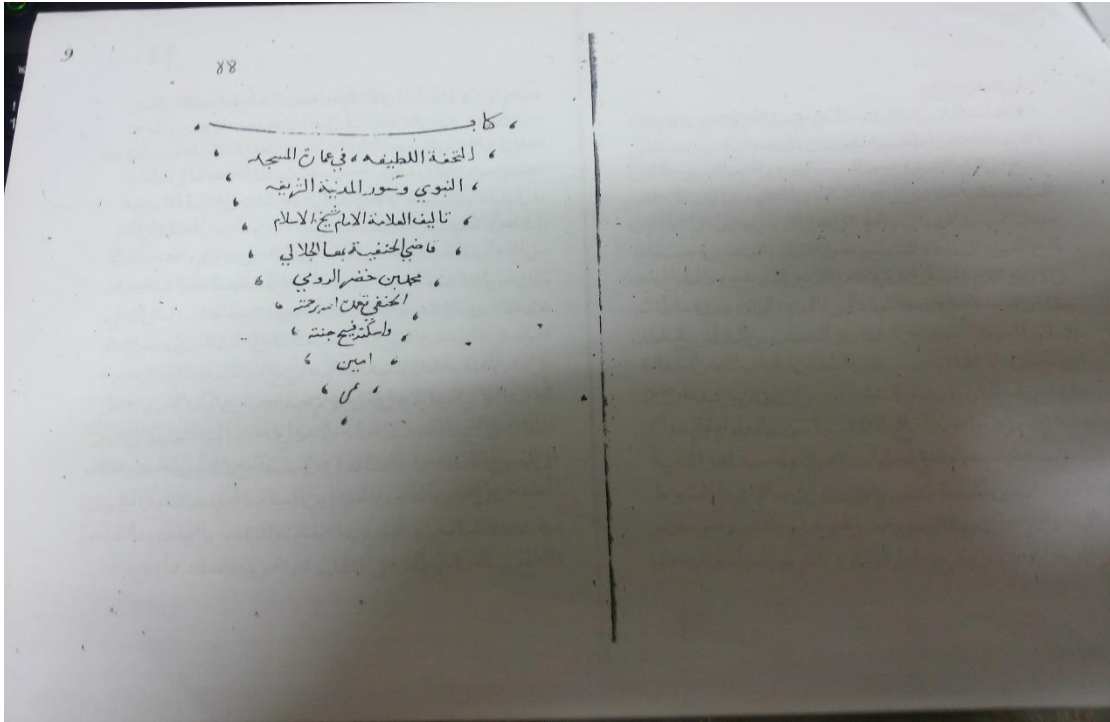
والصفحة الأولى من (ق ٨٩/أ) تبدأ بالبسملة في السطر الأول، ثمّ في السطر الثاني يبدأ نصّ الكراسة. وفي الصفحة الأولى من (ق ٩٤/أ) توجد خاتمة المخطوط، التي جاءت في (١٦) سطرًا، كتبت على شكل مثلث متساوي الساقين، رأسه إلى أسفل، وقاعدته إلى أعلى، وفوقه أربعة أسطر باللّغة الإسبانية، مكتوبة بخط اليد. والأسطر الستة الأخيرة محاطة بكلام باللّغة الإسبانية مكتوبة بخط اليد، ومقابل السطر التاسع من الخاتمة على الجهة اليمنى، يوجد رقم المخطوط الأول مع اختلاف بسيط عما سبق في (ق ١/ب)، وهو: (cod ١٧٠٨)، أما الصفحة الثانية من (ق ٩٤/أ) فمكتوب في وسطها المعلومات الموجودة على (ق ١/أ).

رابعاً- منهجي في التحقيق

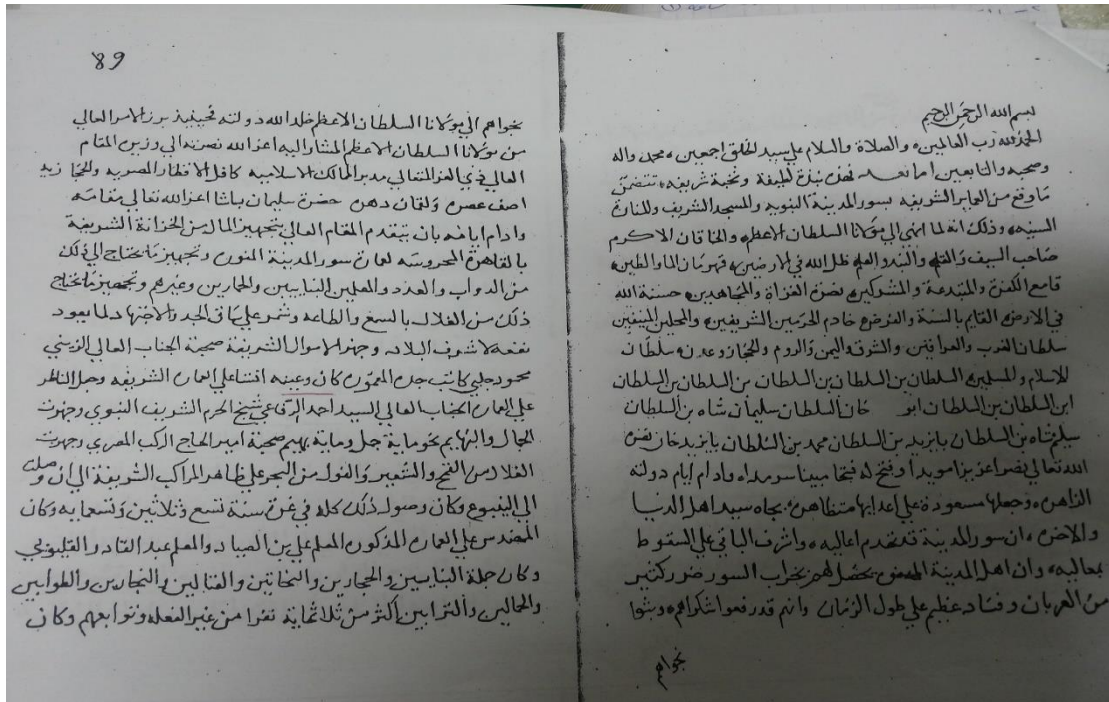
فُتت بتحقيق نصّ كراسة "الثّحفة اللّطيفة في عمارة المسجد النبويّ، وسور المدينة الشّريفة". وفق الخطوات الآتية:

- ١- اعتمدت نسخة مكتبة دير الإسكوريال، وهي النسخة الوحيدة، أصلاً.
- ٢- قمت بتصويب الأخطاء الإملائية، والتركيبية، وهي قليلة. ورجحت الصواب في موضع واحد، وأضفت كلمة في موضع واحد سقطت منه ترجيحاً، وحذفت كلمة تكررت، من غير حاجة للتكرار، وأثبتت كلمة في المتن وضعت على هامش الصفحة، وأسقطت كلمة لإقامة التركيب، وصوّبت خطأ تاريخياً. وأشارت إلى كلّ ذلك في موضعه.
- ٣- عرّفت بما يجب التعريف به من كلمات، وأسماء أعلام، وأماكن حيثما وردت، وهي قليلة.

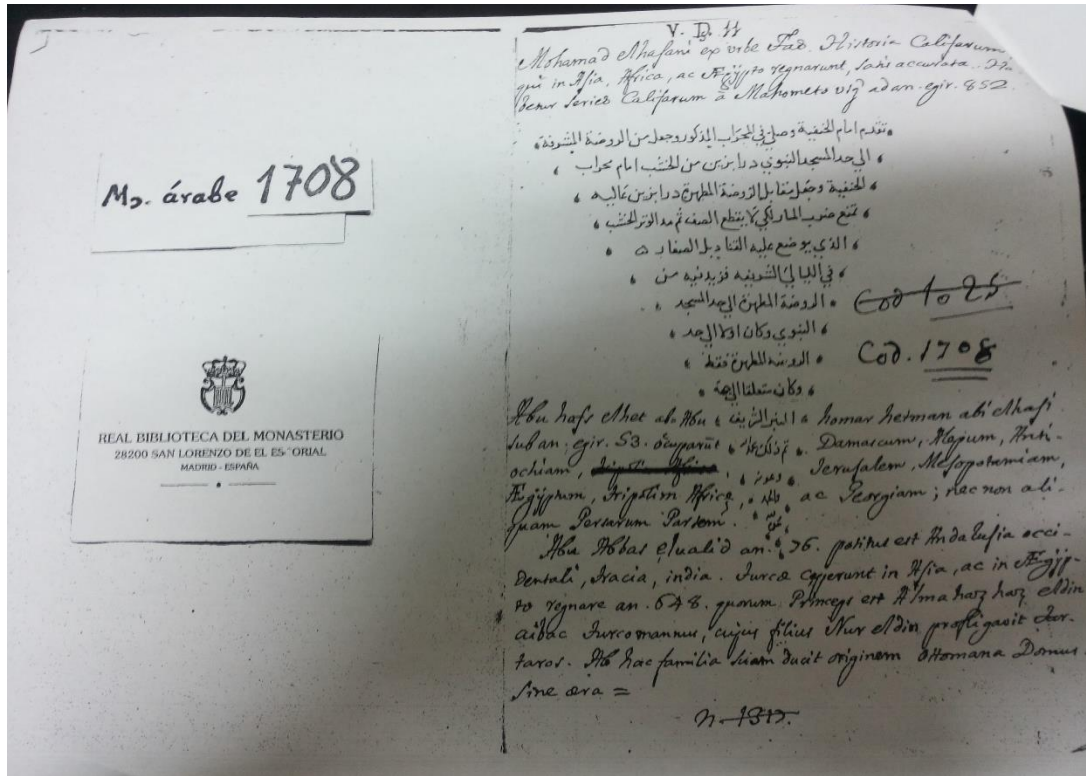
خامسا - صور من المخطوطة

صورة ورقة الغلاف من كتاب التحففة اللطيفة وهي تحمل رقمين هما (٨٨) و (٩).

صورة الورقة الثانية من كتاب التحففة اللطيفة وهي تحمل رقم (٨٩).

صورة الورقة الأخيرة من كتاب التحفة اللطيفة وهي تحمل رقم (٩٤) والصفحة الأولى منها يظهر فيها خاتمة الكتاب. والصفحة الثانية يظهر فيها رقم المخطوط وخاتم مكتبة دير الإسكوريال بمدريد.

القسم الثاني - النصّ المحقّق

(ق ١٨٨/ب) كتاب: "التحفة اللطيفة في عمارة المسجد النبويّ وسور المدينة الشريفة".

تأليف العلامة، الإمام، شيخ الإسلام، قاضي الحنفية بها، الجلاليّ، محمد بن خضر الروميّ، الحنفيّ، تغمّده الله برحمته، وأسكنه فسيح جنّته، آمين. تمّ. (١٠).

بسم الله الرحمن الرحيم

(ق ١٨٩)

الحمد لله ربّ العالمين، والصلاة والسلام على سيّد الخلق أجمعين، محمّد وآله، وصحبه، والتابعين، أمّا بعد؛ فهذه نبذة لطيفة، ونخبة شريفة، تتضمّن ما وقع من العمائر الشريفة بسور المدينة النبويّة، والمسجد الشريفيّ، والمنارة السنّيّة؛ وذلك أنّهُ لما أنهيّ إلى مولانا السلطان الأعظم، والحقان الأكرم، صاحب السيف والقلم، والتبّيّ والعلم، ظلّ الله في الأرضين، فهُرّمأ^(١١) الماء والطّين، قامع الكفّرة، والمبتدعة، والمشركين، نصرة الغزاة والمجاهدين، حسنة الله في الأرض، القائم بالسنّة، والفرض، خادم الحرمين الشريفيين، والحلّين المنيفين، سلطان الغرب، والعراقيين، والشرقيين، واليمن، والرّوم، والحجاز، وعدن، سلطان الإسلام والمسلمين، السلطان بن السلطان بن السلطان بن السلطان بن السلطان أبو [سليم]^(١٢) خان السلطان

^{١٠} في الأصل: كتب هذا في عشرة سطور، وسط الصفحة العلويّ، الكلمة الأولى في السطر الأول، وامتدت الباء فيها على طول السطر تقريباً، ثم أخذت مساحة الأسطر ثقل إلى أن وردت كلمة (تم) في السطر العاشر. وقد جاءت السطور محصورة بين فاصلتين، فشكلنا مثلثاً متساوي الأضلاع، قاعدته إلى أعلى هي كلمة: "كتاب"، ورأسه إلى أسفل وهي كلمة: "تم".

^{١١} الفُهرّمأ: لفظ فارسي، معناه: أمر بطل. وهو لقب لأمين الملك، أو وكيله الخاص المسؤول عن تدبير دخله وخرجه. انظر: محمد التوتنجي، المعجم الذهبي، ص ٤٤٦؛ إبراهيم مصطفى، المعجم الوسيط، ٢/٧٦٤.

^{١٢} في الأصل: بياض. والمثبت ترجيحاً، كون السلطان سليمان القانوني كان يكتب بأبي سليم.

^(٣) آصف: كاتب سيدنا سليمان، عليه السلام، وهو الذي دعا الله، سبحانه وتعالى، بالاسم الأعظم، فرأى سليمان العرش مستقراً عنده. انظر: لسان العرب، مادة آصف.

سليمان شاه بن السلطان سليم شاه بن السلطان بايزيد بن السلطان محمد بن السلطان بايزيد خان، نصرة الله تعالى، نصرًا عزيزًا مؤيدًا، وفتح له فتحًا مبيدًا سمرًا، وأدام أيام دولته الزاهرة، وجعلها مسعودًا على أعدائها، متظاهرةً بجاه سيد أهل الدنيا والآخرة - أن سور المدينة قد تهدم أعاليه، وأشرف الباقي على الشقوق بعاليه، وأن أهل المدينة المنورة، يحصل لهم بحراب السور ضرر كثير من الغريان، وفساد عظيم على طول الزمان، وأنهم قد رفعوا شكواهم، وبثوا (ق ٨٩/ب) نجواهم إلى مولانا السلطان الأعظم، خلد الله دولته، وحينئذ برز الأمر العالي من مولانا السلطان الأعظم - المشار إليه - أعز الله نصرته، إلى وزيره، المقام العالي، ذي العز المتعالي، مدير الممالك الإسلامية، كافل الأقطار المصرية، والحجازية، آصف (٣) عصره، ولقمان دهره، حضرة سليمان باشا، أعز الله، تعالى، مقامه، وأدام أيامه، بأن يتقدم المقام العالي بتجهيز المال من الخزانة الشريفة بالقاهرة المحروسة؛ لعمارة سور المدينة المنورة، وتجهيز ما يحتاج إلى ذلك من الدواب، والعدد، والمعلمين، والبنائين، والحمارين، وغيرهم. وتجهيز ما يحتاج ذلك من الغلال بالسهم والطاعة. وشمع على ساق الجد والاجتهاد لما يعود نفعه لأشرف البلاد، وجهز الأموال الشريفة صعبة الجنب العالي، الزيني محمود جلي، كاتب جدة المعمورة وكان عينه على إنشاء العمارة الشريفة، وجعل الناظر على العمارة الجنب العالي، السيد أحمد الرفاعي، شيخ الحرم الشريف النبوي. وجهزت الغلال من: القمح، والشعير، والبول من البحر على ظاهر المراكب الشريفة إلى أن وصلت إلى ينبوع. وكان وصول ذلك كله في غرة سنة تسع وثلاثين وتسعمائة.

وكان المهندس على العمارة - المذكورة - المعلم علي بن الصياد، والمعلم عبد القادر القلبي، وكان جملة البنائين، والحجارين، والتحاتين، والعتالين، والتجارين، والطوابين، والحمالين، والترابين، أكثر من ثلاثمائة نفر، من غير الفعلية، وتوابعهم.

وكان (١٣) (ق ٩٠/أ) في خدمة العمارة الشريفة من المماليك السلطانية: نحو خمسين نفرًا، منها: أبواب الخيل، نحو خمسة وعشرين نفرًا، والباقيون: رماة بالبندق والقوس، ثم إنهم شرعوا في هدم سور المدينة المنورة، فأول ما هدم: باب سوقية غربي المدينة المسمى بباب المصري، ثم هدم أعالي الجدار الغربي من السور، من الباب الصغير الشمالي إلى باب سوقية المذكورة، ثم من باب سوقية إلى الركن القبلي، وطول ذلك سبع مائة ذراع، وأربعة عشر ذراعًا، بذراع العمل، وإنما لم يهدم إلى أساسه؛ لأن الجدار - المذكور - جدده الملك الأشرف قايتباي، (١٤) وبناه بالحجر إلى أعالي العقود، التي من خلفه من داخل المدينة المنورة، وبنى أعاليه باللبن، فهدموا اللبن - المذكور - وعرضوه بالآجر، ورثوا ما احتاج فيه إلى الترميم.

ثم إنهم هدموا الباب الصغير الشمالي، والباب الكبير الشمالي، وشرعوا في بناء الباب المصري بالأحجار المنحوتة، بعد أن حفر لذلك أساسًا جيدًا.

ثم إن بعض المهندسين ذكر للتأخر: أن الحجر المنحوتة، يذهب عليه مال عظيم، فأمرهم ببناء الباب الصغير الشمالي بالحجر العشييم (١٥)، فلما أن كمل بناء الباب المصري، والباب الشمالي - المذكور - وشاهد الناظر حُسْنُ الباب المصري بالحجر المنحوت، وقبحة الباب الشمالي (الصغير) (١٦) بالحجر العشييم، أمرهم ببناء الباب الشمالي الكبير بالحجر المنحوت.

^{١٣} في الأصل: مكررة. إذ وردت في نهاية (ق ٨٩/ب) وبداية (ق ٩٠/أ). وذلك على غير عادة الناسخ. حيث هذه ليست تعقيبية.

^{١٤} قايتباي هو: قايتباي المحمدي الأشرقي الجركسي الظاهري، أبو النصر، سيف الدين، عاش ما بين (٨١٥ و ٩٠١ هـ)، سلطان مصر، ببيع بالسلطنة سنة (٨٧٢ هـ)، فلم يكن له في زمنه منازع، سار في سياسة الناس سيرة حميدة، واجتهد في بناء المشاعر العظام بمكة المكرمة، وصيانتها، وإعمارها، وبنى عدة مدارس في: القاهرة ومكة المكرمة، والمدينة المنورة، والقدس الشريف وغيرها، كان ذكيًا، حكيماً، كثير المطالعة، متصوفاً، زاهدًا كثير الصدقات، وأنفق أموالاً كثيرة في الغزو والجهاد وحفظ الثغور، وحارب العثمانيين عندما حاولوا احتلال حلب. انظر: مجير الدين العلمي، الأنس الجليل، ٢/١٠٠؛ النجم الغزي، الكواكب السائرة، ١/٢٩٧. وفيه مولده سنة (٨٢٦ هـ)؛ ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ٨/٦؛ شمس الدين الغزي، ديوان الإسلام، ٤/٥؛ الشوكاني، البدر الطالع، ٢/٥٥؛ الزركلي، الأعلام، ٥/١٨٨.

^{١٥} العشييم: الحجر غير المنحوت. المنجد في اللغة والأعلام، ص ٥٥٢.

^{١٦} في الأصل: كتبت على الهامش الأيمن من الصفحة. وبجانبه كلمة "صح". وأشار إلى مكانها في المتن.

ثمّ بعد مُدّة يسيرة، بعد الشّروع في البناء حصل بين الناظر السيّد الرّفاعيّ -المذكور- وبين محمود جليّ الأمير -المذكور- شأن عظيم، ثمّ انتقل محمود جليّ -المذكور- إلى رحمة الله تعالى، في سابع عشر رمضان (ق ٩٠/ب) المعظّم قدره سنة تسع -بتقديم التاء- وثلاثين وتسعمائة، ودُفن ببقيع [الغرقد].^(١٧)

ثمّ إنّ الناظر -المذكور- باشر على العمارة الشّريفة بنفسه خصوصًا الباب الشّاميّ الكبير والصّغير، ثمّ انتقل إلى رحمة الله، تعالى، في عشر ذي الحجّة الحرام سنة تسع وثلاثين وتسعمائة توجه غالب المعماريّة إلى الحجّ إلى بيت الله الحرام، واستمرت العمارة بطاله.

وكان من قضاء الله وقدره أنّ مولانا الباشا -المذكور- عين عوّض الرّينيّ محمود جليّ -المذكور- بسبب مكاتبات السيّد الرّفاعي فيه، أمينًا على العمارة الشّريفة، وكاتبًا.

وكان الأمين هو: الجناب الرّينيّ مصطفى جليّ، أحد سباهيّي^(٢) الدّولة العادلة العثمانيّة، والكاتب هو الرّينيّ نصح أحد الأعيان من العساكر العثمانيّة بالطّور، ووصل صحبتهم -أيضًا- مهندس على العمارة كلّها من طائفة الأروام يُسمى مصطفى خليفة، فوصلوا جميعًا من البحر إلى المدينة المنوّرة عن صفر الخير سنة أربعين وتسعمائة.

ولما وصل مولانا الباشا -المذكور- خبر وفاة السيّد الرّفاعيّ، شيخ الحرم الشّريف، برز أمره الكريم الرّينيّ إلى مصطفى جليّ الأمير -المذكور- بأن يضبط معلّقات شيخ الحرم الشّريف، ويباشر المنصب المنيّف إلى أن يرد من الأبواب الشّريفة الجندكاريّة، ما يعتمد عليه، فاستمرّ الرّينيّ مصطفى جليّ -المذكور- مع الكاتب نصح، والمباشر -المذكور- والمهندس -المذكور- بخدمته سور المدينة المنوّرة، فشَرَعَ في هدم الجدار القبليّ منه إلى الأساس، لكنّه لم ينقض أساسه، وبناه بالحجر إلى أعاليه (ق ٩١/أ) وجعل عليه الشّرايف الموجودة الآن، واستمرّ في بناء الجدار القبليّ.

ثمّ إنّ الرّينيّ نصح الكاتب -المذكور- انتقل إلى رحمة الله، تعالى، في سلخ ذي الحجّة الحرام سنة أربعين وتسعمائة، ثمّ وصل في العام -المذكور- من البحر إلى مكّة المشرفّة مولانا المتوليّ الكريم، الغالي، المولويّ الدّخريّ، عين الأمان والأوان، فخر الأماجد والأعيان، المتحقق بعناية الملك المعبود الرّينيّ محمود جليّ، وهو مُتوليّ لمشيخة الحرم الشّريف، وناظر على العمارة السّلطانيّة، فوصل إلى المدينة المنوّرة، غرّة سنة أحد وأربعين وتسعمائة، وباشر خدمة الحجرة الشّريفة، وقام بالنّظر على العمارة المنيفة كما ينبغي. واستمرّ المهندس مصطفى خليفة -المذكور- قائمًا بمهندسة البناء -المذكور- من الرّكن الغربيّ من جهة القبلة إلى الباب الشّريقيّ، باب بقيع الغرقد، وطول ذلك سبعمائة ذراع، بذراع العمل.

ثمّ انتقل المهندس -المذكور- إلى رحمة الله، تعالى، وكان لما وصل بالبناء إلى مشهد السيّد إسماعيل أُدخل بعض البناء داخل المدينة المنوّرة من غير أساس تحته، فبعد وفاته هدمه أمين العمارة الرّينيّ مصطفى جليّ -المذكور- مع المهندس علي بن الصيّاد -المذكور- قائمًا ببناء باب البقيع أتمّ قيام، بعد أن وصلوا بأساسه إلى الماء، وشرعوا بهدم سور المدينة المنوّرة، من باب البقيع من الجهة الشّاميّة إلى أن وصلوا بالهدم إلى الباب الشّاميّ الكبير، ونقض جميع أساسه، وبنى على هذه الهيئة الموجودة عليه الآن، مع زيادة الإحكام والإتقان.

ثمّ قصد التّفقّة على العمارة، واقتضى الحال إلى أن توجه الأمين مصطفى -المذكور- للقاهرة المحروسة، من البرّ (ق ٩١/ب) صحبة القاصد، فوصل إلى القاهرة المحروسة، فوجد مولانا الباشا سليمان -المذكور- قد اعتدّ إليها، وكان قد صرف بخسرو باشا، ثمّ

^{١٧} في الأصل: العرفة. والمثبت هو الصواب. وبقيع الغرقد: هو مقبرة أهل المدينة المنوّرة، يقع داخل المدينة المنوّرة بالقرب من الحرم النبويّ الشّريف. وأصل البقيع: الموضع الذي فيه أروم (أصل) الشجر من ضروب شتى، وبه سُمّي الغرقد. والغرقد: كبار العوسج. والعوسج: شجر من شجر الشوك له ثمر أحمر مُدَوَّر كأنّه خرز العقيق. انظر: ياقوت الحموي، معجم البلدان، ٤٧٣/١؛ لسان العرب: مادة أرم، وعسج.

^(٢) السباهي: كلمة فارسية تعني الجندي، وكانت في الدولة العثمانية تطلق على الفارس في الجيش العثماني الذي يُقطع أرضًا مقابل خدمته العسكرية. انظر: حسين المصري، معجم الدولة، ص ٧٣.

إنّ الباشا سليمان دفع للأمين -المذكور- ما تحتاج إليه العمارة الشريفة من الأموال، وأمر نائب جدّة المعمورة بأن يدفع له جميع ما يحتاج إليه من الأموال، وجهّز من البحر غللاً كثيرة، وعيّن صحبته كاتباً على العمارة الشريفة، وهو الجناب العالي الزيني رمضان جلبي، ووصلا جميعاً إلى المدينة المنورة سنة أربع وأربعين وتسعمائة، ووصل -أيضاً- في هذا العام من البحر عسكر معين بسبب الإقامة بالقلعة التي بالمدينة المنورة، وهو نحو ستين نفرًا، رماة بالبندق، وجعل عليهم باش، ويسمى دزدار، فوصلوا إلى المدينة المنورة في أوسط^(١٨) سنة أربع وأربعين وتسعمائة. واستمرّوا مقيمين بالمدينة المنورة، وكانت القلعة حينئذ لم يُشرع في بنائها. ثمّ إنّ الأمين مصطفى جلبي -المذكور- أتمّ باقي السور، وباب البقيع، وهدم القلعة القديمة، وكانت مبنية على هيئة القاعة من غير أبراج.

ثمّ إنّ الأمين المذكور غيرها، وأحكم بناءها، وشيّد أبراجها، وأحدث لها جدارًا، وبابًا من داخل المدينة المنورة، وجعل البناء محيطًا بها، وجعل بيوتًا للعسكر في داخلها، وجعل بيتًا لنائب القلعة على الجبل الذي هناك في محل القلعة، وذرع دابر القلعة من الباب الشمالي الكبير إلى الباب الصغير خمسمائة وثمانية عشر ذراعًا، وذرع الجدار الشرقي لها من داخل المدينة المنورة مائة وأحد وستون ذراعًا، وذلك بذراع العمل.

واستمرّ في بناء ذلك، وتكميل ما بقي من سور المدينة المنورة إلى أن تمّ جميع ذلك (ق ٩٢/أ) في النصف من شهر شعبان المعظم قدره سنة ست وأربعين وتسعمائة، فكان مدة الإقامة بالبناء بسور المدينة سبع سنوات ونصف سنة، بما في ذلك من تحلل البطالات المذكورة.

وفي هذا التاريخ، تمّ بناء جميع سور المدينة -المذكور- بما فيه الأبواب، والأبراج من التجايف نحو أربعين ألف ذراع، وبدون التجايف -المذكورة- ثلاثة آلاف وأربعمائة وثمانون ذراعًا بذراع العمل.

وفي آخر الشهر المذكور توجه كلّ من الأمين مصطفى -المذكور-، والزيني رمضان جلبي الكاتب -المذكور- إلى الأبواب العالية، وسمعت من الأمين -المذكور- أنّ المصروف بسبب بناء السور -المذكور- على من تقدّم ذكرهم من العسكر والبنائين وغيرهم من الغلال كالقمح، والشعير، والقول نحو خمسة عشر ألف إردبًا^(١٩)، والمعروف من الذهب السليماني الجديد الوازن نحو مائة ألف دينار ذهبًا.

وكان المقرّ الكريم العالي، ذو الخصال الحميدة، والآراء السديدة الزيني محمود جلبي، شيخ الحرم الشريف النبوي، وناظره، أعزّه الله، تعالى، وأدام أيامه، توجه إلى الأبواب العالية السلطانية، فكان ممّا عرضه على مولانا السلطان الأعظم، والخاصان^(٢٠) الأكرم: احتياج المسجد الشريف النبوي إلى بناء وترميم بجدرانه، وهدم المنارة المسماة بالسنجارية، وغير ذلك من: المشاهد، والآثار؛ فبرز الأمر الشريف العالي ببناء ذلك؛ فجهّز مولانا المقام العالي، ذي المجد المتعالي، كافل الديار المصرية والأقطار الحجازية، حضرة داود باشا، ما تحتاج إليه العمارة من: الجمال، والدواب، والبنائين، والحجارين، والتحاتين، وجهّز من البحر ما يحتاج إليه من الغلال، وجهّز من البحر (ق ٩٢/ب) أيضًا -الأهله المجّهزة من الأبواب الشريفة، برسم القبة المنيفة، فوصل إلى المدينة الشريفة، ووضع الهلال على القبة الشريفة في تاسع عشر شوال المبارك سنة ست وأربعين وتسعمائة. وهو الموجود على القبة الشريفة الآن، وهو من نحاس مطلي بالذهب. وأرسل -أيضاً- بخمسة أهلة؛ لكلّ منارة هلال، وللمنبر الشريف هلال أيضًا. ووضع ذلك عليهم.

ويقال: إنّ المصروف على طلاء الأهلة من الذهب السليماني المسكوك ألف وثمانمائة دينار ذهبًا.

^{١٨} في الأصل: سنة في أوسط سنة. وأسقطت كلمة سنة الأولى لعدم مناسبتها التركيب. وباش: كلمة تركية بمعنى الرئيس.

والدزدار: كلمة فارسية تعني حكم الحصن. ويسمى الباش باسم الدزدار أي رئيس العسكر. انظر: محمد دهمان، معجم الألفاظ، ص ٣١ + ٧٥.

^(١٩) الإردب: مكيل معروف لأهل مصر يأخذ أربعة وعشرين صاعًا من الطعام بصاع النبي صلى الله عليه وسلم. انظر: ابن مكرم، لسان العرب، مادة رذب.

^(٢٠) الخاصان: الرئيس أو الزعيم عند التتر. انظر: محمد دهمان، معجم الألفاظ، ص ٦٦.

وفي ذي الحجة الحرام سنة ست وأربعين وتسعمائة وصلت الجمال والبهايم -المذكورة- صُحبة الأمين الذي عُيّن للعمارة الشريفة، وهو الجناب الغالي الزينبي حسن، أحد الممالك السلطانية؛ وعدّها مائة جمل وخمسون بهيمًا، ووصل من البحر المعلمون - المذكورون - .

وفي أوائل ربيع الثاني سنة سبع وأربعين وتسعمائة، وصل الكاتب على العمارة، وهو: الزينبي عبيد جلي، والمباشر على ذلك، وهو: تاج الدين الحضير، وصحبتهم الغلال الشريفة، من: القمح، والشعير، والفل. ثم إن أمين العمارة -المذكورة- ورد بالمراسيم الشريفة، التي من مضمونها: أنّ ما يحتاج إليه المسجد الشريف من العمارة، يُعمر، والنظر في جميع ذلك؛ جزئيه، وكليّه مولانا المقرّ العالي، شيخ الحرم الشريف -المذكور- فجمع مولانا شيخ الحرم، الشريف، السادة القضاة، والأمين -المذكور- والمهندس على العمارة -المذكورة- وهو المعلم علي بن تبة، ومن حضر من البنائين الواردين إلى المدينة المنورة، والمقيمين بها، فكشفوا على المسجد الشريف النبوي، فكان مما رآه المهندس والبنائين في ذلك: أنّ بعض جدار المسجد الغربي مع باب الرحمة يحتاج إلى الهدم والإعادة، وأنّ الباقي (ق ٩٣/أ) من الجدار الغربي مع الجدار الشرقي يحتاج إلى الترميم بهدم بعض أسافله، وترك العلو على حاله، وأنّ باب النساء يحتاج إلى تقويته بأبراج خلفه من خارج المسجد، وأنّ المنارة السنجارية، التي هي في الركن الشمالي من جهة الشرق يحتاج إلى هدمها كلّها، فاقضى الحال الشروع في الهدم والبناء؛ فأول ما بُني باب الرحمة، ورُمم الجدار، الذي يليه غربي المسجد النبوي، وكان مائلاً من جهة المنارة الخشبية، التي هي في الركن الشمالي غربي المسجد النبوي ليرى هل الميل في النزاهة أم لا؟!

ثم هُدمت المنارة -المذكورة- ونُقض أساسها، وزيد في الحفر على الأساس القديم، إلى أن وصل الماء، بحيث أنّ الماء تزايد على المعلمين، حتى نقلوه بالقرب، فلتما رأوا -أيضاً- نقله بالقرب لا يُفيد جعلوا ثلاثة دواوير كبار من الخشب السُمر، ووضعوها في الماء، وبنوا على الأخشاب إلى أن علا البناء على الأخشاب قدر قامته، ثمّ إنهم حفروا تحت الدواوير حتى نزلت بما عليها من البناء إلى أصل الأرض الطيبة، ثمّ أزيل الماء المجتمع في جوف الدواوير، ودكّ وسطها بالحجر والمونة الطيبة الجيدة، وكان عمق أساسها ثلاثة عشر ذراعاً، بذراع العمل، وعرضه سبعة أذرع في سبعة أذرع، وبُنيت بالحجر المنحوت.

ثمّ لما وصل البناء إلى وجه الأرض، اختصر من عرضها ذراعاً، وبُنيت على التربع إلى أن تعلّت على سطوح المسجد تمت. وفي أثناء ذلك هدم ما يحتاج من الهدم من الجدار الشرقي، جدار المسجد الشريف النبوي، ورُمم، ولم يُهدم شيء من أعاليه، وإنما نقض بعض أسافله من خارج المسجد، وبُنِي -أيضاً- باب النساء، وجعل له برجان عظيمان لتقويته.

وكتب التاريخ على كلّ من البابين: باب الرحمة، وباب النساء، باسم مولانا السلطان (ق ٩٣/ب) الأعظم، نصره الله تعالى، وأدام أيامه، واستمرت العمارة في المنارة الشريفة، ثمّ في عُرّة مُحَرَّم الحرام سنة ثمان وأربعين وتسعمائة توجه مولانا المقرّ الكريم العالي محمود جلي، شيخ الحرم الشريف -المذكور-

إلى الأبواب العالية، صحبة المصريّ لعرض أحوال أهل المدينة المنورة، وما هم عليه من الآداء والشدة بسبب تأخير إرسال قح الدشيثة^(٢١) وغيره، كتب الله، تعالى، سلامته، وأنجح مقاصده، أمين.

ثمّ بيّض داخل المسجد الشريف النبوي، وإسطواناته ممّا كان محتاجاً إلى التبييض فجاء على حاله. وكتب التاريخ -أيضاً- باسم مولانا السلطان الأعظم، نصره الله، تعالى، في جدار المسجد الشريف من جهة الغربي في الخشب المسقّف برفوف عليه، كما جعل للملك الأشرف قايتباي في الجدار القبلي والشرقي.

(٢١) الدشيثة: حساء بخرسة القمح واللحم. انظر: محمد دهمان، معجم الألفاظ، ص ٧٥.

وكانوا في أواخر سنة سبع وأربعين وتسعمائة، ورد صُحبة أمير الحاج المصريّ، مراسيم شريفة من مضمونها: تجديد محراب الحنفيّة، وتقديمه ليُحادي محراب الشافعيّة، وتقديم القاضي الحنفيّ على القاضي الشافعيّ في جميع الأمور من: الجلوس، والمصالح، والأنظار، وغير ذلك.

وفي سبع عشر محرم الحرام سنة ثمانٍ وأربعين وتسعمائة، شرع في بناية محراب الحنفيّة، وجعله محلّه بين المنبر وحدّ المسجد النبويّ مُحاديًا لمحراب الشافعيّة، وحصل من بعض الشافعيّة بسبب ذلك كلمات، سألهم الله، في ذلك. ولا شكّ أنّ الإمامين مُنزهين من ذلك، نسأل الله العظيم، أنّ يُوفّقنا لاتباعهم في العلم والعمل، بحقّ محمّدٍ، وآله، وصحبه أجمعين.

وفي ليلة مولد النبيّ، صلّى الله عليه وسلّم، ثاني عشر، ربيع الأوّل (ق ٩٤/أ) "تقدّم إمام الحنفيّة، وصلّى في المحراب - المذكور- وجعل من الروضة المشرفة إلى حدّ المسجد النبويّ درابزين من الخشب أمام محراب الحنفيّة، وجعل مقابل الروضة المطهرة درابزين عالية، تمنع ضرب المار؛ لكي لا يقطع الصّف، ثمّ مدّ الوتر الخشب، الذي يوضع عليه القناديل الصغار في اللَّيالي الشريفة، فزيد فيه من الروضة المطهرة، إلى حدّ المسجد النبويّ، وكان أولاً إلى حدّ الروضة المطهرة فقط، وكان مُتعلّقاً إلى جهة المنبر الشريفة. تمّ ذلك بحمد الله، وعونه، والحمد لله وحده". (٢٢)

^{٢٢} في الأصل: يوجد في رأس الصفحة ثلاثة أسطر مكتوبة باللّغة الإسبانية. وأسفلها كتب الموجود في ستة عشر سطراً، كلّ سطر محصور بين فاصلتين، وجاء على شكل مثلث متساوي الأضلاع، رأسه إلى أسفل فيه كلمة واحدة، وقاعدته إلى أعلى فيها إحدى عشرة كلمة. كتب مقابل السطر السابع من الجهة اليمنى "cod 1025" وشطب بخط أفقي، ووضع تحت الرقم خط أفقي أيضاً. كما كتب مقابل السطر التاسع "cod 1708" ووضع تحت الرقم خطان أسودان. تمّ كتب مقابل السطر الحادي عشر إلى السادس عشر من جهتي الصفحة كلام باللّغة الإسبانية، وبعد ذلك ستة أسطر باللّغة الإسبانية السطر السادس فيه كلمتان فقط.

فهرس المصادر والمراجع

- ١- التونجي، محمد، المعجم الذهبي، ط٢، بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٨٠م.
- ٢- مصطفى، إبراهيم، وزملاؤه، المعجم الوسيط، إستانبول: دار الدعوة، مجمع اللّغة العربيّة: الإدارة العامة للمعجمات وإحياء التراث، د.ت.
- ٣- دار المشرق، المنجد في اللّغة والأعلام، بيروت: المكتبة الشريّة، ط٣٥، ١٩٩٦م.
- ٤- الخطيب، مصطفى، معجم المصطلحات والألقاب التاريخيّة، بيروت: مؤسسة الرّسالة، ط١، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م. ص٣٥٥.
- ٥- الزركلي، خير الدّين، الأعلام: قاموس لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، بيروت: دار العلم للملايين، ط١، ١٩٩٥م.
- ٦- بروكلمان (كارل)، تاريخ الأدب العربيّ، ترجمة غريب محمد غريب، وزملائه، إشراف محمود فهمي حجازي، القاهرة: الهيئة المصريّة العامة للكتاب، ١٩٩٥م، القسم الثامن، ١٣/١٢أ، (المنظمة العربيّة للتربيّة والثقافة والعلوم).
- ٧- زيدان، جرجي، تاريخ آداب اللّغة العربيّة، بيروت: دار مكتبة الحياة، ١٩٨٣م.
- ٨- عبد الظاهر (حسام أحمد)، القدس في التراث العربيّ: كشاف عام بالمخطوطات في مكتبات العالم، القاهرة: دار الكتب والوثائق القوميّة، الإدارة المركزيّة للمراكز العلميّة، تحقيق التراث، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م.
- ٩- العسلي (كامل)، مخطوطات فضائل بيت المقدس: دراسة وبيلوغرافيا، ط١، عمّان: منشورات مجمع اللّغة العربيّة الأردنيّ، ١٩٨١م.
- ١٠- مجير الدّين العليمي، عبد الرحمن بن محمد (ت٩٢٧هـ)، الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل، بغداد: مكتبة النهضة، ١٩٩٥م.
- ١١- ابن العماد الحنبليّ، أبو الفلاح عبد الحيّ (ت١٠٨٩هـ)، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، بيروت: دار المسيرة، ط٢ [منقحة]، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م.
- ١٢- ابن منظور، محمد بن مكرم (ت٧١١هـ)، لسان العرب، بيروت: دار صادر، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م.
- ١٣- ياقوت الحمويّ، ياقوت بن عبدالله (ت٦٢٤هـ)، معجم البلدان، بيروت: دار صادر، د.ت.
- ١٤- شمس الدّين الغزيّ، محمد بن عبد الرحمن (ت١١٦٧هـ)، ديوان الإسلام وبحاشية أسماء كتب الأعلام، تحقيق سيّد كسروي حسن، ط١، بيروت: دار الكتب العلميّة، ١٤١١هـ/١٩٩٠م.
- ١٥- الشوكاني، محمد بن عليّ (ت١٢٥٠هـ)، البدر الطالع بحاسن من بعد القرن السابع، بيروت: دار المعرفة للطباعة والنّشر، د.ت.
- ١٦- نجم الدّين الغزيّ، محمد بن محمد (ت١٠٦١هـ)، الكواكب السائرة بأعيان المئة العاشرة، حققه وضبط نصّه جبرائيل جبّور؛ ط٢، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٧٩م.
- ١٧- ناصر الدّين الرّوميّ، محمد بن خضر (ت٩٨٢هـ)، المستقصى في فضل زيارات المسجد الأقصى، تحقيق ودراسة مشهور الحبازي، القدس: دار الجندي للنشر والتوزيع، ١٤٣٢هـ.

Index of Sources and References

- Abdel-Zaher (Hussam Ahmed). (2009). "Jerusalem in the Arab Heritage: A General Scout of Manuscripts in the Libraries of the World", Cairo: National Books and Documents House, Central Administration of Scientific Centers, Heritage Verification, 1430 AH / 2009 AD.
- Al-Asali (Kamil). (1981). "The Manuscripts of the Virtues of Bayt Al-Maqdis: Study and Bibliography", 1st Edition, Amman: Publications of the Jordanian Arabic Language Academy.
- Al-Khatib, Mustafa. (1996). "Dictionary of Historical Terms and Titles", Beirut: Al-Risala Foundation, 1st Edition, 1416 AH / 1996 AD. p. 355.

- Al-Shawkani, Muhammad bin Ali (d. 1250 A.H). "Al-Badr Al-Tali` with its virtues after the seventh century", Beirut: Dar Al-Ma'rifah for Printing and Publishing, d.t.
- Al-Tunji, Muhammad. (1980). "Al-Moajm Al-Dhahabi", 2nd Edition, Beirut: Dar Al-Ilm for Millions.
- Al-Zarkali, Khair Al-Din. (1995). "Al-Alam: A Dictionary of the Most Famous Arab Men and Women, Arabists, and Orientalists", Beirut: Dar Al-Ilm for Millions, 1st edition.
- Brockelmann (Karl). (1995). "History of Arabic Literature", translated by Gharib Muhammad Gharib, etal., supervised by Mahmoud Fahmy Hegazy, Cairo: The Egyptian General Book Organization, Section VIII, 12/13a, (The Arab Organization for Education, Culture and Science).
- Dar Al-Mashreq. (1996). "Al-Munajjid fi Al-Lughah wa Al-Alam", Beirut: The Eastern Library, 35th edition.
- Ibn al-Imad al-Hanbali & Abu al-Falah Abd al-Hay (d. 1089 AH). (1979). "Gold nuggets in news of gold", Beirut: Dar al-Masirah, 2nd edition [revised], 1399 AH / 1979 CE.
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (d. 711 AH). (1968). "Lisan al-Arab", Beirut: Dar Sader, 1388 AH / 1968 AD.
- Mujir al-Din al-Alimi. (1995). "Abd al-Rahman bin Muhammad (d. 927 AH)", the honorable man on the history of Jerusalem and Hebron, Baghdad: Al-Nahda Library.
- Mustafa, Ibrahim, etal. "The Intermediate Lexicon", Istanbul: Dar Al-Da`wa, The Arabic Language Academy: General Administration for Lexicons and Heritage Revival, D. T.
- Najm al-Din al-Azi, Muhammad bin Muhammad (d. 1061 AH). (1979). "The Walking Planets with the Notables of the Tenth Hundred", edited by Gabriel Jabbour; 2nd edition, Beirut: New Horizons House.
- Nasir al-Din al-Roumi, Muhammad ibn Khadr (d. 982 AH). (1432 AH). "The Inquiry into the Virtues of Visiting Al-Aqsa Mosque", investigation and study by Mashhour al-Habazi, Jerusalem: Dar al-Jundi for publication and distribution.
- Shams al-Din al-Ghazi, Muhammad ibn Abd al-Rahman (d. 1167 AH). (1990). "Diwan al-Islam and the footnote to Asmaa al-Alam Books", investigation by Sayed Kasrawi Hassan, 1st edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1411 AH / 1990 CE.
- Yaqut al-Hamawi, Yaqut bin Abdullah (d. 624 AH). "The Dictionary of Countries", Beirut: Dar Sader, d.
- Zaidan, Jerji. (1983). "History of the Literature of the Arabic Language", Beirut: Dar Al-Hayat Library.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 22.09.2022 Kabul/Accepted: 08.12.2022

Sanat ve Edebiyat Makalesi/Art and Literature Article, s./pp. 369-385.

تحليل رواية العنكبوت لمصطفى محمودⁱ

Duha FATTAHIⁱⁱ

ملخص

مصطفى محمود أديب مصري من رواد الأدب العربي الحديث، وله عدة روايات ومجموعات قصصية، وكلها تتميز ببعدها الفلسفي، وهو يعد من المؤسسين الأوائل لأدب الخيال العلمي العربي. وقد اخترت من رواياته "العنكبوت"، والتي تدور حول فكرة تناسخ الأرواح ضمن قالب قصصي علمي بوليسي، ونظراً لأنها من أوائل قصص الخيال العلمي في الأدب العربي الحديث، فقد رأيت أن أدرسها دراسة تحليلية. وقد قمت في هذه المقالة باتباع المنهج الوصفي التحليلي، حيث قمت بالتعريف بمصطفى محمود وأهم أعماله، ولخصت رواية العنكبوت، ثم قمت بإلقاء نظرة عليها من حيث القالب والمضمون، ثم قمت بتحليلها وفق عناصرها وهي: المقدمة والحدث والشخصيات والبيئة والحبكة والسرد. وفي الختام بيّنت خصائص أسلوب الكاتب من حيث لغة الرواية والحوار والخيال. لقد جمع الكاتب بين الإبداع الفكري والصياغة الأدبية، وكان أسلوبه بسيطاً سلساً غنياً بالصّور والوصف الخارجي والداخلي، وانسجمت المعاني مع الألفاظ، رغم كون الرواية خيالية علمية فلسفية. واستطاع الكاتب مخاطبة عقل ووجدان القارئ. وبشكل عام كانت روايته ناجحة جاذبة بشخصيات حيوية غير مألوقة، وتخلّف في النفس أثراً غريباً، هو مزيج من دهشة ورغبة في الانعزال والتفكير.

الكلمات المفتاحية: مصطفى محمود، العنكبوت، الخيال العلمي، التناسخ.

Mustafa Mahmût'un "El- Ankebût" Adlı Romanının İncelenmesi

Öz

Mustafa Mahmût, Modern Arap edebiyatının öncülerinden olan Mısırlı bir edebiyatçıdır. Birçok felsefi roman ve hikâye koleksiyonuna sahiptir. Arap bilimkurgu edebiyatının ilk kurucularından biri olarak kabul edilir. Romanlarından biri olan ve reenkarnasyon fikri etrafında dönen bir polisiye bilim kurgu türündeki "el-Ankebût (Örümcek)" adlı eserini seçtim. Bu eser Modern Arap edebiyatındaki ilk bilimkurgu öykülerinden biri olduğu için, bu eseri analitik olarak çalışmam gerektiğini düşündüm. Bu makalede Mustafa Mahmût'u ve en önemli eserlerini tanıttığım tanımlayıcı analitik yaklaşımı takip ettim. Romanın genel yapısı hakkında okuyucularına toplu bir bilgi vermeyi hedefledim. el-Ankebût adlı romanını özetledim, sonra biçim ve içerik açısından ve teknik ve tematik yönlerden inceledim. Romanı öğelerine göre (Giriş, olay, karakterler, çevre, olay örgüsü ve anlatım) inceledim. Romanın dili, diyalog, hayal gücü ve gerçekçilik açısından yazarın üslubunun özelliklerini beyan ettim. Yazar, entelektüel yaratıcılık ile edebî ifade tarzını birleştirmiştir. Yazarın üslubu sade ve akıcıdır, resimler, dış ve iç betimlemeler açısından zengindi. Roman bilimsel ve felsefi bir kurgu olmasına rağmen, anlamlar kelimelerle tutarlıdır. Yazar, okuyucunun zihnine ve vicdanına bir arada hitap edebilmiştir.

ⁱ Bu makale aslen Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora eğitimim sırasında sunduğum bir seminerden alınmıştır.

ⁱⁱ Doktora öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Arap Dili ve Edebiyatı, e-posta: duhafattahi@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8373-0612.

Bu roman, genel olarak, canlı, çekici ve karakterleri sıra dışı başarılı bir romandır. Roman ruhta şaşkınlık, soyutlanma ve düşünme arzusu bırakmaktadır. Yapılan inceleme sonucunda felsefi düşünceleri başarılı bir kurgu içerisinde basit bir dille sunulduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Mustafa Mahmût, el-Ankebût, Bilim Kurgu, Reenkarnasyon.*

The Analysis of Mustafa Mahmoud 's Novel "Al ankabut"

Abstract

Mustafa Mahmoud, an Egyptian writer, is one of the pioneers of modern Arabic literature. He has several philosophical novels and story collections and is considered one of the first founders of Arab science fiction literature.

I chose from his novels Al ankabut "The Spider", which revolves around the idea of reincarnation in the form of a scientific police fiction, and since it is one of the first science fiction stories in modern Arabic literature, I wanted to study it analytically.

In this article, I followed the descriptive analytical method, where I introduced Mustafa Mahmoud and his most important works. I summarized the spider's novel, then took a look at it in terms of template and content, and then analyzed it according to its elements: the introduction, the event, the characters, the environment, the plot and the narration. Then I showed the characteristics of the writer's style in terms of the language of the novel, dialogue, imagination and realism.

The writer combined intellectual creativity and literary formulation, and the writer's style was simple and smooth, rich in pictures and external and internal descriptions. The meanings were consistent with the words despite the fact that the novel is a scientific and philosophical fiction. The writer was able to address the mind and conscience of the reader together.

In general, it was a successful and attractive novel, its characters lively and unfamiliar, and it left in the soul amazement and a desire for isolation and reflection.

Keywords: *Mustafa Mahmud, Al-Ankebut, Science Fiction, Reincarnation.*

Structured Abstract

Mustafa Mahmoud, an Egyptian writer, is one of the pioneers of modern Arabic literature. He has several philosophical novels and story collections and is considered one of the first founders of Arab science fiction literature, and one of those who excel in writing, media work, charitable work and benefiting people. He took upon himself the statement of truth from falsehood and presented his literature and thought to people in the finest moral form. So, it became the talk of the people in his time. His writing is characterized by depth of ideas, simplicity of language and fluidity of style.

I chose from his novels Al ankabut "The Spider", which revolves around the idea of reincarnation in the form of a scientific police fiction. In it, the writer dealt with the impact of science on human life, negatively and positively, and this novel is a chronological journey in the history of pre-human life on this earth, where Dr. Daoud was able to witness the past, hear the events, and realize what happened and is happening millions of years ago, as if it were a spiritual radiance. And since it is one of the first science fiction stories in modern Arabic literature, I wanted to study it analytically.

What distinguished the novel is the combination of literary and scientific ability, in addition to the philosophical dimension, a phenomenon that is rarely found in literature, as literature is often separate from scientific development, but when the writer is a scientist or a doctor, he combines these two dimensions in unique works.

In this article, I followed the descriptive analytical method, where I introduced Mustafa Mahmoud and his most important works. I summarized the spider's novel, then took a look at it in terms of template and content, and then analyzed it according to its elements: the introduction, the event, the characters, the environment, the plot and the narration. Then I showed the characteristics of the writer's style in terms of the language of the novel, dialogue, imagination and realism.

What distinguished this novel is that its style is direct and descriptive, dominated by the police character of suspense and excitement, and it contains many scientific and medical terms. Those who know the writer realize that he has described himself perfectly in the novel, presenting his ideas, reflections and scientific aspiration.

The writer combined intellectual creativity and literary formulation, and the writer's style was simple and smooth, rich in pictures and external and internal descriptions. He relied on the short phrase with deep significance, which is called a scientific language, and we note that the writer used the classical Arabic language in narration, writing events and in dialogue with personalities, although he used to use the colloquial dialect in dialogues within his stories and novels. The novel relied on the doctor's narration of the events as he was writing his memoirs, and for this reason the dialogue in this novel was very limited.

The meanings were consistent with the words despite the fact that the novel is a scientific and philosophical fiction. The writer was able to address the mind and conscience of the reader together. The writer did not address human relations and their interaction, influence, sympathy, quarrel and others, but the focus was on the human relationship with himself and with existence, and his discovery of himself and the universe around him.

We find in the novel that the element of suspense, which is the most important means of managing events and drawing the reader in, was very present, from the beginning of the novel to its end. Even if the reader reaches the last page, the element of suspense, mixed with surprise and strangeness, reaches its highest value.

The writer did not rely on the large number of characters, as the novel gave more importance to the event than the personality. The characters who inspire movement in the novel and give it life are confined to two main characters. The writer has portrayed his two characters according to three dimensions: the physical dimension, the psychological dimension and the social dimension in terms of culture, environment and surroundings, in a very simple way that serves his purpose in presenting ideas only.

In general, it was a successful and attractive novel, its characters lively and unfamiliar, and it left in the soul amazement and a desire for isolation and reflection.

مدخل

نبذة عن مصطفى محمود

١,١ . حياته

مصطفى محمود هو فيلسوف وطبيب وكاتب مصري، ولد في محافظة المنوفية عام ١٩٢١. كان يعيش منذ صغره عالماً مليئاً بالقيم والمثل العليا، فقد نشأ في أسرة متوسطة وكان والده حنوناً عطوفاً يمثل له الكمال الخلقى النادر. ويقول عن والده: "أبي شكل الدعم الأكبر في هذه المرحلة... فأبي لم يدخل البيت أبداً وهو يحمل ربطة فجعل، كان يحمل دائماً في يديه المجلات والكتب" (الحراني، ٢٠١٤، ص. ٢٩-٣٠).

كان يحمل في عقله منذ صباه الشك، الشك في كل شيء، والتمرد على كل المسلمات (انظر: الحراني، ٢٠١٤، ص. ٢٢). وقد تأثر في ذلك بكتب دارون وسلامة موسى وشبلي شميل، والتي كانت أفكارهم ثورة على الدين والمجتمع. يقول عن نفسه: "وفي عمر الـ ١٦، بدأت برفض المسلمات. لم أكن أريد أن آخذ شيئاً عن أبي وأمي، ولكن كنت أريد أن أجتهد اجتهاداً شخصياً... ورغم أنني اتجهت بقلي إلى الدين، كان هناك أسباب حقيقية قادتي إلى الشك، ومن هنا بدأت رحلة الشك، وبدأت أحاور وأرفض، وتحدث فجوة بيني وبين الدين" (الحراني، ٢٠١٤، ص. ٢٤).

وبعد أن دخل الثانوية بدأت القراءة تؤتي ثمارها فقد بدأ في كتابة الشعر والقصص والروايات. (انظر: الحراني، ٢٠١٤، ص. ٣٢-٣٣). ثم دخل كلية الطب وبعد تخرجه عمل بالطب حتى عام ١٩٦٠ حيث "استقال من عمله كطبيب ليتفرغ لعمله كصحفي وكاتب، واستمرت حياته على هذا المنوال، حتى جاءت سنوات السبعينات من القرن الماضي، والتي بدأ فيها الدكتور يكرس حياته كاملة للدعوة والأعمال الخيرية" (العطار، ٢٠١٤، ص. ٢٠).

وقد كان مصطفى محمود متعدد المواهب فهو بالأصل طبيب وكان يعزف على الناي، ويحب السفر واكتشاف المجهول، ويعشق الحيوانات، ويستهو به الفلك والفضاء بالإضافة إلى كونه فيلسوفاً وأديباً ومفكراً إسلامياً تعمق في التصوف. وافقته المنية عام ٢٠٠٩ عن عمر ٨٨ عاماً.

١,٢ . آثاره

كتب في مجالات عديدة كالفلسفة والعلم والدين والسياسة والاجتماع ٨٩ كتاباً، اتصفت كتاباته بالجرأة وكسر المؤلف، ولهذا كان له مؤيدين ومعارضين. وتعد كتبه من أكثر الكتب مبيعاً وانتشاراً في عصره. وعمل في الصحافة وله مئات المقالات، حيث تم حصر "كل ما كتب من مقالات في الفترة الزمنية الممتدة من ١٩٧٦ وحتى ٢٠٠٣ فبلغت ٣٥٣ مقالاً، وعدد صفحاتها ٢١٧٧ صفحة" (العطار، ٢٠١٤، ص. ٦٠). وكتب الشعر والزجل والرواية والقصة القصيرة وألف عدداً من المسرحيات ومن خلالها قدم رؤيته للحياة. ومن كتبه ما هو ذو علاقة بعمله كطبيب يمارس مهنة الطب، وعن علاقاته بالمرضى، مثل: "عبر ٧"، و"رائحة الدم"، و"أكل عيش"، و"شلة الأنس"، و"العنكبوت"، و"لغز الموت".

ويمكن حصر أعماله في المجالات التالية:

القصص القصيرة: وتمثلت في المجموعات القصصية مثل "أكل عيش" و"شلة أنس".

الروايات: مثل "المستحيل" و"الأفيون".

المسرحيات مثل "الإسكندر الأكبر" و"الزلازل".

أدب الرحلات: مثل "الغابة" و"مغامرات في الصحراء".

كتب فكرية: مثل "نقطة غليان" و"سقوط اليسار".

كتب فلسفية: مثل "لغز الموت" و"الأحلام".
 كتب دينية: مثل "الله" و" رأيت الله" و"الشفاعة".
 كتب علمية: مثل "أينشتاين والنسبية"
 كتب سياسية: مثل "أيها السادة اخلعوا الأقنعة" و"المؤامرة الكبرى".
 كتب اجتماعية: مثل "كلمة السر" و"أناشيد الإثم والبراءة".
 المقالات الأدبية والوجدانية: وهي خواطر وتأملات وتحليلات جمعها في كتب مثل "في الحب والحياة" و"اعترافات عشاق".
 ومعظم مؤلفاته تتمحور حول الموازنة بين الدين والعلم. وجمع في أسلوبه بين العمق والبساطة فهو يقدم المعلومة بطريقة السهل الممتنع. وتقديراً لمكانته فقد "حصل على جائزة الدولة التشجيعية عام ١٩٧٠، وحصل على نيشان الفنون والآداب مرتين" (القطار، ٢٠١٤، ص. ٦٧). وحوّلت بعض رواياته ومسرحياته إلى أفلام ومسلسلات ومسرحيات تلفزيونية.

٢. تحليل رواية العنكبوت

١,٢. تعريف بالرواية

هي رواية خيال علمي تقع في ٩٨ صفحة تم نشرها عام ١٩٦٥. فهي في زمنها كانت تعد رائدة قصص الخيال العلمي، وتحوّلت إلى مسلسل عرض في التلفزيون المصري عام ١٩٧٣. يقول المؤلف عن رواية "العنكبوت": "جاءتني كلها بين النوم واليقظة فقامت على الفور وأحسست أنها مسجلة في شريط بأكمله وقمت من نومي وكتبتها في جلسة واحدة تقريباً" (فوزي، ١٩٩١، ص. ١٩٠). وقد قسم الكاتب الرواية إلى عشر فصول غير معنونة، ولا يتضح مباشرة سبب تسميتها بالعنكبوت نظراً لثانوية دور العنكبوت في الرواية.

٢,٢. ملخص الرواية

تحدث الرواية بلسان طبيب اسمه م. داوود عن مريضه راغب الدميان وهو شاب غامض أتى إليه لاشتباه بورم في الدماغ، فيفحصه فلا يجد شيئاً، إلا أن نوبة صرع تصيب الشاب أثناء وجوده في العيادة يتحدث خلالها بالإسبانية بطلاقة، رغم عدم إجادة الإسبانية مطلقاً. وهذا ما أثار فضول الطبيب فبدأ بتقصي أثر الشاب ليحل لغز تلك الحالة الغريبة.
 وبعدها تجد الشرطة خطيبة الشاب ميتة في شقته في ظروف غامضة، ويختفي الشاب، ويكتشف الطبيب خلال هذا الوقت أن الشاب قد سرق إبر راديو من مكان عمله، وأنه قد قطع رأس جثة خطيبته وأخذه ليجري عليه الأبحاث.
 يشتري الطبيب عداد غايغر "كاشف أشعة" ليتتبع أثر الراديو، وبعد بحثٍ مضمّن يجد أن الشاب قد أنشأ معملًا خاصاً في مكان منعزل وابتكر أجهزة خاصة تعمل على اليورانيوم، ليجري تجارب علمية على الحيوانات والنباتات وحتى على البشر ليستخلص منها أكسيراً للحياة. وهذا الإكسير هو مادة تُحقن في الدم، خلال جلوس الشخص على كرسي موصل بأجهزة كهربائية ومصادر مشعة.

يتسلل الطبيب إلى المعمل ويراقب الشاب وهو يستدرج أحد الأشخاص بدعوى معالجته من الصرع، ويراقبه وهو يشرح عنكبوتاً يأخذ منها غدها اللعابية ويصنع الأكسير، وشاهده وهو يطبق التجربة على نفسه. فيزداد فضوله.
 وبعد أن يموت الشاب بين يديه يقرر الطبيب أن يطبق التجربة على نفسه ليعرف سرها، وبعد أن فعلها اكتشف أن المادة المحقونة في الدم تؤثر على الغدة الصنوبرية في دماغ الإنسان، فتجعل المرء يعود بالزمن مئات بل وحتى آلاف السنين، ليعيش خلال نصف ساعة عصوراً طويلة كان يلعب فيها دور شخصيات مختلفة، فمرة يكون شجرة في العصور السحيقة، ومرة يكون ثوراً في مزرعة، ومرة يكون تاجراً فارسياً في العصور الوسطى وهكذا. وعندما تنتهي تلك التجربة يشعر الإنسان بنشوة خاصة، ورغبة عميقة

في تكرار التجربة مرة أخرى لما فيها من زخم فكري شعوري نفسي عميق. فيكررها ثم يموت تاركاً مذكراته التي يشرح فيها كل هذه الأمور.

٣,٢. تحليل الرواية

١,٣,٢. نظرة عامة على الرواية

١,١,٣,٢. من حيث القالب

أتت الرواية في قالب قصصيٍّ بحتٍ يسرد فيه القاصُّ حكايته على لسان إحدى شخصياته وهي الطبيب م. داوود ما عدا آخر صفحتين، فقد كانتا بلسان الراوي.

٢,١,٣,٢. من حيث المضمون

هي رواية علمية فلسفية بوليسية، تتناول العلاقة بين العلم والإنسان، وتعالج أكثر من جانبٍ، فهي قائمة بشكل أساسي على أفكار علمية تعتمد على الطب والتشريح والكيمياء، لتجعل منها رواية خيال علمي. ورغم احتواء الرواية على مفردات ومصطلحات علمية كثيرة إلا أنها لم تفقد الرواية توازنها، ولم تجعلها صعبة الفهم، بل بالعكس بدا ذلك طبيعياً نظراً لأنها تُحكى أصلاً بلسان طبيب.

إن الإقدام على هكذا أعمال يشبه "الإقدام على حل معادلة من المعادلات الصعبة، معادلة أحد طرفيها ثقافة علمية صحيحة، والطرف الآخر موهبة أدبية صادقة، مع قدرة على مزج هذين الطرفين في وحدة عضوية واحدة" (العشري، ١٩٨٩، ص. ١٥١).

واعتمد الكاتب بشكل واضح على بث الأفكار العلمية والفلسفية وأسئلة الحياة والكون والوجود في جميع جوانب الرواية. وأهمها فكرة الرواية الأساسية والتي تعتمد على مبدأ تقمص الأرواح أو التناسخ وهي رجوع الشخص البشري إلى الحياة في جسد إنسان أو كائن آخر وهي فكرة فلسفية دينية يؤمن بها الهندوس والبوذيون والعلويون وطوائف أخرى. وأعطى وجود الجرائم والأحداث الغامضة في الرواية طابعاً بوليسياً لها. وتعرض الرواية أيضاً لبعض الجوانب الروحية والفكرية للإنسان، من خلال حديث الطبيب مع نفسه.

ويبرز سعي الكاتب إلى ربط العلم بالماورائيات في الرواية بشكل واضح، فيقول على لسان الطبيب الذي انبهر عندما سمع راغب يتحدث الإسبانية: "لم أكن أعتقد في شيء اسمه أرواح، فأنا بحكم دراستي أعلم أن كل شيء حقيقي في الدنيا يجب أن يكون قابلاً للإدراك بالحواس، أما ما لا يُرى ولا يُسمع ولا يشم ولا يحس ولا يُعقل فهو ببساطة غير موجود" (محمود، ١٩٨٢، ص. ١١). وبعد نقاش مع نفسه وتحليل الأحداث من حوله يقول: "نحن في العادة لا نعترف إلا بما نراه ونلمسه، وهذا غرور. فما أقل ما نرى، وما أقل ما ندرك في هذه الدنيا" (محمود، ١٩٨٢، ص. ١٢). وهذه الفكرة التي يؤكد عليها الكاتب هنا هي هدم الفلسفة المادية التي نراه دائماً يحاول أن ينتقدها، ويبين قصورها في التعامل مع الإنسان الذي هو جسد وروح. وهذا ما كان الكاتب يسعى إليه من خلال ربط العلم بالإيمان في برنامجه التلفزيوني الشهير ومن خلال معظم كتبه وخصوصاً خلال النصف الثاني من حياته.

٣,١,٣,٢. الهدف من الرواية

للرواية مضمونٌ علمي نفسي يستهدف من ورائه لفت النَّظر إلى بعض الأسئلة الفلسفية التي تشغل بال الإنسان. وما يلفت النَّظر في الرواية هو نجاح الكاتب في تحقيق هذا الهدف، وذلك من خلال تفاعل الشخصيات مع الأحداث والصراع الذي يتولد داخلها، والتزاوية التي ينظر منها إلى الموضوع.

وقد ظهرت موهبة الكاتب في الإبداع الفكري والصياغة اللفظية. فجمع بين البناء والصياغة، لتظهر بشكل في جذاب. وحرص كل الحرص على سلامة قصته من الناحية الفنية إلى جانب مراعاته الهدف الجيد فكانت أشد تأثيراً وأقوى فتناً. ويلمس القارئ بين ثنايا الرواية فلسفة الكاتب وحكمته التي أراد إيصالها للقارئ متناثرة هنا وهناك دون أن تخل بسلاسة الرواية. مثل قوله:

"إننا سجناء دقائق مفلسة يمكن أن نعيشها سنين خصة إذا عرفنا كيف نخرج من أسرها لنحلق في أجواء ذلك العالم الآخر" (محمود، ١٩٨٢، ص. ٩٠).

"نحن في العادة لا نعترف إلا بما نراه ونلمسه، وهذا غرور، فما أقل ما نرى وما أقل ما ندرك في هذه الدنيا" (محمود، ١٩٨٢، ص. ١٢).

"هل يمكن ان تعيش الاصوات في الجو هذه السنوات حتى تجد وسيطاً فتعود لتبعث من جديد على لسانه... أم أنها صرخة الارادة المتشبثة بالحياة هي التي أعطت لهذا الماضي الذي انعدم رخصة الحياة من جديد" (محمود، ١٩٨٢، ص. ٦٣). ولا يكتمل الهدف من الرواية في ذهن القارئ إلا بعد أن يصل إلى نهايتها، ويسأل نفسه: كيف هذا؟ هل يمكن أن يحصل هذا في الواقع؟ ماذا لو حصل؟ ويردد أيضاً الكثير من الأسئلة التي أوردها الكاتب على لسان الطبيب م. داوود وتركها دون إجابة. وهذا النوع من النهايات قد لا يعجب بعض الناس، فقد مات بطلي الرواية، إلا أن له وقعا مختلفاً على النفس والعقل، ويؤجج الإنسان على التفكير والتأمل، ليسد الفجوات التي تركها الكاتب، ويضيف تفسيره الخاص للأحداث، وكأن القارئ يتحوّل لفيلسوف لوهلة ما، وهذا بحمد ذاته هدف سام.

هذا ولا بد أن نأخذ بعين الاعتبار أن هناك طبقة من القراء قد لا تتمكن من فهم هذا الهدف كلياً أو جزئياً، ويظل خافياً عليها. وهذه هي الفئة التي تقول بعد الانتهاء من الرواية: لقد خاب أمني، لقد مات بطلي الرواية. أو ممن لا يجنون قصص الخيال العلمي، وخاصة وأن الرواية مليئة بالمصطلحات العلمية.

٢,٣,٢. عناصر الرواية

من العناصر الأساسية التي تكون أي قصة أو رواية المقدمة والحداث والشخصيات والبيئة والحبكة والسرد (مريدن، ١٩٨٠، ص. ٢٥-٥٠)، وفيما يلي بيان كل عنصر بالتفصيل:

١,٢,٣,٢. المقدمة

مقدمة الرواية كانت جزءاً ملتصقاً بباقي الرواية بحيث لا يشعر القارئ بأنه يقرأ مقدمة ثم ينتقل إلى عنصر آخر، بل كانت المقدمة عبارة عن تهيئة مناسبة للدخول في جو الرواية. فمقدمة الكاتب كانت تعريفاً بأول شخصية في الرواية وهي الطبيب ولسانه هو. يليها ما حدث معه من موقف غريب قبل ست سنوات وكانت قوة الجذب للقارئ.

٢,٢,٣,٢. الحداث

إن الموضوع الذي تدور حوله الرواية، ويعد العنصر الرئيس فيها هو فكرة تقمص الأرواح أو التناسخ، وإمكانية أن يعود الإنسان بالزمن عبر آلية خاصة ويستعيد ذكرياته الماضية. وقد اعتمد الكاتب على هذه الفكرة في تنمية المواقف وتحريك الشخصيات. حيث كانت بداية الرواية هي بإطلاع القارئ على مذكرات طبيب كتبها قبل موته فوراً، يعرفنا فيها بنفسه أولاً ثم يتحدث عن سر كتمه لمدة طويلة، ويبدأ بسرد الأحداث منذ مجيء راغب الدميان إلى العيادة وبدء الشكوك حوله، ومع الوقت ومع تجمع الدلائل عبر الأحداث المختلفة مثل مقتل خطيبته، واكتشاف الطبيب لحادثة سرقة أنابيب الراديوم قبل ثلاث سنوات تزداد هذه الشكوك، ليُدخل الطبيب نفسه في غمار التجربة التي كشفت له السر وأدت إلى موته في النهاية.

وتنسب الأحداث الغريبة الغامضة بسلاسة وانسجام فلا يشعر القارئ بانقطاع. وتمكّن الكاتب من تطوير هذه الأحداث وتنميتها ليصل بها إلى الخاتمة الغريبة غير المتوقعة. حيث تنتهي الرواية بحل اللغز، وهو الهدف المرجو لكل القراء. ورغم أنّ الكاتب في بعض المواضع سرد بعض التخيلات الفلسفية والأسئلة الوجودية أو بعض التحليلات العلمية الطبية على لسان الطبيب، إلا أنّها ليست معلقة غير متصلة بجسد الرواية أو غير لازمة أو مطوّلة قسراً، بل على العكس كانت مقتضبة مناسبة لشخصية الطبيب، وتساعد القارئ على الفهم وإيجاد تصوّر الذهن الذي يتكامل في ذهن القارئ، ويشدّه إلى النهاية. واستطاع الكاتب بأسلوبه المرن العبور من حدث إلى آخر، وربطه بالشخصيات دون أن يشعر القارئ بانقطاع أو تناقض. وعند البحث عن عقدة الرواية لن نجد عقدة واحدة بل سنجد عدّة عقدة: الأولى جعلتنا نتساءل عن هوية راغب الدميان وماهية مرضه الغريب، وتدرّجياً انتقل بنا الكاتب إلى عقد أخرى متتابعة هي عن كيفية مقتل ماري عوض ثم عن هوية قاطع رأسها، ثم عن ماهية التجارب التي يجريها راغب، محتماً الرواية بالعقدة الكبرى التي تدور حول إكسبير الحياة وما يفعله الإنسان. ولهذا فإنّ التشويق في الرواية لم يكن في أوجّه موجّهاً نحو عقدة واحدة، بل توزّع على مدار أحداث الرواية.

مجال الرواية هي الحياة الإنسانيّة ببعديها الفكري والروحي، وكان البعد المادي شبه غائب. إذ كان الكاتب يصوّر فلسفة الحياة من وجهة نظره من خلال تصوير أحداث الرواية، أي أنّ الرواية من خلال تصوير بعض الأحداث الغامضة طرحت أسئلة تتعلق بالحياة البشريّة. فإذا كنا نستطيع العودة بالزمن إلى الوراء وعيش بعض الأحداث الماضية مرة أخرى فهل يمكننا السفر بالزمن إلى الأمام ومعرفة المستقبل؟ وهل كل ما نشاهده ولا نفهمه، وما نسمعه ولا نجد له تفسيراً هو شيء ذو معنى ولكن حواسنا هي القاصرة؟ وهذا توضّح تماماً في عدة مشاهد من الرواية كما في الفصل الأول بين ص ١٠ و ١٦. وفي الفصل الرابع بين ص ٣٧ و ٣٩، والفصل السابع بين الصفحة ٦٦ و ٦٨، كما كان منثوراً في مواضع أخرى متداخلاً مع الأحداث. ولهذا فإن هذه الرواية تفتح المجال للإنسان ليتساءل عن أشياء ما كانت تخطر بباله أبداً.

ونجد في الرواية أنّ عنصر التشويق الذي هو أهمّ وسيلة لإدارة الأحداث وشدّ القارئ كان شديد الحضور، وذلك من أوّل الرواية إلى آخرها. حتّى إذا وصل القارئ إلى الصّفحة الأخيرة يصل عنصر التشويق ممزوجاً بالدهشة والغرابة إلى أعلى قيمه. وسبب أنّ التشويق بدا عالياً على امتداد الرواية، أنه كان هناك عقدة واضحة تحتاج إلى حلّ باستمرار. حيث أنّ القارئ يسأل نفسه على طول الرواية: وماذا بعد؟ هل هذا معقول؟ ما السر؟ ولم يتطرق الكاتب إلى العلاقات الإنسانية وما فيها من تفاعل وتأثير وتعاطف وخصام وغيرها بل كان التركيز على علاقة الإنسان مع نفسه ومع الوجود، واكتشافه لذاته وللكون من حوله.

وما يلاحظه القارئ هنا أنه لا يسأل نفسه: وكيف سينتهي الحال براغب والطبيب؟ كيف سيخرج الطبيب من هذه الورطة؟ هل ستعتقل الشرطة راغب؟ لأن الكاتب أصلاً جعل مدار الرواية هو الفكرة وليس الشخصيات. فالقارئ لا يبني علاقة شخصية معها، ولا يجد نفسه مهتماً بها، بقدر ما هو مهتم باللغز الذي يريد أن يحله. وبالأسئلة الفكرية التي تنهش عقله تريد جواباً شافياً، وهذه ميزة عبقرية في كتب مصطفى محمود بشكل عام.

ومع نهاية الرواية يبدأ القارئ بالفهم. وتبقى النشوة الفكرية الناتجة عن فهم المغزى وطرح الأسئلة مستمراً معه مدة بعدها.

٣,٢,٣,٢. الشخصيات

عادةً ما تكون الشخصيات هي أبطال الكاتب يصورها بصفات الجسدية والنفسية والأخلاقية. لكن مصطفى محمود لم يتجه إلى تصوير نموذج البخيل أو الجشع أو المراهق، وإنما اتجه إلى تصوير أفكار في موقف، أفكار تحس وتتحرك وتتطور من خلال تصور الشخصيات نفسها" (غريب، ١٩٨٨، ص ٩). "الفكرة هي البطل الحقيقي في مضمون الرواية، لأن الفكرة هي التي تطالعنا

من خلال المواقف، وتطل علينا من وراء الشخصيات، بحيث لا تصبح الشخصية ولا الموقف إلا بمثابة الجناحين اللذين تخلق بهما الفكرة" (العشري، ١٩٨٩، ص. ١٤٦-١٤٧). ولهذا لا نجد الكاتب يعتمد على كثرة الشخصيات، فقد أولت الرواية الأهمية للحدث أكثر من الشخصية. وانحصرت الشخصيات التي تبث الحركة في الرواية وتمنحها الحياة في شخصيتين رئيسيتين. وهناك شخصيات ثانوية جداً كان دورها هامشياً، ليس لها دور حقيقي في الأحداث، أخذت مساحة أقل من نصف صفحة ثم لم تذكر بعدها أبداً. وإن جاز التعبير عن الكائنات الأخرى كشخصيات في الرواية فقد ذكر الكاتب الحيوانات والحشرات التي كان راغب يجري عليها التجارب ومنها العنكبوت صاحب اسم الرواية.

وهاتان الشخصيتان هما:

م. داوود: وهو طبيب يحمل شهادة الدكتوراة في جراحة المخ والأعصاب من جامعة برلين، عمره تقريباً ستون عاماً. لديه عيادة يستقبل فيها المرضى ويعيش في القاهرة. وهو الراوي للقصة بكاملها بلسانه عبر مذكراته والتي تبدأ في أول الرواية وتنتهي قبل نهايتها بصفتين فقط. ويعتبر المحرك الأساسي لأحداث الرواية لأن القارئ يعيشها من وجهة نظر الطبيب.

راغب الدميان: وهو مهندس كهرباء في مستقبل العمر، نحيل صفراوي النظرات ذو وجه شاحب، يعمل في وحدة أبحاث الراديوم في قصر العيني، وهو خاطب لفتاة اسمها ماري عوض. لديه في منزله معمل أبحاث مصغر له علاقة بالكيمياء والتشريح، وكذلك معمل في منطقة معزولة يضع فيه أجهزة اخترعها بنفسه، ويجري تجارب على أدمغة البشر والحيوانات والحشرات والنباتات. ومعظم الرواية تدور حوله وحول معمله وشخصيته الغامضة وأفعاله الغريبة.

وهناك عدد من الشخصيات التي مرت مروراً سريعاً بحيث كان لها دور ثانوي جداً ينحصر في إعطاء معلومة توجه مدار الأحداث:

ماري عوض: وهي خطيبة راغب الدميان. وُجدت ميتة في بيته بدون ما يشير إلى أي عملية قتل، وقد حاول الطبيب داوود استخراج جثتها فيما بعد ليجد أن رأس الجثة مقطوع. ليس لها دور حي في الرواية إذ كانت جثتها هي إحدى شخصيات الرواية وبالتالي ليس لها دور حيوي في تطور الأحداث وتحريكها، إلا ما فرضه اكتشاف الجثة من توجيه للأحداث نحو مسارات محددة.

ضابط بوليس: وهو الضابط الذي اقتحم شقة راغب الدميان مع الطبيب داوود، واكتشف جثة ماري، وهو أيضاً ذو دور ثانوي جداً وضيق أنحصر في إعطاء الشرعية للطبيب لدخول الشقة.

الطبيب الشرعي: الذي فحص جثة ماري عوض. ودوره انحصر في اتصال الطبيب داوود به واستفساره عن تفاصيل الموت والدفن.

حارس المقبرة: وهو أحد مرضى الطبيب داوود. سهّل له نبش قبر ماري عوض معتقداً أنه مكلف من النيابة باستخراج الجثة.

رجل كبير في السن: اصطحبه راغب الدميان إلى المعمل ليجري عليه تجاربه، بحجة أنه سيشفيه من الصرع. وقد قام الطبيب داوود بقطع الكهرباء عن المعمل سراً لينقذ حياة هذا الرجل. دوره ضئيل جداً في الرواية لا يكاد يُذكر.

طبيب شرعي ثانٍ ووكيل النيابة: أجريا آخر حوار في الرواية حول وفاة الطبيب داوود وما تركه من مذكرات. وكانت الشخصيات الرئيسية حيوية ومتفاعلة مع الأحداث، وتتطور بتطور الرواية من أولها إلى آخرها، كشخصية راغب التي لن نفهم إلا إلى آخر الرواية، وذلك من خلال تفاعلها مع الأحداث وردود أفعالها، والتي تجعل القارئ يُكوّن فكرة متكاملة شيئاً فشيئاً عن هذه الشخصية، وعمّا تحمله من أفكار وهو الأهم. إلا أنّ حركة هذه الشخصية كانت منفصلة أكثر منها فاعلة، فشخصية

الطبيب م. داوود هي التي كانت فاعلة وهي التي ساهمت في تحريك شخصية راغب وبالتالي دفع حركة الأحداث وتطوير المواقف. أما الشخصيات الثانوية فهي ليست جامدة، ولكن كل منها شكل دفعة للأحداث في اتجاه ما في جزء صغير من الرواية. أما من ناحية الواقعية فقد كانت شخصية الطبيب واقعية بكل ما يحمله من فكر وبما اجتاحه من تقلبات نفسية وتناقضات فكرية نسبة لما تعرض له من مواقف في الرواية. أما شخصية راغب فقد كانت غريبة لما يكتنفها من غموض أولاً وبسبب ميوله الغريبة إلى إجراء أبحاث طبية وكيميائية لا تمت إلى تخصصه بصله، فهو مهندس كهرباء. وبسبب ما اكتشفه من قدرة الدماغ على استحضار الحيات الماضية للإنسان. وطبعاً هذا من الخيال العلمي. ونستطيع القول أن شخصيته قريبة إلى الواقعية لوجود أشخاص غربي الأطوار في حياتنا، فالواقع عند هذا الكاتب هو المادة الحية التي يغترف منها أحداثه وحوادثه، شخصياته ونبضاته، أفكاره وحواره، على أنه ليس الواقع الضيق الذي يقتصر على ظروف البيئة ومشكلات المجتمع، ولكنه الواقع الأوسع أفقاً والأبعد مدى والذي يمتد ليشمل كل معاني الحياة. فعند مصطفى محمود أن الحياة أشمل من المجتمع لأنها تضم الجانبين الفردي والاجتماعي، وتستوعب الحياة الإنسانية بعمامة" (العشري، ١٩٨٩، ص. ١٢٦). أما الفكرة التي سخر نفسه لها والتي كانت محور الرواية هي غير واقعية. وباقي شخصيات الرواية قد نجدتها في حياتنا العادية. وكانت كل شخصيات الرواية تُشكّل نغماً جميلاً متناسقاً.

وقد قام الكاتب بتصوير الشخصيتين الأساسيتين وفق ثلاثة أبعاد: البعد الجسمي، والبعد الاجتماعي من حيث الثقافة والبيئة والمحيط، وذلك بشكل بسيط للغاية بحيث يخدم غرضه في عرض الأفكار فقط، فلا نجد وصفاً مستفيضاً مليئاً بالصورة الجمالية الفنية. كما صور البعد النفسي عند هاتين الشخصيتين، وخاصة عند الطبيب بما فيه من عواطف وطباع وميول وطريقة تفكير، وما ينتج عنه من تصرفات وردود أفعال. وقد أجاد في وصف القلق والرغبة والدهشة والذعر والفضول والشجاعة والترقب والحماس عند شخصيتي الرواية واهتم بهذا البعد أكثر من غيره في رسم الشخصيات.

وقدم الكاتب الشخصيتين مباشرة من بداية الرواية في الفصل الأول، بدون أي تمهيد وخاصة وأن الرواية عبارة عن مذكرات. ويبدو أن الكاتب استقى شخصياته من خياله الخاص، بل يمكن أن نتخيل أن شخصية الطبيب قريبة من شخصيته هو، فهو طبيب محب للبحث والاختراع واستكشاف كل شيء جديد، فكأنه أسقط رغباته على شخصية الطبيب داوود لتخرج بهذا الشكل. وكانت شخصية راغب هي الأداة التي تمكن بها الكاتب من تحقيق رغبات الطبيب المعرفية.

وما يلاحظ على الشخصيات الهدوء، وهي صفة من صفات مصطفى محمود نفسه. وهو "يتعاطف مع بعض شخصياته، فهو لا يهجم هجوماً حاداً على الأشرار منهم، بل يكشف من خلال الأحداث الظروف التي دفعت بهم إلى الشر" (باحكيم، ١٤١٨هـ، ص. ١٦). وهو ما لاحظناه على شخصية راغب الدميان الذي يقتل الناس ويقطع رؤوسهم ومع هذا كان تناول هذا الجانب الإجرامي من الشخصية بارداً لا مبالياً.

٢،٣،٤. البيئة (الزمن والمكان)

هناك عدة أزمنة تتعلق بفن القص أهمها الزمن الداخلي وهو الفترة التاريخية التي تجري فيها أحداث الرواية ومدة الرواية وترتيب الأحداث ووضع الراوي بالنسبة لوقوع الأحداث وتزامن الأحداث وتتابع الفصول وغيرها. (قاسم، ٢٠٠٤، ص. ٣٧). وبالنسبة لرواية العنكبوت فإنّ الزمن الذي تدور فيه الأحداث هو بين عامي ١٩٥٨-١٩٦٤. واختار الكاتب نقطة الانطلاق التي تبدأ منها الرواية هي آخر ما عاشته شخصية الدكتور داوود وهو كتابة مذكراته، ومن خلال هذه المذكرات يعود بالقارئ ست سنوات ليبدأ من اللحظة التي جاء فيها دميان إلى العيادة ثم تتوالى الأحداث بانسيابية حتى تصل بالقارئ إلى ساعة كتابة الدكتور مذكراته ومن ثم تنتقل دفعة الكلام إلى الراوي ليحدثنا عن وفاة الدكتور.

وهذا ما يسمى النكوص "حيث يعود الكاتب خلاله إلى أحداث سابقة على مستوى القصة الآتي، وقد يعود إلى أحداث داخل الرواية أو خارجها، وسواء أكان ذلك على لسان الراوي، أم لسان إحدى الشخصيات، أم كان على هيئة ذكريات" (الكردي، ٢٠٠٦، ص. ٦١). وهنا تم النكوص كلياً من النهاية إلى البداية فوراً على لسان شخصية الدكتور داوود وهو يكتب مذكراته. وقد رتب الكاتب الأحداث بشكل منطقي يشد القارئ ولكنه ذكر في بداية الرواية أنه يتحدث عن ست سنوات خلت من عمره وهذا يعني أن فترة تردد راغب الدميان على عيادته، ومن ثم مراقبته له في معمله استمرت ست سنوات، وهذا يتناقض مع الأحداث التي تسارعت وذكر بلسانه عدة مرات أنه في اليوم التالي فعل كذا وكذا، فلم يكن هناك سنوات في الرواية بل أيام وعلى أكثر تقدير أسابيع. وتوالي الأحداث لا يتحمل ثغرات ضمنية تمتد إلى سنوات. وهذا خطأ تقدير واضح في مدة الرواية. أما بالنسبة للمكان فهو يمثل الخلفية أو الإطار الذي تقع فيه الأحداث، "وهناك اختلاف بين طريقة إدراك الزمن وطريقة إدراك المكان. حيث إن الزمن يرتبط بالإدراك النفسي أما المكان فيرتبط بالإدراك الحسي، ولهذا فهو يقدم من خلال الوصف، أما الزمن فيدرك بسرد الأفعال. (قاسم، ٢٠٠٤، ص. ١٠٦)

والرقعة المكانية في الرواية محدودة بين عيادة الدكتور ومنزله وبين بيت راغب ومختبره السري في القاهرة. ووصف المكان في رواية العنكبوت أخذ مساحة قليلة، لأن الكاتب قد أعطى الأولوية للبيئة الفكرية والتفسيّة، فالبيئة الطبيعيّة ذكرت ولكن لم يتم وصفها إلا بما يخدم الرواية. فمثلاً وصف بيت راغب بقوله: "حجرة أكل، وحجرة مكتب أقرب إلى معمل منها إلى مكتب، مكتب صغير منزو في ركن، وبقية الغرفة بها مائدة كبيرة مجهزة بحوض ومواقف بنزن، وأرفف للمحاليل الكيميائية..." (محمود، ١٩٨٢، ص. ٢٣). ثم وصف بشكل مقتضب جداً المقبرة: "أسرعت إلى المقابر، كانت الساعة قد بلغت الواحدة بعد منتصف الليل، والبرد قارص والرياح شديدة، والشوارع خالية تماماً.. وبلغت بوابة المقابر. وكان الحارس ينام في غرفة إلى جوار الباب". (محمود، ١٩٨٢، ص. ٣٤). وأخيراً وصف الفيلا التي اتخذها راغب معملاً له: "وأزحت الستائر في حذر وأدخلت عيني متلفتاً لأكتشف أن البلكونة لغرفة نوم وأن غرفة النوم خالية. كانت هناك صالة واسعة وممر وغرفة مضاءة في آخر الممر، وباب الغرفة مفتوح، ويبدو منه جهاز أوتوكلاف كبير" (محمود، ١٩٨٢، ص. ٤٩). وتابع في وصف المعمل والأجهزة.

كانت هذه هي الأماكن الثلاثة التي وصفها الكاتب فقط وهي تكشف عن الحالة النفسية للشخصيات وتشير إلى مزاجها وطبعها، فهي شخصيات مهووسة بالعلم والفكر وتبحث عن معاني الحياة فناسبها أن يكون الوصف علمياً جافاً لا أثر فيه لخراف لفظية وهي مرآة لساكنها ولواصفها، ولم يكن هناك وصف لأماكن أخرى سواء لمعالم الطبيعة أو لتفاصيل منزل الدكتور أو عيادته.

٥,٢,٣,٢. الحكمة

الحكمة هي "أن تقص الأحداث مترابطة ارتباطاً يفضي إلى نتيجة محددة يقصدها القاص كإظهار شعور إنساني أو فكرة معينة" (باحكيم، ١٤١٨هـ، ص. ٧١). وقد عرفها لورانس بلوك بقوله: "شكل الأحداث في القصص أو الدراما سواء أكان ذلك نثراً أم شعراً، ويقولون: إن الحكمة لا تزيد أو تقل عن كونها سلسلة من الأحداث المسببة." (بلوك، ٢٠٠٩، ص. ٥) ولو أردنا الحديث عن إحكام الروابط بين أحداث الرواية المتسلسلة وشخصياتها سنجد أن الرواية أصلاً مترابطة ومنسجمة بشكل قوي جداً، بحيث أن القارئ ينسى أنها مقسمة إلى فصول ولا يتوقف عن القراءة إلا مع آخر كلمة منها. فالشخصيات مترابطة فيما بينها والأحداث مترابطة زمانياً ومكانياً ومنطقياً.

والحكمة نوعان، الأول يُعتمد فيه على تسلسل الأحداث، وهذه هي الحكمة البارزة في الرواية بدءاً من شك الطبيب براغب وانتهاءً بمعرفته السر. والنوع الثاني هو الذي يعتمد على الشخصيات، وهي ضعيفة التأثير في هذه الرواية لوجود شخصيتين فقط تربطهما علاقة طبيب- مريض. ويمكن أن نلاحظ أن هاتين الشخصيتين جمعتهما حب المعرفة والفضول العلمي.

٢,٣,٢. السرد

السرد القصصي هو مصطلح أدبي يقصد به الطريقة التي يصف أو يصور بها الكاتب جزءاً من الحدث أو جانباً من جوانب الزمان أو المكان اللذين يدور فيهما، أو ملمحاً من الملامح الخارجية للشخصية، أو قد يتوغل إلى الأعماق فيصف عالمها الداخلي وما يدور فيه من خواطر نفسية أو حديث خاص مع الذات. (وادي، ١٩٩٤، ص. ٤٠). فالسرد إذاً يختص بتلخيص السارد لحركة الأحداث وأفعال الشخصيات وأقوالها وأفكارها بلسانه وقد جعل بعض الباحثين الحوار داخلياً في السرد وبعضهم خارجاً عن إطاره. (الكردي، ٢٠٠٦، ص. ١٠٣).

ويدخل ضمن مفهوم السرد مفهوم المنظور الروائي، ويقصد به الرؤية الإدراكية للمادة القصصية. "فهني تقدم من خلال نفس مدركة ترى الأشياء وتستقبلها بطريقة ذاتية تتشكل بمنطق رؤيتها الخاصة وزاويتها (أيدولوجية كانت أو نفسية) بالإضافة إلى المنطق التعبيري الذي يختاره الكاتب ليقدم بواسطته روايته، وموقفه الذي يختاره أو يقع له من مستوى الزمان والمكان لكل من أحداث الرواية والقارئ" (قاسم، ٢٠٠٤، ص. ١٨١)

وقد تمّ السرد في رواية العنكبوت من منظور أحد الأبطال وهو الطبيب داوود ولسانه، هو الراوي الوحيد الذي يكشف كل الأحداث ويتحدث بنفسه عن كل الشخصيات الأخرى. حيث قال في بداية الرواية: "أنا الدكتور م. داود دكتوراه في جراحة المخ والأعصاب من جامعة برلين، أخطو الآن نحو الستين من عمري..." (محمود، ١٩٨٢، ص. ٥). وتابع على هذا الشكل طول الرواية: "وأسرعت أختبئ خلفه وكنمت أنفاسي، في الوقت الذي دخل فيه دميان ومعه رجل آخر كبير الرأس. وكان دميان يبدو أشدّ نحولاً وأشدّ شحوباً مما كان" (محمود، ١٩٨٢، ص. ٥٣). وتمّ السرد فقط على لسان الراوي في آخر صفحتين، حيث قصّ الكاتب الأحداث الأخيرة مستخدماً ضمير الغائب. بدءاً من قوله: "كانت هذه آخر ورقة كتبها الدكتور م. داود في مذكراته، فقد عثر عليه بعد ذلك بساعات ميتاً في معمل دميان، وكان المعمل يحترق إثر شرارة كهربائية مجهولة المصدر" (محمود، ١٩٨٢، ص. ٩٧). "وعادة ما يكون الراوي وصاحب المنظور متباينين في عملية القص وإن كان احتمال اختلاطهما معاً إنما يزداد إذا جاء القص بضمير المتكلم وليس الغائب، فغالباً ما يبدو الراوي وصاحب المنظور شيئاً واحداً (إبراهيم، ١٩٩٨، ص. ١٠٤). وفي كامل الرواية - ما عدا آخر صفحتين - كان الراوي وصاحب المنظور واحداً.

وإذا اعتبرنا أن "النص الروائي في جملته ينقسم إلى مقاطع وصفية ومقاطع سردية (وأيضاً إلى حوار إنما الثنائية الأساسية هي بين السرد والوصف). وتتناول المقاطع السردية الأحداث وسريان الزمن أما المقاطع الوصفية فتتناول تمثيل الأشياء الساكنة. (قاسم، ٢٠٠٤، ص. ١١٦). فيمكن القول أن الرواية في معظمها كانت سرداً للأحداث على حساب الوصف، إن اعتبرنا المقصود هو الوصف الخارجي للأشياء الساكنة على حد تعبير سيزا قاسم، أما إذا اعتبرنا الوصف شاملاً حديث النفس وما يتردد فيها من مشاعر وأفكار، فعندئذ ترجح كفة الوصف.

يمكن أن نطلق على الرواية إنها ذات بؤرة داخلية ثابتة حيث إن "البؤرة الثابتة يمر فيها كل شيء عبر شخصية واحدة" (إبراهيم، ١٩٩٨، ص. ١٤٥).

٢,٣,٣. أسلوب الكاتب

إنّ الأسلوب هو طريقة الكاتب في صياغة جملة، واختيار كلماته للتعبير عن فكرته أو رسم الصورة المتخيلة في ذهنه، أو نقل الإحساس الذي يعتلج في صدره. وهذا ما أبدع الكاتب فيه إذ جاءت كلماته بسيطة نابضة بالحياة وظهر فيها حسّه الفلسفي بشكلٍ مميّز جداً.

أتى أسلوب الكاتب سلساً غنياً بالصّور والوصف الخارجي والداخلي، وانسجمت المعاني مع الألفاظ. وكان أسلوبه مقنعاً في جميع المواقف. وأهمّ نقطة هي بساطة الأسلوب رغم كون موضوع الرواية علمياً فلسفياً، وهذا يدل على قوّة فهمه للنفس البشريّة،

والقدرة على سبر أغوارها، وهذا يتوضّح للقارئ من خلال المتعة التي يجدها، والإحساس أنّ هذه الرواية تخاطب العقل والوجدان معاً.

ومصطفى محمود بشكل عام "لا يضحى بالقيمة الفنية من أجل القيمة الفكرية بحيث يحف العمل الأدبي في يده... ولا يخاطر بالقيمة الفكرية لحساب القيمة الفنية... وإنما يحافظ على القيمتين معاً، ويحاول أن ينطلق بهما في وقت واحد،... فالفكر والفنان فيه هما شيء واحد" (العشري، ١٩٨٩، ص. ٩٣-٩٤).

١,٣,٣,٢. لغة الرواية

ما عدا المصطلحات العلمية والطبية مثل: جهاز الألكتروانكفالوغرام، الميكروسكوب، المكريكروم، البروتوبلازم وغيرها من المصطلحات، فقد استخدم الكاتب لغةً بسيطةً مفهومةً، رغم عمق الموضوع. ولم تؤثر صعوبة هذه المصطلحات أو غرابتها على فهم الرواية إذ كانت مفهومةً في سياقها.

٢,٣,٣,٢. الحوار

اعتمدت الرواية على سرد الطبيب للأحداث على اعتباره يكتب مذكراته، ولهذا كان الحوار في هذه الرواية محدوداً جداً، اقتصر على حوار قصير جرى بين الطبيب وراغب مرتين فقط، فمن الحوار الذي جرى في بداية الرواية قول الكاتب:

"وتشجع المريض وهو يرى الابتسامة على وجهي وسألني:

- كيف الحال يا دكتور؟

- خير.. كل خير.. أنا لا أرى أمامي أي شيء.

- ولكن الدكتور كان عنده اشتباه.

- أي اشتباه؟

- أنا لا أرى أمامي أي مرض مريب، وعلى أي حال سأكشف عليك بالأشعة لتطمئن..". (محمود، ١٩٨٢، ص.

٧-٨).

وجرى حوار بين الطبيب والضابط الذي أتى إلى شقة راغب للتحقيق في مقتل خطيبته، وهو حوار مقتضب:

"- أنت تعرفه؟

وفوجئت بنفسي أكذب في تلقائية:

- من الذي أعرفه؟

- صاحب الشقة.

- لا.. هذه أول مرة أدخل الشقة." (محمود، ١٩٨٢، ص. ٢٥).

وكان هناك حواراً قصيراً جرى بين راغب وبين المريض العجوز الذي ظن أنه سيُشفى من الصلع، وحوارات بين الشخصيات المتخيلة التي تقمصها راغب والطبيب عندما خضعاً للتجربة. وهذا الحوار كان موجزاً عفويّاً وبعيداً عن التكلف يتسم بالتركيز الشديد. ومن خلال هذا الحوار يفهم القارئ مجريات الأحداث ويربطها ببعضها، لتصبح واضحة.

ويمكن أن نطلق على الحديث الداخلي حوار نفسي نظراً لكون الحوار قد يكون مع الغير أو مع النفس وهو حديث -بلا صوت- يدور في إطار العالم الداخلي للشخصية. (وادي، ١٩٩٤، ص. ٤٦). وبناءً على هذا الرأي تكون الرواية غنية بالحوار، لأن معظم الرواية كان عبارة عن حديث داخلي لدى الدكتور داوود، كقوله: "وسألت نفسي.. هل هي ضجة؟ مجرد ضجة.. أو أنها هي الأخرى لغة؟ وإشارات مثل إشارات مورس لها شفرتها ومفتاحها؟ نعم من يدري.. ربما كانت لغة كونية ومفردات وكلمات.. وكل ما في الأمر أننا نجهل شفرتها." (محمود، ١٩٨٢، ص. ١٣).

٢,٣,٣,٣. الخيال

ظهر خيال الكاتب الواسع من خلال إبداعه في الفكرة العلمية الأصيلة للرواية، وفي وصفه المتقن الدقيق لتفاصيل الأشياء والأفكار، والسرد المشحون بالأحاسيس الجياشة. غير أن الرواية خلت من الصور الفنية التي تزيد الحس الجمالي للعمل الأدبي، وغلب عليها الطابع العلمي من حيث المباشرة في تناول الأفكار، ومن حيث الجدية والسرعة في توالي الأحداث.

وكانت الرواية خيالية بعيدة عن الواقع، والمقصود بالواقعية في الرواية "هو النزوع إلى تصوير المشكلات الرئيسية للوجود الاجتماعي والبشري في صورة مغلظة للحقيقة وصادقة مع الواقع الاجتماعي والإنساني". (الكردي، ٢٠٠٨، ص. ٣٦). وتستعمل هذه اللفظة للدلالة على محاكاة الأدب للحياة وتنطوي على فكرة مشاكلة الواقع (إبراهيم، ١٩٩٨، ص. ٢٠١).

ورغم أن فكرة الرواية خيالية وخاصة بالنسبة للمسلمين الذين لا يؤمنون بالتناسخ، إلا أن الكاتب صوّرها بشكل يحاكي الواقع. بيد أنه ابتعد عن الواقعية والمنطق في عدة مواضع، فقد أكثر من استخدام الصدف لربط الأحداث ببعضها، فمثلاً بالصدفة سقطت أسطوانة الموسيقى، وبالصدفة شاهد جريدة من ثلاث سنوات تحكي عن سرقة أنابيب الراديو، وبالصدفة كان حارس المقبرة من مرضاه، وسفير مصر في إسبانيا صديقه، وبالصدفة تعطلت السيارة أمام معمل راغب السري. فالقارئ حتى وإن كان يقرأ خيالاً علمياً إلا أن تسلسل الأحداث وجريانها يجب أن يكون واقعياً، وإلا أصبح الأمر كفيلم كرتون للأطفال.

كما أن هناك بعض الأحداث غير المنطقية والتي لا تحدث في الواقع مثل اكتشاف الشرطة لجرمة قتل ومع هذا لا يتواجد إلا شرطي واحد في الشقة ويسمح لرجل غريب بالتجول في الشقة وأخذ ما يخلو له. ونفس الأمر مع السهولة التي لاقاها الطبيب في فتح قبر واستخراج جثته، وهذا أمر صعب للغاية في الواقع. وكذلك احتراق معمل الدميان بما فيه من أجهزة بشكل كامل ما عدا المذكرات التي بقيت سليمة!

كما يلاحظ وجود بعض النقص في المعلومات المقدمة للقارئ، فيتبادر إلى ذهنه بعض الأسئلة من قبيل: لماذا ماتت خطيبة راغب الدميان؟ وكيف؟ وهل كل من يأخذ من هذا الإكسير يموت؟ هل كان راغب الدميان يقتل الناس ويجري عليهم التجارب؟ وكيف فعل هذا؟ لماذا لم تحقق الشرطة في الموضوع؟ وهل البحث عن الحقيقة وحب المعرفة مسوغ كاف لقتل الناس وقطع رؤوسهم دون عقاب؟ هذه الأشياء لم يركز عليها الكاتب لأن الرواية ليست بوليسية بالمعنى الحرفي وإنما هي خيال علمي، تهتم بالفكرة العلمية الغريبة فقط.

الخاتمة والنتائج

يمكننا أن نلخص النتائج التي توصلت إليها الدراسة إليها في هذه النقاط:

- تشكل رواية العنكبوت نموذجاً عن بدايات أدب الخيال العلمي العربي، إذ يعتبر الكاتب من مؤسسي هذا الفن في العالم العربي.
- دارت الرواية حول تمكن الانسان من اختبار حيواته السابقة بطريقة علمية (على افتراض أن فكرة التناسخ حقيقية). كما ضمن الكاتب روايته بعداً فلسفياً، فناقش فيها الأسئلة الوجودية الكبرى.
- مقدمة الرواية كانت ملتحمة بجسدها، والأحداث محبوكة بشكل متين، ورويت باستخدام أسلوب النكوص في القص.
- تميزت الرواية بوجود عدة عقد تجعل القارئ مشدوداً إلى القصة.
- اعتمد الكاتب على شخصيتين رئيسيتين فقط في تسيير أحداث الرواية، وجعلهما معزولتين نسبياً عن وسطهما الاجتماعي.
- تم سرد كامل الرواية على لسان أحد أبطال القصة، ما عدا آخرها تم على لسان الراوي.
- اهتم الكاتب بالفكرة على حساب الشكل فجاءت الرواية بلغة علمية بسيطة خالية من الوصف البياني.

- اعتمد الكاتب الحوارَ الخارجي بشكلٍ محدودٍ بينما أسهب في الحوار الداخلي. وأبدع في نقل هواجس النفس وأفكارها. وبشكلٍ عامٍ كانت رواية خيال علمي ذات فكرة أصيلة، بسيطة الشكل عميقة المضمون.

المراجع

- إبراهيم، السيد. (١٩٩٨). نظرية الرواية-دراسة لمنهج النقد الأدبي في معالجة فن القصة. القاهرة: دار قباء للطباعة والنشر والتوزيع.
- باحكيم، أحمد علي. (١٤١٨). القصة القصيرة عند مصطفى محمود (رسالة ماجستير غير منشورة). جامعة أم القرى، كلية اللغة العربية، مكة.
- بلوك، لورانس. (٢٠٠٩). كتابة الرواية من الحكمة إلى الطباعة. صبري محمد حسن (ترجمة). القاهرة: دار الجمهورية للصحافة.
- الحراني، السيد. (٢٠١٤). مذكرات د. مصطفى محمود (ط٩). القاهرة: دار اكتب للنشر والتوزيع.
- عزيزة، مريدن. (١٩٨٠). القصة والرواية. دمشق: دار الفكر.
- العشري، جلال. (١٩٨٩). مصطفى محمود شاهد على عصره (ط٥). القاهرة: دار المعارف.
- العتار، حسني محمد أحمد. (٢٠١٤) مصطفى محمود آراؤه الاعتقادية وموقفه من المذاهب الفكرية والملل المعاصرة- دراسة ونقد. (رسالة ماجستير غير منشورة). الجامعة الإسلامية، كلية أصول الدين، قسم العقيدة والمذاهب المعاصرة، غزة.
- غريب، مأمون. (١٩٨٨). مصطفى محمود مفكراً إسلامياً. القاهرة: دار الفيصل.
- فوزي، محمود. (١٩٩١). اعترافات مصطفى محمود (ط٤). القاهرة: دار هاتيه.
- قاسم، سيزا. (٢٠٠٤). بناء الرواية. القاهرة: مكتبة الأسرة.
- الكردي، عبد الرحيم. (٢٠٠٦). السرد في الرواية المعاصرة- الرجل الذي فقد ظله نموذجاً (ط٢). القاهرة: مكتبة الآداب.
- الكردي، عبد الرحيم. (٢٠٠٨). تطور التقنيات السردية في الرواية المصرية. القاهرة: مكتبة الآداب.
- محمود، مصطفى. (١٩٨٢). العنكبوت (ط٨). القاهرة: دار المعارف.
- وادي، طه. (١٩٩٤). دراسات في نقد الرواية (ط٣). القاهرة: دار المعارف.

Kaynakça

- el-Attâr, Husnî muhammed Ahmed. (2014). *Mustafa Mahmud Ârâ'uhu'l-İtikâdye ve Meokifahu mine'l-Mezâhibi'l-Fikriyye ve'l-Mileli'l-Muâsire- Dirase ve Nakid*. el- Cami'atu'l-İslâmye, Kullyyetu Usulî'd-Din, Kismu'l-Akîdet ve'l-Mezâhibu'l-Muâsire, Gazze.
- Azize, Mreden. (1980). *el-Kissa ve'r-Rivâye*. Dimesşk: Dâru'l-Fikir.
- Bâhakim, Ahmed Ali. (1418). *el-Kissatu'l -Kasîra İnda Mustafa Mahmud*. Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Kullyyetu'l-Lugeti'l-Arabye, Mekke.
- Blok, Lorans. (2009). *Kitabatu'r-Rivâyeti Mina'l-Habketi İle't-Tibâati*. Sabri Muhammed Hasen (Tr). el-Kâhire: Dâru'l-Cumhuriyye.
- el-Eşrî, Celâl. (1989). *Mustafa Mahmud Şâhidun elâ asrihi* (5 baskı). el-Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Fevzi, Mahmud. (1991). *İtirâfât Mustafa Mahmud* (4 baskı). el-Kâhire: Dâru Hateh.
- Gerib, Maamun. (1988). *Mustafa Mahmud Mufekir İslâmi*. el-Kâhire: Dâru'l-Faysel.
- el-Herrânî, es-Seyyed. (2014). *Muzakkarât Dr. Mustafa Mahmud* (9 baskı). el-Kâhire: Dâr Uktub l'in-Neşir ve't-Tevzî.
- İbrahim, es-Seyyed. (1998). *Nazariyyetu'r-Rivâye*. el-Kâhire: Dâru Kibâ.
- Kâsem, Siza. (2004). *Binâau'r-Rivâye*. el-Kâhire: Mektebetu'l- Usra.
- el-Kurdi, Abdu'r-Rahim. (2006). *es-Serdu fi'r-Rivâyeti'l-Muâsire* (2 baskı). el-Kâhire: Mektebetu'l- Âdâb.

el-Kurdi, Abdu'r-Rahim. (2008). *Tatawur't-Tikaniyyati' s-Serdiyye fi'r-Rivâyeti'l-Masriyye*. el-Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb

Mahmud, Mustafa. (1982). *el-Enkabut* (8 baskı). el-Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif.

Vadi, Taha. (1994). *Dirâsât fi Nakdi'r-Rivâye* (3 baskı). el-Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif.

